ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2640 (Print)

ІСТОРІЯ **1/2(162/163)/2026**

Засновано 1958 року

УДК 94
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи і засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	**Пшеничний Тарас, д-р іст. наук** (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	**Гуменний Сергій, д-р філософії (пом. голов. ред.)** (Україна)**; Патриляк Іван д-р іст. наук, проф.** (Україна)**; Бауманн Фабіан, д-р філософії** (Федеративна Республіка Німеччина)**; Йокубаускас Вітавтас, д-р гуманітар. наук (історія)** (Литовська Республіка)**; Орлик Світлана, д-р іст. наук, проф.** (Україна)**; Маттінглі Дарія, д-р філософії** (Велика Британія); **Нагірний Віталій, канд. іст. наук, доц.** (Польща)**; Рижов Сергій, канд. іст. наук, доц.** (Україна); **Чечуліна Ірина, д-р філософії** (Україна)

Адреса редколегії	**історичний факультет** **вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01601** **☎ (38044) 234 09 71; факс 234 69 80** **e-mail: history.bulletin@knu.ua** **web: https://history.bulletin.knu.ua/home**
Затверджено	**вченою радою історичного факультету** **22.05.26 (протокол № 10)**
Зареєстровано	**Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення** **Рішення № 1089 від 28.03.24** **Ідентифікатор друкованого медіа: R30-03811**
Атестовано	**Міністерством освіти і науки України (категорія Б)** **Наказ № 928 від 11.06.26**
Індексування	**EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate**
Засновник та видавець	**Київський національний університет імені Тараса Шевченка** **Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"** **Свідоцтво про внесення до Державного реєстру** **ДК № 1103 від 31.10.02**
Адреса видавця	**ВПЦ "Київський університет"** **б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601** **☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28** **e-mail: vpc@knu.ua**

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2026

Матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

BULLETIN
TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640 (Print)

HISTORY **1/2(162/163)/2026**

Established in 1958

UDC 94
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

CHIEF EDITOR	**Pshenychnyy Taras, DSc (History)** (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	**Humennyi Serhii, PhD (Deputy Chief Editor)** (Ukraine)**; Baumann Fabian, PhD** (Federal Republic of Germany)**; Jokubauskas Vytautas, DSc (History)** (Lithuania)**; Orlyk Svitlana, DSc (History), Prof.** (Ukraine)**; Mattingly Daria, PhD** (United Kingdom)**; Nagirnyy Vitaliy, PhD (History), Assoc. Prof.** (Poland)**; Patryliak Ivan, DSc (History), Prof.** (Ukraine)**; Ryzhov Serhii, PhD (History), Assoc. Prof.** (Ukraine); **Chechulinf Iryna, PhD** (Ukraine)
Address	**Faculty of History** **60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601** **☎ (38044) 234 09 71; fax 234 69 80** **e-mail: history.bulletin@knu.ua** **web: https://history.bulletin.knu.ua/home**
Approved by	**the Academic Council of the Faculty of History** **22.05.26 (protocol № 10)**
Registered by	**the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine** **Decision № 1089 of 28.03.24** **Identifier of printed media: R30-03811**
Certified by	**the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B)** **Order № 928 dated 11.06.26**
Indexing	**EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate**
Founder and publisher	**Taras Shevchenko National University of Kyiv** **Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University"** **Certificate of entry into the State Register** **ДК № 1103 dated 31.10.02**
Address	**PPC "Kyiv University"** **14, Taras Shevchenka blvd., Kyiv, 01601** **☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28** **e-mail: vpc@knu.ua**

© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2026

The material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

ЗМІСТ

ВИПУСК 1(162)

АДАДУРОВ Вадим
Матеріали французьких архівів про Івана Мазепу в 1708 році: від деконструкції містифікацій Ілька Борщака до нових знахідок 7

АНТОНЮК Тетяна
Музичне шкільництво діаспори: історія та здобутки Українського музичного інституту в США 14

БАБИНСЬКИЙ Анатолій
Архієпископ Мстислав Скрипник на Другому Ватиканському соборі: обставини запрошення та його наслідки 23

БЕЗНОСЮК Олена
Соціальна структура англійського міста доби високого середньовіччя 30

БЕЗПАЛЬКО Богдан, КУЦИК Руслан
Інституціалізація Народного комісаріату освіти УСРР у контексті реалізації радянської ідеологічно-пропагандистської політики в системі шкільної освіти 1920-х років 37

ВЕРОН Марк, ГУМЕННИЙ Сергій
Історико-правова легітимація здобутків Габсбурзької монархії за першим поділом Речі Посполитої (1772–1773) 43

ГОРОДНЯ Наталія
Роль Німеччини у розв'язанні Великої війни: "суперечка Фішера" 51

ГРИЩЕНКО Тарас
Інтелектуальна біографія Збіґнєва Бжезінського: досвід формування й аналізу джерельної бази дослідження 61

ДОБРИЙ-ВЕЧІР Іван
Зовнішньополітичні погляди кандидатів у президенти США під час виборчої кампанії 2020 року 68

ЗАЦЕПІЛО Валентин
Початковий етап участі США в інтервенції держав Антанти в Росію (серпень 1918 – січень 1919) 80

ІВАНЕЦЬ Андрій
Триптих братів Гончаренків "Геноцид 1933" – програмний твір на тему Голодомору в пізньосовєтській Україні 86

ІЛЬКОВИЧ Вікторія
Феномен конфуціанської етики в культурі сучасного китайського міста (кінець XX – початок XXI століття) 95

Відомості про авторів 195

ЗМІСТ

ВИПУСК 2(163)

КАВАЦЮК Руслан
Іловайськ і Мінськ-1: трансформація російсько-української війни у серпні – вересні 2014 року 104

КОШЕЛЄВ Артем
Афроцентрична інтерпретація ідей західноєвропейської та американської інтелектуальної історії XIX–XX століть: концепція Молефі Кете Асанте 110

ЛАВРЕНЧУК Тимур, РУККАС Андрій
КДБ і перлюстрація міжнародного листування в УРСР: справа Романа Гриня 116

ЛЯПІНА Олена
До історії впровадження військової підготовки у вищій школі України в 1920-х роках (на прикладі Київського інституту народної освіти) 124

МАЛАЦАЙ Ірина
"Университетские известия" (1861–1919): джерело з історії наукового життя Київського університету 133

МОГИЛЬНИЙ Леонід
Походження міст Русі у вітчизняній науковій думці першої чверті XX століття: основні концепції та дискусійні питання 139

НАУМЕНКО Олександр, СТЕПАНЧУК Вадим, ВЕКЛИЧ Юрій
"Біполярний слайсинг" каменю: опортуністичні технології нижнього палеоліту Зовнішніх Карпат 145

НЕСТЕРУК Олександра
Гендерна репрезентація Йосано Акіко в аніме "Бродячі пси літератури" 156

ПАНАСЮК Михайло
Еволюція антиміграційної та антиісламської політики партії "Альтернатива для Німеччини" (2013–2025) 163

СИМОНЕНКО Ірина
Символіка простору й обрядово-лікувальні практики традиційної оселі Наддніпрянщини у другій половині XX століття 173

СЕРДОБОЛЬСЬКА Олена
Постперформативна виставка: мультимедійні стратегії репрезентації тіла у виставковому проєкті "Marina Abramović: balkan erotic epic" у Берліні 180

ТЕРЕЩУК Вадим
Пам'ять про антикомуністичний спротив у Чехії: інституції, політика та суспільні контроверсії 185

Відомості про авторів 195

CONTENTS

ISSUE 1(162)

ADADUROV Vadym
French Archives Materials on Ivan Mazepa in 1708: from the Deconstruction of Ilko Borschak's Mystifications to new Findings 7

ANTONYUK Tetiana
Music education in the diaspora: history and achievements of the Ukrainian music institute in the USA 14

BABYNSKYI Anatolii
Archbishop Mstyslav Skrypnyk at the Second Vatican Council: the Circumstances of the Invitation and Its Consequences 23

BEZNOSIUK Olena
Social structure of the english city during High Middle Ages 30

BEZPALKO Bohdan, KUTSYK Ruslan
The Institutionalization of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR in the Context of Implementing Soviet Ideological and Propaganda Policy in the School Education System of the 1920s 37

VERON Mark, HUMENNYI Serhii
Historical and Legal Legitimation of Acquisitions of the Habsburg Monarchy in the First Partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1772–1773 43

GORODNIA Nataliya
The Role of Germany in the Outbreak of the Great War: "the Fischer Controversy" 51

HRYSHCHENKO Taras
Intellectual biography of Zbigniew Brzezinski: the author's experience of the historical source base development and historical sources analysis 61

DOBRY-VECHIR Ivan
Foreign Policy Views of US Presidental candidates during the 2020 election campaign 68

ZATSEPILO Valentyn
The First Stage of U.S. Participation in the Intervention of the Entente Powers in Russia (August 1918 – January 1919) 80

IVANETS Andrii
Triptych "Genocide 1933" by the Honcharenko brothers – a program work on the topic of the Holodomor in the late soviet Ukraine 86

ILKOVYCH Viktoriia
The phenomenon of confucian ethics in the culture of everyday life of a contemporary chinese city (late XX – early XXI centuries) 95

Information about the authors 195

CONTENTS

ISSUE 2(163)

KAVATSIUK Ruslan
Ilovaisk and Minsk-1: the transformation of the russian-ukrainian war in august – september 2014 104

KOSHELIEV Artem
Afrocentric interpretation of ideas in western european and american intellectual history of the nineteenth and twentieth centuries: the concept of Molefi Kete Asante..... 110

LAVRENCHUK Tymur, RUKKAS Andrii
The KGB and perlustration of international correspondence in the Ukrainian SSR: the case of Roman Hryn' 116

LIAPINA Olena
Historical overview of the introduction of military training in Ukrainian institutions of higher education in the 1920s (the case of the Kyiv institute of people's education)..... 124

MALATSAI Iryna
"University news" (1861–1919): a source on the history of scientific life at Kyiv university..... 133

MOHYLNYI Leonid
The origin of Rus' cities in national scholarly thought of the first quarter of the 20th century: major concepts and debatable issues..... 139

NAUMENKO Oleksandr, STEPANCHUK Vadim, VEKLYCH Yurii
Bipolar Slicing the Stone: Opportunistic Technologies in the Lower Palaeolithic of the Outer Carpathians..... 145

NESTERUK Oleksandra
Gendered representation of Yosano Akiko in anime "Bungo stray dogs" 156

PANASIUK Mykhailo
The evolution of the anti-immigration and anti-islam policies of the Alternative for Germany party (2013–2025)..... 163

SYMONENKO Iryna
Symbolism of space and ritual-healing practices in the traditional dwelling of the Dnipro Ukraine region in the second half of the 20th century 173

SERDOBOLSKA Olena
Post-performative exhibition: multimedia strategies for the representation of the body in the exhibition project "Marina Abramović: Balkan erotic epic" in Berlin..... 180

TERESHCHUK Vadym
Memory of anti-communist resistance in the Czech Republic: institutions, policy and public controversies 185

Information about the authors 195

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94:327(477)"1708":929Мазепа:930.253(44)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.1

Вадим АДАДУРОВ, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-5749-4027
e-mail: vad@ucu.edu.ua
Український католицький університет, Львів, Україна

МАТЕРІАЛИ ФРАНЦУЗЬКИХ АРХІВІВ ПРО ІВАНА МАЗЕПУ В 1708 РОЦІ: ВІД ДЕКОНСТРУКЦІЇ МІСТИФІКАЦІЙ ІЛЬКА БОРЩАКА ДО НОВИХ ЗНАХІДОК

В с т у п . ***Іван Мазепа та його доба є однією з ключових тем українського історичного дискурсу. Завдяки впровадженню в науковий обіг нових джерел, упродовж останніх десятиліть вдалося досягнути певного прогресу в дослідженні постаті гетьмана. Більша частина цих джерел походить із закордонних архівів, переважно російських і шведських. В архівах Франції теж відклалася низка унікальних свідчень, найчастіше авторства дипломатів Людовика XIV у Польщі та Швеції. Оприлюднені ще у XX ст., вони додали колоритних штрихів до загальної картини військової і дипломатичної активності Мазепи під час Північної війни, й особливо такого її етапу, як похід короля Карла XII супроти царя Петра I у 1707–1709 рр. Основний внесок у виявлення й оприлюднення цих матеріалів зробили діячі української еміграції – Ілько Борщак і Теодор Мацьків. У своїй джерелознавчій праці 1988 р. "Гетьман Іван Мазепа у західноєвропейських джерелах 1687–1709 рр." Т. Мацьків пішов слідами архівних пошуків І. Борщака, який майже не цитував документів мовою оригіналу та вказував нечіткі вихідні дані. Після вивчення архівних засобів Міністерства закордонних справ Франції Мацьків не зумів підтвердити автентичність частини свідчень, які навів 1928 р. Борщак у своїй праці "Шведчина й французька дипломатія".***

Метою пропонованого дослідження є звітування за результатами здійсненої упродовж 2019–2025 рр. перевірки джерельної бази І. Борщака за архівними матеріалами французької дипломатії. Головні завдання – довести фейкове походження частини наративу Борщака, а також оприлюднити та проаналізувати шляхом порівняння з опублікованими документами невикористані ним і Т. Мацьківим, але розшукані автором дослідження свідчення із фонду рукописів Французької національної бібліотеки.

М е т о д и . ***Статтю написано у жанрі документальної деконструкції й побудовано на порівняльному підході.***

Р е з у л ь т а т и . ***Доведено містифікований характер свідчень, які оприлюднив Борщак, щодо результатів переговорів Мазепи з королем Польщі Станіславом Лєщинським. Здійснено порівняння наявної у Французькій національній бібліотеці чернетки меморандуму Лєщинського його представникові при королі Швеції Карлові XII Станіславу Потоцькому (18 вересня 1708 р.) з опублікованою в 1909 р. заходами Імператорського російського військово-історичного товариства інструкцією Лєщинського Потоцькому під тією самою датою. У фрагменті щодо Мазепи виявлено фальсифікацію документа російськими видавцями, які приховали таємний намір гетьмана скинути московське ярмо із себе і цілої козацької України. Також показано негативний вплив фальсифікованої російської публікації на історіографію та проаналізовано еволюцію підходів істориків до питання про договірні відносини Мазепи з Лєщинським і Карлом XII.***

В и с н о в к и . ***Доведено неправдивість частини джерельної бази історичної праці І. Борщака. Упроваджено в науковий обіг два нових свідчення про Мазепу. Показано більшу вірогідність створених головними дієвими особами (у цьому випадку Лєщинським) в момент перебігу подій (вересень 1708 р.), порівняно з пізнішими наративними джерелами, які зазвичай використовували історики. Підтверджено неабияку важливість вивчення зарубіжних архівів щодо доби Мазепи.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***Іван Мазепа, Станіслав Лєщинський, Станіслав Понятовський, Карл XII, Петро I, козацька Україна, Польща, Швеція, Франція, Людовик XIV, європейська дипломатія, війна, архіви, містифікація, сучасна історіографія, XVIII ст., ранньомодерна історія Європи.***

Вступ

Для дієвого вписування української історії в європейський контекст неабияк важливо поглиблено досліджувати закордонні документальні сховища, у яких збережено значну частину, якщо не половину свідчень, що мають стосунок до минулого України. Виявлення цих свідчень, їхнє опрацювання й ознайомлення з ними як наукових кіл, так і громадськості є пріоритетним завданням для українських істориків різних спеціалізацій на найближчі десятиліття (Ададуров, 2015, с. 73).

Згаданий археографічний підхід напрочуд актуальний у дослідженні Мазепиної доби, більшу частину документальних свідчень щодо якої можна подибати в архівах не тільки Росії, але й Швеції, Польщі, Литви, Австрії, Туреччини. Оприлюднення цих свідчень, розпочате ще в середині XIX ст., помітно інтенсифікувалося в сучасному контексті, особливо під оглядом російських і шведських архівних засобів. Історично далебі не останнє місце у розшуку інформації щодо Мазепи посідали французькі ресурси. Оскільки дипломатична служба абсолютної монархії Людовика XIV обстоювала інтереси короля Франції не тільки при усіх європейських дворах, але й пильнувала за ключовими політичними гравцями локального рівня, як-от, приміром, під час Північної війни 1700–1721 рр., – великим гетьманом Литовським Яном Казимиром Сапєгою та воєводою Белзьким Адамом-Миколаєм Сєнявським, то Архів Міністерства закордонних справ (нині – Дипломатичний архів) Франції став справжнім скарбом для дослідників історії Мазепи та його доби під оглядом інформації про військову і дипломатичну активність гетьмана.

Історіографія. Особлива заслуга в опрацюванні засобів цього архіву належить таким представникам української еміграції XX ст., як Ілько Борщак (1894–1959) і Теодор Мацьків (1918–2011). Утім, назвати здобутки цих авторів взірцевими прикладами наукової докладності доволі складно. Борщак, який був не фаховим істориком, а популяризатором, нехтував вказівками на номери томів і їхні аркуші, нерідко обмежуючись наведенням дати документа і його авторства. Не стала винятком і базована на матеріалах Архіву Міністерства закордонних справ Франції Борщакова публікація про ґенезу та перебіг стосунків Мазепи із королями Швеції Карлом XII та Речі Посполитої Станіславом Лєщинським (згадана стаття

© Ададуров Вадим, 2026

мала стати розділом Борщакової праці "Слідами Мазепи у Франції", яку так і не було видано) (Борщак, 1928, с. 77–88). Щоправда Мацьків, який працював у згаданому архіві через декілька десятиліть після Борщака, таки встановив докладні дані та подав мовою оригіналу деякі процитовані його попередником свідчення французьких дипломатичних агентів (Мацьків, 1988, с. 104–112). Проте він не зміг підтвердити існування значної частини документів, на які покликався Борщак.

Методи

За декілька десятків років після Мацьківа, узявши за основу згадану публікацію Борщака, автор цієї статті здійснив перевірку її документального підґрунтя шляхом його порівняння з оригіналами доповідей представників Французької корони у Речі Посполитій та Швеції впродовж 1707–1709 рр. (цей період, безумовно, є ключовим як у біографії Мазепи, так і його міжнародній діяльності). ***Метою*** дослідження є деконструкція історичних містифікацій Борщака та виявлення автентичної джерельної інформації.

Джерела. Документи, якими користувався Борщак, зберігаються у серії "Політична кореспонденція" (відповідно, у підсеріях "Польща", "Швеція") Дипломатичного архіву Франції. Якщо взяти до уваги те, що з моменту праці Борщака з об'єднаними у томи за хронологічним принципом звітами дипломатів, їхній контент і пагінація не зазнали змін, відсутність тих чи інших документів дає привід запідозрити їхнього публікатора в масштабних архівних містифікаціях, найбільш кричущим різновидом яких було вигадування неіснуючих свідчень.

Результати

І. Борщак стверджує, що 1 березня 1708 р. посол Франції в Речі Посполитій Жан-Луї де Боннак, характеризуючи неабияке значення України в воєнному конфлікті між королем Швеції Карлом XII і московським царем Петром І, начебто написав із Ґданська до свого міністра закордонних справ Жана-Батиста де Торсі: "Справа московського війська дуже хистка. Німці, що служать у ньому, дезертують. На Україні панує ворожий настрій, і там сильно бажають приєднатися до Шведів, щоб вирушити на Москву та знищити московське ярмо" (Борщак, 1928, с. 78).

Тільки от ані Мацьків, ані автор цієї статті не тільки не підтверджують факту існування депеші Боннака під зазначеною датою, але й наявності цієї фрази в інших його депешах 1708 р. (AD, CP, Pologne, vol. 117, 118, 119). Правдоподібно основою для цієї містифікації стає добре відомий Борщаку, як авторові дослідження про діяча мазепинської еміграції, сина гетьмана Пилипа Орлика, Петра-Григорія (1702–1759) (Борщак, 1932), документ авторства цього діяча, про що можна виснувати з лексичної (колоритна фраза про "московське ярмо") та смислової подібності (слушна нагода для українців повстати під час воєнних дій). Ідеться про наявний у тому ж Архіві Міністерства закордонних справ Франції, серія "Політична кореспонденція", підсерія "Польща", меморандум гетьманича під 29 грудня 1736 р. очільникові тодішньої французької дипломатії кардиналові Анрі-Еркюлю де Флєрі: "Нація, яка, викохана у принципах свободи та цінує понад усе свої привілеї, використає слушну нагоду, щоб скинути деспотичне ярмо Московії та візьметься до зброї на користь турків […] за допомогою татар та невеликого шведського війська" (AD, CP, Pologne, vol. 226, f. 331; Дмитришин, 2019, с. 255).

Звісно, Орлик писав про турків у контексті воєнного конфлікту 1736–1740 рр. між Оттоманською Портою та Росією, але Борщак у цілком анахронічний спосіб замінює турків на шведів у контексті походу Карла XII 1707–1709 рр.

Неабияке розчарування викликає також відсутність (яку засвідчує й праця Мацьківа) в Дипломатичному архіві донесення ще одного агента, Жана-Казимира де Балюза, з Варшави під 19 серпня 1708 р., уривок з якого цитує Борщак: "Сюди доходять деякі чутки, що є зв'язки між козаками в особі їх гетьмана зі Шведами. Я знаю з певних джерел (з польських? – І. Б.), що цей нарід краще волів би польську зверхність, ніж московську, через брак свободи для себе під пануванням Московитів" (Борщак, 1928, с. 78).

Свого часу Т. Мацьківу не вдалося підтвердити й цитованого Борщаком за серією "Політична кореспонденція", підсерія "Швеція" повідомлення французького посла при шведському дворі Жана-Віктора Безенваля під 18 вересня 1708 р., зміст якого вказував на знаменний факт, а саме – вперше задокументоване зацікавлення Карла XII пропозицією Мазепи перейти на його бік: "Понятовський дістав авдієнцію у шведського короля, якому розповів, що козацький гетьман Мазепа обіцяв, як тільки шведське військо підійде до кордонів України, повстати з Козаками для визволення свого краю. Його Величність (Карло XII) дуже задоволений з цього і дійсно це є подія великої ваги (Suède)" (Борщак, 1928, с. 79).

Скептично поставитися до цього твердження змушує не лишень встановлена мною його відсутність в оригіналах депеш Безенваля за 1708 р. (AD, CP, Suède, vol. 117), але й те, що французький посол не мав можливості супроводжувати шведську монаршу особу як з огляду на видану Карлом XII заборону перебування іноземних спостерігачів при його ставці, так і власний страх перед наближенням до театру воєнних дій (вочевидь Борщак не мав рації, коли твердив, що Безенваль під час походу Карла XII 1707–1709 рр. невідступно слідував за шведським монархом – під той час французький дипломат перебував у м. Ґданськ, домагаючись із цієї безпечної локації, щоб замість нього обов'язок стежити за шведським військом Версальський двір поклав на іншого французького підданого – Філіпа Ґроффе, секретаря при Я. К. Сапєзі (Schnakenbourg, 2006, p. 294–295)). Та чи означає це, що інформацію, яку Борщак помістив в основу буцімто свідчення Безенваля, варто вважати виняткового плодом фантазії цього публіциста?

Найімовірніше, у цьому випадку маємо до справи з іншим різновидом історичних містифікацій Борщака – видозміною сенсу реального документа за допомогою внесення у нього змін. Адже подібну в загальних рисах і, особливо, за датою інформацію подибуємо в оприлюдненому заходами Імператорського російського військово-історичного товариства документі під назвою "Инструкция г-ну Понятовскому, министру Польского короля при короле Шведском, писанная 18 сентября 1708 г. Передать г-ну Гростей в Мариенбурге". Знайдений у віденському Військовому архіві документ було вміщено у ювілейній збірці до сторіччя Полтавської битви в оригінальній версії (французькій, зі збереженням особливостей написання), із паралельним перекладом російською: "Mazeppa m'a envoyé plusieurs courriers pour me renouveller les asscurances qu'il m'avoit fait donner auparavant, et me demander du secours, me promettant tousjours, qu'à mon approche, il sewuera (?) le loing, et le fera sewuer (?) à son pays; Sa M-té Suédoise est informée de tout ce qui s'est passé ci-devant la dessus et je ne doute pas qu'elle n'ait appris les circonstances de ce qu'il y a eu de nouveau sur ce sujet par des lettres du S-r Wachsslager, à qui j'ay communiqué celles que j'ay reçues de Mazeppa" ("Мазепа прислал ко мне несколько гонцов с подтверждением данных раньше мне обещаний; он просил о помощи,

ISSN 1728-3817

уверяя по прежнему, что при моем приближении он возобновит со мною связь и употребить ее на пользу своей стране. Его Величество Король Шведский знает обо всем происшедшем по этому поводу, и я не сомневаюсь, что он осведомлен о последних новостях, из письма г-на Вахшлагера, которому я передал полученныя мною от Мазепы сведения") (Документы Северной войны, 1909, с. 206–207, 209).

Тотожність дат (18 вересня 1708 р.) написання двох згаданих свідчень змушує придивитися пильніше до їхнього змісту. Зіставлення листа Безенваля з інструкцією Лєщинського його представникові при Карлові XII Станіславові Понятовському показує, що автору першого наративу, безперечно, був відомий і зміст другого. Якщо автентичність інструкції Лєщинського в принципі не викликає сумнівів, то уривок із фейкового листа Безенваля зумовлює цілком узасаднені сумніви. З огляду на це ключову роль тут мають не подібності, а розбіжності у представленій у документах історичній картині. Відмінність сумнівного листа від автентичної інструкції полягає не тільки в авторстві (заміна польського короля французьким послом), а й підміні очікуваного Мазепою на допомогу війська Лєщинського на військо шведського монарха. Такий нехитрий прийом кардинально переозначує ролі головних дієвих осіб. У коментарі до листа Безенваля Борщак дозволяє собі безпідставно маніпулювати зі статусом Понятовського при Карлі XII. Цей польський шляхтич у нього якимось дивом став уже не послом польського монарха при королі Швеції, а "головним посередником між українським гетьманом і шведським королем". Таким способом Борщак знецінює факт реальних перемовин між Лєщинським і Мазепою з метою досягнення порозуміння про спільний виступ супроти Петра I, підмінюючи його на неіснуючий дипломатичний процес між Карлом XII і Мазепою. За його твердженням, "дата 18-го вересня на реляції Безенваля є критичною датою й заслуговує на особливу увагу. Шведські історики запевняють, що якраз цього дня Карл XII остаточно вирішив рушити на Україну й наказав генералу Лагеркроні вирушати в напрямку Стародуба. Реляція Безенваля ще раз свідчить, що шведи рушили на Україну в повній згоді з Мазепою" (Борщак, 1928, с. 79).

У контексті документальної деконструкції довільного трактування Борщаком тогочасних таємних перемовин, пов'язаних із Мазепою, маємо звернути увагу на те, що інструкцію Лєщинського Понятовському було укладено у м. Мальборк (Марієнбург) й доправлено таємному агентові Французької корони Ф. Ґроффе (у публікації інструкції його прізвище відтворено неправильно – як Гростей), який, перебуваючи у тому ж місті, збирався вирушити у ставку Карла XII понад річкою Сож у Білорусі. Ураховуючи, що така подорож вимагала подолання 1000 км та здійснювалася не найкращими дорогами, документ не мав шансів потрапити до рук його адресата Понятовського раніше кінця вересня (щонайменше на це пішло два тижні). І навіть якщо його зміст було повідомлено Понятовським королю Швеції приблизно тоді ж, це однаково робить безпідставним твердження Борщака, що саме 18 вересня 1708 р. (тобто в день написання Лєщинським інструкції Понятовському в Мальборку) Карл XII ухвалив рішення спрямувати своє військо в бік України.

Отож лист Безенваля є вигадкою Борщака. Але звідкіля той узяв колоритну фразу про намір Мазепи "повстати з Козаками для визволення свого краю"? Вона відсутня у російській публікації інструкції Лєщинського. Проте результатом моїх власних археографічних пошуків у Франції стала знахідка у Французькій національній бібліотеці раніше не публікованого чернеткового тексту згаданої інструкції Лєщинського під назвою "Mémoire du Roy de Pologne (Leszczynski) pour Sieur Poniatowski du 18 septembre 1708. à Marienbourg" (далі називатиму документ, згідно з його назвою, меморандумом). У фрагменті, де йдеться про Мазепу, меморандум відрізняється від тексту інструкції (і це чи не єдине місце такої разючої відмінності, оскільки структура й контент двох текстів тотожні на 99 %) й, головне, у меморандумі наявні елементи цитованої Борщаком фрази. Це дає підстави припустити, що йому таки був відомий цей документ, але з якоїсь причини він не покликався на нього у своїх працях. Можливо, що, з огляду на брак фахових навичок, Борщак, який систематично досліджував засоби Національної бібліотеки, просто не занотував даних зберігання (установи, справи, аркушів, назви документу), а згодом не зміг їх відновити. На користь цієї версії свідчить те, що інструкція перебувала поруч із наявними в другій частині тієї самої архівної справи листами вже згаданого Безенваля (інвентарна назва одиниці зберігання: Correspondance diplomatique de Philippe Groffey relative aux affaires du Nord et de l'Allemagne. (1703–1727). II. Correspondance des mêmes, de M. de Besenval et de l'abbé de Polignac (1708–1711)). Однак правдоподібніше, що Борщак доцільно приховав цей документ, який показував, що ключовою особою у підготовці політичного зриву Мазепи з Москвою у 1708 р. був польський, а не шведський король, аби створити на його основі так званий лист Безенваля, який перевернув історію з ніг на голову, тобто не на користь осоружної Борщаку Польщі, а політично нейтральної у XX ст. Швеції. Чернетка меморандуму, писана почерком Ґроффе (поряд містяться інші його донесення, що дають змогу виснувати про аналогічність манери письма, атраменту, паперу), із численними виправленнями й уточненнями, що робилися, мабуть, у процесі надиктовування тексту С. Лєщинським, зберігається в колекції листування французьких дипломатичних агентів у Північній Європі початку XVIII ст. (BNF, DM, Fr 10677, f. 129 r. –132 v.).

Показово, що цей важливий документ лишився поза увагою Мацьківа, який, як видно з його праці, присвяченої західноєвропейським джерелам про Мазепу, зосередився на дослідженні фондів Архіву Міністерства закордонних справ. У його синтезі Французьку національну бібліотеку як ресурс мазепознавчої інформації згадано лишень один раз (Мацьків, 1988, с. 104–105), у контексті деконструйованого як Борщакова містифікація опису зустрічі французького дипломата Жана-Казимира де Балюза з гетьманом у 1704 р. (Ададуров, 2024a, с. 297–326; Ададуров, 2024b, с. 285–303). До того ж Мацьків, який ретельно наводить у примітках оригінальний французький текст усіх виявлених ним свідчень, не робить цього у випадку згаданого листа де Балюза, ясна річ, відсутнього у рукописній колекції Національної бібліотеки, натомість наводить поліпшений ним самим під оглядом мови український текст, оприлюднений у 1933 р. Борщаком. Це переконливо доводить, що Мацьків не знайшов чернетки меморандуму Лєщинського.

Іншим доказом неопрацювання Мацьківим фондів Французької національної бібліотеки є зацитоване ним за оригіналом з Архіву Міністерства закордонних справ (серія "Політична кореспонденція", підсерія "Швеція", т. 119, арк. 239–240) таке свідчення з Варшави французького посла у Речі Посполитій Жана-Луї де Боннака: "Le général Mazeppa a fait proposer au Palatin, par une voie secrète, que s'il voulait se joindre à lui avec l'armée polonaise, il lui donnerait le commandement sur 60.000

Cosaques dont il était sûr d'être suivi, et d'agir ensuite pour conquérir l'Ukraine et des Moscovites avait tellement rebutté les Cosaques qu'ils étaient entièrement disposés à se soulever, que c'était une affaire pour laquelle il ne fallait que se présenter, qu'elle serait glorieuse pour lui, avantageuse à la République et à luy en Ukraine" ("Генерал Мазепа таємно пропонував Палятинові [А. Сєнявському], що якщо він із польською армією хоче з'єднатися, то він [Мазепа] дасть йому до диспозиції 60.000 козаків, щодо яких він певний – вони підуть за ним і зараз вони докладають усі зусилля здобути Україну й віддатися під протекцію Польщі. Варварство москвинів так озлобило козаків, що вони готові зробити повстання, тільки потрібно їм цю справу відповідно представити, яка це була б слава для нього та яка користь для Польщі та України") (Мацьків, 1988, с. 107, 110–111).

У тій самій справі у Французькій національній бібліотеці, у якій мені пощастило виявити меморандум Лєщинського, зберігається чернетка донесення Ф. Ґроффе під № 13 під 30 травня 1708 р. із с. Радошковичі неподалік м. Молодечно, заадресоване панам Боннаку і Безенвалю. У листі міститься інформація про чисельність козацького війська, яке за потреби начебто міг виставити Мазепа, і вона показово збігається із цифрою, наведеною у цитованому Мацьківим повідомленні де Боннака, отож дані, отримані тим від Ґроффе, цілком могли лягти в основу його повідомлення, попри різні модальності їхньої оцінки таємних стосунків козацького гетьмана із воєводою Белзьким Сєнявським (про котрого йдеться в обох документах). Останнього, попри його політичну орієнтацію на союзника царя колишнього короля Польщі Августа II, Мазепа теж волів розглядати як свого потенційного союзника у боротьбі з Москвою: "…la Pologne alors éstay en proye toute cette campagne au moins à une mondution de Cosaques, Mazeppa en ayant près de 60 mille tout prêts, et n'ayant esté retenus jusques à présent que par la considération et les prières du Palatin de Belze…" ("…Польща залишалася здобиччю протягом усієї цієї кампанії, принаймні для виступів козаків, яких Мазепа має повністю готовими [до бою] 60 000, і досі [був] стримуваний лише завдяки розважливості та проханням воєводи Белзького [Сєнявського]…)" (BNF, DM, Fr 10677, f. 119 r.).

Якби це свідчення було відоме Мацьківу, важко уявити, що він не зв'язав би його з уміщеним ним свідченням де Боннака. Щоб заповнити археографічні прогалини, залишені Борщаком і Мацьківим, подаю у цій публікації уривок з меморандуму Лєщинського Понятовському під 18 вересня 1708 р. у власному перекладі, але насамперед – оригінальний текст документа зі збереженням його архаїчної граматики: "Mazeppa m'a envoyé beaucoup de courriers pour me confirmer les assurances dont qu'il m'avait fait donner auparavant, me demander le secours, permettant qu'à mon approche il secouera le joug et le fera secouer à tout le pays. Majesté Suédoise est informée de tout ce qui s'est passée au commencement là-dessus, et je ne crois pas luy devoir d'établir ce qu'il y a nouveau sur ce sujet, ne doutant pas qu'elle n'en ayt esté instruite par les lettres de Mr Wachslager et que j'ay communiqué celles que j'ay reçues de Mazeppa" ("Мазепа надіслав мені багато послань, аби підкріпити запевнення, які він надав мені попередньо, просити мене про допомогу, обіцяючи, що при моєму наближенні він скине ярмо і зробить, щоб його було скинуто в усьому краї. Її Шведську Величність поінформовано про все, що відбувалося при початку цієї ситуації, і я не вважаю, що можу Їй вказати щось нове на цю тему, не сумніваючись, що Її було ознайомлено через листи Пана Вацслаґера, і що я переказав [Вацслаґеру] ті [листи], які я отримав від Мазепи") (BNF, DM, Fr 10677, f. 130 v.).

З огляду на відмінності між цим текстом і його російською публікацією 1909 р. варто застановитися, у чому полягають відмінності. По-перше, російський переклад, яким зазвичай і користуються історики, справляє враження недолугого. Насамперед, неправильно перекладено поняття "courriers" – його дослівно відтворено як "кур'єри", себто "гінці", що обумовило появу в історіографії інтерпретації спілкування Мазепи з Лєщинським у 1707–1708 рр. як низки усних повідомлень, що витлумачувалося обережністю гетьмана, його небажанням зв'язувати себе письмовими обіцянками та міркуваннями конспірації. Проте у французькій мові лексемою "courriers" зазвичай означують листи, "послання", що правильно і в цьому випадку, оскільки в тому ж свідченні йдеться про те, що Лєщинський ознайомив з їхнім змістом надзвичайного шведського посла в Речі Посполитій Ґеорґа Вацслагера (див. про нього: Historia dyplomacji polskiej, 1982, s. 357), який у своїх листах освічував Карлові XII хід перемовин польського короля з Мазепою (інформація від гетьмана окреслюється вказівним займенником "celles" ("ці"), який сенсовно зв'язаний з іменником "lettres de Mr Wachslager" ("листи Вацлаґера"), отож ідеться саме про Мазепині листи Лєщинському). Ужитий у російському перекладі іменник "сведения" істотно спотворює зміст історичного свідчення так, начебто мовиться про переказані Лєщинському довіреними посланцями Мазепи усні пропозиції. Насправді ж ідеться про непоодинокі листи Мазепи, які їхній адресат переслав через Вацслаґера Карлові XII. Досі цих листів не виявили у шведських архівах (можливо, їх було знищено після Полтавської поразки 1709 р), але ця інформація все ж подає надію на їхнє віднайдення. До речі, надзвичайно цікавим було б виявити й доповіді Вацслаґера.

Вочевидь неоковирність російського перекладу інструкції може бути не випадковою. Якщо поглянути на опублікований у 1909 р. її франкомовний текст, в очі одразу ж упадають пропуски слів (означувані знаками запитання), так, нібито упорядникам не вдалося розібрати цих слів у документі з віденського архіву. Проте ці два пропуски є єдиними в багатосторінковому документі, вони сусідять в одному рядку, що саме по собі наштовхує на думку про зумисну фальсифікацію цього фрагмента. Меморандум із Французької національної бібліотеки дає унікальну можливість відновити те, що було спотворено у публікації. У меморандумі йдеться про те, що "il secouera le joug et le fera secouer à tout le pays" – "він [Мазепа] скине ярмо і зробить, щоб його було скинуто в усьому краї". Чи цей ясний маніфест українського сепаратизму, себто мазепинства, міг бути опублікований заходами такої реакційної установи як Імператорське російське військово-історичне товариство? Відповідь очевидна, що доводить спотворена фраза у виданні 1909 р., на яку охоче покликаються історики, бо справді, навіть у такому вихолощеному вигляді, це чи не єдиний за період весни – ранньої осені 1708 р. документ, який хоча б поверхово свідчив про бажання Мазепи досягнути дієвого антимосковського порозуміння з королем Польщі (Андрусяк, 1993, с. 52–53; Таїрова-Яковлева, 2012, с. 275; Kohut, 2025, p. 348). Тепер же, принаймні зі слів Лєщинського, який на основі писаних йому самим Мазепою під час їхніх тогочасних контактів (а не постфактум, що значно збільшує достовірність джерела) листів, дає нам немов почути голос самого гетьмана, політична програма якого задовго до зриву в листопаді 1708 р. спиралася на ідею повалення

ISSN 1728-3817

московського ярма для себе персонально і для цілої козацької України.

Та чи відповідали очікування Мазепи намірам Лєщинського? Його доволі цинічне, у стилі Макіавеллі, судження, наявне як в опублікованій інструкції, так і подибаному мною у Французькій національній бібліотеці меморандумі засвідчує, що король Польщі, не маючи довіри до Мазепи, не відкидав такого: якщо йому вдасться подолати політичні розбіжності із Сєнявським й об'єднати їхні сили, а гетьман не дотримається своїх обіцянок, він зможе влаштувати йому випробування на полі бою: "...Si je puis ramener l'armée du Palatin à mon obéissance ou par la force ou par la voye exposée ci-dessus, je seray en estat de faire teste à Mazeppa en cas qu'il vienne à me manquer du parole mais, de même si Mazeppa exécute de bonne fois tout ce qu'il m'a promis, si à mon approche il vienne de joindre avec moi se joins à moi se déclare en ma faveur, je ne n'amuseray point à poursuivre le Palatin de Belz, qui tombera de luy même sans le éstant dépravé le secours des Cosaques, et je passeray droit en Ukraine pour faire diversion de ce costé-là. ("...так само, якщо при моєму наближенні, він прибуде об'єднатися зі мною і висловиться на мою користь, мені буде до вподоби переслідувати воєводу Белзького, [і] той впаде сам собою без позбавлений допомоги з боку козаків, і я пройду прямо в Україну, щоб вчинити диверсію з того боку...") (BNF, DM, Fr 10677, f. 131 v.; Документы Северной войны, 1909, с. 210–211).

Отож у свідченні Лєщинського чітко простежується суто утилітарне, без жодних преференцій і моральних зобов'язань, трактування взаємозамінних в уяві польського монарха військово-політичних гравців – Мазепи і Сєнявського, одного з яких необхідно було привабити, а іншого (байдуже якого) – позбавити сили. Це означає, що союзного трактату між Лєщинським і Мазепою таки не було, а наполегливість останнього в обіцянках пояснюється саме тим, що гетьман розумів: без посередництва союзника Карла XII, Лєщинського, він не зможе порозумітися з королем Швеції. Саме тому Мазепа писав листи, покладаючи надію, що Лєщинський перешле їх Карлові XII. Як показує зміст меморандуму / інструкції, він мав рацію.

Дискусія і висновки

Створене безпосередньо в момент перебігу подій свідчення Лєщинського, всупереч гадці численних дослідників (які апелюють переважно до пізніших наративних свідчень шведських авторів) щодо правдоподібності укладання українсько-польської угоди в 1708 р.[1], навпаки, є чи не найважливішим як натепер доказом, що жодної формальної угоди з переліком конкретних пунктів між Мазепою та Лєщинським укладено не було[2]. Насамперед це було неможливо через слабкість польського війська, прибуття якого в Україну мало стати тригером для політичного союзу (спочатку ефективна демонстрація сили й лишень потім – оформлення політичної моделі відносин). Тим більшою нісенітницею виглядає наявне в історіографії твердження про укладання таємної угоди між Карлом XII і Мазепою[3] – адже до листопада 1708 р. вона була можлива тільки на основі угоди козацького гетьмана з польським королем, який до цього моменту тримав у своїх руках усю чинну сторону перемовин, лишень інформуючи про них Карла XII.

У 1909 р. один із найвідоміших українських істориків констатував: "Досі не знайдено ніякого документального свідоцтва про безпосередні зносини Мазепи з Карлом XII перед жовтнем 1708 р." (Томашівський, 1909, с. 68). Пройшло понад сто років, а "віз" у цьому важливому науковому питанні ще й донині майже "не рушив з місця", оскільки катастрофічно бракує найцінніших свідчень, що створювалися під час перебігу подій. Про жодне листування між шведським королем і гетьманом вочевидь не йдеться, оскільки в цей період воно правдоподібно не здійснювалося. Так само відсутнє листування між Мазепою і Лєщинським, яке точно тривало упродовж 1708 р. Бракує й третього елементу історичної складанки – кореспонденції між Лєщинським і Карлом XII. Така бідність свідчень головних дієвих осіб зумовлює недовіру до документів ось уже понад сто років, уживаних істориками. Йдеться про наративні свідчення, укладені переважно третіми особами постфактум, уже після переходу Мазепи на бік Карла XII, або взагалі після Полтави і смерті Мазепи начебто свідками подій (шведські офіцери, козацька старшина). Достовірність цих документів відносно низька, бо писалися вони "заднім розумом", знаючи наслідки і піддаючись переоцінці через призму політичної кон'юнктури й особистих обставин їхніх авторів. Отож головна надія на ресурси іноземних архівів.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Ададуров, В. (2026a). Ілько Борщак як Пилип Орлик: містифікації маніфесту до "володарів і республік", листів до монаршої особи Англії та Ґенеральних штатів об'єднаних провінцій Нідерландів, "Виводу прав України". *Український історичний журнал*, 3, 187–207.

Ададуров, В. (2026b). Ремесло історичного містифікатора: як Ілько Борщак написав маніфест до "володарів і республік" і "Вивід прав України". *Український історичний журнал*, 2026, 4, 208–231.

Ададуров, В. (2024a). *"Переставляючи слова у століттях". Інтелектуальна біографія Ілька Борщака*. УКУ.

Ададуров, В. (2024b). "Святий" / "грішник": думки з приводу деяких рецензій на мою книжку "Переставляючи слова у століттях". Інтелектуальна біографія Ілька Борщака. *Український історичний огляд*, 3, 285–303.

Ададуров, В. (2015). Теорія вписування української історії в європейський контекст і його методологічні засади. *Наукові записки УКУ. Серія: Історія*, 2, 49–76.

[1] Ця історіографічна традиція сягає корінням до романізованих творів Миколи Костомарова, згідно з якими у 1708 р. Мазепою було таємно укладено два договори про союз, окремо з Лєщинським і Карлом XII (Костомаров, 1883/1995, с. 632–633). М. Андрусяк вважає ймовірним, що у лютому в білоруському м. Сморгонь було досягнено домовленості між Лєщинським і Мазепою, а Карл XII звернувся до ідеї союзу з Мазепою не раніше травня 1708 р. під впливом Лещинського (Андрусяк, с. 46–47). Б. Крупницький вважає можливим існування тільки одного союзного договору, начебто укладеного з Лещинським , але водночас вказує, що його могли вигадати несумлінні шведські мемуаристи пізнішої доби (Крупницький, 1942/2008, с. 247). Про укладену в м. Сморгонь угоду між королем Польщі та гетьманом пише й О. Оглоблин (Оглоблин, 1960, с. 255–258). О. Субтельний дотримується думки, що угоду між Лєщинським і Мазепою було укладено, бо вона "відповідала потребам обох сторін" (Субтельний, 1994, с. 27–28).

[2] У сучасній історіографії гіпотезу про укладання формальної угоди між Лєщинським і Мазепою назагал спростовують (див.: Таїрова-Яковлева, 2012, с. 274–275; Кентржинський, 2013, с. 272; Горобець, 2025, с. 394–395). З. Когут, зокрема, вказує, що "Карлові XII нічого не було відомо про таку угоду, що робить її існування малоймовірним, оскільки Лєщинський мав отримати її схвалення від шведського короля". На думку цього авторитетного дослідника, "через очевидну слабкість поляків, було дуже сумнівно, щоби Мазепа прагнув укласти договору з Лещинським на цьому етапі. Набагато імовірніше, що Мазепа покладав свої плани на шведського короля та використовував Лещинського як посередника. На жаль для гетьмана, Карл XII не хотів чути про Гетьманщину чи можливу коаліцію з Мазепою до початку 1709 р., коли королю довелося звернутися до України замість того, щоб йти до Москви" (Kohut, 2025, p. 348, 345).

[3] Покликаючись на містифікацію І. Борщака під назвою "Вивід прав України" та низку свідчень пізнього або географічно відокремленого від театру подій походження, згадана російська дослідниця наполягає на факті укладання в 1708 р. українсько-шведського договору (Таїрова-Яковлева, 2012, с. 275). Цей здогад, однак, виглядає як релікт "костомарівщини" з її романтичними фантазіями та мріяннями (див. деконструкцію "Виводу прав України" в (Ададуров, 2026a; 2026b)).

Андрусяк, М. (1933). Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*, 152, 35–61.

Борщак, І. (1932). *Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV-го*. Червона калина.

Борщак, І. (1928). Шведчина й французька дипломатія (За невиданими документами). *Науковий збірник історичної секції УВАН*, 77–88.

Горобець, В. (2025). *Мазепа. Тисячоликий герой української історії*. Віхола.

Дмитришин, І. (2019). *Григорій Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії*. Темпора.

Документы Северной войны. (1909). Полтавский период. (Июль – сентябрь 1708 г.). В Н. Л. Юнаков (Ред.), *Труды императорского русского военно-исторического общества*, 195, 206–211 (А. К. Баиов, Общ. рук.).

Кентржинський, Б. (2013). *Мазепа*. Темпора.

Костомаров, Н. (1995). *Руина. Мазепа. Мазепинцы*. Чарли.

Крупницький, Б. (2008). *Гетьман Мазепа та його доба*. Грамота.

Мацьків, Т. (1988). *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709*. УВУ.

Оглоблин, О. (1960). *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. НТШ.

Субтельний, О. (1994). *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст*. Либідь.

Таїрова-Яковлева, Т. (2012). *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія "зради"*. Кліо.

Томашівський, С. (1909). Із записок Каролінців 1708/9 р. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*, 92, 66–92.

AD. CP. Sous-série "Suède" (Suède), Vol. 117.

Archives Diplomatiques (AD). Série "Correspondance politique" (CP). Sous-série "Pologne" (Pologne), Vol. 117, 118, 119, 226.

Bibliothèque nationale de France (BNF). Département des manuscrits (DM). Français (Fr), 10677.

Historia dyplomacji polskiej. (1982). T. 2 (Z. Wójcik, Red.). Polski instytut spraw międzynarodowych.

Kohut, Z. E. (2025). *The Making of Cossack Ukraine. Political Thought, Culture, and Identity Formation, 1569–1714*. McGill-Queen's University Press.

Schnakenbourg, E. (2006). Les chemins de l'information: la circulation des nouvelles depuis la périphérie européenne jusqu'au gouvernement français au début du XVIII siècle. *Revue historique*, 638, 291–311.

References

Adadurov V. (2015). The Theory of "Inscribing" Ukrainian History into the European Context and His Methodological Basis. *UCU Scholarly Notes. "History" Series,* 2, 49–76 [in Ukrainian].

Adadurov, V. (2024a). *Rearranging Words in the Centuries": An Intellectual Biography of Ilko Borshchak*. UCU [in Ukrainian].

Adadurov, V. (2024b). "Saint"/"Sinner": Thoughts on Several Reviews of My Book "Rearranging Words in the Centuries: An Intellectual Biography of Ilko Borschak. *Ukrainian Historical Review*, 3, 285–303 [in Ukrainian].

Adadurov, V. (2026a). Elie Borschak as Pylyp Orlyk: Mystifications of the Manifesto to "Princes and Republics," Letters to the Monarch of England and the States General of the United Provinces of the Netherlands, and the "Deduction of the Rights of Ukraine". *Ukrainian Historical Journal*, 3, 187–207 [in Ukrainian].

Adadurov, V. (2026b). The Job of a Historical Mistifier: How Elie Borschak Wrote a the Manifesto to "Princes and Republics," and the "Deduction of the Rights of Ukraine". *Ukrainian Historical Journal*, 4 [in Ukrainian].

AD. CP. Sous-série "Suède" (Suède), Vol. 117.

Andrusiak, M. (1933). Mazepa's Relations with Stanislav Leshchynsky and Charles XII. *Notes of the Shevchenko Scientific Society,* 152, 35–61 [in Ukrainian].

Archives Diplomatiques (AD). Série "Correspondance politique" (CP). Sous-série "Pologne" (Pologne), Vol. 117, 118, 119, 226.

Bibliothèque nationale de France (BNF). Département des manuscrits (DM). Français (Fr), 10677.

Borshchak, I. (1928). Shvedchyna and French Diplomacy (For unpublished Documents). S*cientific Collection of the Historical Section of UVAN*, 77–88 [in Ukrainian].

Borshchak, I. (1932). *The Great Mazepinets Hryhor Orlyk, Lieutenant General under Louis XV*. Chervona Kalyna [in Ukrainian].

Dmytryshyn, I. (2019). *Hryhorii Orlyk, or the Cossack Nation in French Diplomacy*. Tempora.

Historia dyplomacji polskiej. (1982). T. 2 (Z. Wójcik, Red.). Polski instytut spraw międzynarodowych

Horobets, V. (2025). *Mazepa. The thousand-faced hero of Ukrainian history*. Vikhola [in Ukrainian].

Kentrzhynskyi, B. (2013). *Mazepa*. Tempora [in Ukrainian].

Kohut, Z. E. (2025). T*he Making of Cossack Ukraine. Political Thought, Culture, and Identity Formation, 1569–1714*. McGill-Queen's University Press.

Kostomarov, N. (1995). *Ruin. Mazepyntsi*. Charlie [In Russian].

Krupnytskyi, B. (1942/2008). *Hetman Mazepa and his Time*. Hramota [In Ukrainian].

Matskiv, T. (1988). *Hetman Ivan Mazepa in Contemporary West European Sources 1687–1709*. UVU [in Ukrainian].

Ohloblyn, O. (1960). *Hetman Ivan Mazepa and His Era.* NTSh [in Ukrainian].

Schnakenbourg, E. (2006). Les chemins de l'information: la circulation des nouvelles depuis la périphérie européenne jusqu'au gouvernement français au début du XVIII siècle. *Revue historique*, 638, 291–311.

Subtelnyi, O. (1994). *Mazepyntsi:Ukrainian Separatism in the Early 18th Century*. Lybid. [in Ukrainian].

Tairova-Yakovleva, T. (2012) *Ivan Mazepa and the Russian Empire. The History of "Betrayal"*. Clio [in Ukrainian].

Tomashivskyi, S. (1909). From the Notes of the Carolinians, 1708–1709. *Notes of the Shevchenko Scientific Society*, 92, 66–92 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 10.05.26
Прорецензовано / Revised: 16.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Vadym ADADUROV, DSc (Hist.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-5749-4027
e-mail: vad@ucu.edu.ua
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

FRENCH ARCHIVES MATERIALS ON IVAN MAZEPA IN 1708: FROM THE DECONSTRUCTION OF ILKO BORSCHAK'S MYSTIFICATIONS TO NEW FINDINGS

B a c k g r o u n d . ***Ivan Mazepa and his era are one of the key topics of Ukrainian historical discourse. Thanks to the introduction of new sources into scientific circulation over the past decades, some progress has been achieved in the study of the figure of the hetman. The vast majority of these sources come from foreign archives, mostly Russian and Swedish. A number of unique testimonies have also been deposited in the archives of France, mainly authored by diplomats of Louis XIV in Poland and Sweden. Published in the 20th century, they added colorful touches to the overall picture of Mazepa's military and diplomatic activity during the Northern War and, especially, such a stage of it as the campaign of King Charles XII against Tsar Peter I in 1707–1709. The main contribution to the discovery and publication of these materials was made by Ukrainian emigration figures Ilko Borschak and Teodor Mackiv. In his 1988 source-study work "Hetman Ivan Mazepa in Western European Sources 1687–1709," Mackiv followed in the footsteps of Borschak's archival research, who almost never cited documents in the original language and indicated unclear source data. After studying the archival materials of the French Ministry of Foreign Affairs, Mackiv was unable to confirm the authenticity of some of the testimonies given by Borschak in 1928 in his work "Sweden and French Diplomacy."***

The purpose of my research is to report on the results of the verification of Borschak's source base based on archival materials of French diplomacy papers out during 2019–2025. The main tasks are to prove the fake nature of part of Borschak's narrative, and also to publish and analyze by comparison with published documents the evidence that he and Mackiv had not used and that I had found from the manuscript collection of the French National Library.

M e t h o d s . ***The article is written in the genre of documentary deconstruction and is built on a comparative approach.***

R e s u l t s . ***The mystified nature of the testimonies published by Borschak regarding the results of Mazepa's negotiations with the King of Poland Stanisław Leszczyński has been proven. A comparison has been made of the draft memorandum of Leszczyński to his representative to the Swedish King Charles XII, Stanisław Potocki (September 18, 1708), discovered by me in the French National Library, with the instruction of Leszczyński to Potocki under the same date published in 1909 by the Imperial Russian Military Historical Society. In the fragment concerning Mazepa, the falsification of the document by Russian publishers, who sought to conceal Mazepa's secret intention to throw off the Moscow yoke from himself and the entire Cossack Ukraine, has been revealed. The fragment on Mazepa reveals the falsification of the document by Russian publishers, who sought to conceal Mazepa's secret intention to throw off the Moscow yoke from himself and the entire Cossack Ukraine. The negative impact of the falsified Russian publication on historiography is also shown, and the evolution of historians' approaches to the issue of Mazepa's contractual relations with Leszczynsky and Charles XII is analyzed.***

C o n c l u s i o n s . ***The fake nature of part of the source base of Borschak's historical work is proven. Two new testimonies about Mazepa are introduced into scientific bypass. The greater reliability of documents created by the main active persons (in this case, Leszczynski) at the time of***

the events (September 1708) is shown in accordance with later narrative sources, which were mostly used by historians. The considerable importance of studying foreign archives in obtaining Mazepa is confirmed.

K e y w o r d s : ***Ivan Mazepa, Stanisław Leszczynski, Stanisław Poniatowski, Charles XII, Peter I, Cossack Ukraine, Poland, Sweden, France, Louis XIV, diplomacy, war, archives, mystification, modern historiography, 18th century, early modern history of Europe.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 378.4:78](73=161.2)УМІ"1952/2026"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.2

Тетяна АНТОНЮК, д-р іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-6446-2795
e-mail: antoniuktd@ukr.net
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ, Україна

МУЗИЧНЕ ШКІЛЬНИЦТВО ДІАСПОРИ: ІСТОРІЯ ТА ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОГО МУЗИЧНОГО ІНСТИТУТУ В США

В с т у п . ***Необхідність знання історії України, її складової, що творилася українцями в еміграції, потреба інтеграції всіх здобутків української діаспори до загальної скарбниці української культурної спадщини, актуалізує тему дослідження української музичної освіти діаспори, зокрема й діяльності Українського музичного інституту (УМІ) в США як важливого навчального й культурного осередку. Досвід праці та здобутки інституту – цінні і важливі для осягнення й поширення в Україні, оскільки вони є цілісною складовою української музичної освіти та культури.***

Мета й завдання статті: проаналізувати історію заснування та діяльності УМІ в США (1952–2026); з'ясувати особливості постання спеціального навчального закладу та його філій; окреслити роль і значення інституту як чинника неперервності української музичної освіти та зростання української музичної культури у світі; висвітлити здобутки УМІ в розбудові українського музичного шкільництва та концертного життя, видавничої діяльності; розкрити кадровий склад УМІ в перше п'ятиріччя його діяльності, навчальне навантаження й організацію навчального процесу, чисельність учнів та їхню успішність.

М е т о д и . ***Дослідження історії, діяльності та здобутків УМІ стало можливим завдяки принципам історизму, об'єктивності, системності. Використано методи аналізу, синтезу, а також узагальнення для формування висновків і деяких рекомендацій, що базуються на сформованих висновках.***

Р е з у л ь т а т и . ***Проаналізовано й узагальнено особливості становлення, діяльності, значення УМІ для більш цілісного розуміння українського музичного шкільництва за межами України, музичної культури діаспори як невід'ємної складової української культурної спадщини й історії. Виявлено цінні практики навчання музичному мистецтву, здобутки в діяльності УМІ та поширенні досвіду цієї музичної школи у світі.***

В и с н о в к и . ***Діяльність УМІ упродовж понад семи десятиліть є свідченням неперервності розвитку української національної освіти загалом і музичної освіти зокрема. Винятковою є роль та значення УМІ в США для підготовки музичних кадрів і популяризації України, її народу як перспективної суспільної сили, що навіть у несприятливих умовах еміграції, без державної підтримки знаходить можливості для розвитку освіти, культури, дбає про підготовку молодих генерацій українців, відданих національному музичному мистецтву.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***Український музичний інститут у США, Вищий музичний інститут у Львові, музичне шкільництво в діаспорі, концертна діяльність.***

Вступ

Тривалий період існування України під радянською окупацією позбавив український народ вільного розвитку та знання культурних здобутків, напрацьованих українськими емігрантами у вільному світі. Необхідність знання історії України, її складової, що творилася українцями в еміграції, потреба інтеграції всіх здобутків української діаспори до загальної скарбниці історико-української культурної спадщини, актуалізує тему дослідження української музичної освіти діаспори, зокрема й діяльності Українського музичного інституту (УМІ) в США як важливого навчального й культурного осередку. Досвід праці та здобутки інституту – цінні і важливі для осягнення й поширення в Україні, оскільки вони є цілісною складовою української музичної освіти й культури. Досвід, напрацьований українськими музичними педагогами та здобутки у справі виховання і діяльності музичних діячів діаспори має бути осмислений і трансформований у практику сучасної музичної освіти в Україні.

Історіографія. Історію та діяльність Українського музичного інституту (УМІ) в США висвітлювали у своїх дослідженнях першої чверті XXI ст. українські науковці (Біловус, 2017; Волянська, & Савицький [молодший], 2020; Карась, 2012; 2020; Морозова, 2015; Новосядла, 2017, с. 62–70; Обух, 2012, с. 108–114; Осмачко, 2022, с. 275–280; 2023, с. 77–84; Чайка, 2019; 2018; 2021). Багато фактів про діяльність УМІ знаходимо у працях і спогадах засновників і працівників цього навчального закладу (Богданська, 1958, с. 45–46; Придаткевич, 1958, с. 91–94; Савицький [старший], 1958, с. 3–6, 34–36; Соневицький, 1958, с. 7–11; Цісик, 1958, с. 30–33).

В. Чайка у своїх дослідженнях аналізує творчість композиторів української діаспори країн Північної Америки – США та Канади. Автор розкриває здобутки провідних музикантів другої половини XX ст.: композиторів Д. Гординської-Каранович, З. Лиська, Т. Микиши, Р. Придаткевича, Р. Савицького, І. Соневицького, М. Фоменка, Ф. Якименка та ін. Особливу увагу приділив дослідник творчому композиторському доробку українських митців діаспори як важливій частині музичної культури, що продовжила національну традицію, поєднавши її із сучасними музичними новаціями. У дослідженнях автора оприлюднені характерні риси й тенденції композиторської творчості діяльності представників північноамериканської української діаспори, що зумовлювалися особливостями еміграції української інтелігенції та професійних музикантів, які своєю діяльністю значно підсилили розвиток культурно-мистецьких процесів за кордоном (Чайка, 2019, с. 111–116; 2018, с. 24–29; 1921, с. 109, 143–144, 161–164).

У своїх спогадах і дослідженнях діячі діаспори, які безпосередньо організовували діяльність УМІ, були керівниками і вчителями в центральній установі та філіалах, висвітлюють навчальний процес, розкривають навчальні програми, здобутки і перешкоди, оприлюднюють особливості навчання в перші роки діяльності інституту (Лагодинська-Залеська, 1958, с. 77–78; Мирошниченко, 1958,

© Антонюк Тетяна, 2026

ISSN 1728-3817

с. 29; Цибрівський, 1958, с. 83–86; Шмериковська-Приймова, 1958, с. 17–20 та ін.).

Однак, незважаючи на наявність значної кількості наукових розвідок з даної тематики, більшої уваги для висвітлення потребують навчальні та концертні аспекти діяльності УМІ як переконливий доказ неперервності української музичної освіти й музичної мистецької традиції в умовах еміграції. На основі виявленої літератури, матеріалів сайту УМІ Америки, джерел із фонду відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), у пропонованій статті висвітлено історію та діяльність інституту як музичного навчального закладу та культурного осередку в США, що продовжив традицію української музичної освіти, що активізувалася на початку ХХ ст. на західно-українських землях, і продовжує діяти в наші дні.

Методи

Досліджуючи заявлену тему, ми послуговувалися принципами історизму, об'єктивності, системності. Використано методи аналізу, синтезу, а також узагальнення для формування висновків та деяких рекомендацій, що базуються на сформованих висновках.

Метою статті є висвітлення історії заснування й діяльності УМІ в США (1952–2026), що виявляє особливості постання спеціального навчального закладу та його філій, розкриває роль і значення інституту як чинника неперервності української музичної освіти й зростання української музичної культури у світі. Реалізація мети змусила особливу увагу звернути на висвітлення здобутків УМІ в розбудові українського музичного шкільництва та концертного життя, видавничої діяльності, розкриття кадрового складу УМІ в перше п'ятиріччя його діяльності, навчального навантаження та організації навчального процесу, чисельності учнів та їхньої успішності.

Джерела. Пропам'ятні книги, в яких висвітлено історію й діяльність Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття (1958) та десятиліття (1963) його існування вміщують матеріали, що описують становлення та розвиток інституту за перше десятиліття його роботи. Ці видання містять звіти про концертно-сценічну та педагогічну діяльність різних філій УМІ, історичні нариси про українське музичне шкільництво в еміграції, списки викладачів та вихованців закладу, що відіграли важливу роль у збереженні та популяризації української музики на Заході. "Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування (1952–1957)" оцифрована та опублікована на сайті НБУВ в цифровій бібліотеці історико-культурної спадщини (https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002890). Оригінальне видання зберігається у фонді відділу зарубіжної україніки НБУВ.

Результати

Український музичний інститут Америки (The Ukrainian Music Institute of America), від 1966 р. має назву "Музичний інститут Америки український" (The American Music Institute of Ukraine) є найбільшою та найстаршою професійною, неприбутковою музичною школою української діаспори. Він був заснований 1952 р. в Нью-Йорку, і вже 1958 р. мав понад десяток філій у США, а упродовж ХХ ст. поширив свої філіали у 23 містах країни. Мережа філіалів творилася на зразок Вищого музичного інституту (ВМІ) ім. М. Лисенка у Західній Україні. Педагогічні працівники УМІ в 30-х роках ХХ ст. були викладачами і ВМІ, проте з початком Другої світової війни змушені були емігрувати. У складі вчительських колективів УМІ у США були, якщо не всі, то більшість колишніх учнів Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові та його філіалів у Галичині, які мали бажання готувати й за межами України музично-освічених людей, для яких музика стала б життєвою метою, як одна зі сфер загальної культури.

Співзасновником, організатором, першим директором й інспектором УМІ був піаніст-педагог Р. Савицький, старший (1952–1959). Після нього президентами УМІ були: композитори-музикознавці І. Соневицький (1959–1961), З. Лисько (1961–1968), піаністи-педагоги Д. Гординська-Каранович (1968–1970, 1983–1999), М. Байлова (1970–1979), Т. Богданська (1979–1981, 1999–2006), Н. Котович (1981–1983), дириґент-педагог Б. Волянська, і піаніст-педагог М. Лончина-Лісовська, К. Чічка-Андрієнко (Карась, 2012; 2020).

Тривалий час українська молодь за межами України була позбавлена можливості отримувати музичну освіту: упродовж перебування в Західній Європі (1939–1949), а перед цим під час більшовицької і німецької окупації, воєнних дій про музичне мистецтво неможливо було навіть мріяти. Усе змінилося з переїздом української молоді з Європи до США. Тут існували умови, де творча українська молодь могла реалізувати себе і продовжити свої музичні традиції завдяки власним джерелам. Ніхто не забороняв збагачувати свої національні потреби та зберігати й розвивати українську музичну культуру. Можливо було жити національним музичним життям і плекати нові покоління музикантів, заснувавши власну музичну школу. Такою музичною школою для української післявоєнної еміграції в Америці і став УМІ.

Перед заснування УМІ в еміграції панував занепад українського музичного життя. Обов'язком наукової, освітньої, культурної, політичної еміграції в той час було " […] створити для них [молодих українців] можливості такої праці, придумати свою власну систему музичних студій, яка запевняла б нашим майбутнім музикам те, – чого вони справді потребуватимуть, вернувши до краю, будувати нове, рідне життя" (Савицький [старший], 1958, с. 3–4). Водночас в умовах еміграції існувала потреба інтегрувати українську молодь в американське життя. Обов'язком культурної еміграції було створення власного центру, який би взяв на себе відповідальність за підготовку нової генерації працівників українського музичного мистецтва та музичного мистецтва загалом.

Свідомі та професійно підготовлені емігранти з України розглядали справу розбудови українських музичних шкіл, які могли б згуртувати численну українську молодь для студіювання музики через надбання українського музичного мистецтва та традиції, як найважливіше завдання. Ця ідея відповідала запитам української молоді, що й продемонструвала діяльність УМІ: вже у 1954 р. інститут мав близько чотириста учнів, п'ятдесят учителів і тринадцять шкіл (Савицький [старший], 1958, с. 4).

Виявилося, що значна кількість батьків-емігрантів з України бажали дати своїм дітям музичну освіту в українських учителів. Воля українського громадянства стала одним зі стимулів для створення УМІ та його філій. Українські музиканти постійно виношували ідею створення музичної школи на зразок Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові (Придаткевич, 1958, с. 91).

Вищий музичний інститут (ВМІ) у Львові був заснований восени 1903 р. з ініціативи Анатоля Вахнянина і Володимира Шухевича. Формально засновником і власником Інституту було Музичне товариство ім. Лисенка, до керівництва якого належали В. Шухевич (голова), М. Волошин (секретар школи), О. Дрималик, Ф. Колесса, О. Доманик і К. Бандрівський. Діяльність Музичного інституту розпочалася в жовтні 1903 р. під керівництвом А. Вахнянина (1841–1908), який викладав і теоретичні

предмети. Діяли спочатку два класи: фортепіано і скрипки. Учителями фортепіано були Дарія Шухевич, Олена Прокеш, Олена Ясеницька, Марія Криницька (полька). Учителями класу скрипки працювали Олександр Бережницький, згодом Єлисавета Щедрович-Ганкевичева, Євген Перфецький. Учнів в інституті постійно прибувало, а деякі найкращі учні, після закінчення науки в навчальному закладі, від'їздили на завершення студій за кордон.

У 1908 р. ВМІ очолив С. Людкевич, який керував ним до Першої світової війни (1914). Після нього інститутом керував Василь Барвінський. Учні щомісяця платили по 10 крон за навчання. Термін навчання продовжувався з 1 по 8 клас. Згодом було змінено систему навчання: підготовчий, нижчий, середній і вищий курси та введено, окрім піврічних повідомлень, – річні свідоцтва. Пописи (звітні концерти, виступи) й іспити проводилися два рази в рік. Навчання відбувалося на основі планів за зразком програми Львівської консерваторії. Незабаром інститут розробив власні плани навчання. Перша світова війна припинила працю школи на рік (1914–1915), восени 1915 р. навчальний заклад відновив свою діяльність, а впродовж 1915–1939 рр. навіть розширив свою діяльність на інші міста Галичини. За зразком Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові постали філіали Музичного інституту у Перемишлі, Станіславі, Стрию, Коломиї, Дрогобичі, Тернополі, Золочеві, Самборі, Яворові, Чорткові та Ярославі. Така активна праця українських музикантів-освітян свідчила про значний розвиток українського музичного життя, у якому інститут відігравав провідну роль (Волошин, 1958, с. 95–96; Залеський, 1958, с. 96–97).

Отже, приклад успішної діяльності ВМІ на рідних землях в умовах еміграції став ідеєю, яку прагнули втілити в життя за океаном наші співвітчизники на початку 50-х років XX ст. Ця ідея остаточно оформилася на засіданнях музичної секції Українського літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку. Був створений ініціативний комітет для заснування музичної школи, до складу якого увійшли М. Байлова, І. Приймова, Е. Чапельська, І. Неділський, Р. Савицький, І. Соневицький, В. Цісик та ін.

На той час у США українськими музичними педагогами були вже закладені музичні студії, що й стало міцною базою для УМІ. Р. Придаткевич пише, що інституту передувала діяльність Української консерваторії у Нью-Йорку в 1923–1938 рр. УМІ мав задовольнити потребу " […] передання наших музичних традицій, українській молоді. Завдяки ідеалізмові тих чесних учителів музики, а особливо завдяки організаційній енергії піяніста Романа Савицького, наші українські музики збудували діло великої культурної вартості, діло, яке скоро росло, та з року на рік поширювалося. До Учительського Збору включено мало що не всіх тих музик, які могли провадити наших талановитих дітей і молодь в напрямі їх музично-професійного розвитку під прапором української музики, пісні, та рідного слова" (Придаткевич, 1958, с. 91).

Заснування консерваторії відбулося паралельно із заснуванням вечірніх українських шкіл по різних місцях Нью-Йорку, з головним осідком у Народному домі. Під керівництвом М. Гайворонського та Р. Придаткевича консерваторія підготувала значну кількість українців для музичної професії. У цей час багато українських дітей студіювало музику, головним чином фортепіано і скрипку – приватно або в музичних школах, у яких навчали музиці, як засобу американізації чужинців і до того часто малокомпетентними учителями. Консерваторія надавала кваліфіковану освіту, де значну увагу приділяли українській музиці. У консерваторії працювали вчителі: М. Стембер – фортепіано, Г. Павловський – учитель вокалу, М. Гайворонський – скрипка та керівництво струнним гуртом, Р. Придаткевич – завідував канцелярією, учив грі на скрипці та провадив на зміну з М. Гайворонським струнний гурт, спочатку закладений лише з одних скрипок, Д. Рудковський – учитель скрипки, учителі фортепіано: Д. Ґудз, О. Назаревич.

Консерваторія працювала в орендованому приміщенні, яке оплачували самі вчителі. З початком безробіття в Америці, що розпочалося у 1930 р., Українська консерваторія послабила свою діяльність. Українські музиканти (за участі й американських) організували "Товариство приятелів української музики" (1935–1938), що поставило собі завдання на щомісячних сходинах-концертах виконувати українські камерні твори. До програмового комітету належав М. Гайворонський, багато допомагав у цій справі відомий віолончеліст Михайло Букиник. Членами товариства були також відомі американські музиканти, як-от: В. Дамрош, П. Галліко, Л. Літлегейз та ін. Зусиллями товариства перший раз в Америці були виконані такі твори: тріо В. Барвінського, тріо Б. Лятошинського, тріо і скрипкову сонату Ф. Якименка, струнний квартет З. Лиська, квартет і квартетову сюїту М. Гайворонського, скрипкову сонату Б. Кудрика, квартет Р. Придаткевича і багато менших композицій. Діяльність Товариства приятелів української музики об'єднала всіх українсько-американських музикантів-композиторів, зокрема й таких відомих митців, як О. Кошиць, М. Гайворонський, П. Углицький, Р. Придаткевич. "У благородній конкуренції та співпраці ці видатні діячі музичної культури сформувалися як композитори найвищої кваліфікації і переконали американських українців, що українська музика у вільній Америці має великі можливості, як засіб пропаганди української культури та українського імені" (Придаткевич, 1958, с. 91–94).

Більшість музичних педагогів об'єдналися навколо спільної ідеї, а саме: культивування музичного мистецтва серед найширших верств української молоді. 29 серпня 1952 р. відбулося перше засідання педагогічної ради, на якому було обрано директора УМІ Р. Савицького та членів дирекції М. Байлову та І. Неділського. На цьому засіданні затвердили статут УМІ. При інституті в Нью-Йорку у лютому 1953 р. батьки учнів організували батьківський комітет, який час від часу влаштовував свята, дохід від яких призначався для потреб закладу.

Навчальні програми і плани УМІ передбачали вивчення головних предметів, а також обов'язкових додаткових предметів. Такий підхід щодо організації змісту навчального процесу мав забезпечити реалізацію загально-музичної підготовки учнів. 28 грудня 1952 р. відбувся з'їзд теоретиків музичного мистецтва у Філадельфії, на ньому було обрано голову комісії теоретичних наук та додаткових предметів навчання – І. Соневицького. Розпочали викладати музичну грамоту, основи музики та сольфеджіо, сприймання музики, інструментознавство, гармонію й історію музики. Згодом був організований ще й дитячий хор і струнний ансамбль. У програмі УМІ від початку його існування були такі головні навчальні предмети: фортепіано, скрипка, віола, віолончель, гра на бандурі, флейта, кларнет (саксофон), солоспів (вокал), мистецтво слова, музична теорія, хорове диригування, композиція та історія музики (українська і всесвітня). Навчання окремих предметів базувалося на програмах, затверджених Загальним з'їздом учителів УМІ (Соневицький, 1958, с. 7).

Перші п'ять років діяльності УМІ в Америці (1952–1957) позначилися активною працею і результативністю: розширилася мережа українських музичних шкіл, зросла

ISSN 1728-3817

кількість учнів, учителі-українці самовіддано працювали над музичною освітою української молоді. У цей стартовий період були закладені міцні підвалини для розвитку української музичної освіти та музичного виховання. За цей час визначилися напрямки майбутньої праці навчального закладу, а саме: розвивати правильний погляд українського громадянства, молоді на необхідність творити культурні цінності засобами невтомної праці і гарної освіти талановитих учнів, які піднесуть українську музику на світовий рівень. Головною умовою досягнення такої мети, на думку творців УМІ, мала бути кооперація досвідчених учителів, які розуміють ситуацію, усвідомлюють складнощі реалізації цих завдань, необхідність обміну досвідом і взаєморозуміння під гаслом відповідального музичного виховання української молоді (Савицький [старший], 1958, с. 5). Для успішного набору учнів до музичних шкіл було організовано музичний садочок УМІ, в Нью-Йорку, що згодом стало звичною практикою й для інших міст, де виникали філії інституту (Мирошниченко, 1958, с. 29).

Здобутки УМІ за п'ять років в головній установі і відділах були досить помітні: значна кількість іспитів, концертів, свят, лекцій основних і додаткових предметів, збірних лекцій тощо. Ці досягнення стали можливими завдяки великій енергії педагогів, повному розумінні ними завдань, їхній щоденній чесній і по-справжньому фаховій праці, що базувалася на статутах музичних шкіл УМІ, моральній і матеріальній підтримці батьків учнів (Савицький [старший], 1958, с. 5).

У 1957 р. УМІ запланував підвищити рівень своєї праці з елементарного на вищий, подбати про кращі приміщення і зали для праці та виступів учнів, розбудову камерної, хорової, оркестрової ділянок, стипендії для талановитих, але незаможних учнів, купівлю деяких оркестрових інструментів, бібліотеки грамофонних платівок, про нотне видавництво, організацію концертів найкращих учнів, словом, про засоби доброго, здорового зростання українських музичних шкіл. Реалізувати ці плани без допомоги українських провідних установ еміграції було неможливо (Савицький [старший], 1958, с. 5–6).

У 1952–1957 рр. навчання в інституті поділялось на три курси: нижчий (4 роки), середній (4 роки), вищий (2 роки). Окрім цього, для дітей до 8-го року життя був підготовчий курс (1 рік), а для випускників 2-го вищого – концертовий. Двічі на рік учні УМІ складали іспити (піврічний і річний) з головного та додаткових предметів навчання перед екзаменаційною комісією. За результатами цих іспитів учні одержували піврічні довідки й річні свідоцтва. Одночасно з навчанням учні УМІ брали участь у відкритих шкільних виступах. Станом на 1957 р. у Нью-Йорку відбувся 41 учнівський попис (показ), зокрема й 4 закриті. Окрім піврічних або річних виступів, відбувалися самостійні речиталі (сольні концерти); учнівські концерти, присвячені конкретній темі, як, наприклад, "Вечір української музики", що відбувся 23 травня 1953 р., "Моцартівський концерт", "Шуманівський концерт", "Концерт визначних учнів централі та відділів УМІ" тощо. Кращі нью-йоркські учні брали участь у концертах поза містом: виступ відділів УМІ у Філадельфії 6 березня 1955 р., вечір української музики у Філадельфії 24 квітня 1955 р., концерт визначних учнів УМІ в Гартфорді 24 лютого 1957 р. та ін. 17 учнів УМІ виступили на телевізійних програмах п. Р. Мариновича впродовж весни 1956 р. (Соневицький, 1958, с. 8–9). Упродовж перших п'яти років діяльності колективом було влаштовано 124 пописи учнів (Пропам'ятна книга…, 1958, с. 13).

Кількість учнів УМІ у 1957 р. тільки в Нью-Йорку становила 120 осіб, із них 11 учнів виявили себе як визначні в музичних досягненнях. Учительський склад у Нью-Йорку нараховував 25 осіб. До складу дирекції УМІ входили від 1952 до 1957 р. такі учителі: Р. Савицький, М. Байлова, І. Неділський, І. Соневицький, В. Цісик та ін. Майже щосуботи відбувалися засідання дирекції централі УМІ в Нью-Йорку. Відбувалися конференції педагогічної ради (Учительського збору). До 1957 р. відбулося 32 конференції, на них обговорювали організаційно-адміністративні справи та повідомлення про діяльність, багато уваги приділяли педагогічно-виховним питанням. Про методику навчання гри на фортепіано на 3-й конференції виступив Р. Савицький, на 5-й – В. Грудин говорив про навчання теоретичних предметів, на 7-й І. Приймова – про солоспів, на 8-й М. Полевський виголосив доповідь про навчання гри на фортепіано (Соневицький, 1958, с. 9).

Проводили загальні з'їзди учителів інституту централі та його відділів, конференції місцевого учительського збору. У Нью-Йорку до 1957 р. було проведено три загальні з'їзди учителів централі та відділів у 1955, 1956 та 1957 рр. Загальний з'їзд учительського колективу, як найвищий конституційний орган діяльності УМІ в США, мав повноваження вносити зміни або доповнення до статуту УМІ, вибирати директора, здійснювати засідання окремих комісій поодиноких предметів навчання тощо. Загальний з'їзд відбувався один раз на рік (Соневицький, 1958, с. 10).

Постійно організовували імпрези (святкові заходи) УМІ та мистецьку діяльність учителів. Учителі, окрім педагогічно-виховної діяльності, виступали із самостійними речиталями, робили доповіді, давали групові концерти, брали участь у загальнонаціональних святах та в інших мистецьких заходах. УМІ організовував також концерти окремим митцям. З речиталями виступали піаністи Д. Каранович, В. Кіпа, Р. Савицький, флейтист В. Баб'як та скрипаль В. Цісик. На музичні теми робив доповіді І. Соневицький. Майже всі члени вчительського колективу брали участь в загальнонаціональних святах й академіях у ролях солістів, акомпаніаторів і диригентів. Часто вчителі виступали на літературно-мистецьких ярмарках або на вечорах Літературно-мистецького клубу. Відбулися авторські вечори композиторів В. Грудина та М. Фоменка. 7 грудня 1952 р. УМІ взяв активну участь в ювілейному концерті з нагоди 110-ї річниці народження Миколи Лисенка. 27 квітня 1955 р. відбувся концерт учителів УМІ в Українському народному домі. Весною 1956 р. було влаштовано Моцартівський вечір, 1 та 6 січня 1954 р. – організовано два концерти композитора-скрипаля Р. Придаткевича. Під керівництвом УМІ в Нью-Йорку постійно відбувалися концерти струнного ансамблю ім. Н. Нижанківського, організованого при УМІ В. Цісиком, гостинні виступи оперного співака Мирослава Скали-Старицького, першого тенора Королівської опери в Брюсселі, колишнього учня ВМІ ім. М. Лисенка у Львові, котрий за рішенням дирекції УМІ в Нью-Йорку став його першим почесним членом. М. Скала-Старицький дав на запрошення УМІ два самостійні концерти, де акомпанував І. Соневицький (Соневицький, 1958, с. 10; Унденко, 2019).

Окрім української друкованої літератури педагогічно-інструктивного характеру, учні УМІ виконували чимало недрукованих творів українських композиторів. У перше п'ятиріччя діяльності УМІ це були музичні п'єси М. Фоменка, І. Соневицького та І. Неділського, який не лише аранжував в'язанки (попурі) українських народних пісень, колядок, але також писав смичкові квартети для учнівського

струнного ансамблю УМІ. УМІ в Нью-Йорку заснував музичну бібліотеку, яка постійно поповнювалася музичною літературою завдяки подарункам, зокрема й дружини покійного композитора М. Гайворонського, Н. Гайворонської. Станом на 1957 р. бібліотека нараховувала 200 примірників (Богданська, 1958, с. 45–46).

УМІ діяв без будь-якої матеріальної підтримки і не мав жодних фондів, але невпинно зростав. Багато з його учнів змогли стати студентами передових американських шкіл, деякі присвятили себе педагогічній праці. Кращі учні УМІ виступали на концертах або грали в оркестрах чи в камерних ансамблях. Порівняно з іншими навчальними предметами, такі предмети, як віолончель, флейта, кларнет, чи хорова диригентура станом на 1957 р. вивчала мінімальна кількість учнів, отже, необхідно було працювати в цьому напрямі, щоб українське музичне життя могло розвиватися всебічно.

До УМІ перейшло чимало українських дітей, що навчалися в інших музичних школах чи в приватних учителів, бо їхні батьки зрозуміли відмінність у стандартах навчання. Також серед учнів УМІ, уже в перше п'ятиріччя його діяльності, з'явилися і діти неукраїнського походження. Публічні виступи учнів УМІ з кожним роком здобували дедалі більше прихильності не лише від українського громадянства. УМІ поєднував у своїй роботі європейську програму навчання з деякими методами американського шкільництва, що давало ясні перспективи на успішне продовження своєї діяльності, виховання української молоді в національному дусі та виховання молодої генерації професійних музикантів, що будуть репрезентувати та пропагувати рідну музичну культуру в міжнародному музичному просторі (Соневицький, 1958, с. 11).

Чимало учнів в УМІ навчалися як вокалісти, опановуючи коротку історію розвитку українського вокального мистецтва, кар'єри співаків, зосереджувалися над вихованням у собі прикмет співака й осягненням завдань музичних педагогів світу. Розкриваючи особливості навчання вокалістів, Іванна Шмериковська-Приймова зазначила, що український народ виплекав цілу плеяду дуже гарних співаків, котрі є відомими як на рідних землях, так і в чужих. Це такі відомі професіонали музичного мистецтва ХХ ст.: С. Крушельницька, великого формату співачка, а також знаменита акторка, М. Менцінський, О. Мишуґа, О. Носалевич, О. Руснак, М. Голинський, М. Сокіл і ін. З молодшої генерації – це І. Маланюк, М. Старицький (Міро Скала) й Е. Зарицька. Згадані діячі на 1958 р. увійшли в міжнародний простір оперного мистецтва і мали поважні здобутки. "Праця учителя співу помітно різниться від праці учителів гри на інструментах. Студент-інструменталіст має інструмент готовий, а його студії полягають головно на цьому, щоб опанувати і розвивати техніку гри і придбати музичне знання. При науці співу справа є більш складна. Тут праця полягає на будові голосового інструменту і на правильному зложені усіх його частин. […] Вокалісти мають складнішу працю від інструменталістів, але зате можемо скоріше осягнути ефекти нашої праці. Учня, що грає на інструменті 3–4 роки, уважають все ще початківцем, в той час як співак після 4-х років навчання може бути зрілий до виступів […]" (Шмериковська-Приймова, 1958, с. 17–19).

У шкільному 1953–1954 році при УМІ в Нью-Йорку було відкрито клас бандури, з ініціативи першого учителя цього класу, відомого мистецького керівника Капели бандуристів ім. Тараса Шевченка, Григорія Китастого. Його ім'я притягнуло до навчання понад 20 учнів. Г. Китастий забезпечив учнів бандурами, що посприяло успіхам у навчанні і популяризувало цей клас на наступні роки. Згодом Г. Китастий повернувся в Детройт, де керував Капелою ім. Т. Шевченка, вибравши на свою посаду в УМІ Р. Левицького, кандидатуру якого затвердила дирекція в Нью-Йорку. З лютого 1954 р. Р. Левицький почав працювати учителем бандури. Група бандуристів часто брала участь в імпрезах, на 1957 р. ансамбль бандуристів УМІ мав 25 виступів. Лекції в класі бандури відбувалися щосуботи від 19 до 21 години в приміщенні УМІ, в Нью-Йорку (Б. а., 1958, с. 27).

Значення ансамблевої гри в навчанні скрипки проаналізував Володимир Цісик, викладач УМІ, батько Марії та Квітки Цісик (Осмачко, 2022, с. 275–280; 2023, с. 193–195). В. Цісик був керівником струнного оркестру ім. Н. Нижанківського. Як викладач УМІ, В. Цісик проаналізував особливості опанування мистецтва гри на скрипці, зазначив, що небагато з учнів доходить до вершин цього мистецтва, проте велика частина осягає такий рівень, що дає змогу вживатися в естетику скрипкової музики і користуватися різними можливостями, що їх дає володіння цим інструментом. Правильне держання скрипки і смичка є найтяжчим навиком саме у скрипці, а також уміння постійно вдержувати концентрацію думки на відповідній висоті. Скрипка є універсальним інструментом в практичному застосуванні, її використовують як сольовий інструмент, без, або в супроводі фортепіано, чи оркестру, нею послуговуються в різних типах камерних ансамблів (дуети, тріо, квартети, квінтети і т. д.) і, врешті, нею користуються в усіх родах оркестрів. УМІ з першого року навчання, крім звичайного матеріалу, потрібного для розвитку техніки і музикальності, намагається за допомогою різного роду ансамблів розвивати серед молоді знання камерного і оркестрового мистецтва. В. Цісик пише: " […] Гра на скрипці виховує свідомість спільного, дружнього творення музики, отже зовсім щось іншого від суперництва, що є невідкличне і конечне в сольових виступах" (Цісик, 1958, с. 30–33).

З перших років діяльності УМІ активно засновував відділи в різних містах США. Відділ інституту у Філадельфії було засновано одночасно із центральною школою в Нью-Йорку у вересні 1952 р. У першому шкільному році відділ мав 45 учнів. З кожним навчальним роком кількість учнів зростала: 1953–1954 – 48 учнів, 1954–1955 – 75, 1955–1956 – 80, 1956–1957 – 83 учні. Протягом п'яти років через картотеки філадельфійського відділу пройшло 130 прізвищ учнів класів фортепіано, скрипки і солоспіву. Усі ці учні опановували, окрім головних предметів, також обов'язкові теоретичні предмети: музична грамота, основи музики I, II, сольфеджіо, підготовка гармонії, гармонія I, II, контрапункт, музичні форми, сприймання музики. Керівником філадельфійського відділу був усі п'ять років Р. Савицький, педагогічний колектив складався з 18 учителів, із них: фортепіано – 7, скрипка – 3, солоспів – 1, теоретичні предмети – 6.

Іспити учнів у філадельфійському відділі відбувалися два рази на рік, за п'ять років іспити складали 662 учні, які одержали на повідомленнях і свідоцтвах відповідні оцінки з головного предмета, теоретичних предметів, читання нот, публічних виступів, хорового співу чи струнного ансамблю. У 1954 і 1955 рр. діяв при інституті "Хор молоді", організований товариством "Самопоміч" й УМІ, керівником його був Ю. Оранський. Хор був гарно організований, часто виступав і мав чудові відгуки слухачів. У 1955–1956 рр. цей хор не вдалося знову організувати з причин перевантаження учнів. Проте з 1956–1957 рр. розпочав свою діяльність струнний ансамбль під керівництвом Я. Миґасюка. Навчання головних і теоретичних

предметів відбувалося в різних околицях міста, залежно від місця проживання учнів інституту.

Упродовж 1952–1957 рр. відділ УМІ у Філадельфії влаштував низку імпрез, збірних лекцій для учнів інституту. На них виконували твори різних стилів, виконавцями були учні або вчителі, а також демонстровано музику із грамофонних платівок і відповідно підібрані групи учнів одержували пояснення до демонстрованих творів. Діапазон тем збірних лекцій був досить широким: від української народної пісні і її обробок, до сучасної, модерної музики. У 1957 р. випускниками УМІ у Філадельфії, після складання іспиту зрілості, стали дві учениці. При відділі УМІ у Філадельфії існував Батьківський комітет, заснований 1953 р. Він організовував товариські зустрічі, допомагав у всіх заходах, самостійно влаштовував мистецькі свята (Савицький [старший], 1958, с. 34–36).

Відділи УМІ виникли також упродовж 1952–1956 рр. у містах Ньюарк, Джерзі-Сіті, Елізабет, Пассейк, Честер, Клівленд, Лорейн, Віллінґтон, Балтімор, Меріленд, Трентон, Бофало, Гартфорд, Нью-Гейван. У цих філіях із кожним роком нарощувалася кількість учнів, зростали колективи педагогів, удосконалювалися програми навчання та матеріальне забезпечення, розгорталося активне музичне життя, узгоджене з керівництвом централі УМІ в Нью-Йорку. Кожний відділ організував Батьківський комітет чи гурток як співпрацюючий орган з управою УМІ. Батьківські громади організовували святкові заходи, дохід від яких частково забезпечував підтримку відділу. Із чистого доходу свят батьківські комітети виділяли частку на бібліотеку, закупівлю інструментів, поїздки учнів до централі, інших відділів на концерти й інші заходи (Пропам'ятна книга…, 1958, с. 45–46, 55, 57, 61, 69, 71, 72, 74, 76, 83–86).

Значну увагу вчителі УМІ приділяли теоретичним питанням музичної освіти. Г. Лагодинська-Залеська, аналізуючи головні проблеми навчання гри на фортепіано, зазначає, що найбільший відсоток усіх, хто вивчав музичне мистецтво, це піаністи. Для гри на фортепіано не треба мати такого доброго слуху, як для гри на смичкових інструментах. Фортепіано є цілковито незалежним від інших інструментів та має такі можливості, яких не має жодний інший інструмент. Фортепіано самостійно може замінити оркестр, має таку велику та прегарну музичну літературу, найбільше число великих творчих музикантів були піаністами. Жоден інструмент не зазнав стільки змін упродовж розвитку, удосконалень, як фортепіано. І нині цей музичний інструмент перебуває на стадії вдосконалення (Лагодинська-Залеська, 1958, с. 77–78).

Випускники УМІ продовжували здобувати музичну освіту в американських закладах вищої освіти. І. Сквіртнянська-Стецура у 1953 р. стала стипендіаткою Гантер-колегії в Нью-Йорку, отримала ступінь бакалавра музики, згодом навчалася на вечірніх курсах у цій самій колегії з метою одержати ступінь магістра (мастера). Х. Карпевич у 1956 р. закінчила Гантер-колегію в Нью-Йорку, отримавши ступінь бакалавра. Ю. Годованець у 1954 р. вступив до філадельфійського Темпл-університету на музично-освітній відділ, де навчався до 1958 р. Працював диригентом "Студент-хору" у Філадельфії. Л. Добровольська у 1954 р. вступила до державної колегії в Моррай на музично-освітній відділ, де навчалася до 1958 р., отримала ступінь бакалавра музики. Г. Савчак із 1955 р. була студенткою державної колегії в м. Моррай. Українськими студентами цієї колегії опікувався в ті роки професор Р. Придаткевич (Б. а., 1958, с. 87).

Про вагомі здобутки УМІ свідчать також публікації в тогочасній пресі США, зокрема в таких часописах, як "Америка", "Свобода", "Шлях" та інших. Ось деякі з них: "[…] Український музичний Інститут створений на те, щоб молодь, яка залишиться в цій країні, ввійшла в американське музичне життя належно підготовлена, а при тому внесла в нього свій український вклад. А знову ті, що вернуться на батьківщину, повинні мати відповідний багаж української музичної освіти, щоб там культивувати українське музичне мистецтво" (Вол. Дорошенко – "Америка", 2-го червня 1953 р.); "[…] і тепер, коли вчителі львівського Музичного Інституту на чолі з піяністом і довголітнім досвідченим педагогом проф. Романом Савицьким організували в Ню Йорку новий Музичний інститут та його відділи, – маємо знову громадську установу, що забезпечує добре, фахове музичне виховання. Наука в УМІ […] дає знання з усіх потрібних теоретичних ділянок і тим забезпечує набуття всебічної музичної інтелігенції […] (Д-р Зиновій Лисько (Мюнхен) "Свобода", 15 жовтня 1953)"; "[…] Український музичний Інститут виконує дуже корисну працю серед нашого громадянства. Він розкриває музичні таланти (потрібні й для нашої Церкви), підвищує музичну культуру, зазнайомлює молодь з кращими музичними творами українських і чужих композиторів. Музична культура й знання музичних творів, які дає нашій молоді УМІ залишаться на десятки років серед нашого громадянства, бо теперішнє покоління передасть їх черговим поколінням" (Д-р Петро Ісаїв – "Шлях", 29 квітня 1956) (Б. а., 1958, с. 88–90).

Упродовж другої половини XX ст. УМІ зміг розгорнути всебічну діяльність: при деяких відділах діяли музичні садочки, дитячі хори, оркестри, оперні й балетні ансамблі. Видавнича праця УМІ увінчалася рядом публікацій, зокрема було перевидано "Історію Української музики" Миколи Грінченка, видано збірники "Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування" (1958), "Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди десятиліття його існування, 1952–62" (1963), "Український фортепіановий альбом для початківців" Р. Савицького (1977), фортепіанні твори українських композиторів для молоді за редакцією Т. Богданської (1969), вибрані фортепіанні твори Н. Нижанківського (1984), а також музичні записи, включно з курсами музичної історії й теорії, які сьогодні входять у навчальну програму України. З колишніх студентів УМІ деякі визначилися в американському музичному світі, інші викладали і продовжують викладати по відділах.

У наші дні навчальна програма УМІ розрахована на 12 років, складається з нижчого та середнього (обидва – 4 роки), вищого (2 роки) курсів; для дітей до восьми років – підготовчий курс (1 рік), для випускників передбачено ще один концертний рік. Основні напрями освітнього процесу: контрольований добір педагогічного персоналу, уніфікація й рівень студійних програм, придбання та використання українського педагогічного репертуару як першорядного і національно-виховного матеріалу, вивчення теоретичних предметів для отримання загальної музичної освіти й розширення музичного світогляду, систематичні іспити перед фаховими комісіями. У програмі інституту зазначені такі головні (фортепіано, скрипка, віолончель, гра на бандурі, флейта, кларнет, солоспів, мистецтво слова, музична теорія, хор, диригування, композиція, а також українська і всесвітня історії музики) та допоміжні (музична грамота, основи музики та сольфеджіо, сприймання музики, інструментознавство, гармонія та історія музики) предмети. Учні і випускники, які захищають свої дипломні проєкти, систематично виступають

на тематичних вечорах, концертах найуспішніших учнів, учителів, випускників, і професійних гостей.

Інститут підтримує зв'язки з американськими музичними колами: учні беруть участь у місцевих і національних конкурсах, часто здобувають високі оцінки з українським репертуаром. Завдяки цим учням й українському репертуарові учителів, що виступають з концертами, українська музика звучить в елітарних залах, як-от: "Карнеґі-хол", "Лінкольн-центр", "Кеннеді-центр", Академія музики, у коледжах й університетах, по радіо, телебаченню і звукозаписах (Савицький [молодший], 2020; Карась, 2012).

Дискусія і висновки

УМІ продовжив українську музичну освітню традицію за межами України, дав музичну освіту тисячам українців і представникам інших національностей, підготував значну кількість музичних кадрів, які стали знаменитими не лише в діаспорі, але й у світі. Упродовж понад 70 років інститут згуртовує професійних музикантів та готує кадри музичних працівників.

Такі важливі для української традиційної музичної культури напрямки навчання, як класи бандури, засновані Г. Китастим, струнні ансамблі, дитячі й дівочі хори, студентські оркестри, набули в умовах еміграції значного розвитку та позитивного сприйняття в музичному світі української діаспори в різних країнах та музичного світу загалом. Український музичний контент став невід'ємною складовою частиною музичного життя в США. Упродовж другої половини XX ст. – першої чверті XXI ст. світовий музичний простір поповнили українські музичні твори: під керівництвом Ю. Оранського у Філадельфії поставлено опери – "Пан Коцький" М. Лисенка (1965), "Лис Микита" В. Овчаренка (1970) та кантату "Слава Мазепи" М. Фоменка (1959). Щорічно проходили студентські концерти української музики. Серед викладачів УМІ знаними в діаспорі, світі, а з часом і в Україні, стали В. Цісик, І. Неділський, В. Витвицький, М. Фоменко, В. Грудин, В. Кіпа, Я. Барнич, В. Безкоровайний, О. Залеський, Г. Лагодинська-Залеська, Б. Сарамага, Ю. Олійник, Г. Клим, І. Решетилович, Х.-Р. Липецька, Ю. Цибрівський, М. Шлемкевич-Савицька, Г. Мірошниченко-Кузьма, А. Оґродник-Жилава, М. Тарнавська, Б. Лончина, Л. Соя. Відомі випускники УМІ продовжили справу своїх учителів, а саме: Л. Артимів, Л. Крупа, Л. Крушельницький, О. Кузишин, Ю. Осінчук, І. Пелех-Зварич, Р. Савицький (молодший), О. Стецура, К. Цісик, М. Цісик, А. Шуль та ін.

Досвід діяльності УМІ є переконливим прикладом життєздатності української музичної освіти. Навіть у несприятливих умовах діаспори, без державної фінансової підтримки вдалося досягти значних здобутків, розширити мережу музичних шкіл, накопичити значний теоретичний і практичний досвід щодо підготовки нових генерацій музичних працівників. У наші дні важливим завданням є осягнення і поширення напрацьованого УМІ досвіду серед музичних працівників і шкіл України та світу.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Б. а. (1958). Голоси представників громадянства і мистецьких кругів про УМІ. *Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування*, 88–90. УМІ.

Б. а. (1958). Кляса бандури. Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування, 27. УМІ.

Б. а. (1958). Студенти УМІ в американських колегіях і університетах. *Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування,* 87. УМІ.

Біловус, Л. (2017). *Вербалізація збереження національної ідентичності культурно-освітніми установами української громади США на сторінках діаспорної періодики.* https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/f1f74488-5e38-4c5d-ac11-6576040a5ca8/content

Богданська, Т. (1958). Ньюарк – Елізабет – Джерзі Сіті (Н. Дж.). Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування, 45–46. УМІ.

Волошин, О. (1958). Початки діяльности Вищого Музичного Інституту у Львові. *Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування,* 95–96. УМІ.

Залеський, О. (1958). Українські Музичні Інститути на західноукраїнських землях. *Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування*, 96–97. УМІ.

Карась, Г. (2012). *Музична культура української діаспори у світовому часопросторі XX століття*. Тіповіт.

Карась, Г. (2020). Музичний інститут Америки український. *Енциклопедія Сучасної України* (І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.], Редкол.). https://esu.com.ua/article-70512

Лагодинська-Залеська, Г. (1958). Дещо з важніших проблем фортепіянової педагогіки. Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування, 77–78. УМІ

Мирошниченко, Г. (1958). Музичний садочок. Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування, 29. УМІ.

Морозова, Л. (2015). "Кращий інструмент, який дає тобі можливість без перешкод себе виразити". Соломія Івахів – одна з найцікавіших представниць нової генерації молодих музикантів. *День*, 163.

Новосядла, І. (2017). Грані таланту Василя Безкоровайного. *Українська музика,* 4(26), 62–70.

Обух, Л. В. (2012). Український музичний інститут Америки: збереження традицій вітчизняної музичної освіти та перспективи розвитку. *Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство,* 3, 108–114.

Осмачко, Ю. О. (2022). Америка з українським корінням: грані таланту видатної піаністки Марії Цісик. *Україна. Європа. Світ. Історія та імена в культурно-мистецьких рефлексіях,* 275–280. https://doi. org/10.31318/2786-8877.6.2023.291421

Осмачко, Ю. О. (2023). *Діяльність піаністів української діаспори Північної Америки у другій половині XX століття: парадигми міжкультурної комунікації* [Дис. д-ра філософії; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка]. https://science.dspu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%9E%D1%81%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%BA%D0%BE-%D0%AE.%D0%9E..pdf

Придаткевич, Р. (1958). Спогади про Українську Консерваторію і наше музичне життя в Ню Йорку в рр. 1923–1938. *Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування,* 91–94. УМІ.

Савицький, Р. [молодший], & Волянська, Б. (2020). *Український музичний інститут. The Ukrainian Music Institute*. https://www.ukrainianmusicinstitute.com

Савицький, Р. [старший]. (1958). Український Музичний Інститут в Америці 1952–1957. *Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування,* 3–6. УМІ.

Савицький, Р. [старший]. (1958). Відділи Українського Музичного Інституту. Филадельфія. Па. *Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування,* 34–36. УМІ.

Соневицький, І. (1958). Централя Українського Музичного Інституту в Ню Йорку. *Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування,* 7–11. УМІ.

Унденко, О. (2019). *Король тенорів – Міро Скаля.* https://skalapodilska-gromada.gov.ua/news/1560418125

Цибрівський, Ю. (1958). Ню Гейвен, Конн. *Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування,* 83–86. УМІ.

Цісик, В. (1958). Значення ансамблевої гри в навчанні скрипки. *Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування,* 30–33. УМІ.

Чайка, В. В. (2019). Композиторська творча діяльність представників Північно-американської української діаспори другої половини XX ст. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки,* 30(69(4)), 111–116. https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/4.19

Чайка, В. В. (2018). Музична культура української діаспори США та Канади в контексті суспільно-культурного життя XX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини,* 4, 24–29.

Чайка, В. В. (2021). *Розвиток музичної культури української діаспори країн Північної Америки другої половини XX – початку XXI століть* [Дис. д-ра філософії; Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв]. https://elib.nakkkim.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3440/%d0%94%d0%b8%d1%81%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f%20%d0%92.%d0%92.%20%d0%a7%d0%b0%d0%b9%d0%ba%d0%b8.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Шмериковська-Приймова, І. (1958). На вокальні теми. *Пропам'ятна книга Українського музичного інституту в Америці з нагоди п'ятиліття його існування,* 17–20. УМІ.

References

Bilovus, L. (2017). *The articulation of the preservation of national identity by cultural and educational institutions of the Ukrainian community in the United States in the pages of diaspora periodicals* [in Ukrainian]. https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/f1f74488-5e38-4c5d-ac11-6576040a5ca8/content

Bohdanska, T. (1958). Newark – Elizabeth – Jersey City (N.J.). *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 45–46. UMI [in Ukrainian].

Chaika, V. V. (2018). The musical culture of the Ukrainian diaspora in the United States and Canada in the context of 20th-century social and cultural life. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. International Relations Series,* 4(4), 24–29 [in Ukrainian].

Chaika, V. V. (2019). The compositional work of members of the North American Ukrainian diaspora in the second half of the 20th century. *Scientific Papers of V. I. Vernadsky Ternopil National University. Series: Historical Sciences,* 30(69(4)), 111–116 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/4.19

Chaika, V. V. (2021). *The Development of Musical Culture within the Ukrainian Diaspora in North America during the Second Half of the 20th Century and the Early 21st Century* [PhD dissertation; National Academy of Culture and Arts Management] [in Ukrainian]. https://elib.nakkkim.edu.ua/ bitstream/handle/123456789/3440/%d0%94%d0%b8%d1%81%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f%20%d0%92.%d0%92.%20%d0%a7%d0%b0%d0%b9%d0%ba%d0%b8.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Karas, H. (2012). *The musical culture of the Ukrainian diaspora in the global context of the 20th century.* Tipovit [in Ukrainian].

Karas, H. (2020). The American Ukrainian Music Institute. *Encyclopaedia of Modern Ukraine* [Online resource] (I. M. Dzyuba, A. I. Zhukovsky, M. G. Zheleznyak [et al.], Eds.) [in Ukrainian]. https://esu.com.ua/article-70512.

Lahodynska-Zaleska, H. (1958). Some of the key issues in piano teaching. *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 77–78. UMI [in Ukrainian].

Morozova, L. (2015). "The best instrument, giving you the freedom to express yourself". Solomiya Ivakhiv is one of the most intriguing representatives of the new generation of young musicians. *Day,* 163 [in Ukrainian].

Myroshnychenko, H. (1958). Music Kindergarten (UMI – New York). *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 29. UMI [in Ukrainian].

N. a. (1958). The bandura class. *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 27. UMI [in Ukrainian].

N. a. (1958). UMI students at American colleges and universities. *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary*, 87. UMI [in Ukrainian].

N. a. (1958). Views of members of the public and the arts community on UMI. *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 88–90. UMI [in Ukrainian].

Novosiadla, I. (2017). The many facets of Vasyl Bezkorovainy's talent. *Ukrainian music,* 4(26), 62–70 [in Ukrainian].

Obukh, L. V. (2012). The Ukrainian Music Institute of America: Preserving the traditions of Ukrainian music education and prospects for development. *Research Papers. Series: Musicology,* 3, 108–114 [in Ukrainian].

Osmachko, Yu. O. (2022). America with Ukrainian roots: the many facets of the talent of the outstanding pianist Maria Tsisyk. *Ukraine. Europe. The World. History and Names in Cultural and Artistic Reflections.* 275–280 [in Ukrainian]. https://doi. org/10.31318/2786-8877.6.2023.291421

Osmachko, Yu. O. (2023). The Activities of Pianists from the Ukrainian Diaspora in North America in the Second Half of the 20th Century: Paradigms of Intercultural Communication [PhD dissertation; Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobych] [in Ukrainian]. https://science.dspu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%9E%D1%81%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%BA%D0%BE-%D0%AE.%D0%9E.pdf

Prydatkevych, R. (1958). Memories of the Ukrainian Conservatoire and our musical life in New York between 1923 and 1938. *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 91–94. UMI [in Ukrainian].

Savytskyi, R. [junior], & Volianska, B. (2020). *The Ukrainian Music Institute* [in Ukrainian]. https://www.ukrainianmusicinstitute.com

Savytskyi, R. [senior]. (1958). Departments of the Ukrainian Music Institute. Philadelphia, PA. *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 34–36. UMI [in Ukrainian].

Savytskyi, R. [senior]. (1958). The Ukrainian Music Institute in America, 1952–1957. *A commemorative publication by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 3–6. UM [in Ukrainian].

Shmerykovska-Pryimova, I. (1958). On vocal topics. *A commemorative publication by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 17–21. UMI [in Ukrainian].

Sonevytskyi, I. (1958). The headquarters of the Ukrainian Music Institute in New York. *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 7–11. UMI [in Ukrainian].

Tsisyk, V. (1958). The importance of ensemble playing in violin teaching. *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 30–33. UMI [in Ukrainian].

Tsybrivskyi, Yu. (1958). New Haven, Conn. *A commemorative publication by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 83–86. UMI [in Ukrainian].

Undenko, O. (2019). *The King of Tenors – Miro Skala* [in Ukrainian]. https://skalapodilska-gromada.gov.ua/news/1560418125/.

Voloshyn, O. (1958). The beginnings of the Higher Music Institute in Lviv. *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary,* 95–96. UMI [in Ukrainian].

Zaleskyi, O. (1958). Ukrainian Music Institutes in Western Ukraine. *A commemorative book published by the Ukrainian Music Institute in America to mark its fifth anniversary*, 96–97. UMI [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 10.03.26
Прорецензовано / Revised: 16.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Tetiana ANTONYUK, DSc (Hist.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-6446-2795
e-mail: antoniuktd@ukr.net
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine

MUSIC EDUCATION IN THE DIASPORA: HISTORY AND ACHIEVEMENTS OF THE UKRAINIAN MUSIC INSTITUTE IN THE USA

Background. ***The need to understand the history of Ukraine, including the part of it shaped by Ukrainians in exile, and the need to integrate all the achievements of the Ukrainian diaspora into the common treasury of Ukrainian cultural heritage, makes the study of Ukrainian musical education in the diaspora a topical issue, particularly the activities of the Ukrainian Music Institute (UMI) in the USA as an important educational and cultural centre. The Institute's experience and achievements are valuable and important for understanding and promoting in Ukraine, as they form an integral part of Ukrainian musical education and culture.***

The aim and objectives of this article are to analyse the history of the establishment and activities of the UMI in the USA (1952–2026), to examine the specific features of the founding of this specialised educational institution and its branches, and to outline the role and significance of the UMI as a factor in the continuity of Ukrainian music education and the growth of Ukrainian musical culture worldwide. To highlight the achievements of the UMI in the development of Ukrainian music education and concert life, as well as its publishing activities; to examine the UMI's staff during its first five years of operation, the academic workload and organisation of the teaching process, the number of students and their academic performance.

Methods. ***The study of the history, activities and achievements of the UMI was made possible by the principles of historicism, objectivity and systematic approach. Methods of analysis, synthesis and generalisation were employed to draw the conclusions of this article and to formulate certain recommendations based on these findings.***

Results. ***The paper analyses and summarises the characteristics of the establishment, activities and significance of the UMI for a more comprehensive understanding of Ukrainian music education outside Ukraine, and of the musical culture of the diaspora as an integral part of Ukrainian cultural heritage and history. It identifies valuable practices in music education, the achievements of the UMI, and the dissemination of this music school's experience worldwide.***

Conclusions. ***The activities of the UMI over more than seven decades bear witness to the continuous development of Ukrainian national education in general and music education in particular. The role and significance of the UMI in the USA are exceptional in terms of training musical personnel and promoting Ukraine and its people as a promising social force which, even under the unfavourable conditions of***

emigration and without state support, finds opportunities to develop education and culture, and ensures the training of young generations of Ukrainians devoted to national musical art.

K e y w o r d s : ***Ukrainian Music Institute in the USA, Higher Music Institute in Lviv, music education in the diaspora, concert activities.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ISSN 1728-3817

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94(477):272-75+283/284](091)"1957/1965"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.3

Анатолій БАБИНСЬКИЙ, д-р богослов'я, ст. викл.
ORCID ID: 0000-0002-1340-4608
e-mail: a.babynskyi@ucu.edu.ua
Український католицький університет, Львів, Україна

АРХІЄПИСКОП МСТИСЛАВ СКРИПНИК НА ДРУГОМУ ВАТИКАНСЬКОМУ СОБОРІ: ОБСТАВИНИ ЗАПРОШЕННЯ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Вступ. ***У науковій літературі, присвяченій УГКЦ і Другому Ватиканському собору, увагу зосереджено переважно на двох темах: дискусіях довкола патріархату та декреті "Orientalium Ecclesiarum". Екуменічний вимір – питання залучення православних українців до Собору – залишався на маргінесах дослідницького поля, попри його важливе місце в єпископській дипломатії УГКЦ передсоборових і соборових років. У пропонованій статті проаналізовано екуменічну стратегію УГКЦ щодо української православної участі в Другому Ватиканському соборі та єдиний конкретний результат цієї стратегії – візит архієпископа УПЦ в США Мстислава Скрипника до Рима в листопаді 1963 р., що водночас став кульмінацією і до певної міри невдачею зусиль греко-католицької ієрархії.***

Метою статті є двоаспектне дослідження: по-перше, реконструкція екуменічної стратегії УГКЦ щодо залучення православних українських єрархів до участі в Другому Ватиканському соборі як спостерігачів (1957–1963); по-друге, аналіз механізму, обставин і наслідків візиту архієпископа Мстислава Скрипника до Рима в листопаді 1963 р. як єдиного реалізованого, але інституційно не санкціонованого прикладу православної присутності на Соборі.

Методи. ***Застосовано методи історіографічного аналізу та синтезу, джерелознавчої критики, компаративно-історичний метод тощо.***

Результати. ***Аналіз показав, що православні єпископи фактично самі зв'язали собі руки Вінніпезькою декларацією 1960 р., що перетворила питання участі в Соборі з еклезіального на церковно-національне. Прихід архієпископа Мстислава Скрипника до Рима в листопаді 1963 р. порушив цей колективний консенсус і був можливий лише завдяки обхідному механізму: запрошення надійшло від Конференції українських католицьких єпископів, а не через Секретаріат сприяння єдності християн, що дало Мстиславу можливість представити поїздку як особисту ініціативу без офіційного мандату своєї Церкви. Щоденники митрополита Германюка, монсеньйора Віллебрандса й архівні матеріали, залучені вперше, допомагають реконструювати цей механізм у деталях і показують, що обхідний шлях був не випадковістю, а свідомим рішенням обох сторін. Проте замість того, щоб відкрити шлях до ширшої православної участі, візит Мстислава надав митрополиту Іларіону Огієнку зручний привід остаточно закрити питання у квітні 1965 р.***

Висновки. ***Глибока асиметрія еклезіальної пам'яті й інституційна логіка самовизначення православних структур, сформованих у протиставленні до католицтва, зробили екуменічне зближення структурно неможливим, попри тривалу єпископську дипломатію, особисті стосунки та спільні національні прагнення.***

Ключові слова: ***Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ), Другий Ватиканський собор, українське православ'я, екуменізм, Йосиф Сліпий, Максим Германюк, Мстислав Скрипник, Йоганнес Віллебрандс.***

Вступ

Другий Ватиканський собор (1962–1965) став епохальною подією в історії Католицької Церкви. Для Східних католицьких Церков він мав не менше значення. Зокрема, соборний декрет *Orientalium Ecclesiarum* підсумував понад пів вікову рефлексію щодо місця і ролі Східних католицьких церков у вселенській єдності – процес, що розпочався із бреве Лева XIII *Orientalium dignitas* 1894 р. Не менш важливим був декрет *Unitatis Redintegratio*, що приділив особливу увагу екуменічному діалогу Католицької Церкви з Православними Церквами. Оскільки майже всі Східні католицькі Церкви – за винятком Маронітської – мають православних відповідників, з якими їх пов'язує спільна історія, травматичний досвід і тривала традиція полеміки й діалогу, екуменічний дух Собору вимагав від них принципового переосмислення свого місця у відносинах із православним світом. Уже саме оголошення Собору папою Іваном XXIII – з наголосом на тому, що він слугуватиме не лише оновленню Католицької Церкви, а й зціленню розділень серед християнських спільнот – спонукало мирян, богословів і єпископів – як греко-католиків, так і православних – формулювати власні позиції у відповідь на цей заклик.

Для УГКЦ це переосмислення мало конкретний, практичний вимір: чи вдасться залучити православних українців до участі в Соборі? Саме це питання опинилося в центрі єпископської дипломатії передсоборових і соборових років – і саме воно визначило унікальний епізод листопада 1963 р., коли архієпископ Мстислав Скрипник став єдиним православним українцем, що відвідав засідання Другого Ватиканського собору. Цей візит – його механізм, обставини і наслідки – є головним предметом пропонованої статті.

Огляд літератури. У науковій літературі, присвяченій УГКЦ і Другому Ватиканському собору, увага зосереджувалася переважно на двох напрямах: дискусіях довкола патріархату (Babiak, 2005; Markus, 1989), що набрали обертів від 1963 р. і домінували в постсоборному дискурсі, й обговоренні декрету *Orientalium Ecclesiarum*, зокрема питань літургійної практики та релігійно-культурної ідентичності (Ivaniv, 2024). Натомість екуменічний вимір – питання єдності з українським православ'ям – залишався на маргінесах наукового поля (Tataryn, 2013; De Mey, 2020; Ivaniv, 2021), попри його важливе місце і для ієрархії, і для ширшої греко-католицької громади на підготовчому та початковому етапах Собору. Питання ж участі архієпископа Мстислава Скрипника у свій час викликало чималу публіцистичну дискусію, однак в академічній літературі його лише побіжно торкалися окремі греко-католицькі (Skira, 2020) та детальніше православні (Степовик, 2007) дослідники. Пропонована стаття є першою спробою комплексного академічного дослідження цього епізоду із фокусом на стратегію греко-католицьких єпископів.

© Бабинський Анатолій, 2026

ISSN 1728-2640 (Print)

Джерельна база дослідження вирізняється суттєвою новизною. Уперше в українській науковій літературі систематично використано матеріали Історичного архіву УГКЦ в Римі (ІА УГКЦ) й Архіву Філадельфійської архієпархії УГКЦ (АФА УГКЦ), серед яких протоколи Конференцій українських католицьких єпископів, зокрема й ключового засідання від 10 жовтня 1963 р., на якому було ухвалено рішення щодо запрошення Мстислава. Серед опублікованих джерел центральне місце посідають щоденники митрополита Максима Германюка (Скіра, & Скелкенс, 2012) – найдетальніший сучасний документальний запис єпископської дипломатії соборних років – та щоденник монс. Йоганнеса Віллебрандса, секретаря Секретаріату сприяння єдності християн, що дає можливість поглянути на ті самі події з перспективи ватиканської дипломатії (Declerck, 2009). Дослідження також спирається на православні церковні видання та єпископську кореспонденцію, що допомагає реконструювати позицію православних учасників цього діалогу.

Методи

У роботі застосовано методи історіографічного аналізу та синтезу, джерелознавчої критики, компаративно-історичний метод тощо.

Результати

Напередодні Собору. Ідея зближення між українськими греко-католиками і православними набрала особливої ваги після Другої світової війни, коли в таборах переміщених осіб у Німеччині й Австрії вперше за понад 150 років обидві спільноти опинилися в безпосередньому щоденному контакті – близько двох третин українських біженців були греко-католиками, третина – православними (Baran, 1992, p. 155; Bociurkiw, 1992, p. 166). Табірне життя плекало "низовий екуменізм" на рівні мирян, який у греко-католицькому дискурсі осмислювався як реалізація еклезіальної візії митрополита Андрея Шептицького – того, хто поставив возз'єднання розділеної Київської митрополії у центр свого служіння і надихався першими спробами діалогу в поберестейські десятиліття, коли на порядку денному стояло питання спільного патріархату (Husar, 1989; Krajcar, 1964).

У 1957 р., з нагоди заснування митрополії УГКЦ в Канаді, цей імпульс знайшов практичне втілення: дев'ять єпископів діаспори видали пастирський лист, значну частину якого присвятили відновленню єдності між греко-католиками і православними. Єпископи наголосили, що майже 170 років православні та греко-католики були позбавлені можливостей для діалогу через політичні обставини: "На місце єдности Церкви Христової прийшла єдність імперії" – так вони характеризували політику російської імперської влади, що однаково нищила і греко-католицьку, й українську православну традицію (Спільне пастирське послання…, 1957, с. 8). Натомість у діаспорі обидві українські Церкви мають змогу вільно існувати і розвиватись, а тому нічого не заважає їм розпочати діалог про пошук єдності. Єпископи також зазначали, що українські православні можуть вести цей діалог і безпосередньо з Римським апостольським престолом, а гіпотетичне поєднання може відбутися "навіть під умовою створення Київського патріярхату" (Спільне пастирське послання…, 1957, с. 10).

У 1959 р. це питання обговорювалося під час чергової зустрічі Конференції українських греко-католицьких єпископів у Римі, де ієрархи підтримали пункт: "В зв'язку зі скликанням заповідженого Вселенського Собора схвалено виробляти відповідну атмосферу і бажання злуки в низах" (Конференція українського католицького єпископату…, 1959). Того ж року вони звернулися з публічним прямим закликом безпосередньо до православних єрархів – аби "вони разом з нами станули перед близьким уже Вселенським Собором з покірним проханням об'єднати нас в одному Київському Патріярхаті українського народу, в злуці з св. Апостольським Престолом в Римі" (Пастирське послання українських владик…, 1959, с. 9).

Паралельно в греко-католицьких і православних колах Північної Америки розгорнулося публічне обговорення про екуменічний вимір майбутнього Собору. Дискусії охоплювали широке коло тем: від участі православних як спостерігачів до теологічних відмінностей між Церквами. Проте в міру їхнього розгортання дедалі виразнішим ставало переважання скептицизму і навіть ворожості до Собору в православних колах (див. напр. Соловій, 1962; Сапіга, 1962).

Інституційна православна відповідь оформилася на нараді семи українських православних єпископів 28–30 квітня 1960 р. у Вінніпезі. Попри відсутність юрисдикційної єдності – структури у США та Канаді існували незалежно і неодноразово не могли домовитися про об'єднання – вони видали спільну заяву, що наголошувала: "Українська Православна Церква вважає за неможливе для себе брати яку-будь участь у цьому Соборі Римо-Католицької Церкви" (Українська православна церква не бере участи…, 1964, с. 19). Свою відмову єпископи мотивували відповідальністю Католицької Церкви за поділ українського народу і звернулися до греко-католицьких єрархів із закликом: "Ми спільно, увесь український Єпископат, сердечно й любовно кличемо всіх греко-католицьких Владик, усе греко-католицьке Духовенство та ввесь греко-католицький народ покинути чужий і ворожий нам Рим, і вернутися додому – до своєї рідної Матері, Церкви Православної! І коли ви всі до нас вернетесь, це буде найбільше і найсвітліше Свято знедоленої цим поділом України. І тоді настане справді Єдина Соборна Українська Православна Церква, а вона всіх нас приведе і до справді Соборної й Вільної України!" (Українська православна церква не бере участи…, с. 20).

Вінніпезька декларація мала далекосяжні наслідки. Православні єпископи фактично самі зв'язали собі руки: будь-яке майбутнє зближення із Собором автоматично ставало зрадою спільно прийнятої позиції, а питання участі перетворилося з еклезіальної проблеми на питання церковно-національної ідентичності. Різка розбіжність між греко-католицькими прагненнями і православним спротивом відображала водночас глибшу асиметрію церковної пам'яті: для греко-католиків відновлення київської єдності через патріархат було незмінним прагненням від XVII ст., тоді як у православній традиції ця концепція ніколи не набула сумірного резонансу. За винятком окремих постатей раннього поберестейського часу – як-от митрополитів Йова Борецького та Петра Могили – ідея Київського патріархату в єдності з Римом не укорінилася в православній свідомості. Повторювані звернення греко-католицьких єпископів, отже, передбачали спільну історичну уяву, якої насправді не існувало.

Питання православних спостерігачів. Другий Ватиканський собор став першим у новітній католицькій історії, на якому були присутні офіційні спостерігачі від різних християнських Церков і деномінацій. Питання участі православних Церков не було однозначним і відображало складну внутрішньоправославну динаміку, проте представники православного світу, а саме Московського патріархату, були присутні вже на першій сесії Собору (Bordeianu, 2018). На цьому тлі відсутність українських православних ієрархів була особливо помітною – і болісно усвідомлювалася греко-католицькими єписко-

пами. По завершенні першої сесії вони видали спільне пастирське послання, у якому звернулися до питання участі українських православних у Соборі. Послання висловлювало жаль, що "між представниками-спостерігачами нез'єднених християнських віровизнань на Соборі нема, на жаль, представників Українських Православних Церков", і висловили сподівання, "що наші православні українські владики в ім'я Христа й для добра нашої Церкви і народу переможуть усі земні перешкоди й вирішать прислати своїх представників до участи в нарадах Собору в ролі спостерігачів" (Спільне пастирське послання українських католицьких владиків…, 1962, с. 2).

Це спонукало митрополита Германюка до безпосередньої дипломатичної ініціативи. Упродовж лютого–серпня 1963 р. він провів тривалу кампанію, намагаючись переконати митрополита Іларіона Огієнка, мабуть, найавторитетнішого православного єрарха в діаспорі, надіслати спостерігачів від Української Греко-Православної Церкви (УГПЦ) в Канаді на другу сесію Собору. Діалог вівся у координації з Йоганнесом Віллебрандсом, секретарем Секретаріату сприяння єдності християн: у березні 1963 р. Германюк обговорив це питання з Віллебрандсом у Римі; у квітні останній попросив Германюка з'ясувати, чи готова Православна Церква в Канаді прийняти офіційне запрошення і якщо так, воно буде надіслано (Лист митрополита Максима Германюка…, 1964, с. 20).

Переговори тривали протягом кількох приватних візитів і кожна зустріч оголювала нові шари православного спротиву. Уже перша зустріч, 16 березня 1963 р., окреслила три лінії заперечень митр. Іларіона: процедурні ("зле сталося що Укр. Католицькі Владики дорогою преси візвали укр. православних Владик"), інституційні ("Укр. Православна Церква до цього ще не приготована") і тактичні – він вважав постійний міжцерковний контакт важливішим за формальну присутність на Соборі (Скіра, & Скелкенс, 2012, с. 51). На квітневій зустрічі Іларіон додав ще один аргумент: Собор УГПЦ "тієї ідеї не міг би зрозуміти" – натякаючи, що особисті симпатії й інституційна логіка ведуть його в різних напрямках. Германюк, зі свого боку, занотував: "У цілій своїй розмові він однак не міг скрити своєї інстинктивної нетерпимости до Риму. Це ще забере трохи часу, заки він змінить тут свою думку" (Скіра, & Скелкенс, 2012, с. 52).

У серпні 1963 р., після шести місяців переговорів, остаточна відповідь Іларіона залишилася негативною. Попри особисту симпатію, він мав "завелику опозицію між своїми". На прохання Германюка надати письмову відповідь Іларіон відмовився, вважаючи за краще висловити відмову усно: він "дуже зацікавлений Собором, молиться за його успіх, але під цю пору ще не може переступити історії" (Скіра, & Скелкенс, 2012, с. 55). 6 серпня Германюк надіслав Віллебрандсу до Риму повний звіт про переговори, завершивши його нотаткою у щоденнику: "Дуже жалую, що Митрополит Іларіон не мав відваги вивести Українську Православну Церкву на вселенську арену Собору в Римі й в цей спосіб отворити їй очі на повну дійсність Христової Церкви під проводом наслідника св. Петра" (Скіра, & Скелкенс, 2012, с. 55).

Як свідчать протоколи Конференції українських єпископів під час другої сесії Другого Ватиканського собору у 1963 р., подібні розмови велися не лише з Іларіоном. На той час конференцію очолював митрополит Йосиф Сліпий, звільнений із ув'язнення раніше того самого року. На засіданні 10 жовтня 1963 р. питання православних спостерігачів стало предметом спеціального обговорення. З доповідями виступили єпископи Германюк, Маланчук, Корнеляк і Прашко. З'ясувалося, що найперспективнішим кандидатом для перемовин щодо спостерігачів на Собор є архієпископ Мстислав Скрипник – заступник митрополита УПЦ в США Івана Теодоровича й голова Консисторії УПЦ у США. Відтак греко-католицькі єпископи вирішили "зі своєї сторони, доложити всіх своїх старань, щоб, коли приїде архиєпископ Мстислав на Собор, то щоб і він, на взір інших обсерваторів, міг бути там присутній" (Конференція католицьких єпископів…, 1963, с. 35).

Запрошення архієпископа Мстислава. Прибуття Мстислава на другу сесію відбулося за обставин, що дотепер залишалися певною мірою нез'ясованими, однак перехресний аналіз нових джерел дає змогу відтворити логіку і послідовність подій. Протоколи свідчать, що греко-католицькі єпископи зондували настрої кількох православних єрархів. Митрополит Іван Теодорович, голова УПЦ у США, помітно відсутній у переліку потенційних спостерігачів – очевидно, він не виявив жодної готовності приїхати, правдоподібно не бажаючи відхилятися від колективної позиції Вінніпезької декларації. Його заступник, архієпископ Мстислав Скрипник, натомість дав зрозуміти про свою відкритість. Проте це створило процедурний глухий кут: будь-яке офіційне запрошення від Секретаріату могло бути адресоване лише главі Української Православної Церкви у США, а не його підлеглому. Пряме запрошення Мстиславу в обхід авторитету Теодоровича порушило б православний церковний протокол. Ймовірно, вихід було знайдено через непрямий підхід. Запрошення надійшло спочатку від Конференції українських католицьких єпископів, а не від ватиканського Секретаріату. Це дало можливість Мстиславу представити свою поїздку як особисту ініціативу, здійснену без офіційного церковного мандату, що пом'якшувало, хоча й не усувало, порушення субординації стосовно митрополита Теодоровича.

Єпископи УГКЦ отримали позитивну відповідь від архієпископа Мстислава у другій половині жовтня. 23 жовтня під час соборної сесії митрополит Германюк приватно порушив перед Віллебрандсом питання можливого приїзду Скрипника "з наміром виступати на Соборі як обсерватор Української Православної Церкви в вільному світі", наголосивши на головній складності: "він приїзджає до Риму на власну руку, без мандату своєї Церкви й без запрошення Апостольського Престолу" (Скіра, & Скелкенс, 2012, с. 65). По довшій розмові вони узгодили план: у разі приїзду Мстислава Германюк запропонує йому відвідати Секретаріат, а монс. Віллебрандс офіційно запропонує йому участь у Соборі, і він зможе бути присутнім на сесіях (Скіра, & Скелкенс, 2012, с. 65).

Увечері того ж дня Йосиф Сліпий зателефонував Віллебрандсу: за щоденником останнього, українські єпископи просили його звернутися до Папи, однак Сліпий сам того не хотів і натомість просив Віллебрандса "зробити щось" у справі запрошення Скрипника (Declerck, 2009, p. 69). Наступного дня, 24 жовтня, Віллебрандс обговорив питання з о. Лонґом у Секретаріаті, а опісля з Йосифом Сліпим біля собору Св. Петра: "він [Сліпий] вже бачив кард. Беа. Він напише сам до Скрипника. Після його приїзду до Риму – побачимо" (Declerck, 2009, p. 69). Показово, що 25 жовтня Віллебрандс окремо пояснив ситуацію митр. Германюку, наголосивши на серйозній процедурній перешкоді: Мстислав не може отримати статус "спостерігача-делегата" у звичайному порядку, оскільки єпископи УГКЦ оминули Секретаріат (Declerck, 2009, p. 70). Цей запис підтверджує, що обхідний механізм запрошення від Конференції єпископів УГКЦ, а не через Секретаріат, був не випадковістю, а свідомим рішенням, що водночас спрощувало ситуацію для приїзду Мстислава

з огляду на внутрішньоправославну напругу в США і Канаді, де будь-яке офіційне запрошення з Рима неминуче загострило б конфлікт між Мстиславом і митрополитами Іваном Теодоровичем й Іларіоном Огієнком, але водночас ускладнювало її з погляду ватиканського протоколу.

Попри всю процедурну тяганину, архієпископ Мстислав мав чітке бажання приїхати, і контекст цього рішення відкриває набагато складнішу картину, ніж просто візит до Рима. Перед прибуттям до Рима, з 14 по 19 листопада, він перебував у Стамбулі на зустрічі з Вселенським патріархом Атенагором, 20 листопада продовжив шлях до Афін (Желехівський,1964, с. 12–13). Цей маршрут свідчить, що Рим був лише одним із пунктів ширшого дипломатичного турне: Мстислав прагнув вивести православних українців діаспори з міжнародної ізоляції, як щодо Католицької Церкви, й у ширшому православному світі, де тоді тривали всеправославні підготовчі наради на Родосі. Енергійний і амбітний єрарх, який зрештою очолить УПЦ у США в 1971 р., він убачав у цій поїздці нагоду розпочати православну українську присутність на міжнародній церковній арені незалежно від того, що таку відкритість у середовищі православних українців в США і Канаді на той момент категорично відкидали. Показово, що це стосувалося не лише контактів із католиками, а й, що видається дивним на перший погляд, із Константинополем (Степовик, 2007, с. 149).

Ініціатива візиту до Риму зустріла негайний опір ще до від'їзду. Ще 29 жовтня 1963 р. митрополит Іларіон Огієнко надіслав Мстиславу Скрипнику листа з категоричним попередженням: "Дорогий Брате, – я сильно й сильно раджу Вам і прошу Вас не робити цього!.. Причин сотня, і годі мені виписувати їх тут. Частину з них я подав Вам при нашому особистому побаченні. І моє глибоке переконання і пересвідчення: до Риму їхати нема чого!" (Лист митрополита Іларіона Огієнка…, 1964, с. 22).

Архієпископ Мстислав у Римі. Мстислав прибув до Рима 21 листопада 1963 р. Проте ще напередодні, 20 листопада, Германюк занотував у щоденнику розмову з Віллебрандсом про стан справи: "Монс. Віллебрандс мені заявив, що Архиєп. Мстислав ще не зголошувався до Секретаріяту Об'єднання Християн, але що він повинен би спішитися з тією справою, бо кінець сесії зближається. На случай, що він зголоситься до Секретаріяту, він буде допущений бути на Соборі" (Скіра, & Скелкенс, 2012, с. 72). Це свідчить, що навіть за день до приїзду Мстислава його участь залишалася відкритим питанням і формально нічого не було вирішено, допоки він сам не з'явиться і не зголоситься особисто.

22 листопада Мстислав зустрівся з Йосифом Сліпим. Наступного дня, 23 листопада, він побачився з митр. Германюком, який занотував, що: "Архиєп. Мстислав багато говорить, щиро зацікавлений церковними справами нашого народу. Був у Царгородського Патріярха Атанагореса, який його поблагословив на цей Собор" (Скіра, & Скелкенс, 2012, с. 73). Того ж дня єпископ УГКЦ Іван Прашко супроводив архієпископа Мстислава до Секретаріату у справах єдності християн на зустріч із монс. Віллебрандсом і питання його присутності на Соборі було вирішено (Declerck, 2009, p. 77).

24 листопада Мстислав був присутнім під час Божественній Літургії в каплиці Колегії св. Йосафата УГКЦ, після якої провів півторагодинну розмову з єпископами Бучком, Саварином, Прашком і Корниляком. Він розповідав про літургічну та музичну працю Православного богословсько-наукового інституту в Америці, а також про внутрішні суперечності серед православних українців у діаспорі. Щодо свого прибуття на Собор пояснив, що "приїзджає за відомом митропол. Івана, Іларіона, але їх на Соборі не представляє" (Скіра, & Скелкенс, 2012, с. 73).

26 листопада Віллебрандс особисто супроводжував Мстислава до Св. Петра на засідання Собору (Declerck, 2009, p. 79). Показово, що вже наступного дня, 27 листопада, Віллебрандс занотував дрібну, але промовисту деталь: він не зміг отримати перепустку для секретаря архієпископа Мстислава (Declerck, 2009, p. 79), що свідчило про те, що справа перебування архієпископа Мстислава в Римі і його статус залишались не до кінця врегульованими і процедурно непростими навіть після того, як було санкціоновано його присутність на засіданнях у соборі Св. Петра.

28 листопада архієпископ Мстислав узяв участь у вечері після засідань єпископської конференції УГКЦ в Колегії св. Йосафата, а 30 листопада Германюк супроводжував Мстислава на зустріч із кардиналом Августином Беа, як його перекладач. Архієпископ Мстислав передав через нього чотири думки: що "дуже щасливий, що може бути на цьому Соборі"; що цінує особисте знайомство з українськими католицькими й іншими ієрархами; що вражений екуменічним рухом "у своїй дії"; і нарешті, що сподівається прибути на третю сесію, а тим часом "буде ширити зацікавлення його працею серед українців православних у ЗДА" (Скіра, & Скелкенс, 2012, с. 75).

Десять днів у Римі дають достатньо матеріалу для спостережень. Мстислав прагнув діяти як самостійний дипломатичний актор: він зустрівся з Йосифом Сліпим, главою УГКЦ, з керівником екуменічного відомства Римської курії і з головним куратором екуменічного напряму на Соборі – кардиналом Беа. Його заява про намір повернутися на третю сесію і поширювати інтерес до Собору серед православних українців у США могла бути щирим наміром, а могла бути й просто жестом доброго тону в розмові з кардиналом Беа, оскільки подальший розвиток подій не дає підстав розрізнити одне від одного. Водночас його наголошування на тому, що він "не представляє" своїх митрополитів, засвідчує крихкість його позиції й обидві сторони це добре розуміли.

Реакція православних та наслідки візиту. Присутність Мстислава на Соборі миттєво викликала різку критику з боку його ієрархічного зверхника й інших православних структур діаспори. На спільному засіданні Митрополичої Ради та Консисторії УПЦ у США 19 березня 1964 р. архієпископ Мстислав був змушений виступити з публічною декларацією, у якій визнав, що діяв без санкції митрополита Івана, і висловив жаль, що "наразив на шкоду авторитет митрополита Іоанна як першоієрарха нашої Церкви" (Спільне засідання ради митрополії…, 1964, с. 6). Митрополит Іван, який навіть був готовий піти у відставку через цю справу, ставився до дій Мстислава вкрай негативно, і полеміка щодо візиту тривала ще кілька років (Степовик, 2007, с. 142–157; Хомчук, 2002, с. 464–475). Хоча V Собор УПЦ у США, що відбувся в жовтні 1964 р., офіційно не засудив Мстислава, у травні 1965 р. XIII Собор Православної Церкви в Канаді разом із митрополитом Іларіоном різко засудили його поїздку (Святим духом керований собор, 1965, с. 21–22), як і Православна Церква в Австралії – у грудні того ж року (Каменецький, 1967, с. 17).

Ці засудження – особливо інтенсивні в Канаді – відображали специфічні обставини формування православних інституцій у цій країні. Українська Греко-Православна Церква в Канаді виникла на початку XX ст. саме у протиставленні до католицизму, складаючись переважно з колишніх греко-католиків, що перейшли до православ'я (Martynowych, 1991, с. 155–400). Будь-яке зближення з

ISSN 1728-3817

Римом ризикувало виглядати як зрада засновницького призначення спільноти – тому несанкціонована участь Мстислава порушила не просто церковний протокол, а саму логіку православного самовизначення в канадській діаспорі. Ситуація в США була дещо відмінною: УПЦ у США не мала настільки виразного "антикатолицького" моменту заснування, а її відносини з греко-католиками були менш гостро конкурентними. Проте і тут "негативна" ідентичність у протиставленні до греко-католицизму залишалася латентною силою, що тяжіла над будь-яким інституційним зближенням з Римом – і реакція митрополита Івана Теодоровича на дії архієпископа Мстислава це красномовно засвідчила.

Практичні наслідки виявилися невдовзі. Коли у квітні 1965 р. Германюк здійснив нову спробу, особисто відвідавши Іларіона у Вінніпезі і вручивши йому спільне великоднє вітання від усіх українських католицьких єпископів на чолі зі Сліпим, він знову поставив питання про офіційне запрошення на Четверту сесію. Відповідь Іларіона зводилася до двох пунктів: по-перше, "цю справу дуже ускладнив Владика Мстислав своєю участю в II Сесії Собору"; по-друге, "ми залишаємось на дотеперішньому становищі – не йти до Риму" (Скіра, & Скелкенс, 2012, с. 118). Показово, що Іларіон додав: "але я ще буду думати, молитись і Вам потелефоную", формула, яка в контексті понад п'ятирічної дипломатії виглядала не як відкриті двері, а як ввічливе закриття розмови.

Візит Мстислава, отже, спричинив протилежний ефект від того, на який сподівалися українські греко-католицькі єпископи. Митрополит Іларіон від самого початку шукав причини не посилати спостерігачів – й інцидент із Мстиславом дав йому для цього зручний привід, що виглядав переконливіше за попередні інституційні та процедурні аргументи. Те, що мало бути кроком до ширшого православного залучення, стало в православній інституційній логіці доказом небезпеки будь-якого контакту з Римом.

Дискусія і висновки

Другий Ватиканський собор відкрив перед УГКЦ унікальну можливість – інституціоналізувати на вселенській арені "український" екуменічний імпульс, що сягав корінням у служіння митрополита Андрея Шептицького і був артикульований у спільному пастирському листі єпископів діаспори 1957 р. Упродовж 1957–1963 рр. греко-католицька єпископська дипломатія реалізовувала цей курс послідовно і наполегливо: через публічні звернення до православних єрархів, через шестимісячні переговори митрополита Германюка з митрополитом Іларіоном Огієнком, через координацію із Секретаріатом сприяння єдності християн, урешті, – через запрошення архієпископа Мстислава Скрипника в обхід офіційних ватиканських каналів.

Проте ця дипломатія натрапила на структурні перешкоди, що не піддавалися єпископській наполегливості. Вінніпезька декларація 1960 р. перетворила питання участі в Соборі з еклезіальної проблеми на питання православної церковно-національної ідентичності. За тактичними відмовками Іларіона стояло глибше – те, що він сам назвав неможливістю "ігнорувати історію": накопичена вага католицько-православного конфлікту, асоціація католицтва з польським пануванням, вплив російського антикатолицького дискурсу, і переконання, що релігійна незалежність є вищою формою патріотизму. Повторювані звернення греко-католицьких єпископів передбачали спільну історичну уяву – ідею Київського патріархату як спільного горизонту, – якої у православній традиції діаспори насправді не існувало.

Несанкціонований візит Мстислава Скрипника в листопаді 1963 р. унаочнив цю асиметрію і водночас вичерпав дипломатичний ресурс. Він прибув без мандату своєї Церкви, через обхідний механізм запрошення від Конференції єпископів УГКЦ, і його присутність залишалася процедурно вразливою до останнього дня. Його десять днів у Римі – зустрічі зі Сліпим, Беа, Германюком і Віллебрандсом, участь у сесії Собору – засвідчили щирий особистий екуменічний імпульс, що різко контрастував з інституційною логікою православних структур. Повернувшись, він зазнав офіційного засудження. Коли в квітні 1965 р. митрополит Германюк здійснив останню спробу, Іларіон підтвердив: "ми залишаємось при попередньому становищі – не їхати до Риму", – і додав, що саме інцидент із Мстиславом ускладнив справу. Те, що мало бути кроком до ширшого православного залучення, стало в православній інституційній логіці доказом небезпеки будь-якого контакту з Римом.

Показово, що процедурні ускладнення, які виникли через обхід українськими єпископами Секретаріату, не означали відсутності зацікавленості з боку Риму. Навпаки – щоденникові записи Віллебрандса і Германюка свідчать, що Секретаріат послідовно підтримував ідею української православної присутності на Соборі. Отже, питання статусу православної участі лежало не у площині бажання чи небажання з боку Ватикану чи УГКЦ, а виключно у внутрішньоправославній: і УГКЦ, і Секретаріат хотіли цього візиту – і саме православні інституційні обмеження визначили його неформальний, процедурно вразливий характер.

Підсумовуючи, стаття демонструє, що УГКЦ підійшла до соборних років із виразною екуменічною стратегією і готовністю до інституційного ризику. Однак асиметрія церковної пам'яті та логіка самовизначення православних структур, сформованих у протиставленні до католицтва, зробили зближення структурно неможливим – попри тривалу дипломатію, особисті стосунки та спільні національні прагнення. Те, чого УГКЦ досягла в ці роки, – це зберегти власний екуменічний імпульс живим, задокументувати прагнення до єдності та закласти підвалини для майбутнього діалогу, що виявився поза межами соборних років.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Желехівський, Б. (1964). З подорожі владики Мстислава до Европи. *Українське православне слово*, 1, 12–13.

Каменецький, В. (1967). Сучасні церковні події і тіні минулого. *Церква й життя*, 2(59), 15–18.

Конференція католицьких єпископів українського обряду. (1963). ІА УГКЦ, 2, IVa, 73.

Конференція українського католицького єпископату в Римі. (1959). АФА УГКЦ, Box "Greek Catholic Ordinariate in Philadelphia 1959".

Лист митрополита Іларіона Огієнка до архієпископа Мстислава Скрипника. (1964). *Віра і культура*, 3(123), 22.

Лист митрополита Максима Германюка до митрополита Іларіона Огієнка. (1964). *Віра і культура*, 3(123), 20–21.

Пастирське послання українських владиків до українського народу. (1959). Б. в.

Сапіга, І. (1962, 6–7 лютого). Нема перешкод до поєднання. *Америка*, 2.

Святим духом керований собор. (1965). *Церква й життя*, 4(49), 20–23.

Скіра, Я., & Скелкенс, К. (Ред.). (2012). *Щоденники Другого Ватиканського Собору мит. Максима Германюка*, Ч.Н.І. (1960–1965). Peeters.

Соловій, М. (1962, 15, 16, 19 червня). Ізоляція чи співпраця? *Америка*, 2.

Спільне засідання ради митрополії і консисторії УПЦ в США. (1964). *Українське православне слово*, 4, 6.

Спільне пастирське послання українських католицьких єпископів у вільному світі з нагоди заснування Української католицької митрополії у Вінніпезі. (1957). Видавництво "Голос Спасителя".

Спільне пастирське послання українських католицьких владиків, приявних на Вселенському Соборі Ватиканському Другому в Римі. (1962, 12 грудня). *Америка*, 2.

Степовик, Д. (2007). *Патріарх Мстислав. Життя і архипастирська діяльність*. Мистецтво.

Українська православна церква не бере участи на II Ватиканському соборі. (1964). *Віра і культура*, 3(123), 19–20.

Хомчук, О. (2002). *Церква за церковною огорожею*. Б. в.

Babiak, A. (2005). *Legitimacy of the Ukrainian patriarchate*. Missioner.

Baran, A. (1992). The Ukrainian Catholic Church. In W. W. Isajiw (Ed.), *The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II* (p. 147–157). Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta.

Bociurkiw, B. R. (1992). The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in West Germany, 1945–50. In W. W. Isajiw (Ed.), *The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II* (p. 158–171). Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta.

Bordeianu, R. (2018). Orthodox observers at the Second Vatican Council and intra-Orthodox dynamics. *Theological Studies*, 79(1), 86–106. https://doi.org/10.1177/0040563917744818

De Mey, P. (2020). Metropolitan Hermaniuk and the conciliar work on Unitatis Redintegratio and Orientalium Ecclesiarum. In J. Z. Skira & P. De Mey (Eds.), *Metropolitan Maxim Hermaniuk, Vatican II and the Ukrainian Greco-Catholic Church* (pp. 99–142). Peeters.

Declerck, L. (Ed.). (2009). *Les agendas conciliaires de Mgr. J. Willebrands, secrétaire du Secrétariat pour l'Unité des chrétiens*. Peeters.

Husar, L. (1989). Sheptyts'kyi and ecumenism. In P. R. Magocsi (Ed.), *Morality and reality: The life and times of Andrei Sheptyts'kyi* (pp. 185–200). Canadian Institute of Ukrainian Studies.

Ivaniv, M. (2021). The Ukrainian Greek-Catholic bishops at the Second Vatican Council. In V. Latinovic & A. Wooden (Eds.), *Stolen churches or bridges to Orthodoxy*? (pp. 161–184). Springer.

Ivaniv, M. (2024). *The reception of the decree Orientalium Ecclesiarum by the Ukrainian Archeparchy of Philadelphia 1965–1980* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Toronto.

Krajcar, J. (1964). The Ruthenian patriarchate: Some remarks on the project for its establishment in the 17th century. *Orientalia Christiana Periodica*, 30, 65–84.

Markus, V. (1989). The role of the patriarchal movement in the Ukrainian Catholic Church. In M. Goa (Ed.), *The Ukrainian religious experience* (pp. 157–170). Canadian Institute of Ukrainian Studies.

Martynowych, O. (1991). *Ukrainians in Canada: The formative period, 1891–1924*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Skira, J. Z. (2020). Fostering dialogue and promoting the reception of Vatican II among Ukrainian Canadians. In J. Z. Skira & P. De Mey (Eds.), *Metropolitan Maxim Hermaniuk, Vatican II and the Ukrainian Greco-Catholic Church* (pp. 193–217). Peeters.

Tataryn, M. (2013). The Eastern Catholic Churches and the paradox of Vatican II. *International Journal for the Study of the Christian Church*, 13(2), 83–95.

References

Babiak, A. (2005). Legitimacy of the Ukrainian patriarchate. Missioner.

Baran, A. (1992). The Ukrainian Catholic Church. In W. W. Isajiw (Ed.), *The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II* (pp. 147–157). Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta.

Bociurkiw, B. R. (1992). The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in West Germany, 1945–50. In W. W. Isajiw (Ed.), *The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II* (pp. 158–171). Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta.

Bordeianu, R. (2018). Orthodox observers at the Second Vatican Council and intra-Orthodox dynamics. *Theological Studies*, 79(1), 86–106. https://doi.org/10.1177/0040563917744818

Collective pastoral letter of the Ukrainian Catholic hierarchy in the free world on the occasion of the erection of the Ukrainian Catholic Metropolitan See in Winnipeg. (1957). Redeemer's Voice Press [in Ukrainian]

Conference of Catholic Bishops of the Ukrainian Rite. (1963). (HA UGCC, 2, IVa, 73) [in Ukrainian].

Conference of the Ukrainian Catholic Episcopate in Rome. (1959). (AUAP, Box "Greek Catholic Ordinariate in Philadelphia 1959") [in Ukrainian].

De Mey, P. (2020). Metropolitan Hermaniuk and the conciliar work on Unitatis Redintegratio and Orientalium Ecclesiarum. In J. Z. Skira & P. De Mey (Eds.), *Metropolitan Maxim Hermaniuk, Vatican II and the Ukrainian Greco-Catholic Church* (pp. 99–142). Peeters.

Declerck, L. (Ed.). (2009). *Les agendas conciliaires de Mgr. J. Willebrands, secrétaire du Secrétariat pour l'Unité des chrétiens*. Peeters.

Husar, L. (1989). Sheptyts'kyi and ecumenism. In P. R. Magocsi (Ed.), *Morality and reality: The life and times of Andrei Sheptyts'kyi* (pp. 185–200). Canadian Institute of Ukrainian Studies.

Ivaniv, M. (2021). The Ukrainian Greek-Catholic bishops at the Second Vatican Council. In V. Latinovic & A. Wooden (Eds.), *Stolen churches or bridges to Orthodoxy?* (pp. 161–184). Springer.

Ivaniv, M. (2024). The reception of the decree Orientalium Ecclesiarum by the Ukrainian Archeparchy of Philadelphia 1965–1980 [Unpublished doctoral dissertation]. University of Toronto.

Joint meeting of the Council of the Metropolia and Consistory of the UOC in the USA. (1964). *Ukrainian Orthodox Word*, 4, 6 [in Ukrainian].

Joint pastoral letter of the Ukrainian Catholic bishops present at the Second Vatican Council in Rome. (1962, December 12). *America*, 2 [in Ukrainian].

Kamenetskyi, V. (1967). Contemporary church events and shadows of the past. *The Church in the World*, 2(59), 15–18 [in Ukrainian].

Khomchuk, O. (2002). The Church behind the church fence. [s. n.] [in Ukrainian].

Krajcar, J. (1964). The Ruthenian patriarchate: Some remarks on the project for its establishment in the 17th century. *Orientalia Christiana Periodica*, 30, 65–84.

Letter of Metropolitan Ilarion Ohiienko to Archbishop Mstyslav Skrypnyk. (1964). *Faith and culture*, 3(123), 22 [in Ukrainian].

Letter of Metropolitan Maxim Hermaniuk to Metropolitan Ilarion Ohiienko. (1964). *Faith and culture*, 3(123), 20–21 [in Ukrainian].

Markus, V. (1989). The role of the patriarchal movement in the Ukrainian Catholic Church. In M. Goa (Ed.), *The Ukrainian religious experience* (pp. 157–170). Canadian Institute of Ukrainian Studies.

Martynowych, O. (1991). Ukrainians in Canada: The formative period, 1891–1924. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

Pastoral letter of Ukrainian bishops to the Ukrainian people. (1959). [n. p.] [in Ukrainian]

Sapyha, I. (1962, February 6–7). No obstacles to unity. *America*, 2. [in Ukrainian]

Skira, J. Z. (2020). Fostering dialogue and promoting the reception of Vatican II among Ukrainian Canadians. In J. Z. Skira & P. De Mey (Eds.), *Metropolitan Maxim Hermaniuk, Vatican II and the Ukrainian Greco-Catholic Church* (pp. 193–217). Peeters.

Skira, J. Z., & Schelkens, K. (Eds.). (2012). *The Second Vatican Council diaries of Met. Maxim Hermaniuk C.Ss.R. (1960–1965)*. Peeters.

Skira, Ya., & Schelkens, K. (Eds.). (2012). *The Second Vatican Council diaries of Met. Maxim Hermaniuk*, C.Ss.R. (1960–1965). Peeters [in Ukrainian].

Solovii, M. (1962, June 15, 16, 19). Isolation or cooperation? *America*, 2 [in Ukrainian].

Stepovyk, D. (2007). Patriarch Mstyslav: Life and archpastoral activity. Mystetstvo. [in Ukrainian]

Tataryn, M. (2013). The Eastern Catholic Churches and the paradox of Vatican II. *International Journal for the Study of the Christian Church,* 13(2), 83–95.

The Council guided by the Holy Spirit. (1965). *The Church in the World*, 4(49), 20–23. [in Ukrainian]

The Ukrainian Orthodox Church does not participate in the Second Vatican Council. (1964). *Faith and culture*, 3(123), 19–20 [in Ukrainian].

Zhelehivskyi, B. (1964). From Archbishop Mstyslav's journey to Europe. *Ukrainian Orthodox Word*, 1, 12–13 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 10.04.26
Прорецензовано / Revised: 14.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Anatolii BABYNSKYI, PhD, Senior Lecturer
ORCID ID: 0000-0002-1340-4608
e-mail: a.babynskyi@ucu.edu.ua
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

ARCHBISHOP MSTYSLAV SKRYPNYK AT THE SECOND VATICAN COUNCIL: THE CIRCUMSTANCES OF THE INVITATION AND ITS CONSEQUENCES

Background. ***Scholarly literature on the UGCC and the Second Vatican Council has focused predominantly on two themes: debates over the patriarchate and the decree Orientalium Ecclesiarum. The ecumenical dimension – the question of involving Orthodox Ukrainians in the Council – has remained on the margins of the field, despite its important place in the UGCC's episcopal diplomacy during the pre-conciliar and conciliar years. This article analyses the UGCC's ecumenical strategy regarding Ukrainian Orthodox participation in the Second Vatican Council and the sole concrete outcome of that strategy – the visit of Archbishop Mstyslav Skrypnyk of the UOC in the USA to Rome in November 1963, which simultaneously represented the culmination and, to a considerable degree, the failure of the Greek Catholic hierarchy's efforts.***

The aim of this article is twofold: first, to reconstruct the UGCC's ecumenical strategy for engaging Orthodox Ukrainian hierarchs as observers at the Second Vatican Council (1957–1963); and second, to analyse the mechanism, circumstances, and consequences of Archbishop Mstyslav Skrypnyk's visit to Rome in November 1963 as the only realised yet institutionally unsanctioned instance of Orthodox presence at the Council.

ISSN 1728-3817

Methods. *The study employs methods of historiographical analysis and synthesis, source criticism, and comparative-historical analysis.*
Results. *The analysis shows that the Orthodox bishops effectively bound their own hands through the Winnipeg Declaration of 1960, which transformed the question of conciliar participation from an ecclesial into a church-national identity issue. Archbishop Mstyslav Skrypnyk's arrival in Rome in November 1963 broke this collective consensus and was made possible only through a circumventing mechanism: the invitation came from the Conference of Ukrainian Catholic Bishops rather than through the Secretariat for Promoting Christian Unity, allowing Mstyslav to present the journey as a personal initiative undertaken without an official mandate from his Church. The diaries of Metropolitan Hermaniuk and Mons. Willebrands, together with archival materials drawn upon here for the first time, allow this mechanism to be reconstructed in detail and demonstrate that the indirect route was not accidental but a deliberate decision by both parties. Yet rather than opening a path to broader Orthodox participation, Mstyslav's visit provided Metropolitan Ilarion Ohiienko with a convenient pretext to close the matter definitively in April 1965.*
Conclusions. *The profound asymmetry of ecclesial memory and the institutional logic of self-definition among Orthodox structures formed in opposition to Catholicism rendered ecumenical rapprochement structurally impossible — despite sustained episcopal diplomacy, personal relationships, and shared national aspirations.*

Keywords: *Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), Second Vatican Council, Ukrainian Orthodoxy, ecumenism, Josyf Slipyj, Maxim Hermaniuk, Mstyslav Skrypnyk, Johannes Willebrands.*

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.
Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.
Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.
The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 913+323.3+316.334.56](41)"10/12"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.4

Олена БЕЗНОСЮК, магістрант
ORCID ID: 0009-0002-5530-9112
e-mail: beznosiuk@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА АНГЛІЙСЬКОГО МІСТА ДОБИ ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

В с т у п . ***У добу високого середньовіччя в Англії суттєво підвищуються темпи урбанізації, що зумовлено зростанням значення міста як центру життя середньовічного соціуму, його ключовою роллю у громадському, адміністративному, політичному, економічному й культурному житті Альбіону. Це також пов'язано зі збільшенням привабливості міського життя, що виявлялося у поліпшенні матеріального становища бюргерства, значній ролі громадських корпорацій, особливостях ментальності самих міщан і міському праві. У пропонованій статті здійснено спробу проаналізувати соціальну структуру англійського міста доби високого середньовіччя (XI–XIII ст.), її загальні закономірності та типологічні особливості.***

М е т о д и . ***Дослідження спирається на принципи історизму, науковості й авторської об'єктивності та виконано з допомогою історико-порівняльного, історико-систематичного та історико-типологічного методів.***

Р е з у л ь т а т и . ***Встановлено, що серед англійського бюргерства доби високого середньовіччя варто виокремити такі верстви: торгово-ремісниче населення, міський патриціат й інтелігенція, що зазнала значних змін у досліджувану добу. З'ясовано, що паралельно із цим відбувалося активне формування й іншого класу – маргіналів – євреїв, повій і хворих на лепру, які зазнавали гонінь та утисків.***

В и с н о в к и . ***Соціальна структура англійського міста доби високого середньовіччя Англії визначалася диверсифікацією та значним поглибленням уже наявних відмінностей між верствами населення. Виокремлення нових класів міщан дає змогу проаналізувати міський менталітет, формування якого відбувалося саме в досліджувану добу.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***високе середньовіччя, англійські міста, культурний розвиток, соціальна структура, патриціат, ремісники, торговці, інтелігенція, маргінали.***

Вступ

Процеси урбанізації є одними із ключових у сфері медієвістики, оскільки саме міста були однією з підвалин європейського цивілізаційного розвитку, перетворившись на важливий осередок соціального, культурного та політичного життя середньовіччя. В XI–XIII ст. відбувається стрімкий розвиток англійського міста, змінюється його зовнішній вигляд, поглиблюються процеси майнової й соціальної диференціації в середовищі містян, активізується їхній господарський поступ, зокрема в диференціації соціальних верств населення, даючи таким чином середньовічним містам Англії можливість відігравати провідну роль у суспільно-політичному, економічному й культурному житті країни.

Методи

Пропоноване дослідження спирається на принципи історизму, науковості й авторської об'єктивності та виконано з допомогою історико-порівняльного, історико-систематичного та історико-типологічного методів.

Результати

Джерела XII ст. свідчать про розвиток складної системи міських свобод і привілеїв та часто зазначають про отримання певного самоврядування від королівської влади чи ленд-лордів. Одним зі свідчень такого становлення є формування торговельних і ремісничих гільдій, що регулювали економічне життя міста, а подекуди – й регіону. Згадки про такі об'єднання датуються XI – початком XII ст. у Йорку, Оксфорді, Лінкольні, Лестері, Беверлі та ще кількох менших поселеннях (Palliser, 2000, p. 87–88).

Купували коштовне майже всі – від королівського двору до монастирів. Відомо, наприклад, що наприкінці XIII ст. Даремським пріоратом (чи, радше, його представниками) активно купувалися хутра й галантерея на Дарлінгтонському ярмарку та вино і спеції на Бостонському, а реакція лондонців на покої, що в них поселили Елеонору Кастильську – згодом Англійську, бо стане дружиною Едварда I, – була дуже промовистою у контексті оздоблення, придбаного спеціально для іноземної гості, бо ж обвішані вони були шовками й аррасами, мовби храм, де навіть на підлозі ними було постелено, а так зазвичай робили лише іспанці. Тож очевидним, на думку подружжя Гіс, є факт купівлі деяких дорогих речей винятково для окремих оказій, що підкреслює важливість ремісників-професіоналів і торговців як верств населення, що часто оформлювалися у гільдії для захисту своїх прав та збуту чи реалізації продукції (Гіс, Дж., & Гіс, Ф., 2024, с. 63–64).

Гільдії відігравали вагому роль у процесі розвитку не лише міста, а й окремої соціальної верстви – купців. Про їхню значущість також свідчить право створювати привілейовану корпорацію (від лат. Gilda mercantoria – "торговельна гільдія"), члени якої монополізовували торгівлю і могли працювати не лише у місті, а й по всьому графству (Охріменко, 2019, с. 142–143). Окрім того, такі корпорації давали іноземним торговцям можливість давати відсіч королям, які подекуди хотіли утискати або зменшувати спектр прав купців. Торговці, наприклад, могли масово бойкотувати міста і правителів, змушуючи прийняти вимоги населення (Classen, 2015, p. 1050).

Варто звернути увагу, зокрема, і на можливість гільдій бути монополістом у торгівлі в певному місті. Наприклад, хартія, надана Оксфорду в 1156 р. Генріхом II Плантагенетом, свідчить: "…ми пожалували і підтвердили міщанам нашим міста Оксофрда всі вольності і привілеї, і вільні звичаї, (…) а особливо ж їхню купецьку гільдію. І той, хто не належить до гільдії, не буде займатися жодним ремеслом і торгівлею в місті та його передмістях, як це було встановлено за часів правління короля Генріха, нашого діда. І вони будуть вільні від сплати торгових мит, від плати за проїзд чи перевезення товарів і взагалі всяких мит у межах усієї Англії і Нормандії, на землі, на воді, на

© Безносюк Олена, 2026

ISSN 1728-3817

морському березі. І вони будуть мати всю решту вольностей і привілеїв і закони такі самі, як і міщани Лондона (…)" (Ballard, 1913, p. 25). Бачимо, що деякі торговельні гільдії були досить впливовими, закріплюючи за окремими законами за собою виняткове право на торгівлю. Показовим також є і те, що й самі офксордці у 1147 р. вимагали від корони визнати, що землі міста та графства довкола – власність міщан, а не короля (Palliser, 2000, p. 88). А в Лондоні за правління короля Генріха І, судячи з наведеної хартії, лондонській гільдії купців і взагалі надали права щодо часткового управління містом (Бондаренко, 1904, с. 34).

Як відомо, північно-німецькі міста у XII ст. утворили – Ганзейський союз, що був найвідомішою організацією середньовічних купців. Фактично, це комерційна й оборонна конфедерація торговельних гільдій і міст, у яких здійснювалася торгівля. Основна їхня мета – ідея захисту грошового становища торговців та встановлення певних "дипломатичних привілеїв" у містах активності організації (Classen, 2015, pp. 1051–1052). Англія однією з перших почала надавати певні дозволи та привілеї окремим німецьким купцям, а згодом у Лондоні сформувався цілий район – Стіл'ярд, що був наданий купцям ліги, які прибували до країни (Zimmern, 1895, pp. 179–181).

Концентруючись на англійських містах, зауважимо також на питанні характеру гільдій, бо ж винятково міського характеру, попри вже вказані зауваження, не було. Наприклад, хартії Лінкольна 1157 р. та Пемброка 1154 р. чітко вказують, що членами торговельних гільдій можуть бути мешканці "поза" мурами міста, фактично – графства, що свідчить про широку природу гільдій і не виняткову їхню урбаністичність, а лише найбільшу їхню концентрацію у містах (Ballard, 1913, pp. 204–205).

Зауважимо також, що і гільдії відігравали надзвичайну роль у розвитку англійського міста, оскільки, окрім основних функцій таких організацій, від 1215 р. – офіційного дозволу Іоанна Безземельного на посаду мера в Лондоні – і до 1307 р. більшість мерів Лондона належали до гільдій продавців тканин, ювелірів чи торговців приправами, які перебували на службі короля і вважалися найзаможнішими верствами населення.

З огляду на зазначене важливим був вплив торговельних гільдій і в соціокультурному житті англійських міст доби високого середньовіччя. Біблійні сюжети, зокрема, знаходимо в англо-нормандському сценарії про людське гріхопадіння "Mystère d'Adam", що датується приблизно 1160 р., та "La Seinte Resurreccion" близько 1175 р. Обидві роботи жваві у дії, тож, найімовірніше, для їхньої реалізації доводилося виходити за межі церкви (Luscombe, 2008a, p. 685). Оскільки такі вистави поза церковними територіями треба було ставити, готувати певні декорації тощо, бачимо, що для Англії стає цілком популярним рішення фінансування з обох боків – церкви та гільдій (Classen, 2015, p. 898).

Розкриваючи цей аспект детальніше, зауважимо, що діячі мистецтв за середньовіччя мали "патронів". Ще від IX ст. в Англії роботу акторів, які грали у театрах, часто спонсорувала церква, що сприяла тому, аби міщани могли легше ознайомитися зі змістом Біблії завдяки легкому відображенню подій там наочно. Однак у високому середньовіччі верховенство церкви в питаннях театральної гри відходить убік. Відтепер значними патронами у країні були члени торговельних гільдій, за фінансової допомоги яких найчастіше проводили як театральні вистави на тему Біблії, так і почали показувати щось більш приземлене, зокрема і сюжети фабліо (Classen, 2015, p. 1390).

Окрім торговельних гільдій, зустрічаємо не менш важливі – ремісничі. Зауважимо, що міські ремісничі цехи зазвичай були не дуже значними за кількістю працівників – традиційно вони складалися з майстра, підмайстра й учня, який мав відточувати навички протягом десяти років за мінімальну платню, щоб отримати необхідний досвід (Pounds, 2005, p. 122). Кембриджські хартії також постановляють, що, окрім деяких винятків, жоден ремісник не може стати повноправним, якщо принаймні сім років не відслужив на позиції підмайстра (Maitland, & Bateson,1901, p. 34).

Показово, що чи не найбільш дискусійною з усіх ткацьких напрямків була саме текстильна. Імовірна причина у тому, що такі гільдії відносно легко отримували визнання й чимале поширення товарів через торговельні гільдії, часто оминаючи владні міські чи королівські інститути, а це і призводило до значної кількості спроб посилити контроль над такими ремісничими гільдіями (Carus-Wilson, 1944, p. 38).

Упродовж XII ст., наприклад, корона не заперечувала щодо надання комерційних привілеїв будь-якій із ремісничих гільдій, аби тільки та виплачувала певну суму-податок у відповідь. Ткачі з Йорку таким чином отримали подібну згоду у 1173 р., що підтверджувала їхні стародавні права щодо виготовлення кольорових тканин за умови виплати 10 фунтів щорічно. Лондонська ткацька гільдія отримала підтвердження прав між 1155 та 1158 рр., колись наданих Генріхом І щодо контролю, а фактично монополії, цією гільдією виробництва тканин як у Лондоні, так і в окрузі, за що мусила сплачувати щорічно 2 марки золота чи 12 футів. У Вінчестері такий податок сягав 6 футів для пивоварів та 12 для ткачів, ткачі Оксфорду та Лінкольна сплачували так само 6 футів, а міщани-ткачі Гантінгтона – лише 2 щорічно (Palliser, 2000, pp. 89–90). Вочевидь перелік перелічених ремісничих гільдій не є вичерпними, оскільки "неавторизовані" могли залишатися осторонь офіційних записів чи дозволів місцевих управлінців або королівської влади.

Акцентуючи увагу на природі ремісничих об'єднань, зауважимо, що, попри природно міський характер таких ремісничих гільдій, усе ж значна частина з них зароджувалася поза межами англійського міста, зважаючи на певні натуральні потреби для виробництва продукції. Тож і кількість виготовленої продукції в Англії на початку високого середньовіччя залежала від пори року, а отже, – необхідності роботи на землі. Лише згодом із поліпшенням якості та системи виробництва більш вмілі із майстрів переселяються до міст. Характерно, що "суміжні" речі могли виконуватися у межах однієї майстерні: наприклад, коваль, який спеціалізувався на виготовленні простих обладунків і мечів, часто міг витесувати і звичайні ножі чи підкови (Pounds, 2005, pp. 120–121).

Також відомо про групи фарбувальників у північних регіонах, зокрема у Ньюкаслі й Дарлінгтоні у XII ст., ткачів, фулярів і фарбувальників у Егремонті. У центральних і східних частинах Англії були ткачі, що оздоблювали вироби позолотою, зокрема в Ноттінгемі та Хантінгтоні. На заході відомо про ткачів у Глостері, фарбувальників у Вустері (Carus-Wilson, 1944, p. 34).

Зважаючи на вже викладені соціальні обмеження та походження загалом, приходимо до висновку, що коло обов'язків і можливостей членів ремісничих гільдій по містах варіювалося – приблизно від XII ст. бачимо певну "спеціалізацію" міст, скажімо, у фарбуванні тканин, а отже, – і заборону на це іншим. У Вінчестері та Беверлі, наприклад, за межами самого міста забороняли як фарбувати, так і продавати одяг, а у Вінчестері від 1205 р.

управлінцями було постановлено, що продавати речі ремісничій гільдії можна винятково місцевим купцям. Щодо Мальборо й Оксфорду маємо інше обмеження – ткачі та пивовари могли реалізовувати свій товар лише prudes humes – "поважним людям", – аби контролювати кількість виготовленого (Palliser, 2000, p. 91).

Попри такі особливості зауважимо, що, заробивши високу репутацію, ремісничa гільдія отримувала чимале зростання як прибутку, так і статусу її учасників у містах. Зокрема, часто важливу роль відігравала саме репутація, вибоpовши яку ремісники могли з легкістю поширювати свої товари через чималий ланцюг окремих торговців як містом чи графством, так і за межі Альбіону (Richardson, 1960, p. 144).

Іншим значним прошарком населення англійських міст доби високого середньовіччя була інтелігенція, до якої відносили тих, хто опанував грамоту і завдяки цьому досягнув певних вершин у різноманітних сферах – від наукової до медичної. Надалі коротко охарактеризуємо вплив інтелігенції та її діяльності на розвиток міст Альбіону.

Нормандське завоювання 1066 р., окрім усього іншого, дало значний поштовх як проводити наукові дослідження, так і навчатися, однак учитися – людям із (чи близьких до) політичних кіл (Classen, 2015, p. 388). Від XII ст. маємо згадки про понад 30 шкіл зі значною кількістю їхнього поширення у XIII ст. До того ж, розвитку не припиняють і школи при монастирях. У монастирі абатства Бек, наприклад, і від 1066 р. функціонувала абсолютно успішна школа. Зміну влади у країні вона застала за керівництва Ланфранка (1005–1089), італійця за походженням, і продовжила за Ансельма Кентерберійського (1033–1109). Варто зауважити, що ця школа є цікавим прикладом тих, за навчання у яких платили гроші, однак її метою не було готувати лише священників. Цю традицію бачимо і до початку XII ст.: дітей приводили до монастирів з метою отримання освіти. Однак уже від кінця XII ст. маємо зміни: урбанізація зростає, тож з'являються нові школи там, де це найбільш необхідно, – у містах. Хоча тут можемо побіжно відмітити: на відміну від людей із більш привілейованих прошарків суспільства, де рівень освіченості варіювався від власне освіченого до того, коли навіть читання вдавалося складно, усе ще саме священники були значно освіченішими за більшість середньостатистичних жителів Англії епохи високого середньовіччя, формуючи таким чином один із прошарків інтелігенції середньовічних міст (Chadwick, 1988, p. 257).

Традиції писання та література загалом зазнають розвитку прямо пропорційно з освітою і тісно пов'язані з "Ренесансом XII ст." – часом, коли перші культурні порухи відбуваються в Італії, а вже до кінця століття повною мірою розгортаються і в Англії (McDowall, 2006, p. 41).

Варто наголосити, що від нормандського завоювання управлінські кола послуговувалися виняткoво французькою мовою, а всі інші – переважно звичайною англійською. Так, білінгвізм був дуже поширеним, хоч мова "вищих кіл" фактично домінувала у більш культурних сферах – нею значною мірою писали і читали, великий вплив мали будь-які французькі твори протягом XII–XIV ст. Проте в контексті нашого питання варто все ж підкреслити, що несприятливі для Англії роки правління Іоанна I Безземельного стали своєрідним поштовхом для інтелігенції та створення "своєї": після 1204 р., коли король програє значну частину континентальних англійських володінь, нормандська знать і міські кола інтелектуалів починають більше цікавитися власне англійською культурою, витворюючи основи "англійської ідентичності" і відтак адаптуючи у свою повсякденну англійську чимало французьких слів (Carter, & McRae, 1977, p. 16).

Від цієї умовної точки значно посилюється тенденція до писання англійською мовою – бачимо активне поширення (на перших порах частіше перекладів англійською) літератури, яку постійно розширюване коло читачів купувало чи позичало для ознайомлення. Цим процесам значною мірою послугували центри англійської освіти – Оксфорд і Кембридж, – деякі особливості з діалектів яких перейшли з півночі південніше – до Лондона, де незабаром формується навіть окрема форма латини – англо-латина, яка нарівні зі звичайною мовою постійно еволюціонує, тож навіть стилі офіційних записів почали дуже відрізнятися від франко-латинських ((Carter, & McRae, 1977, pp. 17–20).

На користь вагомості освіти в літературній та інтелектуальній традиції свідчить те, що одна зі збірок містить у собі поезію трьома мовами: латиною, середньоанглійською і давньофранцузькою. Унаслідок такої постійної взаємодії до англійської переходять і деякі французькі слова (Wright, 1842, p. 110).

Від мови, якою викладали розповідь, часто залежав і її стиль. Наприклад, зазвичай твори, які писали латиною, свідомо чи підсвідомо, однак наслідували традиційні для тих мов моделі, використовуючи розміри, притаманні класичним. Наприклад, автор "Historia regum Britanniae" і водночас той, хто у цій роботі почав оспівувати короля Артура й описав життя Мерліна (Geoffrey of Monmouth…, 1999), Джефрі Манмутський, використовував для написання латину, а не давньофранцузьку, що призвело до значного поширення історії і перекладів її іншими мовами. Однак найважливішим аспектом тут є саме використання характерного для латинської мови розміру – гексаметру (Luscombe, 2008a, pp. 660–661).

За англійською літературою XI–XIII ст. відзначаємо і варіативність тем: від низького чи буденного до лірики, перших політичних трактатів і деяких морально-настановчих віршувань, що визначає і розвиток самих культурних прошарків населення англійських міст відповідної доби. Наприклад, англійські фабліо характеризуються сміхом над клiриками, куртуазністю, відсутністю якихось моральних настанов і певною гіперболізацією звичних чи важливих для людей почуттів або подій (Англійські фабліо XIII ст., 2013, с. 8).

Поряд з упровадженням деяких французьких термінів до англійської мови відбуваються, вочевидь, і значні культурні процеси. Із поширенням освіти книжки починають виготовляти комерційно, насамперед це стосується, англійських фабліо, які орієнтувалися на більшість людей і були тематично наближені, на відміну від французьких – класичних – до проблем більш "приземлених" (Carter, & McRae, 1977, p. 16).

На противагу таким вільним творам для "широких" мас, зустрічаємо і значну когорту ліричної та філософської поезії. Наприклад, "Ода моралі" приблизно 1170 р. невідомого автора написана середньоанглійською мовою радше спонукає до роздумів про життя та правильність його ведення, популяризує чистоту думок і необхідність покаяння, у такий спосіб спонукаючи писемні кола населення до очевидних роздумів (Manly, 1907, p. 33).

Університети, як осередки значно вищої від звичайної освіти, також відіграли значну роль у соціокультурному розвитку та становленні науки міст Англії доби високого середньовіччя. Окрім отримання знань задля звершень на науковій чи філософській сферах, саме університети стають першими осередками перекладів наукових праць із давньоєврейської та арабської, а особливе місце в цьому процесі належить працям Арістотеля, адже саме вони, завдяки оксфордським перекладам, дають Англії можливість познайомити із думкою філософа всю Європу (Галушко, 2001, с. 187).

ISSN 1728-3817

Moral Ode	Ода моралі
Ich I aem elder then ich wes a wintre and a lore; Ic waelde more thanne ic dude, mi wit ah to ben more.	Я старший, ніж був, у розумі та роках; Керую собою краще, ніж раніше, і мушу розвиватись.
Wei lange ic habbe child ibeon a weorde and ech a dede; Theh ic beo a wintre eald, to ying I eom a rede.	Довгенько був дитиною у вчинках і словах; Нехай навіть знаннями вже старий, та думкою я – юність.
Unnut lyf ic habb ilaed, and yiet, me-thincth, ic lede; Thanne ic me bethenche, wel sore ic me adrede.	Бездумно ведене життя і досі, певне, не змінив; Думкою про це огортує мене трагічність.
Mest al thaet ic habbe ydon ys idelnesse and chilche; Wel late ic habbe me bithoht, bute me God do milce.	Ідеалізоване кліше – це майже все, що я зробив; Дуже пізно визнаю і прошу Божу милість.
Fele ydele word ic habbe iqueden syththen ic speke cuthe, And fale yunge dede ido, thet me of-thinchet nuthe.	Чимало різного повилітало з вуст, відколи я спромігся говорити; Й чимало подвигів здійснив, що нині вимагають каяття.
Al to lome ic habbe agult a weorche and ec a worde; Al to muchel ic habbe ispend, to litel yleid an horde.	Й занадто часто поривався й словом, й ділом нагрішити; І грошей забагато витрачав, замало залишивши на достойне прожиття.
Mest al thet me licede aer, nu hit me mis-licheth; The mychel folyeth his ywil, him sulfne he biswiketh.	Майже все несло гріховну насолоду, тепер – огидою наповнює мене; Хто віддається у полон жадань, той Усевишнього винищує всередині себе.
Ich mihte habbe bet idon, hadde ic tho yselthe; Nu ic wolde, ac ic ne mei for elde ne for unhelthe;	І міг би мати ліпший статус, і статків мав би досхочу; Та хоч хотів би, все ж здоров'я й лихоліття дарують тілу бідноту;
Ylde me is bistolen on, aer ic hit awyste; Ne mihte ic iseon before me for smeche ne for miste.	Літа вже слідують за мною інак як ще колись раніше; Та і тоді не міг я знати ті жалі, закриті хмарами мені.
Ærwe we beoth to done god, and to yfele al to thriste; More æie stent man of manne thanne him do of Criste.	В обіймах страху до великих звершень, спраглий до гріховних справ; Муж із мужів жахається усього, чого донині у Христа благав.
The wel ne deth the hwile he mei, wel oft hit hym scael ruwen, Thaenne hy mowen sculen and ripen, ther hi aer seowen.	Хто не працює поки травень, той мусить вимолити каяття, Бо ж всяке ріст дає й плодиться опісля посівного заняття.
Don ec to Gode wet ye muye, the hwile ye buth a life; Ne hopie no man to muchel to childe ne to wyfe;	І вигода тоді проста і очевидна, бо ж так, живучи, маєш врожая; Одначе жодному не варто сподівати, щоби і тут, і у сімейних справах поспівати;
The him selve foryut for wife other for childe, He sceal cume an uvele stede, bute hym God beo milde.	Хто про себе через жінку й дитину забуває, Тому нема вже вороття зі злого царства, аж поки Бог його через хворобу не спасає.
Sende æch sum god biforen hym, the hwile he mei, to heovene; Betere is an elmesse bifore thenne beon aefter seovene.	Очима так вбереш хорошого крапаль, поки ще можеш вилетіти в рай; А ліпше – милостині завбачливо для справи надавай.
Ne beo the leovre thene the sulf thi mei ne thi maye. Sot is the is othres mannes freond betre thene his aye.	Та все ж ріднішого за себе вряд знайдеш, хіба щасливий мати сина. І дурень той, якому інші чимсь миліші, ніж своя дитина.
Ne hopie wif to hire were, ne wer to his wife; Beo for him sulve aevrich man, the hwyle he beo alive.	Не май надії жінку викуплять для чоловіка, як і парубків для молодиць; Будь для милого єдиною душею, допоки не поповнить ряд стариць.
Wis is the him sulfne bithencth, the hwile he mote libbe, For sone wulleth him foryite the fremde and the sibbe.	Над мудрощами світу хай міркує доти, доки ще палає в нім життя, Бо ж скоро, ставши повністю чужинцем, відлине він у забуття.
The wel ne deth the hwile he mei, ne sceal he hwenne he wolde. Manies marines sare iswinch habbeth oft unholde.	Хто хорошого не робить доки має сили, той і старцем не робитиме, скільки б не просили. Чимало справ-вимог виснажливих для чоловіка крадуть сили.
Ne scolde nan man don a furst, ne sclawen wel to done; For mani man bihateth wel, the hit foryiteth sone.	Проте негоже відкладати й забувати все, до чого треба чоловічої руки; Але на диво обіцяють гарно ті мужі, що на порозі сорокової весни.
The man the siker wule beon to habbe Godes blisse, Do wel him sulf the hwile he mei, then haveth he mid iwisse.	А ті, що роблять, вже божественне благословення мають, Тож чини добре, якщо можеш, поки інші зволікають.

У цьому контексті були важливими і монастирі. Маємо свідчення про одну із найбільш наповнених бібліотек – Кентерберійську, де зберігалися роботи найвищої якості перепису та зображень. Наприклад, саме з Бенедиктинського абатства у третій чверті XII ст. вийшли переклади деяких робіт Арістотеля (Luscombe, 2008a, p. 466).

Окрім значного поширення ідей античного філософа, відбувається стрімка інкорпорація їх до наукових кіл міст, насамперед – Англії. Наприклад, із перекладом "Тем"

("Topica") та "Про софістичні спростування" ("Sophistici elenchi"), у XII ст. значною мірою розвиваються тенденції ведення диспутів: Іоанн Солсберійський постійно ставив у приклад роботи Арістотеля, стверджуючи, що без них диспут перестає бути мистецтвом, а перетворюється лиш на "волю випадку" (Luscombe, 2008a, p. 477).

Сам же Іоанн Солсберійський фактично перший, хто, проаналізувавши переклади античних робіт, був першою відомою наразі середньовічною постаттю, яка сформувала ідею громадянської спільноти та її особливостей у своєму "Полікратику". Там автор намагається встановити взаємозв'язки між королівською владою та жителями країни, наголошуючи на важливості врегулювання зносин між обома сторонами, вочевидь під впливом ідей Арістотеля (Еко, 2018, с. 234–235).

Такі наукові звершення найбільшою мірою мають витоки приблизно від початку XII ст., часу, коли тенденцією стало подорожування країнами, аби отримати знання з тих чи інших галузей, а потім принести їх на свої рідні землі. Зокрема, знаємо про англійця, який здійснював такі подорожі в цей час, – Аделяра з Бату (1080–1155). За переказами, він встигнув побувати і в Антіохії – одній із держав хрестоносців на Сході, – де активно перекладалися віднайдені античні та середньовічні роботи, і в Іспанії, де опанував основи арабської мови (Luscombe, 2008b, pp. 483–484).

Чи не найвідомішим філософом XI ст. був Ансельм, чернець Бекського абатства від 1060 р., який написав цілу низку робіт із філософської теології, зокрема – "Про Істину", "Про Власну волю", "Про падіння Диявола", "Прослогіон" ("Proslogion") тощо. Власне, в останній із перелічених, автор намагається з'ясувати сенс існування Бога та його роль у житті людей. Опонентом Ансельму виступив Ланфранк, архієпископ Кентерберійський, який аналізував і критикував одну з робіт філософа. Він зазначав: у праці "Monologion" зовсім недостатньо свідчень про тогочасну дійсність, що породжує і тенденцію до дискусій з різних питань, які виникали в наукових осередках (Luscombe, 2008b, pp. 467–468).

Запозичення основ астрології в арабів значно підвищило і кількість математичних таблиць у середньовічній Європі, а також дало змогу астрономам вираховувати зміну в розташуванні небесних об'єктів і виготовляти гороскопи. Аделяр з Бату, наприклад, переклав астрономічні таблиці ал-Хорезмі щодо тлумачення та вступу до астрології авторства Абу Машара, яка лиш потім, ближче до кінця 1130-х рр. дійшла до Франції (Luscombe, 2008b, pp. 472–273).

Поступово в містах з'являються і лікарі. Однак тут варто зауважити, що вони майже ніколи не були професіоналами винятково медичного профілю. Наприклад, маємо свідчення про майстра Еліаса, єврея з Лондона XIII ст., який поряд з медичною практикою не цурався й іншої своєї професії – купця (Охріменко, 2019, с. 130). Також маємо свідчення про єврея-медика, "дуже здібного і хорошого, відомого серед християн", якого вбили у ході повстання 1190 р (Chronicles of the Reigns…, 1884, p. 310).

Попри такі випадки, найчастіше лікуванням займалися ченці. Ті ж монастирі, де активно переписували та перекладали різного роду роботи, окрім уже згаданих вище, містили і певні інструктажі до виготовлення, скажімо, кольорового скла, але що найважливіше у контексті дослідження – і деякі окремі ідеї медичної практики, енциклопедії та антології (з лат. *florilegia*) (Luscombe, 2008b, p. 466).

Серед таких ченців-лікарів був й один із найвідоміших – Адам Марш, який жив у XIII ст. у Вустері. Отримавши знання з курсу теології в Оксфорді, Адам почав викладати вчення францисканцям. Варто зауважити, що, побачивши хворого, чоловік починає трактувати питання медицини дещо своєрідно: він досить багато молиться над хворими і навчає, що хвороба – це випробування не так тіла, як душі. Наразі дискусійним є питання поширеності лікування саме такими методами, але принаймні один такий приклад маємо (Jones, 2004, pp. 40–45).

Попри всі зазначені особливості соціокультурного життя англійського міста доби високого середньовіччя, значну роль відігравав і процес маргіналізації певних категорій населення, оскільки міста були в певній мірі місцем зустрічі із незвіданим, а з огляду на це – диктували неможливість передбачити, що станеться, якщо спробувати пожити у подібних поселеннях.

Зважаючи на це, поступово в канві XI–XIII ст. формуються кола "небажаних персон" – повій, євреїв і хворих на проказу, – які вимушено визнавали себе "негідною" чи "недалекою" публікою. Для того, щоб якось вирізнятися, такі групи маргіналізованих осіб мусили вбиратися в одяг із особливою символікою – брязкальцями, написами, або навпаки – не могли одягати вуаль, як от повії, особливо в Авіньйоні й Арлі, де така прикраса слугувала символом чистоти, щоб інші могли таких осіб розпізнати й уникати будь-якого контакту (Abulafia, 2008, p. 29).

Публічні будинки – prostibula publica – були досить поширеним явищем і мали офіційний дозвіл на своє функціонування в англійських містах. Зазначимо також, що такі будинки на вулицях міст Англії розташовувалися прямо біля релігійних споруд: у Йорку "Грейп Лейн" – поруч із Мінстером, у Вітбай і Вінчестері – неподалік від абатства, а в Лондоні за ініціативи Генріха II навіть прирічковий район, де віднині заборонялося сплавлятися човнами опісля заходу сонця, передали під керівництво єпископа, аби той навів порядок із повіями (Охріменко, 2019, с. 152–153).

Зауважимо, що така політика диктувалася радше благородними засадами. Церква визнавала, що існує зло, тож навряд знайдеться той, хто зможе краще за неї його контролювати. Окрім того, маргіналізація та спроби виправлення таких "нечестивих" осіб лягали в канву правильного виховання: хлопці відкрито могли відвідувати такі "заклади" та "відучуватися" від неправильного способу життя (Дейвіс, 2001, с. 428).

Інша ж маргінальна група – євреї – найімовірніше з'явилася на території Альбіону після чи під час завоювання його норманами із прозаїчних причин – перенаселення таких єврейських районів, як Руан у Франції. Жили такі переселенці досить розмірено і зазвичай спокійно, здобуваючи статки шляхом надання кредитів церковній інтелігенції, а з огляду на це їхня прибутковість диктувала – попри зневажливе ставлення – забезпечення захисту від короля, що тривало за такою схемою до середини XIII ст. (Pallser, 2000, p. 92).

Появу першої такої єврейської комуни в Англії датують 1130 р. у Лондоні, наступними роками така ж з'явилася у Норвічі, де згодом, у 1144 р., євреї будуть звинувачені в катуванні й убивстві християнського хлопчика. Ідентичне звинувачення на їхню адресу буде висловлене у Глостері у 1168 р., Бері Сент Едмондсі у 1181 р. та Брістолі у 1183 р. (Slater, 2016, pp. 43–54).

Королівський захист у цьому випадку не зараджував ситуації, тож єврейське населення піддавалося значній, часто необґрунтованій, критиці, зокрема і через специфіку своєї роботи, що часто виявляло себе у чималій недовірі до таких кіл, а згодом уже сформовані упередження ставали спусковим гачком до насилля. Свідчень найбільшої кількості таких нападів маємо між 1189 та 1190 рр., що приводить нас до логічних висновків – єврейське населення із таких причин остерігалося християн-міщан, а саме тому обирало за безпечніше оселятися групками,

відділеними від інших поселень міщан (Richardson, 1960, pp. 23–30). Проте інколи і такої сепарації не було достатньо: відомо, що "повноправні" міщани Нью-Касла вимагали повного виселення євреїв із міста у 1234 р. Ідентичні ситуації траплялися в Дербі у 1261 р. та Брайтоні у 1274 р. (Palliser, 2000, p. 93).

Попри це, неможливо стверджувати, що така конфронтація мала постійний характер – інколи єврейське та християнське населення англійських міст об'єднували свої позиції, однак фактори, зазначені вище, абсолютно унеможливлюють будь-яку асиміляцію між цими групами людей (Richardson, 1960, pp. 31–49). На це вказують також 17 відомих нам єврейських поселень, де ті могли займатися своєю звичною роботою, після 1200 р. – у Брістолі, Кембриджі, Кентербері, Колчестері, Ексетері, Глосері, Герфорді, Лінкольні, Лондоні, Норзгемптоні, Норвічі, Ноттінгемі, Оксфорді, Стамфорді, Вінчестері, Ворсестері та Йорку (Palliser, 2000, p. 94).

Наприкінці XIII ст. у деяких містах для єврейського населення виділяли спеціальні райони для проживання, де загалом ці люди мали певний, хоч й обмежений, спектр прав. Така градація, зокрема і в контексті євреїв установлює певні "нові" маркери ідентичності та розвиток її стосовно соціуму. Тож ключовою ознакою певної сегрегації й усвідомлення себе частиною певної групи населення стало відокремлення поховальних крипт, поширення тенденцій до використання прізвищ, слідування віруванням, що допомагали посилити сімейні та персональні установчі засади (Abulafia, 2008, pp. 29–30).

Незважаючи на систематичні утиски, єврейське суспільство не бідувало у фінансовому сенсі. Податкові списки, наприклад, яскраво показують, що сплати від єврейських відомих родин були настільки значними, що безсумнівно можна стверджувати про їхнє чимале багатство. Хоча в цьому контексті зазначимо також, що єврейське населення могло займатися й іншими видами діяльності, як-от наука, виготовлення прикрас, ремісництво, медицина, а найбідніші навіть подавалися на позиції прислуги, усе ще не отримуючи ні краплі поваги через укоренілі серед англійського міського населення негативні конотації, пов'язані з такими маргіналізованими групами (Richardson, 1960, pp. 100–110).

Щодо останньої із маргінальних груп – хворих на проказу або ж лепру, зауважимо, що попри існування хвороби і до XI ст., усе ж, із невідомих причин, активного поширення вона набула саме в епоху високого середньовіччя. Важливо зазначити про пропагування активної думки про те, що "статеві гріхи" могли бути першопричиною лепри, можливо, через пізні симптоми хвороби – тіло зазнавало жорстоких спотворень – деформовані кінцівки, западання носа та непривабливі виразки, які мали жахливий запах. Тож щонайменше через осуд та очевидні неприємні симптоми такі хворі зазнавали маргіналізації.

Щоб хоч якимось чином ізолювати чи зменшити кількість хворих і ризик вразитися хворобою, знаємо про активні інвестиції в певні акомодації – будинки чи мікрорайони, – відведені винятково для таких осіб. Зазвичай такі куточки їхнього існування були десь на межі міста і характеризувалися проханнями фінансової допомоги (Classen, 2015, p. 732).

Попри значну скрутність становища, все ж ліки проти лепри винайшли, хоч і дуже специфічні. Зустрічаємо подібні рецепти від знаного лікаря Вільяма Холма: залишки вина разом з осадом (poma tartari) поставте на вогонь та доведіть до повного спалення; згодом щедро полийте залишки напою водою; заберіть воду і профільтруйте вміст ліків перед наступним кроком; залиште все на ніч, аби виділилась олія, а далі наносьте її на ті ділянки шкіри, що зазнали ураження (Jones, 2004, p. 84). Теоретично залишки вина й осад завдяки вмісним у ньому спиртам за такого дивного способу приготування міг би хоча б підсушити рани, однак такі дії, вочевидь, залишалися нерезультативними.

А з огляду на це, розуміючи неабияку скруту становища, подібні заклади й райони продовжували поширюватися. Аби досягнути максимальної ізоляції, згодом уражені проказою мали і спеціальні значки – дзвіночки, які мали на меті не лише показати здоровим міщанам загрозу здалеку, але й певною мірою комунікувати, бо ж проказа впливала і на деформацію голосових зв'язок, змушуючи хворого лише хрипіти (Classen, 2015, pp. 733–734).

Дискусія і висновки

Реалізація дослідження дає змогу дійти таких висновків. Серед англійського бюргерства доби високого середньовіччя варто виокремити такі соціальні верстви: торгово-ремісниче населення, що відігравало ключову роль у становленні середньовічного англійського міста та фактично формувало його економічний і політичний чи культурний базис. Водночас формується англійський міський патриціат, до якого входять переважно найзаможніші купці та члени гільдій.

Встановлено, що суттєвих змін у досліджувану добу зазнала інтелігенція, що отримувала ресурси на прожиття за рахунок своєї інтелектуальної праці. Саме доба високого середньовіччя подарувала нам яскраві зразки описів соціокультурного й адміністративно-політичного життя англійських інтелектуалів, діяльність яких важлива і для загальноєвропейського контексту. Така інтелігенція відігравала вагому роль у канві розвитку англійського середньовічного міста, оскільки допомагала розвивати і природничі знання, і медичну справу, і перекладацьку, і самі університети й "університетські міста" на кшталт Оксфорда та Кембриджа.

Досліджено і процес формування нового класу – маргіналізованих кіл, до яких входили євреї, повії та хворі на лепру – ті, кого часто утискали міщани, хто зазнавав гонінь, або й просто не отримував навіть краплі поваги у містах. Ті, кого спеціальними указами забороняли приймати в англійських містах і навіть подекуди наказували вбивати, іншим – хворим на лепру – організовували окремі віддалені мікрорайони, таким чином формуючи окремий спеціалізований маргіналізований район. Або ж і взагалі видавали спеціальні укази, метою яких було встановлення обмежень на пересування річковою місциною у темний час доби через поселення там повій і віддання їх під опіку священника.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Англійські фабліо XIII століття. (2013). (О. Охріменко, Пер. з середньоангл.). "Український письменник".

Бондаренко, И. М. (1904). *Английский город в средние века: Критич. оценка главнейших теорий происхождения городской организации на основании данных по истории возникновения городов в Англии*. Экон. тип.

Галушко, К. (2001). *Країнознавство: історія Британії у стародавню та середньовічну добу*. Київ.

Гіс, Дж., & Гіс, Ф. (2024). *Життя у середньовічному замку* (М. Багрій, Пер.). Лабораторія.

Дейвіс, Н. (2001). *Європа. Історія*. (П. Таращук, Пер. з англ.). "Основи".

Еко, У. (2018). *Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Собори. Лицарі. Міста* (О. Сминтина, С. Кулініч, О. Юдіна, Пер. з італ.). "Фоліо".

Охріменко, О. (2019). *Повсякденне життя міст Англії XI–XIII ст*. Досконалий друк.

Abulafia, D. (2008). *The New Cambridge Medieval History V*. Cambridge University Press.

Ballard, A. (1913). *British borough charters 1042–1216*. Cambridge University Press.

Carus-Wilson, E. M. (1944). The English cloth industry in the late twelfth and early thirteenth centuries. *The economic history review*, 14(1), 32–50.
Carter, R., & McRae, J. (1977). *The Routledge History of Literature in English 3rd edition. Britain and Ireland*. Taylor & Francis Group.
Chadwick, E. (1988). *The Middle Ages Unlocked. A guide to life in Medieval England, 1050–1300*. Amberley.
Chronicles of the Reigns of Stephan, Henry II, and Richard. (1884). Vol. I. RS 82. Containing the 1st four books of the Historia Anglorum of William of Newbourgh.
Classen, A. (2015). *Handbook of Medieval Culture* (Vol. 1). De Gruyter.
Geoffrey of Monmouth History of the Kings of Britain. (1999). (A. Thompson, Transl. from by Latin). Medieval Latin Series Cambridge.
Jones, P. M. (2004). *The Medicine of the Friars in Medieval England*. York Medieval Press.
Luscombe, D., & Riley-Smith, J. (2008a). The New Cambridge Medieval History IV, 1024–1198 (Part I). Cambridge University Press.
Luscombe, D., & Riley-Smith, J. (2008b). The New Cambridge Medieval History IV, 1024–1198 (Part II). Cambridge University Press.
Maitland, F. W., & Bateson (Eds.). (1901). *The charters of the borough of Cambridge*. Cambridge.
Manly, J. M. (1907). English poetry (1170–1892) (О. Безносюк, Пер. з середньоангл.). Ginn.
McDowall, D. (2006). *An illustrated history of Britain*. Longman.
Palliser, D. M. (2000). *The Cambridge Urban History of Britain* (Vol. 1). Cambridge University Press.
Pounds, N. (2005). *The Medieval City*. Greenwood press.
Richardson, H. (1960). *The English Jewry under Angevin kings*. Methuen.
Slater, T. R. (2016). *The Church in the Medieval Town*. Routledge.
Wright, T. (Ed.). (1842). *Specimens of lyric poetry, composed in England in the reign of Edward the first*. London.
Zimmern, H. (1895). *The Hansa Towns*. T. Fisher Unwin.

References

Abulafia, D. (2008). *The New Cambridge Medieval History V*. Cambridge University Press.
Ballard, A. (1913). *British borough charters 1042–1216*. Cambridge University Press.
Bondarenko, I. (1904). *English city in the Middle Ages: the critical assessment of the most essential theories of the civil organization origin based on the data about the erection of English cities*. Econom. typ. [in Ukrainian].
Carter, R., & McRae, J. (1977). *The Routledge History of Literature in English 3rd edition. Britain and Ireland*. Taylor & Francis Group.
Carus-Wilson, E. M. (1944). The English cloth industry in the late twelfth and early thirteenth centuries. *The economic history review*, 14(1), 32–50.
Chadwick, E. (1988). *The Middle Ages Unlocked. A guide to life in Medieval England, 1050–1300*. Amberley.
Chronicles of the Reigns of Stephan, Henry II, and Richard. (1884). Vol. I. RS 82. Containing the 1st four books of the Historia Anglorum of William of Newbourgh.
Classen, A. (2015). *Handbook of Medieval Culture* (Vol. 1). De Gruyter.
Davis, N. (2001). *Europe. History*. (P. Taraschuk, Trans. by). Osnova [in Ukrainian].
Eco, U. (2018). *History of the European civilization. Middle Ages. Cathedrals. Knights. Cities.* (O. Smintin, S. Kulinich, O. Udina, Trans. by). Folio [in Ukrainian]
English fabliau of the 13th century. (2013). Ukrainskiy pysmennik = [in Ukrainian].
Geoffrey of Monmouth History of the Kings of Britain. (1999). (A. Thompson, Transl. from by Latin). Medieval Latin Series Cambridge.
Gies, J., Gies F. (2024). *The life in medieval castle* (M. Bahriy, Trans. by). Laboratoriia [in Ukrainian].
Halushko, K. (2001). *Country study: history of Britain in the ancient and medieval age*. Kyiv [in Ukrainian].
Jones, P. M. (2004). *The Medicine of the Friars in Medieval England*. York Medieval Press.
Luscombe, D., & Riley-Smith, J. (2008a). The New Cambridge Medieval History IV, 1024–1198 (Part I). Cambridge University Press.
Luscombe, D., & Riley-Smith, J. (2008b). The New Cambridge Medieval History IV, 1024–1198 (Part II). Cambridge University Press.
Maitland, F. W., & Bateson (Eds.). (1901). *The charters of the borough of Cambridge*. Cambridge.
Manly, J. M. (1907). English poetry (1170–1892) (O. Beznosyuk, Transl. from Middle English). Ginn.
McDowall, D. (2006). *An illustrated history of Britain*. Longman.
Okhrimenko O. (2019). *The everyday life of English cities in 11th-13th centuries*. Doskonalyi druk [in Ukrainian].
Palliser, D. M. (2000). *The Cambridge Urban History of Britain* (Vol. 1). Cambridge University Press.
Pounds, N. (2005). *The Medieval City*. Greenwood press.
Richardson, H. (1960). *The English Jewry under Angevin kings*. Methuen.
Slater, T. R. (2016). *The Church in the Medieval Town*. Routledge.
Wright, T. (Ed.). (1842). *Specimens of lyric poetry, composed in England in the reign of Edward the first*. London.
Zimmern, H. (1895). *The Hansa Towns*. T. Fisher Unwin.

Отримано редакцією журналу / Received: 05.04.26
Прорецензовано / Revised: 20.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Olena BEZNOSIUK, Masters' Student
ORCID ID: 0009-0002-5530-9112
e-mail: beznosiuk@knu.ua
Taras Shevchenko Kyiv National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL STRUCTURE OF THE ENGLISH CITY DURING HIGH MIDDLE AGES

Background. ***The pace of urbanization accelerates rapidly due to the growth of significance of the city as a centrum of medieval society's life, its essential role in the civil, administrative, political, economic and cultural lives of Albion during High Middle Ages. It is also connected with the increase of attractiveness of the city life, which was embodied in the enhancement of the financial situation of the burgherhood, significant role of the public corporations, the peculiarities of the citizens' mentality, and city law. In the proposed article, the attempt to analyze the social structure of the English city during High Middle Ages (11th–13th centuries), its general patterns and typological features is conducted.***
Methods. ***The research is based on the principle of historism, scientism, and author objectiveness, and also historical-comparative, historical-systematic, and historical-typological methods.***
Results. ***It was established that the following segments of population could be distinguished among the English burgherhood: trading and artisan population, city patriciate, and intelligentsia, which underwent the great change during the studied period. It was explored that simultaneously the active formation of the class of social outcasts such as Jews, whores and those ill with leprosy, who suffered from persecutions and oppressions.***
Conclusions. ***The social structure of English city during High Middle Ages was defined by diversification and significant intensification of the already existing differences between the segments of population. The distillation of the new citizen classes reveals the room for opportunity to analyze the civil mentality which receives its formation during the studied period.***

Keywords: ***High Middle Ages, English cities, cultural development, social structure, patriciate, artisans, traders, intelligentsia, social outcasts.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.
Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.
Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.
The author declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ISSN 1728-3817

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94(477)"1920":[37.014.5:32.019.5]
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.5

Богдан БЕЗПАЛЬКО, д-р філософії з історії, ст. викл.
ORCID ID: 0000-0002-6081-2428
e-mail: b.bezpalko@kubg.edu.ua
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна

Руслан КУЦИК, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0001-5631-9385
e-mail: r.kutsyk@kubg.edu.ua
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ОСВІТИ УСРР У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЧНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ 1920-Х РОКІВ

Вступ. ***Метою пропонованої роботи є комплексне розкриття процесу інституціалізації Народного комісаріату освіти (НКО, Наркомос) УСРР у 1920-х рр. як центрального органу державної влади, що виконував не лише функції організації навчання та виховання молодого покоління, але й був ключовим інструментом реалізації радянської ідеологічно-пропагандистської політики в системі шкільної освіти.***

Методи. ***Методологічну основу дослідження формують принципи історизму, об'єктивності та системності, а також міждисциплінарний підхід із залученням інституційного, історико-порівняльного та структурно-функціонального методів. Такий підхід дав змогу простежити організаційні зміни у структурі Наркомосу, визначити компетенції його провідних підрозділів – Головного комітету соціального виховання дітей (Головсоцвих) і Головного політично-освітнього комітету (Головполітосвіта) – та з'ясувати механізми партійно-державного контролю над освітнім процесом.***

Результати. ***З'ясовано, що ухвалення "Кодексу законів про народну освіту" 1922 р. закріпило ідеологічну функцію школи як інструменту формування комуністичного світогляду. Головсоцвих здійснював організацію соціального виховання дітей на колективістських засадах, тоді як Головполітосвіта координувала масштабну систему політичної освіти та пропаганди серед молоді й дорослого населення, охоплюючи культурну, мистецьку та видавничу сфери. Важливе місце у контексті реалізації пропагандистської політики відігравали місцеві підрозділи НКО, представлені місцевими відділами освіти, методичними бюро та педагогічними радами, що виконували роль посередників між центром і школами, реалізуючи ідеологічні директиви у практиці навчання. У 1925 р. відбулася чергова реорганізація Наркомосу, що передбачала ліквідацію колегіальних комітетів й утвердження одноосібного управління, що означало завершення процесу централізації освітньої системи та її остаточне підпорядкування політичним потребам радянської держави.***

Висновки. ***Процес інституціалізації НКО УСРР у 1920-х рр. засвідчив поетапне формування централізованої системи управління освітою, спрямованої не лише на організацію навчального процесу, а передусім на реалізацію радянської ідеологічно-пропагандистської політики. Ухвалення Кодексу законів про народну освіту 1922 р. унормувало структуру НКО та закріпило його роль як інструменту формування "нової людини". Ключову функцію у впровадженні пропаганди в освітній простір виконували Головсоцвих і Головполітосвіта. Завершення адміністративної централізації 1925 р. надало системі народної освіти рис тоталітарної керованості, остаточно перетворивши НКО на провідний ідеологічний інститут радянської влади.***

Ключові слова: ***Народний комісаріат освіти, УСРР, Головсоцвих, Головполітосвіта, шкільна освіта, соціальне виховання, політична освіта, радянська ідеологія, радянська пропаганда.***

Вступ

Упродовж 1920-х рр. Народний комісаріат освіти (далі – НКО або Наркомос) УСРР став центральним інститутом, через який радянська влада здійснювала не лише освітню політику, а й цілеспрямовану пропагандистську діяльність у шкільному середовищі. В умовах становлення більшовицького режиму школу розглядали як ключовий майданчик для поширення марксистсько-ленінської ідеології та виховання "нової людини", лояльної до радянської системи. Інституціалізація НКО у 1920-х рр. відображала складний процес підпорядкування освіти політичним завданням, у ході якого традиційна функція навчання тісно переплiталася з організацією системної пропагандистської роботи. Звернення до цього питання допомагає не лише простежити особливості функціонування державних органів освіти, а й осмислити витоки довготривалої традиції політизації освіти, наслідки якої відчувалися протягом усього існування СРСР.

Вітчизняні дослідники достатньо часто звертаються у своїх роботах до проблематики функціонування шкільної освіти УСРР в 1920-х рр. У контексті вивчення структуризації НКО цінною є кандидатська дисертація Н. Самандас "Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.)". У роботі авторка висвітлила основні етапи формування структури комісаріату, однак вона не ставила собі за мету детально аналізувати діяльність його окремих підрозділів, що відповідали за реалізацію радянської пропаганди (Самандас, 2000).

Також вагомий вклад у розроблення зазначеного аспекту зробила Л. Березівська. У 2007 р. вийшла її праця "Розробка Наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920–1924)". У ній авторка висвітлила процесуальні та змістовні аспекти (мета, зміст, напрямки, причини, наслідки) першого етапу реформи шкільної освіти 20-х рр., починаючи з 1920 р. (започаткування змін у шкільній освіті) та завершуючи 1924 р. (початок переходу на новий якісний етап реформи), в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних і фахових змін (Березівська, 2007).

© Безпалько Богдан, Куцик Руслан, 2026

ISSN 1728-2640 (Print)

Важливе значення має докторська дисертація Л. Березівської "Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.", захищена у 2009 р. У ній дослідниця проаналізувала причини та наслідки реформ (контрреформ), що були реалізовані у сфері шкільної освіти в 1920–1930-х рр. У зазначеному контексті Л. Березівська частково розглянула питання структуризації Народного Комісаріату Освіти та нормативно правову базу, що стосувалася змін в освітній сфері. Хоча вона не зосереджувалася безпосередньо на пропагандистському аспекті, все ж ця робота має важливе значення для нашої теми (Березівська, 2009, с. 275–304).

Більш узагальнювальною за своїм змістом є робота І. Сірополка "Історія освіти в Україні". Автор розглянув загальну структуризацію шкільної системи. Важливо те, що дослідник торкається проблеми ідеологічного наповнення змісту освіти, підкреслюючи важливу роль у цьому комуністичної партії (Сірополко, 2001).

Варто відзначити також роботу В. Борисенка та І. Телегуза "Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії", видана у 2012 р. (Борисенко, & Телегуз, 2012). Не можемо оминути кандидатської дисертації І. Ніколіної "Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття". Її авторка торкалася проблеми структуризації шкільної освіти, її змістового наповнення, зокрема і в контексті реалізації шкільної пропаганди (Ніколіна, 2007). Серед найновіших досліджень варто також згадати і статтю М. Богомолової, що присвячена теоретичним основам і шляхам практичної реалізації системи соціального виховання дітей у контексті Кодексу законів про народну освіту УСРР (Богомолова, 2018).

Отже, аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що проблема інституціалізації НКО УСРР у сфері реалізації радянської пропаганди в шкільних закладах 1920-х рр. знайшла лише часткове висвітлення в наукових працях. Дослідники приділяли увагу передусім загальним питанням становлення та реформування освітньої системи, структуризації НКО, впливу суспільно-політичних чинників на його діяльність, а також аналізу джерельної бази, на основі якої вибудовувалася радянська модель школи. Водночас пропагандистський аспект, а саме роль окремих підрозділів Наркомосу у впровадженні марксистсько-ленінської ідеології в навчальний процес, розглядався лише фрагментарно та потребує глибшого спеціального аналізу.

Метою роботи є комплексне розкриття процесу інституціалізації Народного комісаріату освіти УСРР у 1920-х рр. як центрального органу державної влади, що виконував не лише функції організації навчання та виховання молодого покоління, але й поставав ключовим інструментом реалізації радянської ідеологічно-пропагандистської політики в системі шкільної освіти.

Методи

Методологічну основу роботи формують принципи історизму, об'єктивності та системності, а також міждисциплінарний підхід із залученням інституційного, порівняльного та структурно-функціонального методів. Зазначений підхід дав змогу простежити організаційні зміни у структурі Наркомосу, визначити компетенції його провідних підрозділів – Головного комітету соціального виховання дітей (Головсоцвих) і Головного політично-освітнього комітету (Головполітосвіта) – та з'ясувати механізми партійно-державного контролю над освітнім процесом.

Результати

Початки формування НКО сягають грудня 1917 р., коли в Харкові відбувся перший Всеукраїнський з'їзд Рад. На ньому більшовики оголосили про створення радянського робітничо-селянського уряду України – Народного Секретаріату, що утворювався із дванадцяти окремих секретарств. Одне з них відповідало за освітню сферу й отримало назву "Секретаріат народної освіти", керівником якого став Володимир Затонський. Цей орган здійснював управління усіма рівнями освітньо-наукової діяльності – від дошкільного виховання та шкільного навчання до позашкільних закладів і системи вищої освіти (Самандас, 2004, с. 90).

У структурі секретаріату народної освіти діяли окремі відділи, що відповідали за різні напрями: дошкільне виховання, шкільну та позашкільну освіту, соціальне виховання, організаційно-інструкторську роботу, мистецтва й матеріальне забезпечення. Питаннями вищої школи займався спеціально створений науковий центр при цьому секретаріаті (Декрет Раднаркому УСРР…, 1919, арк. 34).

Українська дослідниця Н. Самандас у своїй дисертації "Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941)" наголошує, що на початку своєї діяльності українські радянські органи влади, зокрема ті, що займалися шкільною освітою, орієнтувалися на досвід Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР). Авторка підкреслює, що головною метою українського відділу освіти було проведення реформ за зразком російських (Самандас, 2001, с. 91–92). Водночас подальше інституційне оформлення цього органу демонструє прагнення до більшої самостійності в ухваленні рішень.

У цьому контексті варто згадати постанову "Про конструювання комітету народних комісарів", ухвалену Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК) 24 квітня 1919 р. Відповідно до неї секретарства були реформовані в народні комісаріати, і секретаріат освіти отримав нову назву – Народний комісаріат освіти (Самандас, 2001, с. 91–92).

З метою подальшої реорганізації й удосконалення управлінських функцій НКО 22 липня 1922 р. створив спеціальну комісію, завданням якої було розроблення "Основного закону з освіти". Уже 22 листопада 1922 р. Президія ВУЦВК ухвалила постанову "Про надання чинності Кодексу законів про народну освіту" (Про надання чинності Кодексу…, 1922, с. 836).

У Кодексі було чітко сформульовано ідеологічну мету радянської освіти та виховання – "визволення працюючих мас з-під ярма духовної неволі, розвиток їхньої свідомості, створення нового покоління людини комуністичного суспільства з психологією колективізму, з кінцевою волею, суспільно-необхідною кваліфікацією та з матеріалістичним світоглядом, побудованім на доконечнім розумінні законів розвитку природи п суспільства" (Кодекс законів про народну освіту…, 1922, с. 850). З огляду на це освіта набувала не лише просвітницького, а й виразно ідеологічного характеру, стаючи дієвим інструментом конструювання нової соціальної реальності.

Реалізація задекларованої мети повністю покладалася на НКО, який у радянській системі мав стати "знаряддям диктатури пролетаріату в справі знищення класового суспільства й утворення нового", а також "провідником засад комунізму й ідейно-організуючого впливу" на широкі маси суспільства з метою "виховання покоління каменярів нового комуністичного суспільства" (Кодекс законів про народну освіту…,1922, с. 850).

ISSN 1728-3817

Отже, НКО мав забезпечити не лише організацію навчально-виховного процесу, а й здійснювати широку ідейно-пропагандистську роботу, спрямовану на ліквідацію залишків так званої "буржуазної свідомості" та утвердження основних комуністичних цінностей. У такий спосіб комісаріат перетворювався на центральний ідеологічний орган, покликаний контролювати та формувати "нову людину" – свідомого будівничого комуністичного суспільства.

У першому розділі Кодексу було подано структуру НКО, яка мала такий вигляд: народний комісар освіти; заступники народного комісара освіти; колегія; секретаріат; фінансово-економічне управління; Головний комітет соціального виховання дітей (Головсоцвих); Головний комітет професійної і спеціально-наукової освіти (Головпрофос); Головний політично-освітній комітет (Головполітосвіта); Державне видавництво; Рада щодо освіти національних меншин (Кодекс законів про народну освіту…, 1922, с. 853). Як бачимо, головні зміни стосувалися лише Центрального управління постачання та Кошторисно-фінансового відділу, які були об'єднані в один підрозділ – фінансово-економічне управління, а також створення Державного видавництва. Щодо структури інших відділів, зокрема й тих, що відповідали за ідеологічно-пропагандистський напрям, новий Кодекс змін не вносив.

Тож перейдімо до аналізу структурних підрозділів, що безпосередньо відповідали за формування ідеологічного компонента освітньої політики та реалізацію радянської пропаганди у шкільних закладах. Провідну роль у цьому процесі відігравали два ключові органи – Головний комітет соціального виховання дітей (Головсоцвих) і Головний політично-освітній комітет (Головполітосвіта).

Відповідно до положень Кодексу, центральним державним органом, що відповідав за дошкільне та шкільне виховання й освіти дітей до 15 років, був Головний комітет соціального виховання дітей (Головсоцвих). До його структури входили три відділи: науково-педагогічний, дитячих закладів та соціально-правової охорони неповнолітніх (Кодекс законів про народну освіту…, 1922, с. 854). Комітет здійснював безпосередньо керівництво процесом соціального виховання, головною метою якого проголошувалося формування "нової людини, органічно пов'язаної з трудовим комуністичним суспільством", шляхом упровадження методу "колективного виховання". Крім того, важливим інформаційним напрямом діяльності Головсоцвиху було видання наукової й науково-популярної літератури, а також контроль за підготовкою та випуском навчальних підручників (Кодекс законів про народну освіту…, 1922, с. 869–870).

Відповідальність за виховання та здійснення політичної пропаганди серед молоді 15–17 років, яка навчалася у професійних школах (найвищій ланці середньої освіти), а також серед дорослого населення, покладали на Головний політично-освітній комітет (Головполітосвіту). Відповідно до положень Кодексу, цей комітет визначався як головний орган, відповідальний за організацію та керування всією державною агітаційно-пропагандистською та політично-освітньою роботою серед дорослого населення (Кодекс законів про народну освіту…, 1922, с. 856–857).

Основною ідеологічною метою політичної освіти та виховання визначалося широке розповсюдження ідей комунізму, насаджування науково-матеріалістичного світогляду, всебічне залучення "працюючих мас" до активної розбудови радянської держави та комуністичного суспільства. Реалізувати поставлену мету передбачалося шляхом організації й використання мережі політично-освітніх закладів у вигляді клубів, селянських будинків, хат-читальнь, екскурсійно-виставкових осередків і музеїв, книгозбірень, курсів, шкіл ліквідації неписьменності, агітпунктів, театрів, видання загально-освітньої, наукової та спеціальної літератури, а також проведення "ударних" політкампаній з актуальних питань побуту, життя і будівництва радянської держави (Кодекс законів про народну освіту…, 1922, с. 912).

Організаційно Головполітосвіта складалася з п'яти структурних підрозділів, кожен із яких виконував окрему функцію в системі радянської пропаганди. Ключовим центром розроблення та реалізації пропагандистських заходів був відділ агітації та пропаганди (Агітпроп): він відповідав за систематичне поширення ідей радянського будівництва, сприяв розвитку мережі політичної самоосвіти та проводив агітаційну роботу серед широких мас населення. Безпосереднє керівництво політичною освітою в навчальних закладах здійснював шкільно-курсовий відділ (Кодекс законів про народну освіту…, 1922, с. 857).

Важливе місце у структурі Головполітосвіти займали відділ мистецтв та фото-кіноуправління, що здійснювали ідеологічний контроль над усіма напрямами культурно-мистецького життя. Мистецтво розглядали як одне з найефективніших знарядь комуністичної пропаганди й агітації, покликане формувати "нову радянську людину". Тож основним завданням цих відділів було "виявлення нового мистецтва", здатного відповідати "потребам, психіці та ідеології працюючих мас", а також сприяти реалізації завдань політичної освіти та зміцненню ідеологічних засад радянської держави (Кодекс законів про народну освіту…, 1922, с. 857, 922). Завершальну ланку Головполітосвіти становило Центральне управління у справах друку. Воно відповідало за державний нагляд і цензуру за виданням і поширенням друкованих творів (Кодекс законів про народну освіту…, 1922, с. 867–868).

Варто зауважити, що формально Головполітосвіта мала адміністративну самостійність, проте як головний державний орган з пропаганди комунізму він перебував під безпосереднім ідеологічним контролем з боку ЦК КП(б)У (Кодекс законів про народну освіту…, 1922, с. 911–912). На практиці це забезпечувало підпорядкування всієї освітньо-пропагандистської роботи партійним завданням.

Отже, Головполітосвіта була не лише адміністративним органом у сфері політичної освіти, а й центральним механізмом ідеологічного впливу радянської влади, що координував пропаганду у школах, культурних установах і засобах масової інформації. Її діяльність стала одним із ключових чинників інституційного оформлення системи радянської пропаганди в УСРР у 1920-х рр.

Важливо простежити й те, як вибудовувалася система управління освітою на місцях. За організацію шкільної справи на регіональному рівні відповідали губернські, повітові, міські та районні відділи народної освіти, які створювали при виконкомах відповідних рад депутатів. Їхні функції охоплювали інспектування та контроль усіх освітніх процесів, за винятком наукової сфери. Показово, що такі відділи перебували в подвійній залежності – підпорядковувалися одночасно НКО і виконкомам місцевих рад (Самандас, 2001, с. 127).

Як і на загальнодержавному, на губернському рівні діяли відповідні комітети соціального виховання (Губсоцвих) і політично-світній (Губполітосвіта), що безпосередньо займалися пропагандою соціалістичного способу життя в регіонах УСРР. Загальну координацію цих підрозділів забезпечував губернський відділ народної освіти (Губвідно), (Кодекс законів про народну освіту…, 1922, с. 858). Структура місцевих відділів виразно відображає

значення, яке більшовицька влада надавала інформаційно-ідеологічній політиці в системі управління освітою.

Ключовими функціями повітових відділів освіти було здійснення контролю за виконанням декретів і розпоряджень НКО, а також організацію соціального виховання з виразним ідеологічним змістом. Крім того, ці відділи готували звіти про стан освіти та передавали їх на розгляд губернським установам. До їхніх завдань також належало проведення регіональних з'їздів учителів, складання кошторисів і ведення статистики, що відображала освітню ситуацію в повітах (Положення про відділи Наркомосу…, 1919, арк. 30–30 зв.). Усе це слугувало не лише адміністративним цілям, а й механізмом моніторингу та корекції ідеологічного впливу школи на місцевому рівні.

Аналізуючи організацію роботи шкіл на місцях, варто підкреслити, що провідну роль у їхньому управлінні відігравала педагогічна рада. До її складу входили голова, заступник, секретар, а також учні старших класів, чисельність яких становила третину від кількості вчителів (Декрети і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України…, 1922, арк. 14–14 зв.). Залучення школярів до управлінських процесів мало на меті сформувати у них почуття відповідальності та водночас виховати майбутніх кадрів, здатних у перспективі зайняти керівні позиції в системі освіти.

У 1924 р. при НКО почали діяти губернські методичні бюро, що виконували функції дорадчих структур для місцевих відділів НКО. До їхніх завдань належала організація підвищення кваліфікації педагогів, розроблення уніфікованих методичних підходів у навчанні, складання освітніх програм і затвердження шкільних навчальних планів. Керівництво роботою бюро здійснював завідувач відділу освіти, якому допомагали заступники та фахівці з ключових напрямів. Варто підкреслити, що у складі методичних бюро існували спеціальні посади, відповідальні за пропаганду: голова агітвідділу та голова культвідділу союзу працівників освіти. До їхньої діяльності також долучалися представники російського комуністичного союзу молоді й національних меншин (Самандас, 2001, с. 136–137).

Поряд із методичними бюро, у 1924 р. були створені також центральні, губернські й окружні комісії, покликані сприяти НКО в організації шкільного навчання. Їхнє виникнення було зумовлене ухваленням у липні того ж року постанови "Про проведення загального навчання", яка вимагала суттєвого розширення мережі шкіл і збільшення кількості учнів. У структурі кожної комісії діяв відділ соціального виховання, що відповідав за формування соціалістичного світогляду серед школярів. Центральна комісія займалася розглядом загальноукраїнських проєктів щодо будівництва шкільної мережі, її фінансування та планування статистичних досліджень. Губернські комісії виконували аналогічні функції на своєму рівні, тоді як окружні зосереджувалися на питаннях створення та утримання шкіл у межах окремих районів (Обіжники Наркомосу УСРР…, 1924, арк. 103–104).

Подальші зміни в структурі НКО припали на 1925 рік, коли ЦВК та РНК УСРР ухвалили рішення про реорганізацію його центрального апарату. Згідно з постановою від 1 квітня 1925 р. комітети соціального виховання, професійної та спеціально-наукової освіти, головний політично-освітній комітет, як органи колегіального керування справами народної освіти, скасовувалися. Натомість з кожної галузі були організовані так звані управління, де керівництво реалізовувалося не колегіальним шляхом а одноосібно – завідувачами. Вони були підпорядковані безпосередньо народному комісару освіти. Для попередньої підготовки та розроблення окремих справ завідувачі управлінь своїм розпорядженням могли створювати комісії та наради, що допомагали розробляти постанови. Однак прийнятими вони вважалися лише тоді, коли їх затверджував народний комісар освіти або колегія НКО (Про реорганізацію Народного комісаріату освіти УСРР, 1925, с. 376–377).

Реорганізація центрального апарату Наркомосу 1925 р. стала одним із визначальних етапів у процесі посилення централізації управління освітньою сферою. Скасування комітетів як колегіальних органів і перехід до системи управлінь на чолі із завідувачами означали відмову від принципу колективного прийняття рішень на користь одноосібного керівництва. Така зміна істотно зміцнила вертикаль влади, оскільки завідувачі управлінь були безпосередньо підпорядковані народному комісару освіти, що перетворювало його на центральну фігуру в механізмі ухвалення рішень. Попри збереження дорадчих інструментів у вигляді комісій і нарад, остаточне затвердження рішень залежало виключно від народного комісара або колегії НКО. Унаслідок цього управлінська структура набула чіткішої ієрархії, що створювало сприятливі умови для подальшої концентрації влади в освітній сфері та забезпечення її політико-ідеологічного контролю.

Дискусія і висновки

Отже, формування структурних підрозділів НКО УСРР у 1920-х рр. проходило поетапно та відображало прагнення радянської влади встановити суворий контроль над усією системою шкільної освіти. Особливе значення відводили ідеологічному та пропагандистському аспектам. Прийняття Кодексу законів про народну освіту 1922 р. стало ключовим етапом у процесі інституціоналізації радянської системи освіти та пропаганди в УСРР. Документ не лише унормував організаційну структуру НКО а й закріпив ідеологічну функцію освіти як інструменту формування "нової людини" – свідомого будівничого комуністичного суспільства. Створення й діяльність таких органів, як Головсоцвих і Головполітосвіта, забезпечили поєднання навчально-виховних завдань із цілеспрямованим ідеологічним впливом на суспільство. Головсоцвих формував основи колективістського виховання дітей, тоді як Головполітосвіта координувала масштабну систему політичної освіти та пропаганди серед молоді й дорослого населення, охоплюючи культурну, мистецьку та видавничу сфери.

Важливе місце займали місцеві органи влади, які перебували в подвійній залежності від НКО та місцевих рад. Виконуючи роль посередників між центром і школами, вони були ключовою ланкою реалізації державної освітньо-ідеологічної політики. Упровадження педагогічних рад, методичних бюро та комісій із соціального виховання свідчило про прагнення більшовицької влади створити не лише ефективну систему управління, а й потужний механізм ідеологічного впливу на педагогічне середовище та учнів.

Реформа 1925 р., що ліквідувала комітети й замінила їхнє управліннями з одноосібним керівництвом, завершила процес інституціалізації й адміністративної централізації, надавши системі народної освіти рис тоталітарної керованості. З огляду на це НКО остаточно перетворився на ключовий ідеологічний інститут, що забезпечував реалізацію державної політики у сфері виховання, пропаганди та формування "нової людини" в дусі комуністичної доктрини.

Внесок авторів: Богдан Безпалько – розроблення ідеї, збір й обробка матеріалу, написання оригінальної чернетки статті; Руслан Куцик – концептуалізація, методологія, перегляд і редагування.

Джерела фінансування. Автори заявляють про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Березівська, Л. (2007). Розробка Наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920–1924). *Історико-педагогічний альманах*, 1, 12–29.

Березівська, Л. (2009). *Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті)* [Дис д-ра пед. наук]. Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України.

Богомолова, М. (2018). Соціальне виховання дітей крізь призму Кодексу законів про народну освіту УСРР (листопад 1922 р.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*, 2(93), 34–38.

Борисенко, В., & Телегуз, І. (2012). *Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії*. Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова.

Декрет Раднаркому УСРР про правила проведення ревізії державних установ України Наркоматом державного контролю. Положення про відділи Наркомосу УСРР, доповіді та доповідні записки завідуючих відділів Наркомосу про роботу в 1919 р. (1919). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 1, Спр. 14, Арк. 34), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Декрети і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України, Раднаркому і Наркомосу УСРР про організацію і розвиток культурно-освітньої роботи на Україні. (1922). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 1, Спр. 10, Арк. 14), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Кодекс законів про народну освіту УСРР. (1922). *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України,* 49, 850–944.

Ніколіна, І. (2007). *Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. XX століття* [Дис. канд. іст. наук]. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Обіжники Наркомосу УСРР по керівництву роботою підлеглих йому установ та губернських відділів наросвіти. (1924). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 4, Спр. 24, Арк. 103–104), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Положення про відділи Наркомосу та місцеві відділи народної освіти. Інструкції Наркомосу УСРР про організацію губернських повітових і районних відділів народної освіти. Звіти шкільного і позашкільного підвідділів Наркомосу про їх роботу за І-ше півріччя 1919 р. (1919). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 1, Спр. 148, Арк. 30), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Про надання чинності Кодексу законів про народну освіту. Ст. 729. Постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. (1922). *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України,* 49, 836.

Про реорганізацію Народного комісаріату освіти УСРР. Ст. 142. Постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету й Ради народних комісарів УСРР. (1925). *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України,* 20, 376–377.

Самандас, Н. (2001). *Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.)* [Дис. канд. наук з державне управління]. Українська академія державного управління при Президентові України.

Сірополко, С. (2001). *Історія освіти в Україні*. Наукова думка.

References

Berezivska, L. (2007). Development of the school education system by the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR and its testing in the context of socio-economic and political determinants (1920–1924). *Historical and pedagogical almanac*, 1, 12–29 [in Ukrainian].

Berezivska, L. (2009). *Organizational and pedagogical principles of school education reform in Ukraine in the 20th century* [Doctoral dissertation]. Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Bohomolova, M. (2018). Social education of children through the prism of the Code of Laws on Public Education of the Ukrainian SSR (November 1922). *Visnyk of Zhytomyr State University named after Ivan Franko. Pedagogical Sciences*, 2(93), 34–38 [in Ukrainian].

Borysenko, V., & Teleguz, I. (2012). *National education and the formation of the Ukrainian modern nation in 1921–1934: European trends and Soviet realities*. Vydavnytstvo NPU im. M. P. Drahomanova [in Ukrainian].

Circulars of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR on the Supervision of Subordinate Institutions and Provincial Departments of Public Education. (1924). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (Op. 4, Spr. 24, Ark. 103–104), Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Code of Laws on Public Education of the Ukrainian SSR. (1922). *The collection of the decrees and regulations of the Labor and Peasant Administration of Ukraine,* 49, 850–944 [in Ukrainian].

Decree of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR on the Rules for Conducting Audits of State Institutions of Ukraine by the People's Commissariat of State Control. Regulations on the Departments of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR; Reports and Memoranda of the Heads of Its Departments on Their Work in 1919. (1919). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (Op. 1, Spr. 14, Ark. 34), Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Decrees and Resolutions of the Provisional Workers' and Peasants' Government of Ukraine, the Council of People's Commissars, and the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR on the Organization and Development of Cultural and Educational Work in Ukraine. (1922). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (Op. 1, Spr. 10, Ark. 14), Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Nikolina, I. (2007). *General education school of Ukraine in the context of socio-political life of the 1920s–early 1930s* [Candidate dissertation]. Chernivtsi National University named after Yurii Fedkovycha, Chernivtsi [in Ukrainian].

On the entry into force of the Code of Laws on Public Education. Article 729. Decree of the All-Ukrainian Central Executive Committee. (1922). *The collection of the decrees and regulations of the Labor and Peasant Administration of Ukraine*, 49, 836 [in Ukrainian].

On the reorganization of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR. Article 142. Decree of the All-Ukrainian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR. (1925). *The collection of the decrees and regulations of the Labor and Peasant Administration of Ukraine,* 20, 376–377 [in Ukrainian].

Regulations on the Departments of the People's Commissariat of Education and Local Departments of Public Education. Instructions of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR on the Organization of Provincial, County, and District Departments of Public Education. Reports of the School and Extracurricular Subdepartments of the Commissariat on Their Activities for the First Half of 1919. (1919). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (Op. 1, Spr. 148, Ark. 30), Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Samandas, N. (2001). Formation and development of the system of state education management bodies in Ukraine (1917–1941) [Candidate dissertation]. Ukrainian Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].

Siropolko, S. (2001). *History of education in Ukraine*. Naukova Dumka [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 21.02.26
Прорецензовано / Revised: 06.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Bohdan BEZPALKO, PhD (Hist.), Senior Lecturer
ORCID ID: 0000-0002-6081-2428
e-mail: b.bezpalko@kubg.edu.ua
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine

Ruslan KUTSYK, PhD (Hist.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0001-5631-9385
e-mail: r.kutsyk@kubg.edu.ua
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine

THE INSTITUTIONALIZATION OF THE PEOPLE'S COMMISSARIAT OF EDUCATION OF THE UKRAINIAN SSR IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTING SOVIET IDEOLOGICAL AND PROPAGANDA POLICY IN THE SCHOOL EDUCATION SYSTEM OF THE 1920S

Background. ***The purpose of this study is to comprehensively examine the process of institutionalization of the People's Commissariat of Education (Narkomos) of the Ukrainian SSR in the 1920s as a central state authority that not only organized education and upbringing of the younger generation but also served as a key instrument for implementing Soviet ideological and propaganda policies within the school system.***

ISSN 1728-2640 (Print)

M e t h o d s . ***The methodological framework of the study is based on the principles of historicism, objectivity, and systemic analysis, as well as an interdisciplinary approach employing institutional, historical-comparative, and structural-functional methods. This approach made it possible to trace organizational transformations within the structure of Narkomos, define the competencies of its main departments – the Main Committee for the Social Upbringing of Children (Holovsotsvykh) and the Main Political and Educational Committee (Holovpolitprosvita) and reveal the mechanisms of party-state control over the educational process.***

R e s u l t s . ***The study found that the adoption of the Code of Laws on Public Education in 1922 consolidated the ideological function of schooling as a tool for shaping the communist worldview. Holovsotsvykh was responsible for organizing the social upbringing of children on collectivist principles, while Holovpolitprosvita coordinated an extensive system of political education and propaganda among youth and adults, encompassing cultural, artistic, and publishing activities. Local branches of Narkomos represented by district education departments, methodological bureaus, and pedagogical councils played a crucial role in implementing propaganda policies at the regional level, acting as intermediaries between the central administration and schools and ensuring the application of ideological directives in educational practice. The 1925 reorganization of Narkomos, which abolished collegial committees and established single-person leadership, marked the final stage of centralization, subordinating the educational system entirely to the political objectives of the Soviet state.***

C o n c l u s i o n s . ***The institutionalization of Narkomos of the Ukrainian SSR in the 1920s demonstrated the gradual formation of a centralized education management system aimed not only at organizing the educational process but primarily at implementing Soviet ideological and propaganda policy. The adoption of the Code of Laws on Public Education in 1922 formalized the structure of Narkomos and established its role as an instrument for creating the "new person". The main institutions responsible for propagandistic work in education were Holovsotsvykh and Holovpolitprosvita. The completion of administrative centralization in 1925 gave the public education system a totalitarian character, transforming Narkomos into a leading ideological institution of Soviet power.***

K e y w o r d s : ***People's Commissariat of Education, Ukrainian SSR, Holovsotsvykh, Holovpolitosvita, school education, social upbringing, political education, Soviet ideology, Soviet propaganda.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автори не використовували інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the authors did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94(438+436)"1772/1773":340.12
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.6

Марк ВЕРОН, студ.
e-mail: markveron@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Сергій ГУМЕННИЙ, д-р філософії з історії, асист.
ORCID ID: 0000-0001-7168-8453
e-mail: serhii.humennyi@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ЛЕГІТИМАЦІЯ ЗДОБУТКІВ ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ ЗА ПЕРШИМ ПОДІЛОМ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1772–1773)

В с т у п . ***Присвячено дослідженню історико-правової легітимації першого поділу Речі Посполитої у 1772–1773 рр. з боку Габсбурзької монархії. У центрі уваги перебувають юридичні та політичні аргументи, які сторони використовували для виправдання або заперечення правомірності територіальних змін, а також їхнє місце в ширшому контексті європейської дипломатії XVIII ст.***

М е т о д и . ***Застосовано комплексний підхід, що поєднує загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Використано джерелознавчий аналіз для критичного опрацювання міжнародних актів і дипломатичних документів 1772–1773 рр., дискурсивний аналіз для вивчення риторики й аргументаційних стратегій, а також історико-правовий і порівняльно-правовий методи для зіставлення австрійських та польських інтерпретацій міжнародного права.***

Р е з у л ь т а т и . ***Дослідження показало, що учасники поділу Речі Посполитої використовували три основні напрями легітимації своїх дій: апелювання до "анархії" в польсько-литовській державі; історико-правове обґрунтування через "стародавні права" монархів на приєднані території; примус Польщі до "добровільного" визнання втрати суверенних земель. Польська сторона намагалася використати дискусію для дипломатичного опору та пошуку міжнародної підтримки, проте ці зусилля не мали практичного результату. Натомість австрійська аргументація отримала конкретні наслідки: Відень трактував приєднання Галичини та частини Малопольщі як "ревіндикацію", тобто "повернення" втрачених земель, які раніше перебували під зверхністю корон Габсбургів, і в цьому контексті приєднаним територіям надали відповідну назву – "Королівство Галичини і Лодомерії з князівствами Освенцимським і Заторським".***

В и с н о в к и . ***. Історико-правова дискусія щодо легітимації першого поділу Речі Посполитої мала обмежений вплив на перебіг політичних подій, проте стала важливим інструментом формування правових і дипломатичних наративів. Вона засвідчила, що правові аргументи у XVIII ст. часто виконували функцію політичної риторики, спрямованої на легітимацію геополітичних інтересів великих держав.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***Річ Посполита, кордон, перший поділ Речі Посполитої, монархія Габсбургів, дипломатія, легітимація, історико-правова дискусія.***

Вступ

Перший поділ Речі Посполитої 1772 р. – безпрецедентна подія в історії міжнародних відносин. Три держави – Російська імперія, Пруссія та Габсбурзька монархія – заради втілення власних інтересів удалися до загарбання земель сусідньої держави – Речі Посполитої Обох Народів. Події 1772 р. відбулися на тлі довготривалого внутрішньо- та зовнішньополітичного занепаду Речі Посполитої, що проглядається і посилюється з початку XVIII ст., тобто під час і після Північної війни (1700–1721). Негативно на становище держави саме в цей час вплинула "шляхетська демократія" і породжений нею політичний параліч країни, боротьба з "дисидентами" та розгул "Барської конфедерації", "Коліївщина". На цьому тлі сусідні держави, насамперед Росія і Пруссія, намагалися всіляко закріпити свій вплив у Польсько-Литовській державі, поступово перетворюючи її на "буферну державу".

Політика російської імператриці Катерини II (1762–1796) щодо Речі Посполитої – це постійне втручання у внутрішні справи держави, спроби розхитати її зсередини. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. успіхи Росії у війні як на суходолі, так і на морі, викликали занепокоєння у європейських держав. Особливо напруженими були відносини Росії з Габсбурзькою монархією, адже їхні інтереси, пропорційно з ослабленням Османської імперії, перетиналися на Балканському півострові. Дізнавшись про плани поділу, польський король розраховував саме на австрійську підтримку. Імператриця-королева Марія Терезія виступала проти поділу, проте її син-співправитель Йосиф II підтримав цю ідею (Dinnyés, 2024, p. 70–72). Зрештою, вдалося дійти згоди: Пруссія та Габсбурзька монархія визнавали здобутки Росії в обмін на приєднання певних територій Речі Посполитої. Фактично три держави намагались реалізувати свої політичні інтереси, використовуючи землі ослабленої Польсько-Литовської держави. На цьому тлі постало питання про необхідність легітимації (у цьому значенні – "способи пояснення і виправдання соціальних та політичних відносин, їх когнітивна та нормативна інтерпретація") поділу Речі Посполитої (Висоцький, 2017, с. 398–401). Укладені за результатами переговорів міжнародно-правові акти містять важливу інформацію щодо спроб держав – учасниць поділу легітимізувати свої дії з окупації та приєднання земель Речі Посполитої.

Метою пропонованої наукової розвідки є аналіз історико-правової легітимації Габсбурзькою монархією своїх територіальних здобутків за першим поділом Речі Посполитої. Зважаючи на це, необхідно виконати такі ***завдання***: дослідити австрійсько-польську історико-правову дискусію 1772–1773 рр.; визначити характер наративів, використаних сторонами; з'ясувати, у чому полягали ці наративи; проаналізувати, як спроби легітимації й австрійсько-польська дискусія вплинули на процес поділу та яке історичне значення вони мали.

Методи

Під час підготовки статті автори послуговувалися загальнонауковими і спеціальними історичними методами, зокрема використовували джерелознавчий підхід, дискурсивний аналіз, історико-правовий і порівняльно-правовий методи.

© Верон Марк, Гуменний Сергій, 2026

Джерельну базу дослідження можна поділити на чотири групи. До першої належать документальні джерела: міжнародно-правові акти першого поділу Речі Посполитої 1772–1773 рр., матеріали міждержавного дипломатичного процесу 1772–1773 рр., нормативно-правові акти, дія яких поширювалася на зайняті Габсбургами території. До другої групи належать наративні джерела: офіційний "Вивід прав" Габсбурзької монархії на здобуті території і польська "Відповідь" на нього (Wywod Poprzedzaiący…, 1772; Łoyko, 1773). Частина джерел з обох груп писемних джерел увійшли до офіційного польського "Збору головних декларацій, нот і дій…" (Łoyko, 1773). До групи речових джерел належить медаль, виготовлена у Відні 1773 р. з нагоди приєднання Галичини і Лодомерії. Візуальним джерелом є герб Королівства Галичини і Лодомерії, затверджений наприкінці 1772 р. В ***історіографії*** питання висвітлено доволі добре, проте неповно. Найґрунтовніше австрійсько-польську дискусію у своїх студіях дослідив І.-М. Кревецький, проте без приділення уваги Освенциму і Затору (Кревецький, 1925). Подібна риса характерна працям юристів І. Настасяк та І. Бойка, які, здійснивши спробу дати правову оцінку історичним аргументам Габсбурзької монархії, вказали на їхню неправомірність (Бойко, 2019; Настасяк, 2003). Більшість дослідників розглядають австрійсько-польську історико-правову дискусію окремо, а не в загальному контексті тогочасного політичного процесу. Варто також згадати про фундаментальну монографію польського історика Владислава Конопчинського "Перший поділ Польщі", де він в окремому розділі висвітлює цю проблему, проте зачіпаючи також прусські і російські "права" (Konopczyński, 2010, s. 206–239). Отже, окремої власне історичної розвідки, що стосується розглянутої проблеми й охоплює всі пропоновані до розгляду її аспекти, зроблено не було.

Результати

У декларації імператриці Марії Терезії та її сина-співправителя Йосифа II від 19 лютого 1772 р. про приєднання до поділу Речі Посполитої йшлося: "Її Величність Імператриця Всеросійська та Його Величність Король Прусський мають права і вимоги на деякі Польські воєводства й області, рівним чином як і Ми маємо такі з Нашого боку" (Мартенсъ, 1875, с. 20).

Основними міждержавними угодами першого поділу Речі Посполитої стали три двосторонні конвенції, укладені в Санкт-Петербурзі 25 липня (5 серпня) 1772 р. між Росією й Австрією, Росією та Пруссією і Австрією та Пруссією (Мартенсъ, 1875, с. 24–29; Neumann, 1855, p. 136–138). Усі три конвенції починалися з присвяти "Святій Трійці", їхні преамбули абсолютно ідентичні (різняться тільки тексти статей) та містять подібні підстави для легітимації дій учасників поділу: "Дух партій, смути й міжусобиць […] і анархія… [що] підриває зрештою всю владу законного уряду, викликають справедливі побоювання того, що може відбутися суцільний розпад держави, що інтереси сусідів Польщі будуть порушені… розпалена буде всезагальна війна, як уже в дійсності цими смутами розпалена війна, яку Її Величність Імператриця Всеросійська веде з Оттоманською Портою. Водночас держави, що сусідять з Польською Республікою, маючи до неї вимоги і права такі ж стародавні, як і законні, задоволення яких ніколи не могли домогтися, ризикують втратити ці права безповоротно, якщо не вживуть заходів щодо їх захисту і самі не доможуться їх задоволення" (Мартенсъ, 1875, с. 24–25).

Обґрунтування легітимності дій учасників першого поділу Речі Посполитої містяться і в нормативно-правових актах, виданих 1772 р., дія яких поширювалася на зайняті їхніми військами землі. 11 вересня 1772 р. у Відні за підписом імператриці-королеви Марії Терезії та канцлера князя В.-А. фон Кауніца-Ріттберґа був виданий маніфест про приєднання до Габсбурзької монархії окремих польських провінцій. У маніфесті йшлося: "Зважаючи на поточний стан Держави Польської, Ми з Імператриці Російської та Короля Прусського дворами об'єднавшись, порадились, що деякі провінції того [Польського] Королівства, до котрих нам здавна належать права, слід повернути і так само зараз приєднати" (Edicta et mandata…, 1772, pp. 1–2).

Безперечно, ключовим елементом легітимації стало визнання Річчю Посполитою втрати третини власної території. Зроблено це було під жорстким примусом і погрозами з боку Росії, Пруссії та Австрії (Zbior Deklaracyi…, 1773). Зрештою, 18 вересня 1773 р. у Варшаві підписано три двосторонні договори, за якими Річ Посполита офіційно визнала нові політичні реалії.

На нашу думку, можна виділити три основні елементи легітимації:

- апелювання до "анархії" в Речі Посполитій та їхніх "наслідків", зокрема початку російсько-турецької війни;
- історико-правова легітимація – апелювання до "стародавніх прав" монархів на приєднані території;
- примус Польсько-Литовської держави до "добровільного" визнання втрати власних суверенних територій.

Майже одночасно з підписанням двосторонніх конвенцій про поділ Речі Посполитої та початком військової окупації її територій у Берліні, Відні та Санкт-Петербурзі були надруковані документи, метою створення яких було узаконити дії Пруссії, Австрії та Росії. Усі три твори були надруковані польською та деякими іншими мовами.

Виведення австрійських "прав" містилося у трактаті "Попередній вивід прав Корони Угорської до Червоної Русі та Поділля, як і Корони Чеської до князівств Освенцимського і Заторського" (далі – "Вивід прав"), що був надрукований у Відні 1772 р. (Wywod Poprzedzaiący…, 1772). Імовірно, твір був створений до 8 жовтня 1772 р., оскільки саме в той день державний канцлер Венцель-Антон фон Кауніц доповідав Марії Терезії: "Важкі повинні були бути спроби, щоб таку складну, протягом століть занедбану і майже цілком забуту справу знову з'ясувати, детально висвітлити і підкріпити доказами, на підставі яких зрозумілою була б тепер обґрунтованість наших претензій" (Настасяк, 2003, с. 86). Документ був надрукований чотирма мовами – німецькою, польською, латиною та французькою. Друкував усі чотири варіанти твору віденський придворний типограф Йоганн-Томас фон Траттерн. Умовно основний текст можна поділити на дві частини: у першій виводилися "права" Угорщини до "Червоної", або ж "Малої Русі" (Галичини) та частини Поділля, а в другій – "права" Чехії до Освенцимського й Заторського князівств. Основний текст у варіанті твору польською мовою вмістився на 55 сторінках (44 сторінки щодо угорських "прав" і 11 – чеських); далі на 48 сторінках з окремою нумерацією додано 17 документів, що мали б доповнювати і підтверджувати викладене в основному тексті: 12 – до тексту першої частини і 5 – другої. Ім'я автора чи авторів невідомі, однак в історіографії та бібліографічних покажчиках називають одне або декілька імен: Адам-Франтішек Коллар (видатний словацький діяч доби Просвітництва, що входив до оточення імператриці Марії Терезії, стояв біля витоків її абсолютистських централізаторських реформ в Угорщині), Йозеф Бенцур (історик, юрист словацького походження, знаний при віденському дворі, співпрацював з Колларом), придворний архівіст Теодор Антон Таулов фон Розенталь (Бойко,

ISSN 1728-3817

2019, с. 14; Настасяк, 2003, с. 86; Dinnyés, 2024, s. 79; Nowak, 2018, s. 286; Pauli, 1983, s. 274; Кревецький, 1910, с. 57; Лозинський, 1915, с. 4). Ми припускаємо, що, оскільки А.-Ф. Коллар і Й. Бенцур мали словацьке походження, походили з Угорщини і займалися угорською історією, то вони могли стати авторами першого розділу "Виводу прав"; аналогічно, зважаючи на чеське походження Т.-А. фон Розенталя і його науково-архівну діяльність, можна припустити його авторство щодо другого розділу (Kahuda, 2013).

Свою розповідь автор австрійського "Виводу прав" починає зі згадки про титулатуру та походи в Галичину середньовічних угорських монархів: титул "князя Руського" в королевича Емеріха (з Гільдесгаймських анналів, 1031); похід Владислава I 1084 р. (із хроніки Яноша Туроці); участь угорського короля Бели IV у подіях першої половини XIII ст. в Галицькому князівстві (джерелом для опису цих подій стали "хроніки, видані Петербурзькою Академією"); факт коронації королевича Коломана як "короля Галицького" (1222); ужиток галицько-володимирської титулатури на середньовічних печатках та грамотах угорських монархів (найраніше – у грамоті короля Бели III 1190 р.) (Wywod Poprzedzaiący…, 1772, I, s. 8).

Наступні кілька сторінок присвячені опису епізоду боротьби за галицько-волинську спадщину другої половини XIV ст. Зазначається про особисту унію Польщі й Угорщини на чолі з Людовиком I після смерті польського короля Казимира III (1370), умови якої регламентувала домовленість Казимира III і Карла Роберта, а також договір між Казимиром III та Людовиком I у 1352 р.; згідно із цими домовленостями, у разі відсутності в Казимира III нащадків чоловічої статі на момент смерті, Польща й Угорщина повинні об'єднатися в особистій унії на чолі з Людовиком Угорським, а Королівство Русь мало перейти до Угорської корони; якщо ж у польського короля народиться син, Русь мала так само перейти до Угорщини, проте за викуп розміром 100 тис. злотих. Надалі йдеться, що по смерті Людовика I (1382 р.) королевою Польщі стала його молодша дочка Ядвіґа, а Угорщини – старша дочка Марія. Автор намагається довести незаконність дій Польщі на чолі з Ядвіґою і згодом Владиславом II Ягайлом, що приєднали Галичину, відібравши її в Угорщини 1387 р.

Далі йдеться про польсько-угорський трактат від 15 березня 1412 р. між Владиславом II Ягайлом і Сигізмундом I про перехід окремих міст комітату Спіш під заставу Польщі; монархи постановили припинити суперечки щодо Малої Русі до смерті одного з монархів і ще п'ять років після цього. Зазначається, що таким чином питання претензій мали вирішити 1439 р., однак тоді і в наступні роки цього зроблено не було, причому угорська сторона начебто неодноразово порушувала це питання.

Згадується також Бендзинсько-Битомський трактат від 9 березня 1589 р., укладений після поразки австрійського ерцгерцога Максиміліана Габсбурга у боротьбі за престол Речі Посполитої. Ерцгерцог та весь Австрійський дім зрікалися від будь-яких прав на Корону Польську, Велике князівство Литовське, Руське та інші землі, що належали до Польсько-Литовської держави. Водночас автор робить ремарку, що Максиміліан Габсбург не зрікався жодного з титулів Угорської Корони, до якого належав і титул короля Галичини та Володимирії, тим паче він не міг цього зробити без погодження "угорських станів" (сейму). Після цього наводиться перелік років, якими датуються документи, де серед угорських титулів згадано і галицько-володимирський королівський титул: від декрету короля Матвія Корвіна 1464 р. до документа, виданого 1752 р. "зараз пануючою" Марією Терезією (Wywod Poprzedzaiący…, 1772, I, s. 31).

Наостанок до проблеми "угорських прав" автор згадує лист польського підканцлера Анджея Ольшовського від 1673 р., у якому йдеться про меморандум цісарського міністра (посла) барона де Стома, де він говорить про можливість викупу окремих територій комітату Спіш, які Угорщина віддала під заставу Польщі 1412 р. У цьому ж листі підканцлер пише, що цісарська сторона могла б претендувати на викуп володінь у Русі та Поділлі за 100 тис. злотих.

"Чеська" частина "Виводу прав" починається з короткої історії князівств Сілезії. 1189 р. король Польщі Казимир II (правив 1177–1194) передав "у повну власність" князеві Мечиславу Освенцимське князівство, до якого належало тоді і Заторське. 1289 р. князь Верхньої Сілезії Казимир визнав васальну залежність від чеського короля Вацлава. Далі йдеться про договір, укладений 1335 р. між польським королем Казимиром III Великим і чеським королем Яном I Люксембургом (правив 1310–1346) про зречення першим прав на Сілезію, а другим – на Польську Корону. 1339 р. Казимир III ратифікував договір, закріпивши зречення Польською Короною прав на сілезькі землі. Підтвердив це зречення король Польщі й Угорщини Людовик I 1372 р. 1355 р. чеський король Карл IV Люксембург підтвердив "навіки" приєднання Сілезії до Чеської Корони. Зрештою, автор називає опрацьовані ним архівні документи, що підтверджують "права" Чеської Корони на Освенцимське та Заторське князівства, датовані 1372, 1400, 1402, 1407, 1435, 1447 рр. (Wywod Poprzedzaiący…, 1772, I, s. 48–50).

1453 р. польський король Казимир IV здійснив успішний похід на Освенцим, а згодом примусив князя Яна відмовитися від князівства за "військові видатки і витрати" та 20 тис. гривень grossorum latorum (празьких грошів). 1462 р. чеський король Їржі з Подєбрад на зустрічі з Казимиром IV у Глогуві визнав його владу над Освенцимським і Заторським князівствами, але, як зазначається, тільки до смерті Казимира. Після його смерті 1492 р. на престолі Польщі був його син Ян Ольбрахт, а Чехії та Угорщини – Владислав. 1494 р. Ян Ольбрахт приєднав залишки Заторського князівства. Через складне внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Чехії питання двох князівств було "заморожене до життя пануючого Короля Польського". На останніх трьох сторінках невідомий автор "Виводу прав" коротко підсумовує викладене, зазначаючи, що як у випадку угорських, так і чеських "прав" ці питання були на певному етапі заморожені.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що "права" Угорської корони до Галичини та Поділля виводилися від появи галицько-володимирської титулатури угорських монархів на зламі XII і XIII ст., а далі – від угоди про особисту унію між Польщею та Угорщиною в середині XIV ст. "Права" Чеської корони до Освенцимського і Заторського князівств виводили від факту переходу сілезьких князівств наприкінці XIII ст. у чеське підданство та ствердження "незаконності" переходу двох згаданих князівств до Польщі в XV ст. Водночас варто зауважити, що автор "Виводу прав" жодним чином не обґрунтував "права" дому Габсбургів на переважну частину Малопольщі, що ніколи не входила до Галицького князівства чи Галицько-Волинської держави. Наголосити необхідно також на тому, що проаналізований документ обґрунтовував приєднання нових земель як спадщину і надбання самого дому Габсбургів, а не його корон: "Дім Австрійський може справедливо реалізувати […] законні претензії своїх […] Корон [Дім Австрійський] діяв помірковано […]

задовольняючись скромною вартістю своїх очевидних претензій… як було зазначено в Маніфесті, виданому у Варшаві: що стан Речі Посполитої не допускає можливості коли-небудь сподіватися на досягнення справедливості звичайними способами" (Wywod Poprzedzaiący…, 1772, I, s. 55).

1773 р. у Варшаві надруковано трактат під назвою "Відповідь на «Попередній вивід прав Корони Угорської до Червоної Русі та Поділля, як і Корони Чеської до князівств Освенцимського і Заторського»" (далі – "Відповідь") (Łoyko, 1773a). Подібні праці були створені і як відповіді на російський та прусський "Виводи прав". Автором цих документів у науковій літературі неухильно називаютьполітика, дипломата, історика, економіста Фелікса-Францішека Лойка (1717–1779) (Aleksandrowska, 1967, s. 273–274; Konopczyński, 2010, s. 207; Salmonowicz, 1972, s. 29–30). Польський історик Станіслав Губерт писав, що Ф. Лойка вважають "першим критичним польським історіографом" (Pauli, 1983, s. 286). Водночас його "Відповідь" на австрійський "Вивід прав" має чітко виражений політизований характер. Нами виявлено принаймні один факт перекручення Ф.-Ф. Лойком джерельної інформації (див. нижче). "Відповідь" складається із трьох частин з роздільною нумерацією – "Вступу", "Особливих відомостей про Галич і Володимир" (130 сторінок тексту) та "Про князівства Освенцимське і Заторське" (12 сторінок тексту). "Особливі відомості…" додатково поділено на три розділи.

У першому розділі Ф. Лойко розглянув відносини, політичні зв'язки між Руссю, зокрема Галицьким князівством, і Польщею та Угорщиною у XI–XIII ст. Викладене дало змогу авторові зробити висновок про "набуття" Польщею у цей період "прав" на Русь, зокрема на Галицьке і Володимирське князівство. Ґрунтувалося це твердження виключно на фактах участі у князівських міжусобицях польських правителів: Болеслава Хороброго в 1018 р., Казимира II Справедливого в 1179, 1182, 1188 рр., Лешка Білого в 1198 р. На факті допомоги Казимира II князю Роману Мстиславичу (1153–1205) у боротьбі за Володимир 1179 р. Лойко ґрунтував польські "права" на цю землю. З посиланням на "Хроніку Польську" Вінцентія Кадлубека автор вказує, що, вокняжившись у Галичі, Роман Мстиславич "…узяв інвеституру на Галицьке князівство в обозі Лешка", а отже, став залежним від краківського князя (Łoyko, 1773a, II, s. 20). Сучасна історіографія таке твердження відкидає (Головко, 2021, с. 279–285). У контексті двох епізодів угорського панування в Галичі – за Бели III у 1185–1188 рр. й Андрія II у 1214–1222 рр. – Лойко наголошує на їхній недовготривалості та характері узурпації. Описуючи боротьбу Данила Романовича (1201–1264) і його брата Василька (1203–1264) за батьківську спадщину, Лойко вказує, що вони правили в Галичі за правом "інвеститури" від польських князів, проте в контексті їхніх відносин з Угорщиною наголошує на тому, що вони були самостійними правителями. Наступних галицько-волинських князів Лойко характеризує як самостійних правителів. Розповідь у першій частині завершується тим, що після отруєння в 1340 р. князя Юрія-Болеслава польський король Казимир III "воскресив зверхнє право Корони своєї над Руссю" (Łoyko, 1773a, II, s. 34).

У другому розділі Лойко описує процес входження Галичини до складу Польщі у XIV ст. Він акцентує увагу на тому, що король Казимир III, заволодівши Галичиною 1340 р., відбудував там міста і замки, знищені під час монгольських набігів. Далі йде мова про боротьбу за землі Галицько Волинського князівства між Польщею і литовськими князями. У контексті військового союзу, укладеного в 1350-х рр. між Угорщиною і Польщею для боротьби з Литвою, Лойко спростовує наратив австрійських істориків. Необхідність викупу прав на Русь розміром у 100 тис. злотих він називав радше платою за угорську військову допомогу; до того ж, за Лойком, у трактаті 1369 р. цей факт уже не згадується. Крім того, Лойко наголошує, що в одному з документів 1355 р. король Людовик Угорський сам визнав Галичину як польське володіння. Як зазначається, після смерті у 1370 р. Казимира III Людовик Угорський був коронований королем Польщі, а 1377 р. увів до галицьких міст і замків угорські залоги і поставив своїм намісником князя Владислава Опольського. Проте після сходження на польський престол королеви Ядвіги (правила 1382–1399) шляхта на з'їзді у Серадзі вимагала повернення Галичини до складу Польщі. Зрештою, молода королева сама, як стверджується, у 1390 р. очолила похід, за наслідками якого Галичина увійшла до складу Корони Польської й "аж до року 1772, тобто близько чотирьохсот років, у неодмінному володінні Польщі залишалася" (Łoyko, 1773a, II, s. 60).

Третій розділ присвячено аналізу різноманітних документів XV–XVIII ст., у яких Угорщина визнавала права Польщі на Галичину. Серед найважливіших – постанова угорських станів про союз і дружбу з Польщею, видана у м. Залатфак (Залатнок) 4 квітня 1403 р., трактат у Любовлі 1412 р., союзний трактат у Буді 1507 р., Бендзинсько-Битомський трактат 1589 р., угода між Леопольдом I і Яном III Собеським 1677 р., Варшавська угода 1732 р. між Карлом VI і Августом II та низка інших договорів – усього 39 документів. Головний посил цього розділу полягає в тому, щоб на основі міжнародних договорів довести, що Угорщина протягом століть неодмінно визнавала законність перебування Галичини у складі Польщі. Варто зауважити, що на підставі частини із цих документів свої "права" обґрунтовувала й австрійська сторона, зокрема, це стосується трактату в Любовлі 1412 р. і Бендзинсько-Битомського трактату 1589 р. У частині "Про князівства Освенцимське і Заторське" Лойко намагається довести законність переходу цих земель до Корони Польської у XV ст. Розповідь починається з короткого викладу історії Сілезії XII–XIV ст., виокремлення там удільних князівств, якими були також Освенцимське і Заторське князівства. Після цього Лойко наголошує на тому, що визнання Казимиром III у 1335, 1339 та 1356 рр. чеського васалітету над Сілезією є "безправним", адже зроблене "без погодження з польськими станами" (Łoyko, 1773a, 1773, III, s. 7). Описано процес інкорпорації Затора й Освенцима до Корони Польської у XV ст. 1454 р. заторський князь Вацлав присягнув на вірність королю Казимиру IV, а 1494 р. його наступник, князь Януш, продав своє князівство королю Яну-Ольбрахту (правив 1492–1501). Зі смертю Януша 1498 р. Затор остаточно перейшов до Корони Польської. 1457 р. освенцимський князь Януш продав своє князівство Казимиру IV за 50 тис. празьких грошів. Далі Лойко повторює уже використаний аргумент: протягом кількох століть Чеська корона не висувала заперечень щодо польського врядування в Освенцимі і Заторі, а крім того, за низкою трактатів підтверджувала непорушність володінь Корони Польської.

Отже, польське спростування легітимності "прав" Австрійської монархії Габсбургів на приєднані 1772 р. землі ґрунтувалося на низці наративів, побудованих на автентичних історичних документах і свідченнях. Незаконність угорських "прав" на Галичину, за Ф. Лойком, полягала в тому, що з XII ст. Польща начебто володіла суверенними правами на Галицьке та Володимирське князівства, а в

XIV ст. спершу за Казимира III, а згодом – за Ядвіги начебто цілком законно приєднала їхні землі. До питання про Освенцимське і Заторське князівства Ф. Лойко висунув аргумент про незаконність визнання Казимиром III чеського васалітету над Сілезією. Водночас Ф. Лойко навів низку польсько-угорських і польсько-чеських угод XV–XVIII ст., у яких Угорщина й Чехія спершу окремо, а згодом – як частини Габсбурзької монархії визнавали усі володіння Корони Польської. Саме цей аргумент став ключовим у запереченні легітимності дій Росії, Пруссії та Габсбурзької монархії, адже, як в опрацьованому джерелі, так і в офіційних документах польська сторона вказувала, що її володіння відторгнутими територіями "віками утверджене".

Охарактеризувати історичне значення використання "стародавніх прав" для легітимації поділу дають змогу матеріали дипломатичного процесу 1772–1773 рр. 18 вересня 1772 р. російський і прусський, а 26 вересня – австрійський посли вручили Станіславу-Августу Понятовському у Варшаві декларації про поділ Речі Посполитої. 18 жовтня 1772 р. була видана декларація-відповідь з підписом трьох королівських міністрів: Анджея Млодзейовського, Міхала Чарторийського і коронного підканцлера Яна Борха (Loyko, 1773b, s. 5–9). У документі вказували на несправедливість дій Росії, Пруссії та Австрії. Багато уваги приділено історико-правовому обґрунтуванню поділу на підставі "історичних прав" трьох монархій. Польська сторона наголошувала, що всі території Речі Посполитої належать їй на справедливій правовій основі, що її панування там "віками утверджене". Далі згадувалися міжнародні угоди, які це підтверджували, зокрема чинні на той час договори з Австрійською монархією. З огляду на це "права" трьох держав – учасниць поділу названі такими, що були "викопані з темних закутків занедбаної давнини" (Loyko, 1773b, s. 7). Також польська сторона вказувала на те, що на подібних підставах Річ Посполита могла б претендувати на землі, що колись входили до її складу, однак відійшли до інших держав, зокрема до Габсбурзької монархії. "Виводи прав" трьох держав – учасниць поділу були офіційно подані на розгляд польському королівському двору й уряду 9 березня 1773 р. (Loyko, 1773b, s. 373; Konopczyński, 2010, s. 208). 19 квітня того ж року польський уряд вручив послам трьох держав офіційні відповіді на їхні "Виводи прав" (Loyko, 1773b, s. 373). 26 квітня до польського уряду було подано "єдинословну декларацію" трьох дворів з вимогою в якомога коротші терміни укласти територіальні договори з Росією, Пруссією та Австрією (Loyko, 1773b, s. 368). У відповідь на неї польський уряд 30 квітня у декларації-відповіді вимагав, щоб посли трьох держав "виклали якомога виразніше і детальніше, на чому вони [територіальні претензії] ґрунтуються і як далеко сягають вимоги їхніх дворів" (Loyko, 1773b, s. 369). У нотах послів від 3 травня польський уряд отримав відмову в задоволенні цієї вимоги (Loyko, 1773b, s. 369). Зважаючи на це, 5 травня послам було вручено ноту з пропозицією про посередництво нейтральних держав в укладанні територіальних договорів, проте вже наступного дня її відкинули (Loyko, 1773b, s. 373–375). Як свідчать документи, видані в наступні дні, питання "історичних прав" зникає з порядку денного, адже учасники поділу тиснули на польську сторону з метою якнайшвидшого укладання територіальних угод; містилися в цих документах і прямі погрози застосування сили щодо польського уряду. В інструкції делегатам польського уряду на переговорах з російським, прусським і австрійським послами наказували "викладати із належною непохитністю права Речі Посполитої на всі її володіння, спростовуючи те, на чому три двори ґрунтують свої претензії" (Loyko, 1773b, s. 382). Зрештою, дипломатичні переговори 1772–1773 рр. завершилися позитивними для учасників поділу ухвалами Сейму і підписанням у 18 вересня 1773 р. трьох двосторонніх територіальних угод, у яких Річ Посполита була змушена визнати "стародавні права" Росії, Пруссії та Габсбурзької монархії. Отже, основним інтересом держав – учасників Першого поділу було якнайскоріше погодження Сеймом Речі Посполитої нових територіальних реалій та підписання трьох двосторонніх територіальних угод. "Стародавні права" трьох монархій до захоплених земель були виключно інструментом надання вигляду легітимності їхнім діям. Польська сторона, зі свого боку, вступила в полеміку, яка, зважаючи на конкретно-історичні обставини, не мала значного успіху і була виключно засобом затягування переговорів. Із таким висновком цілком погоджуються дослідники, що займалися вивченням цього питання (Кревецький, 1910, с. 62; Konopczyński, 2010, s. 207). Отже, розглянута історико-правова дискусія мала обмежений вплив на перебіг політичних подій.

Безпосередньо австрійське обґрунтування своїх територіальних надбань, виведення "прав" від Угорської і Чеської корон віднайшло своє місце і в міжнародно-правових актах першого поділу Речі Посполитої. Згідно зі статтею II польсько-австрійського договору від 18 вересня 1773 р. Річ Посполита віддавала Габсбурзькій монархії визначені території "для задоволення й урівноваження претензій Угорської та Чеської корон" (Volumina legum…, 1860, s. 16). З подачі канцлера В.-А. фон Кауніца віденський уряд в конкретно історичних обставинах 1772–1773 рр. називав приєднання Галичини і частини Малопольщі "ревіндикацією", тобто "поверненням втраченого" (Бойко, 2019, с. 14; Гречило, 2004, с. 538; Настасяк, 2003, с. 87). У такому дусі було обрано назву новоствореного коронного краю: "Королівство Галичини і Лодомерії з князівствами Освенцимським і Заторським". Із незначними змінами така назва проіснувала до розпаду Австро-Угорської монархії 1918 р. Назву утвореної одиниці сформували шляхом поєднання титулу "король Галичини і Лодомерії" ("rex Galiciae et Lodomeriae") з конструктом "князівства Освенцимське і Заторське". Згаданий королівський титул фігурував у титулатурі угорських монархів з XIII ст. Князівський титул Освенцима і Затора, на нашу думку, був спробою рецепції минувшини цих земель: вони були інкорпоровані до Корони Польської у XV ст., проте інтегровані до Краківського воєводства як окремі повіти лише на сеймі 1563–1564 рр., зберігаючи водночас титули князівств і певні елементи автономного устрою. Обидва титули були згадані під час коронації Марії Терезії як королеви Угорщини 1741 р. (Davies, 2023, s. 49) Проте, попри декларовану титулом владу над "Лодомерією", тобто Волинню, переважна частина цього регіону залишилася у складі Речі Посполитої.

У такому ж дусі було створено герб Королівства Галичини і Лодомерії. За рапортом В.-А. фон Кауніца від 6 жовтня 1772 р. вирішено використовувати символіку в дусі "ревіндикації". Затверджений наприкінці 1772 р. герб (рис. 1) мав три поля, що символізували Галичину (дві корони одна над одною), Лодомерію (дві шаховані балки) й Освенцимське князівство (синій орел у срібному полі) (Гречило, 2004, с. 542–543). Символіка Галичини і Лодомерії, представлена на затвердженому гербі, існувала в угорській геральдиці раніше (Гречило, 2004, с. 544), сформувалась наприкінці XV – на початку XVI ст. і не мала нічого спільного з автентичною середньовічною геральдикою цих земель, зокрема Галицького чи Галицько-Волинського князівств (Гречило, 2004, с. 553).

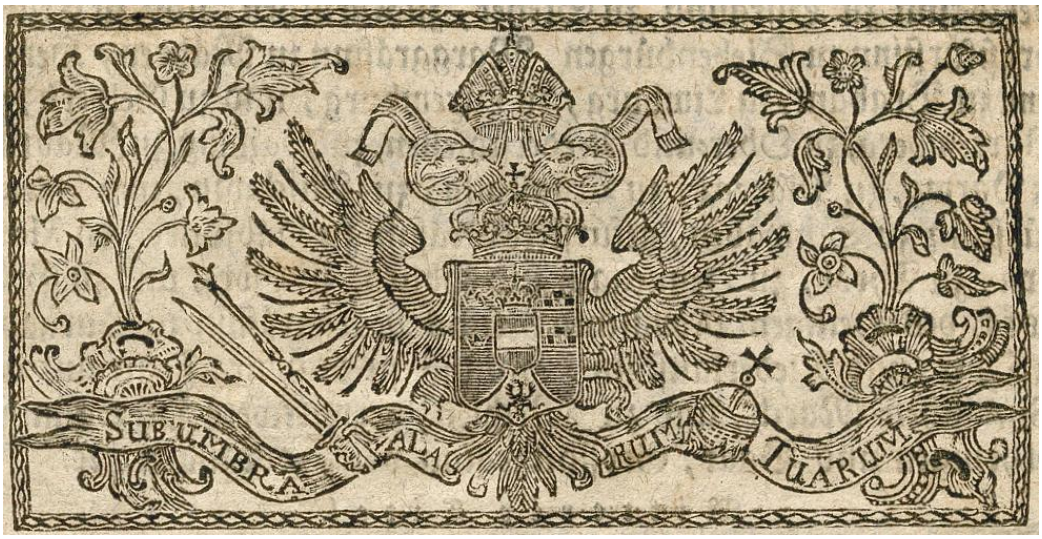

Рис. 1. Малюнок герба Королівства Галичини і Лодомерії, затвердженого наприкінці 1772 р.

Джерело зображення: Edicta et mandata universalia regni Galiciae et Lodomeriae a die September 1772 innitae possessionis promulgata. Leopoli: Typis Josephae Vid. Piller. (1772).

Простежити таке трактування можна і на прикладі такого джерела, як пам'ятна медаль, викарбувана у Відні на початку 1773 р. (рис. 2). На аверсі медалі зобразили профілі Йосифа II (на передньому плані) та Марії Терезії (на задньому плані). На реверсі – алегоричне зображення Галичини, що стає на коліна перед уособленням Австрії; у верхній частині півколом помістили латиномовний напис: "Antiqua iura vindicata" ("Давні права відновлені"); у нижній частині – напис "Galicia et Lodomeria in Fidem receptis" ("Галичину та Лодомерію прийнято під захист"), а також вказано рік – MDCCLXXIII (1773) (Schönwiesner, 1801, p. 446). На реверсі зобразили також два щити із затвердженою геральдичною символікою Галичини і Лодомерії (Schönwiesner, 1801, Tab. XIX).

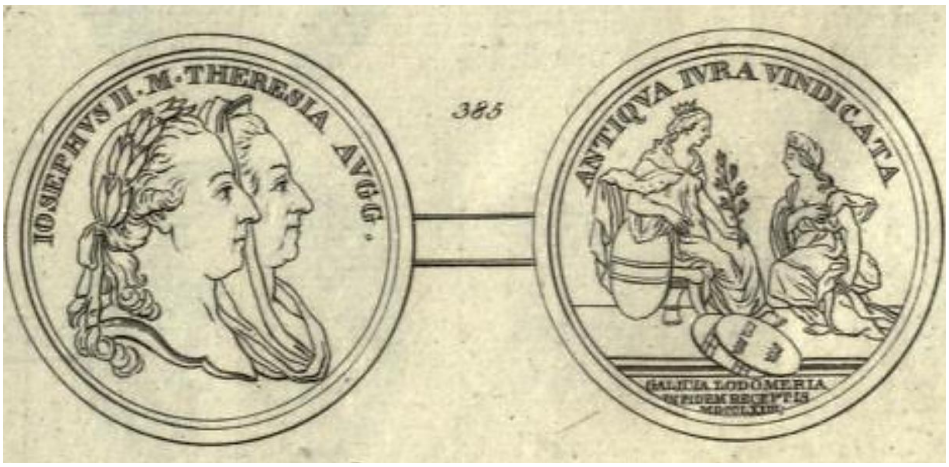

Рис. 2. Ескіз пам'ятної медалі, викарбуваної з нагоди приєднання Королівства Галичини і Лодомерії до складу Габсбурзької монархії

Джерело зображення: Schönwiesner S. (1801). Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus. Budae. Tab. XIX.

Попри те, що "права" дому Габсбургів виводилися від Угорської і Чеської корон, здобуті 1772 р. землі не мали ні політичного, ні соціально-економічного чи будь-якого іншого зв'язку з Королівством Угорщини, чи Королівством Богемії. Наприклад, галицька шляхта не могла користуватися надзвичайно широкими привілеями угорської шляхти (Баттервік, 2025, с. 162). Це додатково підкреслює те, що вибір назви – виключно елемент легітимації австрійської участі у поділі Речі Посполитої, не пов'язаний ні з внутрішньою політикою Габсбурзької монархії, ні з її зовнішньополітичними інтересами. Віденський уряд, на нашу думку, не вбачав доцільності у приєднанні нових земель до вже наявних частин Габсбурзької монархії, зокрема Угорщини, саме із внутрішньополітичних міркувань. У правовому полі це обґрунтували тим, що ці землі трактували як надбання самого дому Габсбургів, а не його корон, на що також вказує Ярослав Грицак (Wywod Poprzedzający…, 1772, I, s. 55; Грицак, 2023, с. 46).

Дискусія і висновки

На основі пласту документальних джерел, насамперед міжнародних актів 1772–1773 рр., вдалося виявити три основні напрямки, за якими учасники поділу намагалися його легітимізувати: 1) апелювання до "анархії" в Речі Посполитій; 2) історико-правова легітимація – апелювання до "стародавніх прав" монархів на приєднані території; 3) примус Польсько-Литовської держави до "добровільного" визнання втрати власних суверенних територій. З'ясовано, що апелювання до монарших "стародавніх прав" на владу, території тощо як засіб легітимації посідало чільне місце в міжнародних відносинах XVIII ст.

У випадку з першим поділом Речі Посполитої Росія, Пруссія та Габсбурзька монархія, його учасники, не обмежилися суто декларуванням власних "прав" на суверенні польські землі, а й надали докладні документи, що мали їх обґрунтувати – "Виводи прав". Пов'язано це, на нашу думку, з тим, що апелювання до "стародавніх прав" з наданням їхнього детального обґрунтування було єдиним більш-менш прийнятним способом легітимізувати поділ перед міжнародною спільнотою і європейськими суспільствами. Австрійський анонімний "Вивід прав" (серед можливих авторів називають придворних істориків А.-Ф. Коллара, Й. Бенцура, Т.-А. фон Розенталя) мав історико-правовий і явний політизований характер. Його автор виводив "права" дому Габсбургів на приєднані землі Галичини і частини Малопольщі від Угорської і Чеської корон. Угорські "права" на Галичину і Поділля ґрунтувалися на появі на зламі XII–XIII ст. титулу "короля Галичини і Лодомерії" в угорській королівській титулатурі; на своєрідному трактуванні угорсько-польських договорів середини XIV ст., за якими Галичина начебто мала належали Угорщині; на твердженні про начебто "незаконність" приєднання Галичини до Корони Польської 1387 р. Чеським "правам" на Освенцим і Затор приділено значно менше уваги, їх виводили від факту переходу князівств Сілезії у чеське підданство 1289 р. і твердженні про "незаконність" інкорпорації двох указаних князівств до Корони Польської у другій половині XV ст. Офіційну польську "Відповідь" на австрійський "Вивід прав" підготував політик, дипломат, науковець Ф.-Ф. Лойко. Він сформував низку історико-правових наративів як відповідь на австрійські твердження, проте основним був наратив про визнання Габсбурзькою монархією цілісності Речі Посполитої протягом багатьох століть.

На основі пласту документальних джерел 1772–1773 рр. проаналізовано місце історико-правової дискусії у процесі поділу. З'ясовано, що польська сторона використала цей фактор для затягування часу, спробу знайти собі міжнародну підтримку на тлі примусу учасників поділу до "добровільного" визнання нових територіальних і політичних реалій. Польська сторона використовувала сконструйовані для заперечення пред'явлених "прав" наративи для спроб невдалого опору поділу в дипломатичній площині. Окрім цього, жодного практичного значення ця дискусія не мала. Проте саме австрійське обґрунтування "прав" мало деякі цілком конкретні результати. Віденський двір називав приєднання Галичини і частини Малопольщі "ревіндикацією", тобто поверненням втраченого. Наратив полягав у тому, що ці землі, хоч і не всі, раніше начебто були під зверхністю належних дому Габсбургів Угорської і Чеської корон. У концепцію "ревіндикації" добре лягла обрана назва новоствореної одиниці – Королівства Галичини і Лодомерії з князівствами Освенцимським і Заторським.

Внесок авторів: Марк Верон – підготовка оригінальної чернетки статті, редагування; Сергій Гуменний – концептуалізація, методологія; перегляд і редагування.

Джерела фінансування. Автори заявляють про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Баттервік, Р. (2025). *Світло і пломінь. Річ Посполита, 1733–1795* (Л. Пилаєва, Пер. з англ.). Локальна історія.

Бойко, І. (2019). Історико-правова оцінка інкорпорації західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії у другій половині XVIII ст. *Проблеми законності*, 145, 8–22.

Висоцький, О. (2017). Легітимація. *Велика українська юридична енциклопедія. Т. 2:* Філософія права. Право.

Головко, О. (2021). *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.).* Київ.

Гречило, А. (2004). Символи Королівства Галичини і Лодомерії (1772–1918). *До джерел* (т. 1, с. 538–553). Київ – Львів.

Грицак, Я. (2023). *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття*. Yakaboo Publishing.

Кревецький, І. (1910). Справа поділу Галичини в рр. 1846-50. *Записки НТШ*, XCIII, 54–69.

Кревецький, І. (1925). Королівство Галичина і Володимирія. 1772–1918. *Стара Україна: часопис історії і культури,* 1–2, 19–24. Наук. т-во ім. Шевченка,

Лозинський, М. (1915). *Утвореннє українського коронного краю в Австрії*. [Б. м.].

Мартенсъ, Ф. (1875). *Собраніе Трактатовъ и Конвенцій, заключенныхъ Россіею съ иностранными державами. Томъ II: Трактаты съ Австріею, 1772–1808.* Типографія Министерства Путей Сообщения (А. Бенке).

Настасяк, І. (2003). Історико-правовий аналіз входження Галичини до складу Австрійської імперії. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, 38, 84–90.

Aleksandrowska, E. (1967). *Bibliografia Literatury Polskiej. T. 5. Oświecenie: hasła osobowe I–O.* Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 273–274.

Davies, N. (2023). *Galicja. Historia nienarodowa* / przeł. Bartłomiej Pietrzyk. Znak Horyzont.

Dinnyés, P. (2024). Anya és fia nézetkülönbsége a Rzeczpospolita első területi megcsonkítása kapcsán. *Világtörténet,* 14(46(1)), 67–81.

Edicta et mandata universalia regni Galiciae et Lodomeriae a die September 1772 innitae possessionis promulgata. (1772). Typis Josephae Vid. Piller.

Kahuda, J. (2013). Pozůstalost archiváře Theodora Rosenthala. *Studia historica Brunensia*, 60(1–2), 241–250.

Konopczyński, W. (2010). *Pierwszy rozbiór Polski* / red. nauk. oraz indeksy Zofia Zielińska. Wydawnictwo Arcana.

Łoyko, F. (1773a). *Odpowiedz Na Wykład Poprzedzaiący Praw Korony Węgierskiey Do Rusi Czerwoney Y Podola, Tak Iako Korony Czeskiey Do Xięstw Oswiecimskiego Y Zatorskiego*. Drukarnia Jezuitów.

Loyko, F. (1773b). *Zbior Deklaracyi, Not I Czynnosci Głownieyszych, Ktore Poprzedziły I Zaszły Pod Czas Seymu Pod Węzłem Konfederacyi Odprawuiącego Się Od Dnia 18. Wrzesnia 1772. Do 14 Maia 1773.* https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0004081

Neumann, L. (1855). *Recueil des Traités et Conventions conclus par l'Autriche avec les Puissances Étrangères, depuis 1763 juscqu'a nos jours. Tome premier.* F. A. Brockhaus.

Nowak, D. (2018). Sytuacja społeczno-gospodarcza Galicji w latach 1772–1848. *Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej,* 25, 273–293.

Pauli, L. (1983). Andor Csizmadia, Adam Franz Kollár und die ungarische rechtshistorische Forschung. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, 398. Band, Wien 1982, ss. 60. *Czasopismo Prawno-Historyczne,* 35(1), 274–287.

Salmonowicz S. (1972). Adwokat narodowej sprawy. Feliks Franciszek Łojko (1717–1779). *Litery: miesięcznik społeczno-kulturalny wybrzeża*, XI, 6(126), 29–30.

Schönwiesner, S. (1801). *Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus*. Budae.

Volumina legum. Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych 29 seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone. T. VIII. (1860). Petersburg.

Wywod Poprzedzaiący Praw Korony Węgierskiey Do Rusi Czerwoney Y Do Podola, Tak Iako Korony Czeskiey Do Xięstw Oswiecimskiego Y Zatorskiego. W Wiedniu: U Iana Tomasza de Trattern. (1772). https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=62995

References

Aleksandrowska, E. (1967). *Bibliografia Literatury Polskiej. T. 5. Oświecenie: hasła osobowe I–O.* Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 273–274.

Boyko, I. (2019). Historical and legal assessment of incorporation of Western Ukrainian lands to the composition of Austrian Empire in the second half of the XVIII century. *Problems of legality*, 145, 8–22 [in Ukrainian].

Butterwick, R. (2025). *Light and Flame*. *The Commonwealth, 1733–1795* (L. Pylaeva, Transl.). Local History [in Ukrainian].

Davies, N. (2023). *Galicja. Historia nienarodowa* / przeł. Bartłomiej Pietrzyk. Znak Horyzont.

Dinnyés, P. (2024). Anya és fia nézetkülönbsége a Rzeczpospolita első területi megcsonkítása kapcsán. *Világtörténet,* 14(46(1)), 67–81.

Edicta et mandata universalia regni Galiciae et Lodomeriae a die September 1772 innitae possessionis promulgata. (1772). Typis Josephae Vid. Piller.

Holovko, O. (2021). *Rus' and Poland in the International Life of Europe (X – First Half of the XIII Centuries).* Kyiv [in Ukrainian].

Hrechylo, A. (2004). Symbols of Kingdom of Galicia and Lodomeria (1772-1918). *Ad fontes* (V. 1, pp. 538–553). Kyiv – Lviv [in Ukrainian].

Hrytsak, Y. (2023). *Essays on the History of Ukraine. The Formation of the Modern Nation, 19th-20th Centuries*. Yakaboo Publishing [in Ukrainian].

Kahuda, J. (2013). Pozůstalost archiváře Theodora Rosenthala. *Studia historica Brunensia*, 60(1–2), 241–250.

Konopczyński, W. (2010). *Pierwszy rozbiór Polski* / red. nauk. oraz indeksy Zofia Zielińska. Wydawnictwo Arcana.

Krevetsky, I. (1910). The Case of the Partition of Galicia in 1846–50. *Notes of the National Science and Technology University*, XCIII, 54–69 [in Ukrainian].

Krevetsky, I. (1925). The Kingdom of Galicia and Volodymyr. 1772–1918. *Old Ukraine: a journal of history and culture*, 1–2, 19–24 [in Ukrainian].

Łoyko, F. (1773a). *Odpowiedz Na Wykład Poprzedzaiący Praw Korony Węgierskiey Do Rusi Czerwoney Y Podola, Tak Iako Korony Czeskiey Do Xięstw Oswiecimskiego Y Zatorskiego*. Drukarnia Jezuitów.

Loyko, F. (1773b). *Zbior Deklaracyi, Not I Czynnosci Głownieyszych, Ktore Poprzedziły I Zaszły Pod Czas Seymu Pod Węzłem Konfederacyi Odprawuiącego Się Od Dnia 18. Wrzesnia 1772. Do 14 Maia 1773.* https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0004081

Lozinsky, M. (1915). *The formation of the Ukrainian crown land in Austria*. [N. c.] [in Ukrainian].

Martens, F. (1875). *Collection of Treaties and Conventions concluded by Russia with foreign countries. Vol. II: Treaties with Austria, 1772–1808*. Printing House of the Ministry of Communications (A. Benke) [in Russian].

Nastasyak, I. (2003). Historical and legal analysis of the entry of Galicia into the Austrian Empire. *Bulletin of the Lviv University. Legal Series,* 38, 84–90 [in Ukrainian].

Neumann, L. (1855). *Recueil des Traités et Conventions conclus par l'Autriche avec les Puissances Étrangères, depuis 1763 juscqu'a nos jours. Tome premier.* F. A. Brockhaus.

Nowak, D. (2018). Sytuacja społeczno-gospodarcza Galicji w latach 1772–1848. *Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej,* 25, 273–293.

Pauli, L. (1983). Andor Csizmadia, Adam Franz Kollár und die ungarische rechtshistorische Forschung. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, 398. Band, Wien 1982, ss. 60. *Czasopismo Prawno-Historyczne,* 35(1), 274–287.

Salmonowicz S. (1972). Adwokat narodowej sprawy. Feliks Franciszek Łojko (1717–1779). *Litery: miesięcznik społeczno-kulturalny wybrzeża*, XI, 6(126), 29–30.

Schönwiesner, S. (1801). *Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus*. Budae.

Volumina legum. Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych 29 seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone. T. VIII. (1860). Petersburg.

Vysotsky, O. (2017). Legitimation. *Great Ukrainian Legal Encyclopedia*. T. 2: Philosophy of Law. Pravo [in Ukrainian].

Wywod Poprzedzaiący Praw Korony Węgierskiey Do Rusi Czerwoney Y Do Podola, Tak Iako Korony Czeskiey Do Xięstw Oswiecimskiego Y Zatorskiego. W Wiedniu: U Iana Tomasza de Trattern. (1772). https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=62995

Отримано редакцією журналу / Received: 15.03.26
Прорецензовано / Revised: 06.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Mark VERON, Student
e-mail: markveron@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Serhii HUMENNYI, PhD (Hist.), Assist. Prof.
ORCID ID: 0000-0001-7168-8453
e-mail: serhii.humennyi@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORICAL AND LEGAL LEGITIMATION OF ACQUISITIONS OF THE HABSBURG MONARCHY IN THE FIRST PARTITION OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH, 1772–1773

Background. ***The article explores the historical and legal legitimization of the territorial acquisitions of the Habsburg Monarchy in the First Partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1772–1773. Particular attention is given to the legal and political arguments employed by both sides to justify or contest the legitimacy of territorial changes, as well as their role within the broader framework of eighteenth-century European diplomacy.***

Methods. ***The study applies a comprehensive methodological approach combining general scientific and specialized historical methods. Source analysis is used to critically examine international treaties and diplomatic documents of 1772–1773; discourse analysis highlights rhetorical and argumentative strategies; while historical-legal and comparative-legal methods allow for the juxtaposition of Austrian and Polish interpretations of international law.***

Results. ***The research identifies three principal lines of argumentation employed by the partitioning powers: appeals to the alleged "anarchy" within the Commonwealth; historical-legal legitimization through reference to the "ancient rights" of monarchs over annexed territories; and coercion of the Polish-Lithuanian state into "voluntary" recognition of the loss of its sovereign territories. The Polish side attempted to use the debate as a diplomatic tool to delay the partition and seek international support, but these efforts proved ineffective. In contrast, Austrian reasoning produced tangible outcomes: Vienna framed the annexation of Galicia and parts of Lesser Poland as a "revindication," i.e., the "return" of lands supposedly once under the authority of the Habsburg crowns of Hungary and Bohemia, and in this context, the annexed territories were given a corresponding name: the "Kingdom of Galicia and Lodomeria with the Duchies of Auschwitz and Zator".***

Conclusions. ***The historical-legal debate surrounding the First Partition of the Commonwealth had limited influence on the actual political process but served as an important instrument for legitimizing Austria's actions and shaping diplomatic narratives in eighteenth-century Europe. The study demonstrates that legal arguments in this period often functioned as political rhetoric designed to reinforce geopolitical interests rather than as effective mechanisms of international law.***

Keywords: ***Polish-Lithuanian Commonwealth, border, First Partition of Poland, Habsburg Monarchy, diplomacy, legitimation, historical-legal debate.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автори не використовували інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the authors did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94:327"1914"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.7

Наталія ГОРОДНЯ, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0001-8152-3927
e-mail: ngorodnia@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЛЬ НІМЕЧЧИНИ У РОЗВ'ЯЗАННІ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: "СУПЕРЕЧКА ФІШЕРА"

Вступ. ***Сутність дискусії навколо праці німецького історика Ф. Фішера "Прагнення світової влади: військові цілі кайзерівської Німеччини в 1914–18 роках" (1961) в Україні відома мало, незважаючи на її суттєвий вплив на оцінки ролі Німеччини у виникненні Великої війни в історіографії.***

Метою пропонованої статті є висвітлення сутності "суперечки Фішера", спричиненої публікацією його резонансної праці. Передбачено реалізацію таких завдань: коротко охарактеризувати працю й основні висновки Ф. Фішера; висвітлити аргументи його опонентів і прибічників; з'ясувати вплив цієї дискусії на критику "історичного метода" й українську історіографію.

Результати. ***На основі вивчення великого обсягу архівних джерел Ф. Фішер зробив такі висновки: Німеччина була відповідальною за розв'язання Великої війни з огляду на імперіалістичні цілі, прагнення до домінування в Центральній Європі та "світової влади". Такі цілі були поширені в німецькому суспільстві, не лише серед пангерманців. Вересневий меморандум канцлера Т. Бетман Гольвега засвідчив, що план анексій розробляли в Німеччині до війни. Її керівники підштовхували Австро-Угорщину до війни із Сербією під час Липневої кризи, хоча розуміли ризики Великої війни. Канцлер дбав не про збереження миру, а про розкол Антанти. Оскільки цілі Німеччини на початку війни були обумовлені суспільними настроями та внутрішньою соціально-економічною ситуацією, існувала тяглість між її цілями в Першій і Другій світових війнах. Висновки Ф. Фішера відновили болючі для німців "звинувачення Версалю". Через це його праця викликала бурхливу наукову дискусію у ФРН і поза її межами. Опоненти критикували Ф. Фішера не лише за радикальні висновки, але й за неправильну інтерпретацію історичних джерел, нездатність зрозуміти їх в історичному контексті. "Суперечка Фішера" поставила під сумнів "історичний метод", тобто здатність істориків висвітлити "історичну правду" на основі джерел.***

Висновки. ***Дослідження засвідчило суттєвий вплив висновків й аргументів Ф. Фішера на українську історіографію. У "суперечці Фішера" ми підтримуємо його опонентів. Хоч ми поділяємо деякі висновки Ф. Фішера, проте вважаємо мотиви Німеччини оборонними, а його аргументи стосовно прагнення Німеччини до імперіалістичної експансії та "світової влади" як основних чинників Великої війни непереконливими.***

Ключові слова: ***Фріц Фішер, "суперечка Фішера", Німеччина, Перша світова війна, відповідальність за війну, історіографія, наукова дискусія, критика "історичного метода".***

Вступ

Про причини і винуватців Великої війни 1914–1918 рр. написані сотні праць, проте досі не існує консенсусу із цих питань. Це обумовлено, серед іншого, національним й емоційним характером історіографії. Історики з держав, які воювали у Першій світовій війні на тому чи іншому боці, зазвичай наводили аргументи на користь відсутності відповідальності за розв'язання війни своєї держави. Радикальним відходом від такої позиції була праця німецького історика Фріца Фішера "Прагнення світової влади: військові цілі кайзерівської Німеччини в 1914–18 роках" ("Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18"), опублікована у 1961 р. Вона викликала бурхливу наукову дискусію у ФРН і поза її межами, названу "суперечкою Фішера" чи "полемікою Фішера" (англ. *Fischer controversy*). Вона мала суттєвий вплив на оцінки ролі Німеччини у розв'язанні Великої війни в історіографії. Незважаючи на це, сутність цієї дискусії є маловідомою в Україні.

Метою пропонованого дослідження є висвітлення сутності "суперечки Фішера", тобто наукової дискусії стосовно відповідальності Німеччини за розв'язання Першої світової війни, спричиненої публікацією книги Ф. Фішера "Прагнення до світової влади". Для досягнення цієї мети передбачається реалізація таких ***завдань***: коротко охарактеризувати працю й основні висновки Ф. Фішера; висвітлити аргументи його опонентів і прибічників; з'ясувати вплив цієї дискусії на критику "історичного метода" й вітчизняну історіографію.

Огляд літератури. Резонансна праця професора Гамбурзького університету Ф. Фішера "Прагнення світової влади" вперше була опублікована в 1961 р. у м. Дюссельдорф (ФРН). У 1962 р. у ФРН було опубліковано її друге, у 1964 р. – третє опрацьоване видання (німецькою мовою); у 1962 р., 1964 р. і 1970 р. – у США (німецькою мовою). У 1967 р. ця праця була опублікована англійською мовою в Лондоні та Нью-Йорку (Fischer, 1967). Згодом її неодноразово перевидавали різними мовами.

Найбільш напруженими дебати навколо праці Ф. Фішера були в ФРН, особливо в 1961–1965 рр. Дискусія відбувалася німецькою мовою, проте її сутність висвітлили критики і прибічники Ф. Фішера у працях, опублікованих англійською мовою. Серед них статті Г. Ріттера (Ritter, 1962/1997), В. Дж. Моммзена (Mommsen, 1966), І. Гайсса (Geiss, 1966), Дж. Джолла (Joll, 1966), Ф. Хейла (Hale, 1976), Д. Кайзера (Kaiser, 1983). Ф. Фішер також брав участь у цій дискусії, включно з публікацією статті з нагоди 25-річчя його резонансної праці (Fischer, 1988).

У 2013 р. вийшов спеціальний випуск "Журналу сучасної історії" (*Journal of Contemporary History*) (т. 48, № 2) під назвою "Суперечка Фішера через 50 років", у якому напередодні 100-річчя початку Першої світової війни було узагальнено сутність, результати й наслідки дискусії навколо монографії Ф. Фішера "Прагнення світової влади". Усі автори були учасниками великої міжнародної конференції з нагоди 50-річчя публікації цієї резонансної праці, що відбулася в жовтні 2011 р. в Німецькому історичному інституті в Лондоні. Вона зібрала істориків трьох поколінь, включно з тими, хто брав участь у "суперечці Фішера" у

© Городня Наталія, 2026

1960–1980-х рр. У статті Дж. Штайнберга (Steinberg, 2013) висвітлено основні питання, які обговорювали на цій конференції, та головні висновки з неї. С. Петзолд проаналізував процес формування Ф. Фішера як історика (Petzold, 2013), Х. Подж фон Штрендмен – політичне й історичне значення "суперечки Фішера" (Pogge von Strandmann, 2013). У статтях Т. Дж. Отте (Otte, 2013), М. Штібба (Stibbe, 2013), Дж. Сандорна (Sanborn, 2013), Г. Кроненбіттера (Kronenbitter, 2013) висвітлено вплив "суперечки Фішера" на історіографію Великої Британії, НДР, СРСР і Австрії, відповідно; у статті Дж. Дженкінс (Jenkins, 2013) – на глобальну історію Німеччини в Першій світовій війні. Стаття А. Момбауер порушує питання методології історичних досліджень у контексті "суперечки Фішера" (Mombauer, 2013).

Методи

Пропоноване дослідження ґрунтується на критичному аналізі праць опонентів і прибічників Ф. Фішера та власному досвіді викладання історії Першої світової війни. Використано методи контент-аналізу, систематизації, історіографічного аналізу, критичного аналізу історичних джерел, порівняльного аналізу підходів істориків до висновків й аргументів Ф. Фішера.

Результати

Монографія Ф. Фішера "Прагнення світової влади" була ґрунтовною працею обсягом близько 900 сторінок, що складалася зі вступу і трьох розділів. У вступі йшлося про довоєнний "німецький імперіалізм" і початок війни в 1914 р. У трьох розділах висвітлювались військові цілі Німеччини у 1914–1916 рр., криза 1917 р. і фінальний рік війни. Праця базувалась на великій джерельній базі, переважно на документах нещодавно відкритих німецьких урядових архівів. Для цього Ф. Фішер і його учні здійснили велику пошукову роботу в національних архівах ФРН і НДР – у Бонні, Кобленці, Потсдамі, Мерзебурзі, а також у Відні та інших містах (Hale, 1976, p. 266).

У вступі до цієї монографії автор пояснював, що участь у дискусії стосовно відповідальності окремих державних діячів і військових лідерів ворожих держав за початок Великої війни не була його метою. Під впливом американських досліджень, особливо праці Х. Гацке "Рух Німеччини на Захід" (Gatzke, 1950), його праця була присвячена дослідженню питання, які соціоекономічні групи, політичні партії, національні організації, інституції (школи, університети, князі, державні адміністрації) та військові лідери впливали на кайзера і призначеного ним канцлера для формулювання військових цілей Німеччини (Fischer, 1988, p. 209)

Хоч питання про відповідальність за розв'язання війни не було предметом дослідження Ф. Фішера, він не залишав сумніву щодо своєї позиції. На основі вивчення архівних документів він покладав усю відповідальність на Німеччину.

По-перше, Ф. Фішер вважав, що війну спричинили імперіалістичні інтереси Німеччини, її прагнення до територіальної і торговельно-економічної експансії. Такі експансіоністські цілі підтримували не лише пангерманські екстремісти; вони були поширені серед німецьких лідерів – цивільних і військових. Найбільш вираженими були їхні інтереси створити велику Центральну Європу (Mitteleuropa) під німецьким домінуванням. Проте вони також прагнули і до "світової влади" (Weltmacht) на основі імперіалістичних цілей, тобто гегемонії Німеччини у світі (Hale, 1976, pp. 258, 266, 277).

По-друге, посилаючись на Вересневий меморандум канцлера Т. фон Бетман Гольвега, Ф. Фішер стверджував, що німецькі плани анексій розроблялися послідовно ще до війни на основі домінантних на той час настроїв у Німеччині.

Цей меморандум (9 вересня 1914 р.) канцлер надіслав у Берлін своєму заступнику, державному секретарю внутрішніх справ К. Дельбрюку у той час, коли тривала битва на р. Марна; французька контратака вже розпочалася, але її результати були ще невідомі. У ньому викладалися плани анексії Німеччиною окремих територій Франції й Бельгії (п. 1–2); включення до німецької федерації Люксембургу (п. 3); тіснішої асоціації Голландії з Німецькою імперією (п. 6); створення "Центральноєвропейської економічної асоціації" на основі спільних митних угод у складі Франції, Бельгії, Голландії, Данії, Австро-Угорщини, Польщі, та, можливо, Італії, Швеції й Норвегії (п. 4). Згідно з п. 5, "питання колоніальних надбань, передусім створення суцільної центральноафриканської колоніальної імперії", мали розглядати пізніше, "як і цілі Німеччини стосовно Росії" (The September Memorandum, 1914).

По-третє, Ф. Фішер обґрунтував тезу, що Велика війна не була наслідком дипломатичних прорахунків під час Липневої кризи 1914 р. На основі вивчення документів він дійшов висновку, що після вбивства 28 червня 1914 р. сербським націоналістом ерцгерцога Франца-Фердинанда керівники Німецької імперії підштовхували Австрійсько-Угорську монархію до війни із Сербією шляхом заяв про повну підтримку її дій, хоча розуміли, що це могло призвести до великої європейської та світової війни.

На противагу думці, яка сформувалася в історіографії ФРН, Ф. Фішер стверджував, що реакція Австро-Угорщини на вбивство була спочатку обережною. Лише невелика група у Відні, куди входив і голова генштабу К. фон Гетцендорф, прагнула скористатися вбивством наступника престолу, щоб військовим шляхом урегулювати "проблемне сербське питання". Проте навіть вони вважали, що для Балканської кампанії була необхідна тверда підтримка Німеччини (Hale, 1976, p. 269).

Ф. Фішер стверджував, що німецький уряд не намагався зберегти мир, натомість вважав Липневу кризу сприятливою можливістю (з позиції співвідношення військових сил сторін) для досягнення "великого дипломатичного успіху", щоб "вишутовхати" Росію з Балкан, і не відкидав можливість війни для досягнення цієї цілі (Ritter, 1997, p. 135). За оцінкою Ф. Фішера, канцлер більше дбав про розкол Антанти, ніж про мир, тобто про відокремлення Великої Британії від Франції і Російської імперії. Для цього йому потрібно було представити винною Росію. Він намагався досягти цього за будь-яку ціну. Проте він до останнього розраховував на нейтралітет Великої Британії у разі війни. Якби забезпечити це не вдалося, він вважав, що британський уряд можна було дипломатичними засобами переконати вийти з війни після її початку (Joll, 1966, pp. 105, 110; Hale, 1976, p. 271).

По-четверте, у зв'язку з попередньою тезою та на противагу думці, що сформувалась у західнонімецькій історіографії, Ф. Фішер стверджував, що канцлер Т. Бетман Гольвег не був поміркованим "голосом стриманості" в 1914 р. (Hale, 1976, p. 277). Для нього канцлер був типовим продуктом сил, що домінували в німецькому суспільстві на початку XX ст., коли німці були впевненими у своїй силі (політичній, індустріальній та військовій) і прагнули "світової влади". Це мало компенсувати несприятливі для Німеччини чинники, пов'язані з її порівняно пізньою появою на світовій сцені як об'єднаної держави. Ф. Фішер показав, що перед війною канцлер мав контакти з діячами, які прагнули домінування Німеччини в Центральній Європі та значною мірою поділяв їхнє бачення. Крім

цього, він підтримував ідею "світової влади". Хоч він розраховував досягти її мирним шляхом (Weltmacht ohne Krieg), але сприймав ідею війни. В основі його політики були розрахунки, що в разі, якщо війна розпочнеться, це мало відбутися за умов, якомога сприятливіших для Німеччини (Joll, 1966, pp. 105, 110; Hale, 1976, p. 271).

По-п'яте, Ф. Фішер показав, що цілі Німеччини на початку війни були продуктом внутрішньої соціальної й економічної ситуації. На основі цього він дійшов висновку про тяглість між цілями Німеччини в Першій і Другій світових війнах (Joll, 1966, pp. 103–104). Іншими словами, згідно з висновками Ф. Фішера, цілі німецьких лідерів до 1914 р. передвістили цілі Гітлера (Joll, 1966, p. 112).

Після публікації монографії Ф. Фішера вчені високо оцінили його архівні дослідження. Проте висновки дослідника про відповідальність Німеччини за початок Великої війни з огляду на прагнення до імперіалістичних загарбань і "світової влади", а також про тяглість її цілей у двох світових війнах, увійшли в конфронтацію з традиційними підходами істориків, передусім у ФРН. Вони полягали в тому, що мотиви Німеччини у Великій війні були оборонними, оскільки вона та її союзниця Австрійсько-Угорська монархія були оточені ворожими державами – Францією і Російською імперією, які з 1892–1894 рр. були союзниками із взаємними військовими зобов'язаннями і з 1907 р. співпрацювали з Великою Британією в межах Троїстої Антанти.

Висновки Ф. Фішера відновили "звинувачення Версалю" про відповідальність Німеччини за розв'язання Першої світової війни (за ст. 231 Версальського миру 1919 р.) і болючі для німців дискусії з цього питання. Через це праця Ф. Фішера викликала не лише науковий, але й значний політичний резонанс.

Президент бундестагу О. Герстенмайер опублікував негативну рецензію на монографію Ф. Фішера в щотижневику "Christ und Welt". Редактор однієї із впливових газет ФРН звинуватив Ф. Фішера в "національному мазохізмі" та закликав його звільнитися з університету (Joll, 1966, p. 103). Проте загалом реакція провідних журналістів була нейтральною, а іноді навіть позитивною.

"Суперечка Фішера" досягла піку в 1964 р. – 50-річчя початку Першої світової та 25-річчя початку Другої світової війни. У дискусію втрутились члени уряду Г. Аденауера, які попереджали про небезпеку для "національної свідомості" німців (Pogge von Strandmann, 2013). Після звернення авторитетного дослідника Першої світової війни Г. Ріттера і президента Німецької асоціації істориків К. Д. Ердмана до міністра закордонних справ Г. Шрьодера МЗС ФРН скасувало лекційний тур Ф. Фішера у США на запрошення Інституту Гете. Лише після публічного протесту 12 видатних американських істориків він все-таки відбувся (Joll, 1966, p. 103; Hale, 1976, p. 271; Fischer, 1988, p. 208).

Як пояснював Ф. Фішер, у німецькій суспільній думці з 1919 р. до початку 1960-х рр. домінувало переконання, що причини Першої світової війни обумовлювались європейською динамікою загалом, тож відповідальність за неї поділяли усі великі держави, які брали в ній участь. Теза британського прем'єра Д. Ллойд Джорджа, що "народи зісковзнули з краю прірви у киплячий казан війни" була "зручною" для німців. Заперечення цієї тези університетським істориком викликало обурення в ФРН і було розцінено як "зраду". За словами Ф. Фішера, "м'яка подушка, на якій задоволені й консервативні німці сподівалися спати, було грубо видалено з-під їхньої голови" (Fischer, 1988, p. 208). В усіх вітальних словах перед лекціями Ф. Фішера в університетах США звучала думка: для американців було неважливо, що робила чи не робила Німеччина в 1914 р. Однак те, що в 1964 р. німці були неготові до відкритої дискусії із цих питань, їх дійсно турбувало і вони вважали це дійсно політичною справою (Fischer, 1988, p. 208). Як писав відомий британський історик Дж. Джолл, реакція на працю Ф. Фішера в Німеччині висвітлив певні фундаментальні проблеми в цій державі (Joll, 1966, p. 103).

Важливим компонентом "суперечки Фішера" був її історичний контекст. В умовах "холодної війни" ФРН була прикордонною державою між НАТО і Варшавським блоком. У 1961 р., коли було вперше опубліковано працю Ф. Фішера, був споруджений Берлінський мур. Того ж року в Ізраїлі відбувався суд над А. Айхманом, який відігравав центральну роль в "остаточному вирішенні єврейського питання". У 1963 р. у Франкфурті розпочалися судові процеси у зв'язку зі злочинами в таборі смерті Аушвіц-Біркенау. Уряд Аденауера багато працював над створенням позитивного іміджу ФРН для її інтеграції в атлантичну спільноту. Праця Ф. Фішера, який доводив, що в Першій і Другій світових війнах Німеччина реалізовувала подібні цілі, обумовлені суспільними настроями, підривала ці зусилля.

Найбільшим критиком Ф. Фішера був Герхард Ріттер, багаторічний професор Університету Фрайбурга і ветеран Першої світової війни. У червні 1962 р. в "Історичному журналі" (Historische Zeitschrift) він опублікував статтю "Нова теорія про військову вину?". У 1997 р. вона була передрукована англійською мовою під назвою "Анти-Фішер: нова теза про військову вину?" (Ritter, 1997).

Г. Ріттер оцінював монографію та інші роботи Ф. Фішера як "національну трагедію". Хоч він вважав за потрібне переглянути деякі висновки консервативної німецької історіографії про винуватців Великої війни, але не міг прийняти радикальну позицію Ф. Фішера. До смерті у 1967 р. він гостро критикував його за досить слабку фактологічну підтримку своїх центральних тез, за цитування німецьких політиків поза контекстом, неточність в інтерпретаціях і акцентах, нездатність зрозуміти значення джерел в історичному контексті.

Наукові дебати навколо праці Ф. Фішера досягли найбільшої інтенсивності під час історичних конгресів у Берліні (жовтень 1964 р.) і Відні (вересень 1965 р.). У виступі на конгресі Німецької історичної асоціації в Берліні 1964 року Г. Ріттер продемонстрував, як робота з історичними джерелами може призвести до цитування неправдивих або неповних цитат. Він вважав, що Ф. Фішер не лише неправильно інтерпретував документи, але зробив це з політичною метою (Joll, 1966, pp. 107–108).

У відповідь на тезу Ф. Фішера про готовність німецького уряду до війни, яку той вважав необхідною, Г. Ріттер правильно, на нашу думку, сформулював питання – була політика Німеччини в тих умовах агресивною чи захисною? Це було основне питання, навколо якого відбувалися дискусії між істориками різних держав із 1919 р., і праця Ф. Фішера знову їх відновила (Ritter, 1997, p. 135). Г. Ріттер вважав, що неможливо відповісти на це питання без історичного розуміння того періоду. За його оцінкою, позиція Німеччини була захисною, передбачаючи захист союзника Австро-Угорщини як великої держави. Одним з аргументів було те, що в Берліні розглядали домінування Російської імперії на Балканах, включно з Угорщиною, як загрозу Німеччині й усій Центральній Європі (Ritter, 1997, pp. 137–138).

Між іншим, на думку Г. Ріттера, Ф. Фішер неправильно інтерпретував вільгельмівську риторику про "світову місію Німеччини". Г. Ріттер згадував, що в юності його засте-

рігали не плутати риторику національного ідеалізму з риторикою шовіністичних пангерманістів. На його думку, Ф. Фішер не розібрався в цьому і замінив "щире почуття місії" на "хижацький експансіонізм". Через це в його праці Т. фон Бетман Гольвег представлений як прибічник пангерманізму, у той час як він був "щирим національним ідеалістом" (Hale, 1976, pp. 272–273).

Г. Ріттер рішуче відкидав висновки Ф. Фішера про "тяглість" воєнних цілей Німеччини та поширення експансіоністських прагнень серед населення. Він доводив, що ці висновки були зроблені на основі заяв окремих німецьких лідерів, які не відображали домінантні суспільні настрої. Хоч деякі військові, як-от Г. Мольтке-молодший, дійсно були переконаними експансіоністами, вони були невеличкою меншістю в німецькому офіцерському корпусі.

Загалом Г. Ріттер ставив під сумнів щирість тези Ф. Фішера про відсутність прагнення знову порушити питання про вину Німеччини за розв'язання Великої війни. За його оцінкою, праця "Прагнення світової влади" була "відновленням звинувачень Версалю" (Hale, 1976, p. 273).

Активну участь у дискусії на боці Г. Ріттера брали відомі німецькі історики: К. Д. Ердман (Karl Dietrich Erdmann), М. Фройнд (Michael Freund), Е. Зехлін (Egmont Zechlin), Х. Херзфльд (Hans Herzfeld), Г. Манн (Golo Mann), Л. Дехіо (Ludwig Dehio).

Американський історик Ф. Хейл вважав Г. Ріттера "голосом консервативних істориків", які були лояльними до ревізіоністської традиції та відкидали обгрунтованість ст. 231 Версальського договору. Проте він визнавав, що серед критиків Ф. Фішера були також ліберальні історики, як-от Г. Манн і Л. Дехіо (Hale, 1976, p. 271).

Хоча Л. Дехіо сприймав тезу Ф. Фішера про прагнення Німеччини до домінування в Центральній Європі, але відкидав твердження про її "імперіалістичні" "експансіоністські" цілі та їхню "тяглість". На його думку, Ф. Фішер помилково поєднав військові цілі Німеччини під спрощеною категорією "імперіалізм", не беручи до уваги частково захисний характер деяких запропонованих анексій (Hale, 1976, p. 272).

Х. Херзфельд вважав, що провідні німецькі політики, зокрема й канцлер, спочатку не підтримували анексіоністські цілі. Вони виникли вже під час війни через потребу підпорядкування внутрішньої та зовнішньої політики військовим цілям. Він також заперечував, що теза про "світову владу" мала широку народну підтримку (Hale, 1976, pp. 266–267).

На думку Е. Зехліна, Вересневий меморандум не був заявою про цілі, заради яких Німеччина вступила у війну. Натомість він містив пропозиції економічної організації Європи й окупації стратегічних пунктів на побережжі Англійського каналу, завдяки яким можна було перемогти Велику Британію (Joll, 1966, p. 110).

Однією з найпоширеніших підстав для критики Ф. Фішера було те, що він розглядав лише німецькі військові плани і працював винятково з німецькими документами, що робило його висновки однобічними, обмеженими.

Оскільки англомовний переклад праці Ф. Фішера було опубліковано лише в 1967 р., деякі учасники дискусії змогли представити свої аргументи англомовній аудиторії у спеціальному випуску "Журналу сучасної історії" (Journal of Contemporary History, Vol. 1, No. 3) 1966 р.

В. Моммзен у цьому випуску відзначав тенденцію Ф. Фішера обмежуватися дослівним цитуванням документів, не враховуючи ситуацію, в якій вони були написані, та специфічних цілей, яким вони слугували. На думку В. Моммзена, він просто надавав нові факти з єдиною метою – підтвердження своєї основної тези й ігнорував той факт, що політика рідко узгоджувалася зі словами (Mommsen, 1966, pp. 47–48).

Лідером захисту Ф. Фішера був Імануель Гайс (Imanuel Geiss), його колега в Університеті Гамбурга і колишній учень. Він повністю підтримав висновки Ф. Фішера й оцінив його монографію як перше велике дослідження у ФРН, що порушило старе табу й інкорпорувало критичні висновки італійського історика Луїджі Албертіні (Albertini, 1952–1957). У статті, опублікованій у спеціальному випуску "Журналу сучасної історії" 1966 р. І. Гайс знайомив англомовних читачів зі змістом дискусії та пояснював інтерпретацію Ф. Фішером подій 1914–1918 рр., аргументуючи її фактами з історичних джерел (Geiss, 1966).

До прибічників Ф. Фішера належав й оксфордський професор Дж. Джолл, який написав вступні статті до перших англомовних видань його резонансної праці.

За оцінкою Дж. Джолла, критики Фішера зосереджували увагу на персоналіях, чиї рішення й дії були критично важливими для німецької політики в липні – серпні 1914 р. – кайзері Вільгельмі II, канцлері Т. фон Бетман Гольвегу, державному секретарі закордонних справ Г. фон Ягові, голові генштабу Г. фон Мольтке. Проте це не було намірами Ф. Фішера, який прагнув показати, що плани Німеччини і цілі, щойно війна почалась, були продуктом соціальної й економічної ситуації в Німеччини, яка й обумовлювала рішення її лідерів (Joll, 1966, pp. 103–104).

Дж. Джолл приймав аргументи Ф. Фішера, що в липні 1914 р. Німеччина підбурювала Австро-Угорщину до війни і вважав, що у зв'язку із цим було важко підтримувати "зручну тезу" Д. Ллойд Джорджа про спільну відповідальність великих держав (Joll, 1966, p. 107). Дж. Джоллу важко було повірити, що війна була захисною реакцією Німеччини з метою розірвати коло ворожих держав, які її оточували. Для нього, як і для Ф. Фішера, Вересневий меморандум був свідченням тяглості політики й анексіоністських цілей Німеччини, адже він з'явився надто швидко після початку війни (Joll, 1966, p. 109–110). Він зазначав, що програма, викладена у Вересневому меморандумі, була подібною до ідей деяких провідних підприємців про створення економічно об'єднаної Центральної Європи і навіть до анексіоністських вимог Пангерманської ліги, окреслених незадовго до того (Joll, 1966, p. 106).

Дж. Джолл відкидав критику Ф. Фішера за те, що він описував лише німецькі військові плани і працював винятково з німецькими документами. Він не заперечував, що держави Антанти теж мали анексіоністські цілі, проте Ф. Фішер писав монографію про німецькі військові цілі, а не історію війни. За його оцінкою, для однієї людини було б фізично неможливо впоратися з усіма матеріалами і зробити аналіз, який стосувався б усіх ворожих держав (Joll, 1966, p. 107).

Дж. Джолл визнавав, що в основі дискусії Г. Ріттера і Ф. Фішера була різна інтерпретація ними документів (Joll, 1966, p. 109). Проте він вважав, що на критиків Ф. Фішера впливала їхня надмірна увага до персоналій (Joll, 1966, p. 104). Підходи Г. Ріттера він пояснював його приналежністю до покоління німецьких істориків, які пережили сильні патріотичні почуття під час Першої світової війни (у вересні 1914 р. він працював шкільним вчителем, а в 1964 р. йому було 75 років). Оскільки Ф. Фішер належав до молодшого покоління, це уможливило його більш неупереджені висновки (Joll, 1966, p. 108).

Праця Ф. Фішера отримала негласну підтримку істориків НДР. Хоча в умовах "холодної війни" вони намагались ідеологічно дистанціюватися від "школи Фішера" в Гамбургу, марксистські історики ніколи не відмовлялися від тези про імперіалістичні інтереси Німеччини як

основну причину війни. Висновки і методологія Ф. Фішера мали значний вплив принаймні на двох провідних східнонімецьких дослідників Великої війни (Stibbe, 2013). Його висновки й аргументи було використано у п'ятому томі (1914–1917 рр.) "Історії німецького робітничого руху" в 15-ти томах, яку в 1960-х рр. видавав Інститут марксизму-ленінізму Соціалістичної єдиної партії Німеччини (Hale, 1976, p. 274).

Висновки й аргументи Ф. Фішера поділяли також радянські історики, які вважали імперіалізм, особливо німецький, вирішальним чинником Першої світової війни. Незважаючи на це, радянські історики не посилалися на праці Ф. Фішера напряму (Sanborn, 2013). Це, очевидно, обумовлювалось тим, що в СРСР працю Ф. Фішера не було опубліковано. Проте статтю про нього й основні висновки його дослідження вміщував т. 15 (1974, с. 196) Радянської історичної енциклопедії в 16 томах (1961–1976 рр.).

Американський історик Ф. Хейл, який деякий час був учнем Ф. Фішера в Університеті Гамбурга, оцінював його наукові праці як "революцію Фішера", яка протистояла "міфу" про невинність Німеччини, що домінував у німецькій історіографії про Першу світову війну (Hale, 1976, pp. 259–260). Він визнавав, що дослідження Ф. Фішера отримали набагато більш сприятливе сприйняття за кордоном, ніж у Німеччині. Так, у США його репутація була високою, хоча його висновки кинули виклик американським "ревізіоністам" – С. Фею, Х. Е. Барнесу та іншим, – які захищали дії Німеччини у 1914 р. (Hale, 1976, p. 275).

Хоч в цілому Ф. Хейл поділяв висновки Ф. Фішера, проте не підтримував думки, що Німеччина прагнула гегемонії над світом. Основна ідея Ф. Фішера, вважав він, полягала в тому, що вона хотіла лише рівних можливостей з іншими державами, а не домінування над ними (Hale, 1976, p. 277).

Ф. Хейл знову порушив ключове питання про мотиви, що спонукали керівників Німеччини піти на ризик Великої війни під час Липневої кризи: чому Німеччина, яка процвітала продовж попередніх 20 років і пишалася тим, що стандарти життя населення постійно зростали, була готова порушити мир? (Hale 1976, p. 270). У пошуках відповіді на це питання він підтримував таку тезу Ф. Фішера: керівники Німеччини не вірили, що існувала альтернатива збереження загального миру в Європі. Вони вважали, що Німеччина майже повністю оточена ворожими державами і територіальна експансія необхідна їй для продовження економічного процвітання. Вони реагували на примирення Франції і Великої Британії (Антанта, 1904 р.) та Росії й Великої Британії (Антанта, 1907 р.) спробами розділити їх, але останні були безуспішними. Криза 1914 р. відкривала перспективу ізолювати від інших держав Троїстої Антанти Росію, яка відкрито підтримувала "сербську справу" і часто була на боці "південних слов'ян" у їхній конфронтації з Віднем (Hale, 1976, p. 270).

Ф. Фішер не стояв осторонь цієї дискусії. У 1965 і 1969 р. він опублікував ще дві монографії "Світова влада чи занепад: Німеччина у Першій світовій війні" (Weltmacht oder Niedergang: Deutschland im Ersten Weltkrieg) і "Війна ілюзій: політика Німеччина з 1911 до 1914" (Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914). У 1974 і 1975 р. їх було опубліковано англійською мовою (Fischer, 1974; 1975).

За словами Ф. Фішера, у праці "Війна ілюзій" він глибше розглянув соціально-економічні проблеми вільгельмівської Німеччини і поставив у центр аналізу питання про тяглість імперіалістичної політики Німеччини до Липневої кризи і початку війни. Крім того, у розд. 17 вчений детально розкрив вплив "слов'янської загрози" на політику Німеччини (Fischer, 1988, pp. 212–213).

У 1979 р. була опублікована праця Ф. Фішера "Союз еліт: про безперервність владних структур у Німеччині, 1871–1945" (Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland, 1871–1945). В англійському перекладі вона вийшла в 1986 р. під назвою "Від кайзерівського рейха до Третього рейха: елементи тяглості в німецькій історії, 1871–1945" (Fischer, 1986).

У працях 1980-х рр. відмінності між критиками та прибічниками Ф. Фішера не були явно вираженими. Учені, які досліджували питання про причини Першої світової війни та роль Німеччини, приймали деякі тези Ф. Фішера і заперечували інші.

Огляд досліджень про роль Німеччини у розв'язанні Першої світової війни, опублікованих після резонансної праці Ф. Фішера, знаходимо у статті американського історика Д. Кайзера (Kaiser, 1983). Він частково підтримував висновки Ф. Фішера: визнавав зв'язок між внутрішньою і зовнішньою політикою Німеччини перед Великою війною, поділяв його оцінки ролі канцлера Т. Бетман Гольвега перед війною та налаштованість німецького суспільства на зовнішню експансію, зокрема й колоніальну. Проте Д. Кайзер зазначав, що в полі зору німців були не британські, а французькі колонії в Африці та бельгійське Конго. Натомість канцлер намагався нормалізувати відносини з Великою Британією. Цій меті слугувало, між іншим, скорочення німецької програми будівництва флоту. Зі свого боку, він прагнув досягти від Лондона зобов'язань нейтралітету в разі війни. За аналізом Д. Кайзера, питання про можливість війни Німеччини з Британією, Францією і Росією імператор Вільгельм II уперше підняв на Військовій раді 8 грудня 1912 р., скликаній ним через доповіді, у яких прогнозувалося, що Велика Британія підтримає Францію навіть тоді, якщо війна розпочнеться у Східній Європі (Kaiser, 1983, pp. 465–466).

На відміну від Ф. Фішера, Д. Кайзер не вважав, що війна слугувала цілям задоволення економічних потреб Німеччини, показники економічного розвитку якої були позитивними. Він також відкидав такий мотив внутрішнього характеру як потребу зменшити вплив соціал-демократів, які на виборах 1912 р. здобути у рейхстагу 110 місць. Навпаки, завдяки цьому канцлер зміг провести через рейхстаг деякі законопроєкти, чого не міг зробити раніше (Kaiser, 1983, p. 462). Унаслідок відстеження зв'язку між рішеннями уряду і впливом крайньо-правих організацій (як Пангерманський союз) Д. Кайзер дійшов висновку про відсутність їхнього вирішального впливу. Він також заперечував тезу Фішера, що Німеччина підштовхувала Австро-Угорщину до війни під час Липневої кризи, і доводив, що керівники Австро-Угорщини ухвалили рішення про рішучі дії проти Сербії до того, як провідний австрійський дипломат граф А. Ойос прибув з місією у Берлін (Kaiser, 1983, p. 466).

У 1984 р. була опублікована праця Дж. Джолла "Джерела Першої світової війни" (Joll, 1984). Її багато разів перевидавали, а в 1998 р. видали в РФ російською мовою. Завдяки цьому російськомовні читачі змогли ознайомитися з висновками Ф. Фішера, які поділяв її автор.

Дискусію із Ф. Фішером продовжили К. Д. Ердман і Е. Зехлін. Вони обгрунтовували оборонний і превентивний характер війни з боку Німеччини в публікаціях в журналі "Politik und Geschichte: Europa 1914: Krieg oder Frieden, Gegenwartsfragen" (Kiel, 1985, vol. 48). Ситуацію в липні 1914 р. вони описали як таку, що виникла через імперіалістичні амбіції держав Троїстої Антанти й "оточення" ними Німеччини. Автори пояснювали рішення, прийняті в Берліні, як оборонні, спровоковані рішеннями Франції, Британії та Росії у травні–червні 1914 р.: інформацією

про переговори між Британією і Росією стосовно військово-морської угоди; страхом перед трансформацією Троїстої Антанти у військовий союз; загрозами формування нового Балканського союзу під керівництвом Росії та розпаду Австро-Угорщини; пансербським націоналізмом і російським панславізмом. Автори доводили, що рішення, прийняті в Берліні під час Липневої кризи, були обумовлені цими загрозами та розрахунками, що через два-три роки, після того як завершиться військове переозброєння Росії, Німеччина не зможе їй протистояти, що призведе до зрушень у європейській рівновазі сил на користь Троїстої Антанти (Fischer, 1988, pp. 215–216).

З нагоди 25-річчя публікації монографії "Прагнення світової влади" її автор Ф. Фішер здійснив огляд дискусії, пояснив її сутність у кількох тезах та повторив свій висновок: "Німецький уряд ніс вирішальну частину історичної відповідальності за початок Великої війни" (Fischer, 1988, p. 223).

За оцінкою Ф. Фішера, по-перше, великий резонанс його праці викликали не наукові, а політичні мотиви.

По-друге, його основний опонент Г. Ріттер обмежив дискусію питанням "провини за війну", у той час як мета дослідження була іншою. Водночас автор визнавав, що його праця відкинула тезу про "оборонний" характер війни з боку Німеччини, а отже, порушила "національне табу", ретельно сформоване у міжвоєнний період.

По-третє, Г. Ріттер повернув дискусію від намірів автора до обговорення особистостей, особливо канцлера Т. Бетман Гольвега. Згідно з поясненнями Ф. Фішера, одним з його аргументів на користь негативних оцінок ролі канцлера була зміна його ставлення до Росії. Під "імперіалістичною політикою" він мав на увазі довоєнну політику Німеччини на Балканах і в Османській імперії (Багдадська залізниця і угода про позику). Економічно-імперіалістичний характер цієї політики, за його словами, виявився у фінансовій конкуренції з більш могутніми Британією і Францією (Fischer, 1988, pp. 212–213).

Стосовно оцінок Вересневого меморандуму, Ф. Фішер визнав, що канцлер відкидав "екстремальні анексії" (територій з ненімецьким населенням). Натомість він віддавав перевагу створенню буферних держав на заході та сході (подібної до системи радянських сателітів) і забезпеченню провідної фінансової, комерційної та індустріальної ролі Німеччини в Центральній Європі у формі Центральноєвропейської економічної системи (Fischer, 1988, p. 211).

По-четверте, Ф. Фішер заперечив тезу, "приписану його опонентами", про планування війни Німеччиною продовж тривалого часу. Згідно з його поясненнями, "шлях до війни було прокладено лише після 1911 р.", коли з'явився "новий націоналізм", не лише в Німеччині, але також у Франції й Росії. Навіть Військова рада, скликана Вільгельмом II 8 грудня 1912 р. не свідчила про планування війни. Проте вона мала важливі наслідки для розбудови німецьких збройних сил і психологічної підготовки нації для війни проти Росії (Fischer, 1988, pp. 214–215). Зі слів Ф. Фішера, його дослідження показало, що переконання в неминучості війни й ідея превентивної війни були вкорінені в суспільній свідомості Німеччини. Канцлер переконався у необхідності війни у грудні 1913 р. – лютому 1914 р. Одним з чинників була відставка "пронімецького" голови Ради міністрів Російської імперії В. Коковцова (Fischer, 1988, p. 215).

По-п'яте, на противагу аргументам К. Д. Ердмана і Е. Зехліна про "оборонну превентивну війну" Німеччини, Ф. Фішер зазначав, що вони не приділяли достатньої уваги німецькому імперіалізму, вираженому в "Weltpolitik" ("світовій політиці") і в створенні флоту. На його думку, саме ці рішення Німеччини у 1898–1907 рр. спричинили появу Троїстої Антанти. Ф. Фішер посилався на заяву канцлера 6 серпня 1914 р., через два дні після декларації війни Великою Британією та його промови в рейхстазі. Згідно з нею, "військовими цілями" Німеччини мали стати "відкат Російського деспотизму до Москви" і створення "буферних держав" (Фінляндії, Польщі, України) між Росією і Німеччиною та Австро-Угорщиною. За оцінкою Ф. Фішера, "якщо внаслідок війни передбачалась зміна статус-кво, чи могла вона бути оборонною?" (Fischer, 1988, pp. 216–217).

По-шосте, Ф. Фішер знову повторив свої висновки про тяглість німецької політики від Першої до Другої світових війн (Fischer, 1988, p. 218).

За його оцінкою, унаслідок "суперечки Фішера" більшість німецьких істориків за останні 20 років прийняли результати його досліджень, виникла "школа Фішера", його висновки призвели до змін в підручниках і рекомендованій літературі для читання в школі й університетах. Усе це змінило погляди на 74-річну історію Прусько-німецької імперії. Йому вдалося висвітлити не лише позицію Німеччини до зовнішнього світу перед Великою війною, але також внутрішню ситуацію в державі. Оскільки німці не прийняли поразку в Першій світовій війні, це стало передумовою для підйому націонал-соціалізму і Другої світової війни. Тож своєю працею він зробив внесок у "болючий процес позбавлення ілюзій" про характер Вільгельмівської імперії та Веймарської республіки, щоб примусити німців до самокритики (Fischer, 1988, p. 223).

Ф. Фішер відзначав також свій позитивний вплив на методологію історичних досліджень, запропонувавши перехід від "історицизму" до соціально-економічного і структуралістського погляду на історію (Fischer, 1988, p. 222).

Надалі "суперечка Фішера" не виходила за межі початкових дебатів. Учасники дискусії лише вносили в неї окремі корективи з посиланнями на опонентів і прибічників Ф. Фішера попередніх років.

Крім відновлення дискусій про відповідальність Німеччини за розв'язання Першої світової війни, що було для німців надзвичайно болючим, "суперечка Фішера" вплинула на критику "історичного метода". Оскільки в основі аргументів представників "школи Фішера" було використання великої кількості історичних джерел, передусім урядових документів, виникло питання: наскільки можна довіряти історичним документам, щоб висвітлити "історичну правду".

Проблему різних інтерпретацій тих самих документів демонструє інтерпретація Дж. Джоллом Вересневого меморандуму. В оригінальному тексті п. 5 було сформульовано так: "питання колоніальних надбань, передусім створення суцільної центральноафриканської колоніальної імперії", мало розглядатися пізніше, "як і цілі Німеччини стосовно Росії" (The September Memorandum, 1914). Згідно з інтерпретаціями Дж. Джолла, у ньому йшлося про поширення німецької влади на схід через анексії або через створення Польщі як німецького сателіта та послаблення Росії через підбурювання будь-яких підривних рухів в цій державі, у той час як Німеччина закладе основи нової колоніальної імперії, приєднанням великих територій в Центральній Африці (Joll, 1966, p. 106).

Крім хибної інтерпретації Ф. Фішером джерел та їхньої оцінки без урахування історичного контексту, критики вказували на надмірне спрощення ним характеру політики Німеччини напередодні й під час Великої війни без урахування нюансів, які, за характеристикою Н. Онкена, були "душею політики" (Joll, 1966, p. 111). Дж. Джолл

відповідав, що історія може бути написана по-різному – як історія нюансів і як історія основних тем. У зв'язку із цим автори могли використовувати урядові архіви по-різному. Інтерпретація документів, на його думку, також залежала від автора, особливо коли йшлось про оцінки особистостей (Joll, 1966, p. 104).

У контексті цієї дискусії вважаємо важливою статтю британської дослідниці Першої світової війни А. Момбауер (Mombauer, 2013). За її оцінкою, тема причин і початку Першої світової війни є унікальною в історіографії XX ст. через її емоційний характер, питання провини і велику кількість документальних джерел (Mombauer, 2013, p. 292). "Суперечка Фішера" мала такий значний вплив на історіографію саме через позитивістський фокус на документах як на артефактах, здатних виявити незаперечну правду про причини війни. У зв'язку із цим авторка привертала увагу до процесу формування архівів та відзначала вплив на нього апарату влади, який формував соціальну пам'ять, охоплюючи й рішення про те, які документи потрібно зберігати. Усе це визначало, які з них можуть потрапити до істориків, а отже, як історики вивчали минуле (Mombauer, 2013, p. 309).

Позитивістський фокус на документах, здатних розкрити "історичну правду", суперечив постмодерністським теоріям, що з'явилися майже одночасно з початком "суперечки Фішера". Під час дебатів, які розпочались в 1960-ті рр. й інтенсифікувались у наступні десятиріччя, теоретики постмодернізму поставили під сумнів можливість здійснення об'єктивного історичного дослідження. Проте тема причин і початку Першої світової війни уникла постмодерністських спроб переосмислити історію із цих позицій. Історики, які продовж десятиліть брали участь в емоційних дебатах про причини і винуватців Першої світової війни, завжди вважали концепцію "історичної правди" актуальною (Mombauer, 2013, pp. 292, 310). На думку авторки, прийняття тези постмодернізму про обмеженість історичного дослідження дало б історикам змогу визнати, що на основі вивчення документів вони бачать лише частину, а не всю "історичну правду", тож можуть лише наблизитися до її висвітлення (Mombauer, 2013, p. 314).

Однією з причин гостроти дебатів, які не втратили своєї емоційності, стало те, що "історична правда" була пов'язана з питанням провини за війну. На думку А. Момбауер, через 100 років після початку війни це питання мало втратити свою актуальність у контексті дослідження її причин. Натомість вона пропонувала інші підходи. По-перше, сформулювати питання "як" (замість "чому") війна розпочалась у 1914 р. (Mombauer, 2013, p. 291); по-друге, змістити фокус дослідження з політичних ініціатив однієї держави на багатосторонні процеси взаємодії (напр., як в усіх великих державах розглядали військовий шлях врегулювання Липневої кризи). Наслідком порівняльного міжнародного підходу був би менш оціночний погляд на історію (Mombauer, 2013, p. 310).

Дискусія і висновки

Авторка пропонованої статті понад 20 років викладає дисципліну "Нова історія країн Європи і США (1870–1918 рр.)" для студентів-істориків Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Це обумовило багаторічні роздуми над питанням про відповідальність Німеччини за розв'язання Першої світової війни, що було в основі "суперечки Фішера".

Хоч праці Ф. Фішера не були перекладені українською чи російською мовами, його висновки й аргументи мали суттєвий влив на українську історіографію.

У підручнику "Нова історія країн Європи та США (1870–1918 рр.)" за авторства Б. Гончара і Н. Городньої знаходимо оцінки, подібні до тих, які сформулював Ф. Фішер. Працю Дж. Джолла (1984) в російському перекладі було внесено в рекомендований список літератури для додаткового читання. Професор Гончар був упевнений, що Німецька імперія готувалась до переділу колоніального світу (Гончар, & Городня, 2008, с. 302), "активно підштовхувала Австро-Угорщину до розпалювання значного військового конфлікту" (Гончар, & Городня, 2008, с. 311) і прагнула до "світового домінування". Через незгоду Н. Городньої із цими оцінками під розділом "Міжнародні відносини" вказано лише авторство Б. Гончара.

Аналогічні оцінки знаходимо у працях українських істориків, опублікованих у 2016–2023 рр.: у вступних статтях відомого українського історика С. Трояна до колективних монографій з нагоди 100-річчя Першої світової війни (Троян, 2016, с. 5–33; Троян, 2017, с. 5–15), а також у монографії О. Потєхіна і Ю. Клименка (Потєхін, & Клименко, 2023). Хоч автори останньої праці декларували наміри "протидіяти міфам про війну", проте не піддавали сумніву провину Німеччини. Натомість вони звинувачували держави Антанти в тому, що ті надто довго "не захищали" Сербію, що, на їхню думку, стало одним з чинників Великої війни.

На нашу думку, значний вплив на оцінки Б. Гончара, С. Трояна, О. Потєхіна та інших представників старшого покоління українських істориків мала радянська історіографія, що поділяла багато висновків і аргументів Ф. Фішера: про відповідальність Німеччини за розв'язання війни; про її прагнення до "світової влади", інтерпретованої в СРСР як "світова гегемонія"; вплив пангерманістів на зовнішню політику Німеччини; про конкуренцію між великими державами, породжену імперіалістичною експансією тощо.

На радянську історіографію причин Першої світової війни впливали марксистські настанови (про пріоритетність економічних чинників і їхній вирішальний вплив на політику), участь Російської імперії у цій війні на боці Антанти та Друга світова війна, провина Німеччини у розв'язанні якої не викликала сумніву. За радянською марксистською логікою, Німеччина була найбільш схильною до "імперіалістичної експансії", оскільки її економіка розвивалася динамічніше, ніж британська і французька, а колоній вона мала суттєво менше, ніж ці держави. Тож будівництво флоту мало неминуче призвести до претензій Німеччини на британські колонії та конфлікту з Великою Британією.

Остання теза суперечила висновкам Ф. Фішера, який, навпаки, акцентував на зусиллях канцлера "відірвати" Велику Британію від Троїстої Антанти шляхом поступок у будівництві флоту. В інтерпретації Ф. Фішера і представників його школи йшлося про домінування Німеччини в Центральній Європі, а у разі анексій колоній унаслідок війни – африканських колоній Франції (основного ворога Німеччини з часу франко-прусської війни 1870–1871 рр.) і бельгійського Конго, що фігурувало в британсько-німецьких переговорах.

Радянські й пострадянські російські історики уникали обговорення питання про роль Російської імперії у розв'язанні світової війни. Ф. Фішер також не вважав "російську загрозу" суттєвим чинником рішень німецького керівництва у липні 1914 р. Представники "школи Фішера" не акцентували на діях Російської імперії на Балканах. Вони лише побіжно згадували, що Росія підтримувала Сербію й обіцяла південним слов'янам, які жили під Габсбургами, підтримку "в їхніх зусиллях себе звільнити" (Hale, 1976, pp. 268–269).

Аналогічно "проблемне сербське питання" (Hale, 1976, p. 269) згадано у працях представників "школи Фішера" лише побіжно, без пояснення сутності цієї проблеми для Австро-Угорщини; вони не засуджували територіальну експансію Сербії. Унаслідок цього не зрозумілою була теза про загрозу Австро-Угорщині з боку Сербії, а не навпаки, як досі вважають українські вчені (напр., О. Потєхін і Ю. Клименко).

Ф. Фішер та його прибічники визнавали важливість Австро-Угорщини для Німеччини. За аналізом Ф. Хейла, у Берліні вважали, що її втрата буде означати ізольовану Німеччину, тож неодноразово запевняли Відень у німецькій військовій допомозі в умовах криз, які слідували одна за іншою. Наприклад, на відкритті пам'ятника Битви націй у Лейпцигу в жовтні 1913 р. Вільгельм II публічно обіцяв Габсбурзькій монархії підтримку Німеччини у разі конфлікту з Сербією. Того ж місяця у зв'язку із загрозою розширення кордонів Сербії до Адріатичного побережжя та інкорпорування принаймні частини нових володінь Австро-Угорщини – Боснії й Герцеговини – помічник секретаря закордонних справ А. Циммерман обіцяв Відню підтримку Німеччини. Він також запевнив австрійських прибічників превентивної війни на Балканах, що у разі її виникнення Німеччини буде стримувати Росію (Hale, 1976, p. 269).

Представники "школи Фішера" визнавали також, що підтримка тісного альянсу з Австро-Угорщиною була ключовим елементом зовнішньої політики Німеччини після вбивства 28 червня 1914 р. наступника габсбурзького престолу Франца Фердинанда. Надані ними факти під час висвітлення Липневої кризи свідчили на користь оборонної війни Австро-Угорщини, підтриманої Німеччиною, стурбованою перспективою послаблення і втрати свого єдиного союзника. Незважаючи на це, вони залишились на позиціях "імперіалістичної експансії" Німеччини як основного чинника, що призвів до війни.

Ці висновки була "зручними" для радянських і російських істориків, оскільки відволікали увагу від питання про відповідальність Російської імперії за виникнення світової війни у зв'язку з її балканською політикою, підтримкою територіальної експансії й антиавстрійської політики Сербії, реалізацією цілей дезінтеграції Австрійсько-Угорської монархії.

У "суперечці Фішера" авторка цієї статті перебуває в таборі його опонентів. З одного боку, ми погоджуємось з деякими висновками Ф. Фішера про:

- прагнення Німеччини домінувати в Центральній Європі, передусім в торговельно-економічній сфері;
- зусилля канцлера Т. Бетман Гольвега "розколоти" Троїсту Антанту і домовитися з Великою Британією про нейтралітет у разі війни;
- переконання Вільгельма II та інших керівників Німеччини, що війна неминуча;
- моральну готовність до війни, якщо для цього виникне серйозний привід, і прагнення скористатися тимчасовою військовою перевагою перед потенційними ворогами – Францією та Росією. Таким приводом стало вбивство сербським терористом наступника габсбурзького престолу Франца Фердинанда. Убивство представника монархічної родини, майбутнього імператора була тим випадком, коли Велика Британія мала підтримати позицію Австро-Угорщини і Німеччини на противагу Сербії, підтримуваної Росією.

Ключовим у "суперечці Фішера" ми вважаємо питання про основні мотиви Німеччини – оборонні чи імперіалістичні експансіоністські. Вважаємо, що Ф. Фішер помилково оцінював мотиви і дії Німеччини під час Липневої кризи. Не переконливими є аргументи Ф. Фішера щодо експансіоністських цілей Німеччини, породжених її імперіалістичними інтересами (з посиланням на інвестиції в окремі держави, будівництво Багдадської залізниці тощо). По-перше, економічні методи (інвестиції, позики, фінансові й торговельні договори) були звичною практикою усіх великих держав, передусім Великої Британії та Франції. У наші дні їх оцінюють позитивно як методи "м'якої сили", що мають обопільну вигоду. По-друге, для Німеччини досягти домінування в Центральній Європі було набагато простіше мирним шляхом, через розвиток торгівлі, інвестиції, освіту тощо, ніж шляхом війни.

Незрозумілим є зв'язок між інтересами Німеччини домінувати в Центральній Європі та її "прагненням до світової влади" чи "світового панування", як перекладали слово "Weltmacht" радянські історики. Розуміння історичного контексту призводить до підтримки нами тези, що цей термін означав прагнення Німеччини до визнання статусу, рівного з іншими "великими державами" та відповідного впливу у світових справах, з огляду на успішну конкуренцію з ними в різних сферах.

Хоч Ф. Фішер і його прибічники надавали факти, що пояснювали стурбованість керівників Німеччини стосовно її "оточення" недружніми державами, вони не зробили із цього висновків про загрозу безпеці Німеччини.

За аналізом Ф. Хейла, Ф. Фішер визнавав: у зв'язку з оформленням у 1891–1894 рр. російсько-французького союзу із взаємними військовими зобов'язаннями військові лідери Німеччини передбачали війну на два фронти, що спонукало їх розробили план Шліффена (який було реалізовано на початку Великої війни. – Авт.). Ф. Хейл визнавав, що у разі залучення Німеччини у війну на два фронти, вона почувала б себе безпечніше, якби контролювала буферні держави в Центральній і Південно-Східній Європі. Відсутність ворожих сил на цих землях надала б німцям більше часу для виконання плану Шліффена перед початком військових дій на російському фронті. Тож Німеччина була зацікавлена в контролі над Центральною Європою не лише з економічних, але й військових мотивів. Він також простежував постійні зусилля Німеччини сформувати альянси з деякими центральноєвропейськими державами в 1890–1914 рр. Вони могли стати критично важливими союзниками Німеччини, як Австро-Угорщина (Hale, 1976, p. 268).

Також Ф. Хейл зазначав, що Франція пропонувала Османській імперії великий кредит, щоб послабити її тісні відносини з Німеччиною, намагалася зблизитися з Грецією, Румунією, Сербією (Hale, 1976, pp. 268–269). У Берліні таку політику могли інтерпретувати (й інтерпретували) як "оточення Німеччини".

Сам факт існування російсько-французького союзу сприймався в Берліні як "оточення" Німеччини, хоча Вільгельм II остаточно дійшов такого висновку після примирення Великої Британії зі своїми давніми противниками Францією (Антанта 1904 р.) і Росією (Антанта 1907 р.) та першої зустрічі Ніколая II і Едварда VII в Ревелі влітку 1908 р., під час якої обговорювали питання про спільні дії в Македонії.

Хоча в дискусії Дж. Джолла, Ф. Хейла й інших прибічників Ф. Фішера висвітлювали такі питання, як російсько-французький союз, примирення Великої Британії із Францією та Російською імперією, що відбувалося паралельно з погіршенням британсько-німецьких відносин, підтримка Росією Сербії, важливість для Німеччини захисту Австро-Угорщини, вони вважали ці чинники другорядними і продовжували дотримуватися тези про імперіа-

лістичні експансіоністські мотиви в політиці Німеччини. На нашу думку, усі ці факти свідчать на користь оборонних мотивів Німеччини.

Стосовно оцінки Вересневого меморандуму, по-перше, він не був офіційним документом; по-друге, він датований 9 вересня 1914 р. Тобто його було розроблено після того, як Троїста Антанта стала військово-політичним союзом. Це відбулося 5 вересня 1914 р., коли в Лондоні було підписано "Декларацію між Сполученим королівством, Францією і Росією про не укладання миру сепаратно під час сучасної європейської війни" (Declaration…, 1915).

Погоджуємося з опонентами Ф. Фішера, що він розглядав лише німецькі військові плани на основі тільки німецьких документів, тож показав ситуацію однобоко, без урахування планів і політики держав Троїстої Антанти.

Отже, аргументи Ф. Фішера і його прибічників не переконали нас, що війну спричинили імперіалістичні інтереси Німеччини. Натомість, на нашу думку, йдеться про її оборонні мотиви у зв'язку зі сприйняттям Берліном неминучості війни й "оточення" Німеччини, з огляду на існуванням російсько-французького військово-політичного союзу, примирення Великої Британії з Францією та Російською імперією, що відбувалося паралельно з погіршенням британсько-німецьких відносин, загрозу трансформації Троїстої Антанти у військово-політичний союз, балканську політику Російської імперії, територіальну експансію Сербії, підтримувану Росією та загрозу у зв'язку із цим територіальній цілісності союзниці Німеччини Австрійсько-Угорській монархії. Зосередженість Ф. Фішера на відповідальності Німеччині за виникнення війни відволікала увагу від питання про відповідальність інших держав – Росії, Сербії, Франції, Великої Британії та аналізу мотивів їхньої політики. Вважаємо, що Ф. Фішер недооцінив роль Росії у розв'язанні війни. Пояснення "російської загрози" і "сербської проблеми" з позиції Берліна і Відня допомогло б краще зрозуміти аргументацію прибічників оборонних мотивів Німеччини й Австро-Угорщини в липні 1914 р.

Крім того, "суперечка Фішера" була важливою з погляду методології історичних досліджень. Вона привернула увагу до проблеми різних висновків істориків унаслідок інтерпретації тих самих джерел, до потреби порівняльного аналізу політики усіх ключових авторів напередодні війни та виявлення взаємодії, взаємозв'язків і взаємовпливів у міжнародному контексті, що передбачає методологічний підхід "глобальна історія".

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Гончар, Б., & Городня, Н. (2008). *Нова історія країн Європи та США. 1870–1918 роки*. ВПЦ "Київський університет".

Потехін, О., & Клименко, Ю. (2023). *Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX – початку XXI ст*. Дух і літера

Троян, С. (2016). Велика війна 1914–1918 рр.: геополітичні зрушення світосистеми. *Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни)* (С. Троян, Наук. ред.). Кондор-Видавництво.

Троян, С. (2017). Зовнішня політика початку XX ст. і Перша світова війна: переструктурування міжнародної системи. *Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій* (С. Троян, Наук. ред.). Кондор-Видавництво.

Albertini, L. (1952–1957). *The Origins of the War of 1914*. 3 vols. (I. M. Massey, Trans. and ed.). Oxford University Press.

Declaration between the United Kingdom, France and Russia, engaging not to conclude peace separately during the present European War. Signed at London, September 5, 1914. (1915). *Treaty Series*, 1. https://treaties.fcdo.gov.uk/awweb/awarchive?type=file&item=63934

Fischer, F. (1967). *Germany's Aims in the First World War*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1974). *World Power or Decline: The Controversy Over Germany's Aims in the First World War*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1975). *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1986). *From Kaiserreich to Third Reich: Elements of Continuity in German History, 1871–1945*. Allen & Unwin.

Fischer, F. (1988). Twenty-Five Years Later: Looking Back at the "Fischer Controversy" and Its Consequences. *Central European History*, 21(3), 207–223.

Geiss, I. (1966). The Outbreak of the First World War and German War Aims. *Journal of Contemporary History*, 1(3), 75–91.

Jenkins, J. (2013). Fritz Fischer's "Programme for Revolution": Implications for a Global History of Germany in the First World War. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 397–417.

Joll, J. (1966). The 1914 Debate Continues. Fritz Fischer and His Critics. *Past & Present*, 34, 100–113.

Joll, J. (1984). *The Origins of the First World War*. *Longman*.

Hale, F. A. (1976). Fritz Fischer and the Historiography of World War One. *The History Teacher*, 9(2), 258–279.

Kaiser, D. E. (1983). Germany and the Origins of the First World War. *The Journal of Modern History*, 55(3), 442–474.

Kronenbitter, G. (2013). Keeping a Low Profile – Austrian Historiography and the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 333–349.

Mombauer, A. (2013). The Fischer Controversy, Documents and the "Truth" about the Origins of the First World War. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 290–314.

Mommsen, W. J. (1966). The Debate on German War Aims. *Journal of Contemporary History*, 1(3), 47–72.

Otte, T. G. (2013). "Outcast from History": The Fischer Controversy and British Historiography. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 376–396.

Petzold, S. (2013). The Social Making of a Historian: Fritz Fischer's Distancing From Bourgeois-Conservative Historiography, 1930–60. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 271–289.

Pogge von Strandmann, H. (2013). The Political and Historical Significance of the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 251–270.

Ritter, G. (1997). Anti-Fischer: A New War-Guilt Thesis? *The Outbreak of World War One: Causes and Responsibilities,* 135–142 (H. Herwig, Ed.). Houghton Mifflin Co.

Sanborn, J. (2013). Russian Historiography on the Origins of the First World War since the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 350–362.

Steinberg, J. (2013). Old Knowledge and New Research: A Summary of the Conference on the Fischer Controversy 50 Years. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 241–250.

Stibbe, M. (2013). Reactions from the Other Germany: The Fischer Controversy in the German Democratic Republic. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 315–332.

The September Memorandum. (September 9, 1914). *German History in Documents and Images. https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=980*

References

Albertini, L. (1952–1957). *The Origins of the War of 1914*. 3 vols. (I. M. Massey, Trans. and ed.). Oxford University Press.

Declaration between the United Kingdom, France and Russia, engaging not to conclude peace separately during the present European War. Signed at London, September 5, 1914. (1915). *Treaty Series*, 1. https://treaties.fcdo.gov.uk/awweb/awarchive?type=file&item=63934

Fischer, F. (1967). *Germany's Aims in the First World War*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1974). *World Power or Decline: The Controversy Over Germany's Aims in the First World War*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1975). *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1986). *From Kaiserreich to Third Reich: Elements of Continuity in German History, 1871–1945*. Allen & Unwin.

Fischer, F. (1988). Twenty-Five Years Later: Looking Back at the "Fischer Controversy" and Its Consequences. *Central European History*, 21(3), 207–223.

Geiss, I. (1966). The Outbreak of the First World War and German War Aims. *Journal of Contemporary History*, 1(3), 75–91.

Gonchar, B., & Gorodnia, N. (2008). *Modern History of Europe and the U.S., 1870–1918*. Kyiv University publishing center [in Ukrainian].

Hale, F. A. (1976). Fritz Fischer and the Historiography of World War One. *The History Teacher*, 9(2), 258–279.

Jenkins, J. (2013). Fritz Fischer's "Programme for Revolution": Implications for a Global History of Germany in the First World War. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 397–417.

Joll, J. (1966). The 1914 Debate Continues. Fritz Fischer and His Critics. *Past & Present*, 34, 100–113.

Joll, J. (1984). *The Origins of the First World War*. *Longman*.

Kaiser, D. E. (1983). Germany and the Origins of the First World War. *The Journal of Modern History*, 55(3), 442–474.

Kronenbitter, G. (2013). Keeping a Low Profile – Austrian Historiography and the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 333–349.

Mombauer, A. (2013). The Fischer Controversy, Documents and the "Truth" about the Origins of the First World War. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 290–314.

Mommsen, W. J. (1966). The Debate on German War Aims. *Journal of Contemporary History*, 1(3), 47–72.

Otte, T. G. (2013). "Outcast from History": The Fischer Controversy and British Historiography. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 376–396.

Petzold, S. (2013). The Social Making of a Historian: Fritz Fischer's Distancing From Bourgeois-Conservative Historiography, 1930–60. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 271–289.

Pogge von Strandmann, H. (2013). The Political and Historical Significance of the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 251–270.

Potiekhin, O., & Klymenko, Yu. (2023). *Geopolitics versus Security: Allied Deterrence of Aggression in Europe in the 20th – at the Beginning of the 21st Centuries*. Dukh i Litera [in Ukrainian].

Ritter, G. (1997). Anti-Fischer: A New War-Guilt Thesis? *The Outbreak of World War One: Causes and Responsibilities,* 135–142 (H. Herwig, Ed.). Houghton Mifflin Co.

Sanborn, J. (2013). Russian Historiography on the Origins of the First World War since the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 350–362.

Steinberg, J. (2013). Old Knowledge and New Research: A Summary of the Conference on the Fischer Controversy 50 Years. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 241–250.

Stibbe, M. (2013). Reactions from the Other Germany: The Fischer Controversy in the German Democratic Republic. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 315–332.

The September Memorandum. (September 9, 1914). *German History in Documents and Images.* https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=980

Trojan, S. (2016). Great War 1914–1918: Geopolitical Shifts in the World System. *First World War in the Focus of History (Diplomatic and Political Conflicts of the Great War)*. (S. Trojan, Ed). Kondor publishing [in Ukrainian].

Trojan, S. (2017). Foreign Policy in the Early 20th Century and the First World War: Restructuring of the International System, *First World War and Revolutions*: *Vectors of Social and Cultural Transformations.* S. Trojan (ed). Kondor publishing [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 20.11.25
Прорецензовано / Revised: 20.03.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Nataliya GORODNIA, DSc (Hist.), Prof.
ORCID ID: 0000-0001-8152-3927
e-mail: ngorodnia@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ROLE OF GERMANY IN THE OUTBREAK OF THE GREAT WAR: "THE FISCHER CONTROVERSY"

Background. ***The essence of the debates around the book of German historian Fritz Fischer "Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18" (The Quest for World Power: The Military Objectives of Kaiser's Germany in 1914–18) (1961) is not well known in Ukraine, despite its significant impact on the assessment of Germany's role in the outbreak of the Great War in historiography.***

The purpose of this research is to discuss the academic debates ("the Fischer controversy"), caused by the publication of this high-profile book. The author intends to characterize briefly F. Fischer's research and his main conclusions; to highlight the arguments of his opponents and supporters; to identify the impact of the debates on the criticism of the "historical method", and Ukrainian historiography.

Methods. ***content analysis, systematization, comparative analysis, historiographic analysis, and critical analysis of historical sources.***

Results. ***Based on the study of a wide range of archival sources, F. Fischer has drawn the following conclusions: Germany was responsible for the outbreak of the Great War because of its goals of imperialist expansion, its desire for dominance in Central Europe and for "world power". Such goals were widespread in German society, not only among pan-Germans. September memorandum by chancellor T. Bethmann Hollweg revealed that the annexation plans had been developed in Germany before the war. Germany's leaders pushed Austria-Hungary to war with Serbia during the July Crisis, although they understood the risks of the Great War. The chancellor was not concerned with preserving peace, but with splitting the Entente. Since Germany's goals at the beginning of the war were determined by public sentiments and domestic socioeconomic situation, there was continuity between its goals in the First and Second World Wars. These Fischer's conclusions renewed the painful "Versailles accusations". For this reason, his book provoked heated scholarly debates in Germany and abroad. Opponents criticized Fischer not only for his radical conclusions, but also for his incorrect interpretation of historical sources, and his inability to understand them in the historical context. As a result, "the Fischer controversy" questioned the "historical method", that is, the ability of scholars to illuminate the "historical truth", based on a study of sources.***

Conclusions. ***The study has shown the significant impact of F. Fisher's conclusions and arguments on Ukrainian historiography. In "the Fisher controversy", the author supports his opponents. Although we share some of Fischer's conclusions, we consider Germany's motives to be defensive, and his arguments about Germany's desire for imperialist expansion and "world power" as the main factors of the Great War unconvincing.***

Keywords: ***Fritz Fischer, "the Fischer controversy", Germany, the First World War, responsibility for the war, historiography, academic discussion, criticism of the "historical method".***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ISSN 1728-3817

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 930.1:32-057.34:929Бжезінський З.
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.8

Тарас ГРИЩЕНКО, д-р іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-2565-9536
e-mail: hryshchenko@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ЗБІҐНЄВА БЖЕЗІНСЬКОГО: ДОСВІД ФОРМУВАННЯ Й АНАЛІЗУ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вступ. ***У галузі історичних досліджень істотно зросла увага до вивчення інтелектуальних біографій видатних міжнародних стратегів, котрим був З. Бжезінський. Досвід добору й аналізу джерельної бази дослідження його інтелектуальної біографії може становити значний науковий інтерес.***

Метою пропонованого дослідження є аналіз досвіду автора з добору та використання джерел до створення інтелектуальної біографії Бжезінського. Завдання дослідження – типологізація залучених у його перебігу джерел, характеристика їхніх епістемічних і джерелознавчих можливостей, аналіз найновіших досвідів використання джерел, висунення пропозицій щодо удосконалення аналізу джерел до біографій міжнародних стратегів.

Методи. ***Застосовано методи об'єктивного аналізу, систематизації, аналізу епістеміологічних підходів історика, типологізації джерел, контент-аналізу.***

Результати. ***Джерела, релевантні дослідженню життя, діяльності та міжнародно-стратегічної спадщини Збіґнєва Бжезінського можна розділити на сім основних груп. Першу формують його академічні й аналітичні праці; другу – документи виконавчої влади США; третю – спогади, щоденники, публічні виступи, академічні праці політичних діячів; четверту – дослідницькі інтерв'ю, взяті у Бжезінського і багатьох державних і політичних діячів; п'яту – епістолярій; шосту – коментарі Бжезінського у мережі "Твіттер"; сьому – матеріали опитувань громадської думки, преса, аудіовідеоматеріали. Джерельна база дослідження різних аспектів діяльності Бжезінського, як засвідчила монографія Е. Люса, продовжує збагачуватись. Однак доступ британського автора до повних текстів щоденників досліджуваної особи не мав своїм наслідком принципові зміни у наших знаннях про інтелектуальну історію Бжезінського як міжнародного стратега.***

Висновки. ***Незважаючи на вагомі досягнення в царині досліджуваної проблеми, нові відкриття в джерельній базі залишаються на порядку денному, а наявні джерельні ресурси зберігають потенціал для їхніх нових інтерпретацій. Перспективними є зусилля дослідників із самостійного розширення джерельної бази шляхом проведення дослідницьких інтерв'ю. Хоч і за межами наших прогностичних можливостей, але зберігаються перспективи відкриттів у джерельній базі, пов'язаних з окремими державними архівними колекціями.***

Ключові слова: ***Збіґнєв Бжезінський, історичні джерела, міжнародна стратегія, інтелектуальна біографія, інтелектуальна історія.***

Вступ

Вивчення життєпису та різних аспектів діяльності Збіґнєва Бжезінського (1928–2017) – видатного міжнародного стратега другої половини XX – початку XXI ст.– постало як важливе наукове завдання для сучасних істориків (Andrianopoulos, 1992; Gati, 2013; Lubowski, 2011; Luce, 2025; Vaïsse, 2018; Vaughan, 2010). Інтелектуальній біографії Бжезінського присвячено монографію автора цієї статті (Грищенко, 2020). Проте перспективний розвиток історико-стратегічних досліджень потребуватиме не лише нових осягнень спадку Бжезінського, але і звернення до внеску інших визначальних постатей у історії стратегічної думки та дії. Зважаючи на особливості об'єкта і предмета цих розвідок, на нашу думку, актуальним є з'ясування джерелознавчих аспектів таких дослідницьких зусиль. У зв'язку із зазначеним, автор пропонованої статті визначив її метою аналіз власного досвіду добору та використання джерел до створення інтелектуальної біографії Бжезінського.

Методи

У роботі застосовано методи об'єктивного аналізу, систематизації, аналізу епістеміологічних підходів історика, типологізації джерел, контент-аналізу тощо.

Результати

Зважаючи на те, що окрім евристичної, іншою головною функцією джерелознавства як фундаментальної історичної дисципліни є аналітична, насамперед на увагу заслуговують дослідницькі підходи до класифікації історичних джерел. Як зазначає Я. Калакура, класифікація джерел становить собою винятково важливу і відповідальну процедуру теоретико-методологічного й логічного характеру, що має велике значення для організації наступної пізнавальної діяльності дослідника. Осмислений та обґрунтований поділ джерельної маси на групи за певною істотною ознакою, притаманною кожній з них, лежить в основі аналітичної джерелознавчої роботи історика (Калакура, Войцехівська, & Павленко, 2002, с. 91). Це спонукає автора приділити увагу насамперед класифікаційній проблемі, а також типологізації та категорійній атрибуції джерел, віднесених до окремих груп. Здійснюючи цю роботу, ми будемо послуговуватися пропонованою Я. С. Калакурою аналітичною методикою, що передбачає поділ джерел на типи, роди і види (Калакура, Войцехівська, & Павленко, 2002, с. 106–107). Зважатимемо, однак, також на висловлювану цим відомим теоретиком джерелознавства важливу заувагу стосовно того, що типологізаційні принципи мають відносний характер і конкретизуються й окреслюються залежно від профілю дослідження (Калакура, Войцехівська, & Павленко, 2002, с. 103).

Джерела, на яких ґрунтується дослідження інтелектуальної біографії Бжезінського, можуть бути поділені на сім основних груп. Першу групу формують його академічні і аналітичні праці, промови, виступи у засобах масової інформації. Другу – документи виконавчої влади США. Третю – спогади, щоденники, публічні виступи, академічні праці політичних діячів. Четверту утворюють дослідницькі інтерв'ю, взяті у Бжезінського та ряду американських державних і політичних діячів, які взаємодіяли зі стратегом. П'яту – епістолярій, котрий розкриває більш конфіденційні аспекти поглядів Бжезінського.

© Грищенко Тарас, 2026

Шосту – його коментарі у соціальній мережі Твіттер. До сьомої групи входять звіти опитувань громадської думки, окремі матеріали преси, що відображали погляди значних суспільних груп, кіноматеріали.

Перша група джерел, зважаючи на предмет нашого дослідження, мала особливе значення для успішного виконання його завдань. Її основу сформували публікації Бжезінського, які охоплювала бібліографія його праць, передана автору цієї статті ним самим. Вона була істотно розширена внаслідок її самостійного доповнення автором. Бібліографія не спроможна була цілком вичерпно охопити всі публікації Бжезінського, видрукувані у засобах масової інформації, через їх вельми значну кількість, та автор і не ставив перед собою такого завдання. Метою дослідження було, насамперед, максимально репрезентативне виявлення й опрацювання академічних текстів, текстів публічних промов і програмних статей надрукованих чи виголошених стратегом у системних засобах масової інформації за понад шістдесят років його активної діяльності. Усі вони були зосереджені автором статті у власній бібліотеці у вигляді оригінальних видань, фотокопій, електронних копій, власноручних конспектів або відеофайлів. Істотна частина цих публікацій була збережена під час наукових відряджень до США і Великої Британії, з частиною з них можливе ознайомлення лише в американських бібліотеках високого фахового рівня, що зумовлює їхню самостійну цінність як інформаційного ресурсу для подальших досліджень українських науковців. Опрацювання цієї частини джерельної бази дослідження здійснювалося відповідно до предмета, завдань і теоретико-методологічних засад, обраних нами, і передбачало насамперед виявлення у хронологічно послідовно підібраних текстах Бжезінського динаміки розвитку та змістових особливостей міжнародно-стратегічних поглядів, висловлюваних ним упродовж власного життя. Особливістю раннього періоду академічної творчості та політичної діяльності Бжезінського (1950–1960-ті рр.) було те, що висловлювані ним міжнародно-стратегічні рекомендації переважно не мали характеру розгорнених формулювань і часто були роззосереджені в різних публікаціях. Його тексти 1970-х рр. уже містять цілком чітко артикульовані міжнародно-стратегічні дороговкази. Починаючи з 1980-х рр., Бжезінський утверджується в ролі першорядного американського і світового міжнародного стратега, що, зокрема, засвідчують його академічні й аналітичні твори. Ці особливості доробку Бжезінського враховувалися під час опрацювання зазначеної категорії джерел.

Документи виконавчої влади США були важливі як джерело знання про ті аспекти діяльності Бжезінського, що пов'язані з його перебуванням на урядових посадах. Це передусім документи, які відображають історію зовнішньої політики адміністрації Дж. Картера і роботу Бжезінського у Білому домі. Варто наголосити на тому, що ця категорія джерел знайшла своє репрезентативне відображення в офіційних документальних публікаціях. До них належить збірка з документами президентської кампанії 1976 р., об'ємна збірка документів зовнішньої політики адміністрації Дж. Картера, опублікована у 1983 р. державним департаментом США (American Foreign Policy Basic Documents 1977–1980, 1983), багатотомник офіційних публічних промов і відозв президента Дж. Картера (Public Papers of the Presidents of the United States, 1977a; 1977b; 1978a; 1978b; 1979a; 1979b; 1980a; 1980b; 1981), серія томів, що відображають різні функціональні та регіональні напрямки зовнішньої політики адміністрації президента Дж. Картера, яка входить до багатолітньої регулярно продовжуваної документальної колекції державного департаменту "Зовнішні зносини Сполучених Штатів", зокрема серії, присвяченої адміністрації Джиммі Картера (Foreign Relations of the United States. Jimmy Carter Administration (1977–1980)), доступної на сайті зовнішньополітичного відомства. Проте інформативність усіх цих цінних документальних ресурсів у контексті завдань пропонованого дослідження не була цілком задовільною. Це було зумовлено тим, що їхнє призначення й обмеженість публічного доступу до архівних матеріалів не дали змоги отримати в них інформацію, яка б забезпечила бажаний рівень проникнення в мислення та уявлення Бжезінського про світову політику. До прикладу, згадана серія, публікована державним департаментом, містить доволі довгий перелік окремих томів, з котрих особливий інтерес могли б становити ті з них, що присвячені основам зовнішньої політики адміністрації президента Дж. Картера, її політиці в галузі національної безпеки, питанням європейської безпеки, американсько-радянським відносинам, сукупності проблем, пов'язаних із Польщею, глобальним проблемам, відносинам із Західною Європою. Проте більшість із анонсованих томів перебувають у статусі розгляду щодо розсекречування їхнього змісту. Том, присвячений основам зовнішньої політики адміністрації, містить тексти 35 меморандумів, надісланих Бжезінським главі держави, однак, як ці так й інші включені до нього документи не проливають додаткового світла на стратегічні аспекти світогляду президентського радника, оскільки мають на меті роз'яснення окремих проблем світової політики в період каденції Дж. Картера або консультування глави держави із зовнішньополітичних питань у перебігу виборчої кампанії 1980 р.

Третя група джерел істотним чином доповнює зміст попередньої, компенсує інформаційні прогалини, які вона залишає, а, коли йдеться про післявладний період життя Бжезінського, постає в ролі провідного джерельного ресурсу, що уможливлює реконструювання його міжнародно-стратегічних поглядів. Насамперед варто відзначити особливу цінність мемуарів самого Бжезінського (Brzezinski, 1983). На наше переконання, мемуарний звіт Бжезінського про діяльність у Білому домі заслуговує бути визнаним найкращими з усіх написаних вищими американськими урядовцями після Другої світової війни спогадами з огляду на їхню аналітичність, структурованість, змістовність, насиченість історичними деталями і деталізацію мемуаристом свого стратегічного бачення. Мемуарист не лише прагне представити свій погляд на історію зовнішньої та безпекової політики Білого дому, в якому він служив країні чотири напружених роки, але й уміщує у своїй книзі дуже важливі для розуміння розвитку його стратегічної візії внутрішні урядові документи та фрагменти щоденникових записів, що збільшує її джерельну цінність. Ще однією прикметною рисою спогадів Бжезінського є їхня насиченість точними оцінками особистостей і міжособистісних стосунків у лавах адміністрації, що робить можливим краще збагнути персональний вимір процесу пошуку нею своєї міжнародної стратегії. Зрештою, вагомим епілогом до цих мемуарів стають їхні двоє заключних розділів, у яких мемуарист подає аналітичні оцінки підсумків свого перебування в уряді та викладає свої міркування стосовно майбутньої національної міжнародної стратегії.

Серед інших творів мемуарного жанру, важливих для формування джерельної бази пропонованого дослідження, були спогади В. Горбуліна, М. Олбрайт, М. Бешлосса і С. Телботта, Дж. В. Буша, Дж. Картера, В. Крістофера, Г. Джордана, А. Добриніна, Г. Кіссінджера, Р. Ґейтса, Р. Пайпса, К. Райс, Дж. Шульца, С. Телботта, С. Венса (Горбулін, 2019; Albright, 2003; Beschloss, & Talbott, 1993;

Bush, 2010; Carter, 1983; Christofer, 2001; Jordan, 1982; Dobrynin, 1995; Kissinger, 1979; 1982; 1999; Gates, 1996, 2014; Pipes, 2003; Rice, 2011; Shultz, 1993; Talbott, 1979; Vance, 1983). Особливо корисними були мемуари В. Горбуліна, Дж. Картера, Г. Джордана, А. Добриніна і Р. Ґейтса. Вони містять найбільше інформації про діяльність, погляди й особистісні риси Бжезінського. Спогади В. Горбуліна важливі з огляду на наявну в них українську перспективу на особу Бжезінського. Мемуари Дж. Картера і Г. Джордана забезпечують можливість поглянути на Бжезінського-урядовця зсередини президентської адміністрації. Р. Ґейтс – підлеглий Бжезінського в Раді національної безпеки, його багатолітній шанувальник і очільник ЦРУ та Пентагону в різних президентських адміністраціях, найбільш глибокий серед мемуаристів у розумінні стратегічного дару Бжезінського. Мемуари радянського посла в США А. Добриніна відзначаються вельми зваженим як для високорангового радянського дипломата поглядом на особу Бжезінського. Спогади Г. Кіссінджера мали вагоме значення для з'ясуваня його міжнародно-стратегічних поглядів періоду перебування при владі, що було важливим для справи їхнього компаративного зіставлення з відповідними позиціями Бжезінського.

Корисними для встановлення деяких фактів і деталей були опубліковані щоденники Дж. Картера (Carter, 2010) і Р. Рейгана (Reagan, 2007). Зокрема, щоденники Дж. Картера істотно доповнюють зміст його спогадів та інформації від інших мемуаристів. Р. Рейган-діарист лише епізодично згадує Бжезінського, хоч і ці його свідчення також важливі.

Серед публікацій політичних діячів особливо цінний джерельний характер мали праці Г. Кіссінджера, що допомагають реконструювати його міжнародно-стратегічні погляди різних періодів (Kissinger, 1968; 1969a; 1969b; 1973; 1995; 2001; 2011; 2014).

Іншою категорією джерел, визначальною для успішності реалізації завдань пропонованого дослідження, були дослідницькі інтерв'ю, взяті у Бжезінського і політичних діячів та урядовців, які співпрацювали з ним, зокрема інтерв'ю Т. Грищенка з Б. Тарасюком (2019,12 листопада); з В. Горбуліним (2020, 30 січня); з О. Білорусом (2020, 15 травня) (Brzezinski, 1998a; 1998b; 1999; NARA, 1981; 1982). Інтерв'ю, отримані автором у З. Бжезінського, проводилися за такою методикою. Заздалегідь йому надсилався перелік питань, які цікавили дослідника. У процесі особистої зустрічі з ним у його офісі в Центрі стратегічних і міжнародних студій у Вашингтоні він надиктовував відповіді на ці питання на магнітофонну плівку. Ці матеріали автором були транскрибовані та зберігаються в його архіві на обох видах носіїв. Відповіді на питання одного з інтерв'ю були Бжезінським надані у друкованому вигляді на бланковому папері Центру і власноручно підписані. Варто підкреслити, що Бжезінський був дуже конкретним і змістовним у своїх відповідях, а контактам з ним були притаманні його відкритість до спілкування і швидке реагування на запити дослідника. Аналогічна методика була застосована для отримання інтерв'ю в українських діячів. Зміст їхніх відповідей на питання збережений на магнітофонній плівці. Вельми корисними також були інтерв'ю, взяті у З. Бжезінського, Дж. Картера і групи співробітників РНБ істориками із Центру проблем суспільства імені В. Міллера при Університеті Вірджинії. Цей знаний осередок вивчення і документування історії президентських адміністрацій уже не перший десяток років у межах свого проєкту усної історії нагромаджує та надає в користування дослідникам свідчення керівників та урядовців президентських адміністрацій. Матеріали, отримані Центром Міллера, паралельно зберігаються у фондах відповідних президентських бібліотек, які є підрозділами Національного архівного управління США (NARA, 1981; 1982). Інтерв'ю з представниками адміністрації президента Дж. Картера і нині викликають інтерес у дослідників, хоча більшою мірою вони дають уявлення не про її міжнародну стратегію, а про міжлюдські взаємини в її середовищі.

Епістолярія, що дає змогу з'ясувати більш конфіденційні аспекти поглядів Бжезінського, у джерельній базі цього дослідження представлена переважно його листуванням з Я. Новаком-Єзьоранським, яке тривало з 1959 по 2003 р. Я. Новак-Єзьоранський, легендарний діяч польського руху опору часу Другої світової війни і багатолітній керівник польської редакції "Радіо Вільна Європа", репрезентував ліберальне крило польської еміграції, ідейним лідером якого був Є. Ґедройць. Завдяки насамперед організаційним і редакційним зусиллям лондонської дослідниці Д. Платт було зібрано з різних колекцій і видано окремою книгою Польським науковим видавництвом 386 листів, які відображають обмін думками між двома інтелектуально й емоційно близькими адресатами (Nowak-Jeziorański, & Brzeziński, 2014). Листи писані або друковані згідно з епістолографічними правилами польською мовою. Лише впродовж кількох місяців 2003 р., які передували смерті Я.Новака-Єзьоранського, обмін посланнями здійснювався засобами електронного зв'язку. Унікальності збірці надає те, що вона охоплює значний період часу і віддзеркалює той бік особистості Бжезінського, який мало виявляв себе у його взаєминах з американськими співгромадянами.

Настання епохи електронних соціальних мереж зробило можливим для Бжезінського комунікувати із широкою аудиторією через свою сторінку в мережі Твіттер (Zbigniew Brzezinski's page at Twitter). За час користування нею з 2 квітня 2013 р. по 4 травня 2017 р. він зробив 332 записи, переважна більшість яких була присвячена проблемам американської зовнішньої політики і важливим міжнародним подіям, зокрема пов'язаним і з Україною. З метою їхнього архівування автором було збережено весь обсяг твітів Бжезінського у вигляді скріншотів. Новий жанр, у якому отримав можливість себе реалізувати Бжезінський, виявився вельми відповідним інформативній конкретиці й афористичній відточеності його стилю. Показово, що висловлювані ним у багатьох записах думки невдовзі після їхнього опублікування лягали в основу його виступів у пресі або аналітичній періодиці. Так, наприклад, було з його коментарями з приводу агресії Російської Федерації проти України у 2014 р. Твіти Бжезінського стали новітнім видом джерел, який довів свою самостійну цінність, хоча ще потребуватиме осмислення свого статусу та методики використання, зокрема, коли йдеться про інших історичних діячів.

Сьому групу джерел формують різноманітні матеріали, яким належала додаткова роль поряд з іншими джерельними ресурсами. Їхній характер був різноманітним і вони не залучалися автором для реалізації всіх дослідницьких завдань. Звіти, наприклад, про стан громадської думки були важливими для з'ясування оцінок громадянами США підсумків зовнішньої політики країни в період каденції президента Дж. Картера. Аналітичні матеріали авторства впливових журналістів допомагали краще зрозуміти ставлення окремих частин політикоформувальної спільноти до зовнішньополітичного курсу Білого дому. Такого роду матеріали не мали, однак, принципового значення для дослідження формування і розвитку міжнародно-стратегічних поглядів Бжезінського. З іншого

боку, окремі з них допомагали розширити уявлення про внутрішньополітичний контекст його діяльності. Рідкісний, коли йдеться про Бжезінського, зразок документального кіномистецтва, яким і дотепер залишається фільм "Батько і син", створений польськими кінематографістами у 1991 р., надав можливість краще збагнути емоційно-психологічні аспекти його зв'язку з країною походження (Wytwórnia Filmów Dokumentalnych…, 1991).

Отже, джерельній базі дослідження інтелектуальної біографії Бжезінського як міжнародного стратега, здійсненого автором даної розвідки, були притаманні різноманітність, високий рівень інформативності та спроможність забезпечити виконання дослідницьких завдань. Зміст її окремих складових уводився до наукового обігу вперше. Зокрема, це стосується дослідницьких інтерв'ю, узятих автором у Бжезінського й українських діячів, а також окремих епістолярних колекцій. Дизайн усіх інтерв'ю створювався з метою з'ясування тих складових життєвого шляху та стратегічного світогляду Бжезінського, що стосувалися формування, розвитку та суспільного виміру його міжнародно-стратегічних поглядів.

Отже, практично вся джерельна маса, залучена до створення інтелектуальної біографії Бжезінського, формувалася джерелами вербального типу. Відповідно, перша із зазначених груп містила джерела писемного роду документального (напр., свідчення в Конгресі) й оповідного виду. Друга – писемного роду, документального (актового) виду. Третя, четверта, п'ята і шоста – писемного роду, оповідного виду. Сьома – писемного й аудіовізуального родів. Водночас, як це переважно і буває в дослідницькій практиці історика, у межах кожного з таких родів і видів можуть бути виокремлені підрозділи, яким притаманні певні специфічні риси, що мусять бути враховані у процесі аналізу й використання їхніх інформаційних можливостей. Наприклад, з усією наочністю ця настанова стосується мемуарного, діарійного й епістолярного джерельних масивів, складові яких мають ознаки як залишків, так і традицій через свою спроможність одночасно доносити до нас як первинну інформацію про події та явища, так і їхнє відображення у свідомості індивіда чи суспільства.

Однак особистий фаховий досвід автора та наукові й суспільно-політичні події, релевантні предмету цієї статті, спонукають до подальших теоретичних джерелознавчих осмислень. У цьому зв'язку насамперед привертає до себе увагу публікація життєпису Бжезінського пера відомого британського журналіста, багатолітнього чільного співробітника кореспондентського пункту "Файненшіал таймс" у Вашингтоні Е. Люса (Luce, 2025). Розвиваючи досягнення своїх англомовних попередників-біографів Бжезінського, він створив зразковий твір, який з огляду на свою інформативну насиченість, досконалий і легкий стиль та аналітичність можна без перебільшення розглядати як одне з найзначніших досягнень сучасної світової біографістики. З огляду на джерельну основу цієї монументальної розвідки, насамперед варто підкреслити, що дослідник добирав її за єдино доцільними принципами, що застосовувались і його попередниками. Її сформували переважно дослідницькі інтерв'ю (зокрема взяті й іншими авторами), аналітичні публікації про досліджувану особу, а також така високоцінна група джерел, як щоденники Бжезінського. Остання надала праці британського журналіста-аналітика особливої новизни. Про існування щоденникових записів часу роботи Бжезінського в Білому домі було добре відомо попередникам Е. Люса на ниві "бжезінськознавства" бодай через те, що їхні фрагменти стратег доволі щедро вмістив у своїх мемуарах. Проте як іншим біографам, так й авторові цієї статті Бжезінський, незважаючи на високий рівень його відкритості та довіри до них, за свого життя доступу надати не наважився. Ця можливість відкрилась для Е. Люса декількома роками по смерті діариста, коли діти останнього вирішили замовити йому новий життєпис свого знаменитого батька. Унікальність джерельного ресурсу наданого біографу зумовлювалася ще й тим, що у його розпорядженні опинився фактично цілий щоденниковий архів, який складався з окремих діаріїв, котрі відображали різні періоди життєвого шляху їхнього творця. Як бачимо, вельми цікавими були старанно ведені щоденники Бжезінського років його дитинства і юності та, звісно, щоденникові нотатки часу роботи в Білому домі. Написаний польською мовою діарій юного Збіґнєва був коштами спонсорів проєкту спеціально для британського біографа перекладений англійською (за свідченням останнього вартість перекладу становила двадцять тисяч американських доларів). "Урядовий" діарій становив собою транскрипцію аудіозаписів, які їхній автор регулярно робив, надиктовуючи текст на плівковий диктофон, коли вночі службовий автомобіль доставляв його після робочого дня у Білому домі до власного будинку в штаті Вірджинія. Оцінюючи використання Е. Люсом наданого йому щоденникового джерельного ресурсу, є підстави визнати, що біограф ефективно ним розпорядився і це визначальною мірою вплинуло на загальний рівень його дослідження. Щоправда, важливі факти, які проливали світло на формування особистості майбутнього американського національного стратега в ранні роки його життя, були частково відомі та враховані попередниками британського біографа з інших джерел. Коли ж ідеться про інтелектуальну біографію Бжезінського як міжнародного стратега, досвід автора цієї статті засвідчив те, що опубліковані Бжезінським-мемуаристом фрагменти власних щоденникових записів з достатньою, якщо не вичерпною повнотою віддзеркалили розвиток його стратегічної візії урядового періоду. Упадає в око також те, що Е. Люс як автор твору, орієнтованого на ширший читацький загал, не пропонує джерелознавчого аналізу своєї джерельної бази, зокрема її діарійної складової, а його покликанням на джерела цієї групи притаманний довільний і недостатньо інформативний характер. За підсумками аналізу монографії Е. Люса також доходимо висновку, що, незважаючи на введення до фахового обігу на її сторінках нових джерельних ресурсів, притаманне їй фокусування на ширшому біографічному дискурсі не полишило місця для висунення свіжих концепцій внеску Бжезінського до "банку" стратегічних ідей, хоч, варто визнати, виконання такого завдання могло і не бути передбачене її автором.

Коли йдеться про новітні супільно-політичні реалії, спроможні породжувати інтелектуальні виклики в царині досліджень різних аспектів спадщини міжнародних стратегів, насамперед Бжезінського і Кіссінджера, то актуалізується завдання поглиблення тлумачення їхньої спадщини на тлі явища, яке виглядає як популістська адаптація та симпліфікований трансакціонізм (від "transactional diplomacy") міжнародно-стратегічних дороговказів Білого дому після президентських виборів 2024 р. З огляду на це може бути доцільним ширше застосування настанов сучасної інтелектуальної історії як теоретичного підґрунтя аналізу джерельних ресурсів. У їхньому світлі, наприклад, аналіз змісту текстів такої основоположної групи джерел, як наукові й аналітичні праці Бжезінського має дослідницький потенціал розкриття тих їхніх рис, які не лише засвідчують декларовану інтенцію стратега щодо вчинення стратегічної дії, але і відображали його можливу інтенцію у процесі самої дії, як це необхідно очіку-

вати, зважаючи на класичне положення основоположника сучасної інтелектуальної історії К. Скіннера (Skinner, 1969, p. 51). Бжезінський і Кіссінджер як інтелектуальні лідери стратегічної ґенерації переможців у "холодній війні" (за аналогією з їх попередниками – переможцями у Другій світовій війні і творцями повоєнного міжнародного порядку, відомими як "найвидатніша ґенерація" (The Greatest Generation), їх можна типологізувати як представники "другої найвидатнішої ґенерації") були першорядними суб'єктами стратегізування не лише з огляду на аналіз ними стану міжнародної системи, але і через висловлювані ними експліцитні чи імпліцитні заклики до стратегічної дії.

Дискусія і висновки

Досвід евристичного й аналітичного процесів з опрацювання джерельних ресурсів, залучених автором для створення інтелектуальної біографії Збіґнєва Бжезінського, дає можливість дійти висновку про те, що його результативність була зумовлена дотриманням основоположних для історіописання джерелознавчих принципів. Водночас специфіка дослідницьких мети і завдань наукового проєкту зумовили необхідність дотримання відповідних саме їм принципів добору й аналізу джерельної бази, основу якої сформували різновиди вербальних джерел. Наукова стратегія вимагала відповідної дослідницької тактики, частиною якої, зокрема, були дії автора, спрямовані на виконання функції суб'єкта формування джерельної бази, коли, наприклад, ішлося про проведення серії дослідницьких інтерв'ю. Однак коли йдеться про подальші зусилля зі створення життєписів та інтелектуальних біографій визначних національних стратегів минулого, продуктивними напрямками добору та використання релевантних науковим завданням джерельних масивів може бути ширше залучення інших різновидів джерел, зокрема, речових, медико-біологічних, зображальних, поведінкових, а також урахування позаджерельної інформації.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Грищенко, Т. А. (2020). *Збіґнєв Бжезінський. Міжнародний стратег у координатах історії.* Видавець Лисенко М.М.

Калакура, Я. С., Войцехівська, І. Н., & Павленко, С. Ф. (2002). *Історичне джерелознавство*. Либідь.

Albright, M. (2003*). Madam secretary*. Miramax Books.

American foreign policy basic documents 1977–1980. (1983). Department of State.

Andrianopoulos, G. A. (1992). *Kissinger and Brzezinski: The NSC and the struggle for control of US national security policy*. St. Martin's Press.

Beschloss, M. R., & Talbott, S. (1993). *At the highest levels: The inside story of the end of the Cold War*. Warner Books.

Brzezinski, Z. (1983). *Power and principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981.* Farrar, Straus, Giroux.

Brzezinski, Z. (1998a, July 7). *Interview № 1 with T. Hryshchenko* [Interview]. Washington, D.C.

Brzezinski, Z. (1998b, July 7). *Interview № 2 with T. Hryshchenko* [Interview]. Washington, D.C.

Brzezinski, Z. (1999, June 4). *Interview № 3 with T. Hryshchenko* [Interview]. Washington, D.C.

Brzezinski, Z. *Zbigniew Brzezinski's page at Twitter.* (2013–2017). Twitter. https://mobile.twitter.com/zbig

Bush, G. W. (2010). *Decision points*. Crown Publishers.

Carter, J. (1983). *Keeping faith: Memoirs of a president*. Bantam Books.

Carter, J. (2010). *White House diary.* Farrar, Straus and Giroux.

Christopher, W. (2001). *Chances of a lifetime*. Scribner's.

Dobrynin, A. (1995). *In confidence: Moscow's ambassador to America's six Cold War presidents (1962–1986).* Times Books.

Foreign relations of the United States: Jimmy Carter administration. (1977–1980). (n.d.) Department of State. https://history.state.gov/historicaldocuments/carter

Gates, R. M. (1996). *From the shadows: The ultimate insider's story of five presidents and how they won the Cold War*. Simon & Schuster.

Gates, R. M. (2014). *Duty: Memoirs of a secretary at war*. Vintage Books.

Gati, C. (Ed.). (2013). *Zbig: The strategy and statecraft of Zbigniew Brzezinski*. Johns Hopkins University Press.

Jordan, H. (1982). *Crisis: The last year of the Carter presidency*. G.P. Putnam's Sons.

Kissinger, H. (1968). The white revolutionary: Reflections on Bismarck. *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, *97*(3), 888–924.

Kissinger, H. (1969a). *American foreign policy: Three essays*. W.W. Norton & Company.

Kissinger, H. (1969b). Central issues of American foreign policy. In K. Gordon (Ed.), *Agenda for the nation*. Doubleday & Company Inc.

Kissinger, H. (1973). *A world restored: Europe after Napoleon*. Peter Smith.

Kissinger, H. (1979). *White house years*. Little, Brown and Company.

Kissinger, H. (1982). *Years of upheaval*. Little, Brown and Company.

Kissinger, H. (1995). *Diplomacy*. A Touchstone Book.

Kissinger, H. (1997, January 27). A world we have not known. *Newsweek*, 25.

Kissinger, H. (1999). *Years of renewal*. Simon & Schuster.

Kissinger, H. (2001). *Does America need a foreign policy? Toward a diplomacy for the 21st century*. Simon and Schuster.

Kissinger, H. (2011). *On China*. Penguin Books.

Kissinger, H. (2014). *World order*. Penguin Press.

Lubowski, A. (2011). *Człowiek, który podminował Kreml*. Agora SA.

Luce, E. (2025). *Zbig: The life of Zbigniew Brzezinski, America's great power prophet*. Simon and Schuster.

National Archives and Records Administration (NARA). (1981). *Zbigniew Brzezinski exit interview. Miller Center Interviews. Carter Presidency Project* [Interview]. Jimmy Carter Library.

National Archives and Records Administration (NARA). (1982). *Interview with Zbigniew Brzezinski, Madeleine Albright, Leslie Denend and William Odom. Miller Center Interviews. Carter Presidency Project* [Interview]. Jimmy Carter Library.

Nowak-Jeziorański, J., & Brzeziński, Z. (2014). *Jan Nowak-Jeziorański. Zbigniew Brzeziński. Listy. 1959–2003*. Wydawnictwo Naukowe PWN SA.

Pipes, R. (2003). *Vixi: Memoirs of non-belonger*. Yale University Press.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1977a). *Jimmy Carter. 1977. Book 1 (January 20 to June 24, 1977)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1977b). *Jimmy Carter. 1977. Book 2 (June 25 to December 31, 1977)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1978a). *Jimmy Carter. 1978. Book 1 (January 1 to June 30, 1978)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1978b). *Jimmy Carter. 1978. Book 2 (June 30 to December 31, 1978)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1979a). *Jimmy Carter. 1979. Book 1 (January 1 to June 22, 1979)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1979b). *Jimmy Carter. 1979. Book 2 (June 22 to December 31, 1979)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1980a). *Jimmy Carter. 1980. Book 1 (January 1 to May 23, 1980)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1980b). *Jimmy Carter. 1980. Book 2 (May 23 to September 26, 1980)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1981). *Jimmy Carter. 1980 to 1981. Book 3 (September 26 to January 20, 1981)*. United States Government Printing Office.

Reagan, R. (2007). *The Reagan diaries*. Harper Collins Publishers.

Rice, C. (2011). *No higher honor: A memoir of my years in Washington*. Crown Publishers.

Shultz, G. P. (1993). *Turmoil and triumph: My years as secretary of state*. Charles Scribner's Sons.

Skinner, Q. (1969). Meaning and understanding in the history of ideas. *History and Theory*, 8(1), 3–53.

Talbott, S. (1979). *Endgame: The inside story of SALT II*. Harper & Row, Publishers.

Vance, C. (1983). *Hard choices: Critical years in American foreign policy*. Simon and Schuster.

Vaughan, P. (2010). *Zbigniew Brzezinski*. Swiat Kśiążki.

Vaïsse, J. (2018). *Zbigniew Brzezinski: America's great strategist*. Harvard University Press.

Wytwórnia Filmów Dokumentalnych i Fabularnych (Producer). (1991). *Profesor Zbigniew Brzeziński i jego rodzina w filmie 'Ojciec i syn'* [Film]. Warszawa. (66 min.).

References

Albright, M. (2003*). Madam secretary*. Miramax Books.

American foreign policy basic documents 1977–1980. (1983). Department of State.

Andrianopoulos, G. A. (1992). *Kissinger and Brzezinski: The NSC and the struggle for control of US national security policy*. St. Martin's Press.

Beschloss, M. R., & Talbott, S. (1993). *At the highest levels: The inside story of the end of the Cold War*. Warner Books.

Brzezinski, Z. (1983). *Power and principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981.* Farrar, Straus, Giroux.

Brzezinski, Z. (1998a, July 7). *Interview № 1 with T. Hryshchenko* [Interview]. Washington, D.C.

Brzezinski, Z. (1998b, July 7). *Interview № 1 with T. Hryshchenko* [Interview]. Washington, D.C.

Brzezinski, Z. (1999, June 4). *Interview № 3 with T. Hryshchenko* [Interview]. Washington, D.C. Brzezinski, Z. *Zbigniew Brzezinski's page at Twitter.* (2013–2017).Twitter. https://mobile.twitter.com/zbig Bush, G. W. (2010). *Decision points*. Crown Publishers.

Carter, J. (1983). *Keeping faith: Memoirs of a president*. Bantam Books.

Carter, J. (2010). *White House diary.* Farrar, Straus and Giroux.

Christopher, W. (2001). *Chances of a lifetime*. Scribner's.

Dobrynin, A. (1995). *In confidence: Moscow's ambassador to America's six Cold War presidents (1962–1986).* Times Books.

Foreign relations of the United States: Jimmy Carter administration. (1977–1980). (n.d.). Department of State. https://history.state.gov/historicaldocuments/carter

Gates, R. M. (1996). *From the shadows: The ultimate insider's story of five presidents and how they won the Cold War*. Simon & Schuster.

Gates, R. M. (2014). *Duty: Memoirs of a secretary at war*. Vintage Books.

Gati, C. (Ed.). (2013). *Zbig: The strategy and statecraft of Zbigniew Brzezinski*. Johns Hopkins University Press.

Hryshchenko, T. (2020). *Zbigniew Brzezinski: International strategist in the coordinates of history.* Lysenko M. M. Publishers [In Ukrainian].

Jordan, H. (1982). *Crisis: The last year of the Carter presidency*. G.P. Putnam's Sons.

Kalakura, Y., Voitsehivska, I., & Pavlenko, S. (2002). *Historical source studies*. Lybid Publishers [In Ukrainian].

Kissinger, H. (1968). The white revolutionary: Reflections on Bismarck. *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, 97(3), 888–924.

Kissinger, H. (1969a). *American foreign policy: Three essays*. W.W. Norton & Company.

Kissinger, H. (1969b). Central issues of American foreign policy. In K. Gordon (Ed.), *Agenda for the nation*. Doubleday & Company Inc.

Kissinger, H. (1973). *A world restored: Europe after Napoleon*. Peter Smith.

Kissinger, H. (1979). *White house years*. Little, Brown and Company.

Kissinger, H. (1982). *Years of upheaval*. Little, Brown and Company.

Kissinger, H. (1995). *Diplomacy*. A Touchstone Book.

Kissinger, H. (1997, January 27). A world we have not known. *Newsweek*, 25.

Kissinger, H. (1999). *Years of renewal*. Simon & Schuster.

Kissinger, H. (2001). *Does America need a foreign policy? Toward a diplomacy for the 21st century*. Simon and Schuster.

Kissinger, H. (2011). *On China*. Penguin Books.

Kissinger, H. (2014). *World order*. Penguin Press.

Lubowski, A. (2011). *Człowiek, który podminował Kreml*. Agora SA.

Luce, E. (2025). *Zbig: The life of Zbigniew Brzezinski, America's great power prophet*. Simon and Schuster.

National Archives and Records Administration (NARA). (1981). *Zbigniew Brzezinski exit interview. Miller Center Interviews. Carter Presidency Project* [Interview]. Jimmy Carter Library.

National Archives and Records Administration (NARA). (1982). *Interview with Zbigniew Brzezinski, Madeleine Albright, Leslie Denend and William Odom. Miller Center Interviews. Carter Presidency Project* [Interview]. Jimmy Carter Library.

Nowak-Jeziorański, J., & Brzeziński, Z. (2014). *Jan Nowak-Jeziorański. Zbigniew Brzeziński. Listy. 1959–2003*. Wydawnictwo Naukowe PWN SA.

Pipes, R. (2003). *Vixi: Memoirs of non-belonger*. Yale University Press.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1977a). *Jimmy Carter. 1977. Book 1 (January 20 to June 24, 1977)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1977b). *Jimmy Carter. 1977. Book 2 (June 25 to December 31, 1977)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1978a). *Jimmy Carter. 1978. Book 1 (January 1 to June 30, 1978)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1978b). *Jimmy Carter. 1978. Book 2 (June 30 to December 31, 1978)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1979a). *Jimmy Carter. 1979. Book 1 (January 1 to June 22, 1979)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1979b). *Jimmy Carter. 1979. Book 2 (June 22 to December 31, 1979)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1980a). *Jimmy Carter. 1980. Book 1 (January 1 to May 23, 1980)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1980b). *Jimmy Carter. 1980. Book 2 (May 23 to September 26, 1980)*. United States Government Printing Office.

Public Papers of the Presidents of the United States. (1981). *Jimmy Carter. 1980 to 1981. Book 3 (September 26 to January 20, 1981)*. United States Government Printing Office.

Reagan, R. (2007). *The Reagan diaries*. Harper Collins Publishers.

Rice, C. (2011). *No higher honor: A memoir of my years in Washington*. Crown Publishers.

Shultz, G. P. (1993). *Turmoil and triumph: My years as secretary of state*. Charles Scribner's Sons.

Skinner, Q. (1969). Meaning and understanding in the history of ideas. *History and Theory*, 8(1), 3–53.

Talbott, S. (1979). *Endgame: The inside story of SALT II*. Harper & Row, Publishers.

Vance, C. (1983). *Hard choices: Critical years in American foreign policy*. Simon and Schuster.

Vaughan, P. (2010). *Zbigniew Brzezinski*. Swiat Kśiążki.

Vaïsse, J. (2018). *Zbigniew Brzezinski: America's great strategist*. Harvard University Press.

Wytwórnia Filmów Dokumentalnych i Fabularnych (Producer). (1991). *Profesor Zbigniew Brzeziński i jego rodzina w filmie 'Ojciec i syn'* [Film]. Warszawa. (66 min.).

Отримано редакцією журналу / Received: 27.02.26
Прорецензовано / Revised: 06.04.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Taras HRYSHCHENKO, DSc (Hist.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-2565-9536
e-mail: hryshchenko@knu.ua
Taras Shevchenko University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INTELLECTUAL BIOGRAPHY OF ZBIGNIEW BRZEZINSKI: THE AUTHOR'S EXPERIENCE OF THE HISTORICAL SOURCE BASE DEVELOPMENT AND HISTORICAL SOURCES ANALYSIS

B a c k g r o u n d . ***The interest to the study of the intellectual biographies of international strategists, among whom was Z. Brzezinski, has risen substantially. The experience of the historical sources base development and historical sources analyses pertinent to the writing of Brzezinski's intellectual biography may be of major interest for the scholars.***

M e t h o d s . ***Objective analysis, systematization, historian's epistemological approaches assessment, content analysis, historical sources typologization, comparative historical methods were used.***

R e s u l t s . ***The historical sources, relevant to the study of life, activities and international strategic heritage of Brzezinski, can be divided into seven groups. His academic and analytic works comprise the first one, US executive branch documents – the second one, memoirs, diaries, public presentations, academic works of the statesmen and politicians – the third one, research interviews taken from Brzezinski and certain political figures – the fourth one, epistolographic – the fifth one, Brzezinski's commentaries in the Twitter – the six one, public opinion polls, media materials, audio and video materials – the seventh one. The historical sources base pertinent to the study of different aspects of Brzezinski's life, as E. Luce's monograph proves it, still has potential to be enriched. However the British author's access to the complete texts of Brzezinski's diaries did not result in the changes in our knowledge of the intellectual history of the person in question.***

C o n c l u s i o n s . ***Despite the tangible results have been achieved in the field of the problem in question, new openings in its source base remain on the scholarly agenda. Historians' own efforts, aimed at the enriching of the source base by taking research interviews, appear to be promising from the scholarly point of view. On the other hand, the existing historical sources retain potential for their new interpretation. New openings in some governmental archival collections, anticipated but being off limits of our prognostic possibilities, also may contribute to the deepening of our expertise in the field.***

K e y w o r d s : ***Zbigniew Brzezinski, historical sources, international strategy, intellectual biography.***

ISSN 1728-3817

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94(73)"2020":327:324
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.9

Іван ДОБРИЙ-ВЕЧІР, асп.
ORCID ID: 0009-0006-5489-972X
e-mail: eoraptorua@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ КАНДИДАТІВ У ПРЕЗИДЕНТИ США ПІД ЧАС ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ 2020 РОКУ

В с т у п . ***Сполучені Штати у XXI ст. залишаються найвпливовішою державою світу, а отже, як внутрішня, так і зовнішня політика цієї країни на сучасному етапі становить значний інтерес для історичної науки. Саме тому актуальність обраної теми є очевидною, адже дослідження цієї проблематики допомагає краще зрозуміти та порівняти між собою зовнішньополітичні стратегічні бачення представників різних ідеолого-партійних груп американського політикуму напередодні виборів 2020 р. Це, зі свого боку, допоможе прослідкувати еволюцію зазначених поглядів у наступні роки американської історії.***

Метою пропонованого дослідження є аналіз зовнішньополітичних поглядів кандидатів у президенти США від різних партій на виборах 2020 р. Автором були поставлені такі завдання: порівняти погляди на зовнішню політику США в середовищі кандидатів на пост президента від Демократичної партії, висвітлити офіційну позицію провідних кандидатів у президенти від Республіканської партії щодо міжнародної політики Сполучених Штатів, визначити глобальні зовнішньополітичні підходи кандидатів від Партії зелених і Лібертаріанської партії, з'ясувати позиції, висловлені Д. Трампом та Дж. Байденом у контексті досліджуваної проблеми під час президентських дебатів восени 2020 р.

М е т о д и . ***Застосовано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також спеціальні історичні, як-от: компаративний та історико-типологічний.***

Р е з у л ь т а т и . ***Проаналізовано ключові стратегії у сфері зовнішньої політики США серед представників Демократичної, Республіканської, Лібертаріанської партій та Партії зелених у контексті виборів 2020 р. та здійснено їхнє порівняння за ключовими параметрами.***

В и с н о в к и . ***З-поміж кандидатів на вибори 2020 р. від Демократичної партії перемогу здобув ліберально-практичний підхід Дж. Байдена, заснований як на ідеях ведення неагресивної політики, але водночас і захисту демократії у світі. Серед республіканців лідерство здобув тодішній президент Д. Трамп з його популістським неоізоляціонізмом. У зв'язку з низькою підтримкою виборців лібертаріанці та "зелені" не отримали шансу втілити в життя свої програми (ізоляціоністську вільноринкову та пацифістську відповідно). У підсумку на виборах переміг Дж. Байден.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***міжнародна політика, США, Джозеф Байден, Дональд Трамп, президентські вибори 2020 р., Демократична партія, Республіканська партія.***

Вступ

Президентські вибори у США 2020 р. були в різних історичних вимірах показовими та значною мірою доленосними для американської громадськості. Небувала активність вилилася у рекордну із початку XX ст. відсоткову явку на виборах і, як наслідок, шалену зацікавленість усього суспільства в питанні обрання майбутнього лідера США. Було, крім цього, поставлено і ряд інших виборчих "рекордів", як, наприклад, найбільша абсолютна кількість голосів, отримана одним кандидатом, а також найбільша кількість кандидатів на партійних праймериз за тривалий період. Вплив цього електорального процесу на суспільну свідомість американців також важко переоцінити. Це пов'язано з тим, що в умовах значної та дедалі більшої політичної поляризації серед громадян Сполучених Штатів результати виборів відчувалися багатьма американцями як вирішальні та екзистенційні, такі, від яких напряму залежить саме існування країни. Усе це означало, що суспільство (як виборці, так і політики) у зазначений історичний період украй активізувалося, стало політично рухливішим і рішуче долучилося до електоральних процесів. Питання ж, які порушували кандидати у президенти у своїх виступах та на дебатах, вочевидь, також сприймалися суспільством як вагомі та близькі для пересічного громадянина. Величезною проблемою, що тоді турбувала всіх, була пандемія вірусу Covid-19, яка у 2020 р. охопила увесь світ і США зокрема, викликавши понад мільйон жертв у цій країні. Реакція адміністрації Д. Трампа на поширення захворювання, яка частиною суспільства вважалася запізнілою та непрофесійною, ще більше розпалила передвиборні дебати серед громадян. Значного впливу на масову свідомість здійснила також активізація руху Black Lives Matter (BLM, укр. – Життя чорних важливі). У цей період він досягнув вершини свого політико-суспільного впливу, збуривши американську громадськість. Рух викликав полярну реакцію в середовищі політикуму, серед представників лівих, центристських та консервативних кіл, а також і звичайних громадян, призвів до тимчасового сплеску ультралівих й ультраправих настроїв. Перше ж місце серед викликів посідав стан економіки, що значно постраждала від пандемії. Економічна політика держави теж стала елементом суспільної дискусії, разом з уже традиційними передвиборними питаннями цін, податків, доступності державних послуг. Це означає, що уваги питанням зовнішньої політики та міжнародним справам американці приділяли значно менше, не вважаючи їх ключовими для країни в той час. Однак варто також оцінювати наявну статистику з різних боків. Хоча, з одного боку, станом на літо 2020 р. питання зовнішньої політики посідало тільки шосте місце за пріоритетністю, все ж 57 % респондентів зазначали, що воно є "дуже важливим" у виборі ними кандидатури президента під час наступного голосування (Pew Research Center, 2020). Так вважали представники обох основних партій – Демократичної та Республіканської (по 57 % у кожній), тоді як із більшості інших питань їхні думки різнилися, часто на десятки відсотків. Окрім цього, необхідно пам'ятати, що зовнішньополітична програма завжди була невід'ємною складовою передвиборчої риторики політиків у Сполучених Штатах. Разом ці

© Добрий-Вечір Іван, 2026

ISSN 1728-3817

факти дають нам змогу стверджувати, що питання міжнародних справ і взаємодії США зі світом у цей історичний період мали стати частиною політичної дискусії кандидатів у президенти країни, а тому варті окремого наукового дослідження.

Крім цього, розглянуто не лише риторику кандидатів-фіналістів Дж. Байдена та Д. Трампа, але і їхніх внутрішньопартійних конкурентів. Також у статті коротко опишемо зовнішньополітичні погляди кандидатів від двох менших партій – Лібертаріанської та Партії зелених, щоб сформувати чіткішу картину політичної думки того часу.

Огляд літератури та джерел. Джерельна база дослідження сформована із серії матеріалів, прямо чи опосередковано пов'язаних із висловлюваннями чи програмними документами як окремих політиків, так і партій загалом. Відеоджерела, насамперед виступи й інтерв'ю політиків, наприклад Дж Байдена, розміщені на відеоплатформах, таких як "Ютуб", і дають змогу детально проаналізувати виступи кандидатів у президенти. Крім цього для зручності часто використовуємо транскрибовані версії цих виступів, як-от, наприклад, офіційна транскрибація дебатів Д. Трампа та Дж. Байдена восени 2020 р. Офіційні сайти, наприклад сайт Білого дому за каденції Д. Трампа, так само надають змогу дослідити офіційні позиції політиків щодо найважливіших зовнішньополітичних питань. Особисті та партійні сайти, як-от сторінка кандидата від Партії зелених Х. Хокінза, розміщують ключову програмну та стратегічну інформацію, пов'язану з досліджуваною темою. Значну допомогу в роботі надають матеріали Ради з міжнародних відносин (Council on foreign relations), яка протягом 2019–2020 рр. займалася детальними опитуваннями й інтерв'ю з більшістю кандидатів у президенти від Демократичної партії та із частиною від Республіканської, а також збирала разом усю доступну інформацію про їхні публічні заяви чи коментарі. Частково було використано і статті з відомих видань – "The New York Times", "PBS News", "BBC News", "USA Today" та інших, де частково розміщені аналітичні матеріали, а частково – цитати чи окремі елементи програм кандидатів у президенти. Також проаналізовано релевантні матеріали наукового журналу "Foreign Affairs". Представлені статистичні матеріали було взято з аналітичних звітів позапартійної дослідницької організації "PEW Research Center". Загалом джерельний матеріал є доволі багатим та кількісно і якісно відповідає потребам цього дослідження.

Щодо ***опрацювання теми в науковій літературі*** варто зазначити таке: рівень дослідження саме цієї тематики все ще незначний, ураховуючи відносну свіжість описуваних подій. Комплексного аналізу й порівняння зовнішньополітичних позицій усіх кандидатів, що розглядаються, автором не було знайдено, тому його внесок у розвиток цієї тематики також можна вважати вагомим. З іншого боку, вивчення позицій окремих політиків чи внутрішньопартійних поділів фахівцями проводилися. Щодо аналізу політичних поглядів, виокремлення точок дотику та розлому, а також визначення ключових пріоритетів серед американського суспільства загалом, маємо звернути увагу на детальний звіт Чиказької ради з глобальних питань за 2020 р. (Smeltz et al., 2020). Що ж до дослідження позицій конкретних політиків, то необхідно розглянути праці представників різних історико-політичних течій. Серед прихильників ліберальної концепції міжнародних відносин потрібно назвати Р. Хааса з його працею "Присутній при знищенні", у якій він, часто гіперболізуючи, проте детально показує, як саме політика Д. Трампа сприяла послабленню основ міжнародних організацій, зокрема й самого НАТО та розпалювала конфлікт між США та їхніми союзниками (Haass, 2021). Інший дослідник – прихильник цієї школи, Дж. Ікенбері, теж займався дослідженням трампівської політики та рівнем стабільності глобального суспільства, доходячи, можливо, занадто оптимістичних висновків (Ikenberry, 2020), що ліберальний порядок є достатньо стабільним, щоб пережити хаотичну й антидемократичну політику президента Д. Трампа. Інший дослідник, С. Волт, прихильник реалістської концепції, мав інші погляди (Walt, 2019) та зауважував, що США не повинні і надалі бути центром глобальної політики і намагатися контролювати все, а натомість їм варто зосередитися на концепції балансу сил, досягнути більшої гармонізації з іншими могутніми державами та встановити для себе чітке розуміння, у які конфлікти необхідно втручатися, а в які ні. Дослідник-консерватор В. Мід у своїй праці (хоча вона вийшла у 2017 р., проте залишається актуальною і нині) вирішив поглянути на американське суспільство та президента Д. Трампа під іншим кутом і дійшов висновку (Mead, 2017), що цей політик не є чимось унікальним чи дивним в американській історії, натомість він просто продовжує традиції джексоніанства, заграючи з бажаннями звичайних американців. Д. Трамп, як й американці, не прагне втягнути країну в неоізоляціонізм, а, радше, хоче, щоб світ поважав її і був відповідним чином вдячний Сполученим Штатам за їхню політику та діяльність. Уваги заслуговує і стаття консервативної антитрампівської дослідниці Д. Плетки (Pletka, 2020). Попри несприйняття Д. Трампа як політика, вона констатувала, що перспектива приходу Дж. Байдена до влади може бути набагато гіршою, адже він перебував під впливом лівих республіканців, а отже, не вестиме країну в правильному напрямку, а слугуватиме пішаком у руках лівих екстремістів.

Методи

У статті використано загальнонаукові методи, насамперед аналізу та синтезу: перший – для вивчення окремих складових зовнішньополітичних програм представників різних партій США в досліджуваний період; другий – для визначення цілісної картини поглядів щодо міжнародної політики кожного із кандидатів у президенти. Громадська думка була проаналізована статистичним методом. Зі спеціальних історичних методів було застосовано компаративний – для здійснення порівняння програм політиків, а також історико-типологічний – для вивчення їхніх спільних рис. У статті застосовано *системний* підхід, спрямований на висвітлення якомога ширшого кола політичних програм кандидатів та формування загальної цілісної їх картини. Автор дотримується принципу *об'єктивності*, з метою якомога прозоріше та нейтрально аналізувати матеріал і продемонструвати його системність. *Методологічні засади* дослідження базуються на двох принципах. По-перше, це позиція дослідника щодо глобальної політики балансу сил у світі, який вважає, що авторитарні та продемократичні сили ведуть боротьбу між собою і що ліберальний світовий порядок перебуває під загрозою. По-друге, на думку автора, глобальні події, що відбуваються на світовій арені, напряму впливають на внутрішню політику та риторику провідних країн світу, особливо на Сполучені Штати в період, що розглядається.

Результати

Було здійснено дослідження зовнішньополітичних програм та стратегій кандидатів у президенти США на виборах 2020 р. від Демократичної партії, здійснено порівняльний аналіз цих стратегій з виокремленням спільних та відмінних рис, їхню типологізацію. Такий самий аналіз проведено і щодо програм кандидатів від Рес-

публіканської партії. Окрім цього, вивчено зовнішньополітичну платформу кандидатів від Партії зелених і Лібертаріанської партії, виявлено спільні та відмінні риси в них.

Виклад основного матеріалу. У період після виборів 2016 р., що принесли перемогу республіканському кандидату Д. Трампу, Демократична партія перебувала у стані саморефлексії, шукаючи причини поразки Г. Клінтон та намагаючись сформувати чітку політичну лінію, що виглядала б достатньо життєздатною та привабливою для виборця. Це, однак, вдалося далеко не відразу, адже поряд із поміркованим крилом партії дедалі сильніше почала набирати силу група прогресистів – політиків лівого спрямування, найпомітнішим представником яких був Б. Сандерз. Унаслідок внутрішньопартійних розбіжностей і відсутності чіткого лідера спочатку було висунуто аж 29 кандидатів на праймериз, із яких до лютого 2020 р. залишилося 11. Після початку праймериз у штатах у лютому вже було вісім основних кандидатів: Дж. Байден, Б. Сандерз, Т. Габбард, П. Буттіджич, Е. Клобучар, М. Блумберг, Е. Воррен та Т. Стейєр.

Дж. Байден, якого велика частина партії розглядала як потенційного основного кандидата, займав центристські позиції. Його зовнішньополітичну програму можна описати як обмежений (поміркований) ідеалізм, суголосний із ліберальною теорією міжнародних відносин. Своє бачення міжнародного порядку та місця в ньому Сполучених Штатів Дж. Байден детально розкрив ще у виступі 2019 р. (Joe Biden, 2019). Коротко його ідеї можна уміститися у фразу "США як лідер демократичного світу має повернутися до світової політики для мирного розв'язання глобальних проблем". Однією з важливих цілей, як і в більшості кандидатів від Демократичної партії, була відмова від ізоляціоністської політики президента Д. Трампа, яка, на думку демократів, не тільки не сприяла поступу у відносинах із союзниками США по НАТО та партнерами по ЄС, але і шкодила їм, поглиблювала наявні суперечності, сприяла відцентровим тенденціям усередині "демократичного блоку" держав й обмежувала для Сполучених Штатів доступ до ринків, технологій і культурних впливів цих країн. Поява "тріщин" у євроатлантичному блоці шкодила і самим США, а тому першочерговим завданням мала бути відмова від ізоляціонізму та повернення Сполученими Штатами статусу "очільника демократичного світу".

Розглядаючи детальніше Байденівську програму, викладену в згаданому виступі (Joe Biden, 2019), варто виокремити такі пункти:

• Особливу увагу було приділено питанню глобальної демократії та її ролі в сучасному світі. Дж. Байден фокусувався на ідеї демократії як саме тій силі, що пов'язує сучасний глобалізований світ, особливо розвинені суспільства і держави. Вплив демократії та демократичних цінностей свободи, прав людини на історію глобального Заходу важко переоцінити. Тому від повернення США на світову арену в ролі очільника "демократичного табору" виграють усі. Розвиваючи цю думку, Дж. Байден запропонував в майбутньому скликали Глобальний саміт за демократію з метою розв'язання ключових міжнародних проблем і конфліктів, згуртуванню країн у боротьбі проти авторитаризму та диктатур.

• Сполучені Штати мають стати не просто військовим чи політичним лідером вільного світу, а насамперед моральним. Міжнародні партнери країни повинні бачити у Вашингтоні не військову машину, що займається інтервенціями, а друга й опору, навіть орієнтир. Світ має сам і без примусу бажати налагоджувати співпрацю зі США. Сам Дж. Байден заявляв у виступі: "Як нація, ми маємо довести світу, що Сполучені Штати готові керувати знову – але не лише прикладом нашої сили, але й також силою нашого прикладу".

• На відміну від "агресивної" тарифної війни Д. Трампа з КНР, Дж. Байден пропонував займатися технологічною конкуренцією із цією країною шляхом підвищення рівня наукового та економічного розвитку Сполучених Штатів, підвищувати життєвий рівень своєї держави.

• Першочерговість у подоланні глобальних викликів повинна була отримати саме дипломатія. Переговори, конференції, глобальний мирний процес – саме так мала б виглядати ідеальна державна зовнішня політика. Лише в такий спосіб можна було досягнути кінцевої мети – відмови від війни як методу ведення політики, а до бойових дій варто було вдаватися лише в найкритичніших ситуаціях. На практиці це означало б завершення для США війни в Афганістані, що тривала на той час вже майже два десятиліття, припинення військової та політичної підтримки інтервенції Саудівської Аравії в громадянську війну в Ємені тощо. Окремо робився акцент на відході від конфронтаційного підходу адміністрації Д. Трампа щодо Ірану та наголошувалося на необхідності укладання із цією державою нового ядерного договору за прикладом угоди 2015 р.

• Попри наголошенні на силі прикладу та дипломатії, усе ж визнавали, що для протидії автократам можуть знадобитися і рішучіші заходи. Тому кооперація із союзниками, зміцнення НАТО як основної військової одиниці демократичного світу, дотримання взятих США зобов'язань перед союзниками та партнерами, а також рішуча боротьба з усіма виявами тероризму (особливо це стосувалося продовження військових операцій проти ісламістських угруповань, насамперед ІДІЛ) – усе це мало стати невід'ємною складовою зовнішньої політики держави.

• Захищаючи демократичні ідеали, Сполучені Штати автоматично повинні були б боротися за дотримання прав людини у світі, допомагати і сприяти урядам інших країн у розширенні свободи слова й інших фундаментальних свобод.

• Додатково до зазначених цілей адміністрація Дж. Байдена планувала опікуватися кліматичними проблемами, зменшенням викидів парникових газів та іншими неполітичними проблемами планети.

Підсумовуючи міжнародну стратегію Дж. Байдена зразка 2019 р., варто ще раз наголосити на наявності в ній чітко виражених двох начал: ідеалістичної складової, більш емоційно-моралізаторської, та практичної, що часом передбачала і застосування сили. З одного боку, у традиціях ліберальної школи та всупереч реалістській доктрині відкидалося таке поняття, як *сфери впливу* великих держав на інші країни, тобто право грубої сили. Натомість демократичні ідеали, сила прикладу, співпраця, взаємна користь, загальнолюдські цінності мали бути покладені в основу конкретних дій. Як лідер "демократичного світу" США мусили відстоювати і просувати цю "найвищу" форму суспільної та державної організації. З іншого ж боку, визнавалося й існування противників цієї системи – автократів, диктаторів, терористів-радикалів, яких, у разі глобальної кризи або загрози ліберальному світоустрою, необхідно було змусити "грати за правилами", використовуючи наявні недипломатичні засоби. Просуваючи таку двобічну модель зовнішньої політики, Дж. Байден міг розраховувати на підтримку як консервативних демократів, так і частини прогресистського лівого крила партії, а також і значної кількості незалежних виборців.

ISSN 1728-3817

Детальніше щодо конкретних зовнішньополітичних планів Дж. Байдена можемо дізнатися з інтерв'ю 2019 р. до Ради з міжнародних відносин (Council on Foreign Relations, 2019a) – американського аналітичного центру, що проводив подібні зустрічі з багатьма кандидатами-демократами. У регіональному вимірі стратегію цього політика можна розділити так.

У Близькосхідному регіоні Байденівська стратегія мала концентруватися на трьох ключові питаннях: іранській ядерній програмі, саудівській інтервенції в Ємен та ізраїльсько-палестинському конфлікті. Щодо Ірану, то, як уже зазначалося, Дж. Байден прагнув відновити угоду 2015 р. або ж укласти подібний до неї договір. Показовою була і критика дій президента Д. Трампа, чиї "безрозсудні дії призвели до глибокої кризи в трансатлантичних відносинах та підштовхнули Китай і Росію ближче до Ірану" (Council on Foreign Relations, 2019a). На Трампа ж покладали провину і за потенційне наближення регіону до розв'язання нової війни. Лише спільними дипломатичними зусиллями Європи, США та їхніх союзників можна було примусити Іран відмовитися від агресивної політики та знову продемонструвати глобальне лідерство Вашингтону й підкреслити відданість Сполучених Штатів демократичним ідеалам. В теорії, послаблення амбіцій авторитарного іранського режиму мало б зміцнити проамериканські сили на Близькому Сході й обмежити російсько-китайські впливи тут.

Коментуючи американсько-саудівські відносини, Дж. Байден ще раз підкреслив необхідність для Ер-Ріяда припинити "безрозсудну" зовнішню політику, завершити участь у війні в Ємені, а також, що не менш важливо, демократизувати свою авторитарну та репресивну внутрішню політику. Усе ще розглядаючи Саудівську Аравію як важливого партнера США, політик вважав, що рівень подальшої співпраці має корелювати із прагненням влади країни до змін.

Щодо ізраїльсько-палестинського питання, то Дж. Байден займав чітку позицію: розв'язання конфлікту можливе виключно через існування двох держав – Ізраїлю та Палестини. З одного боку, Вашингтон бачив в Ізраїлі свого стратегічного союзника, перед яким мав "непохитні" зобов'язання. З іншого боку, створення незалежної Палестинської державності мало б водночас і гарантувати довготривалу безпеку Ізраїлю, і забезпечити гідне життя палестинцям, зокрема й через здійснення багатьох економічних, гуманітарних і медичних програм для них. Політик виступав як за усунення організації Хамас від урядування в Секторі Газа, так і проти створення нових ізраїльських поселень у регіоні Західного Берега річки Йордан. Як і в усьому іншому, дипломатія тут мусила б відігравати ключову роль, а право сили відкидалося.

У Східноазійському регіоні Дж. Байден виокремлював дві значні проблеми: китайське домінування та північнокорейський режим. Щодо КНР, то політик бачив у цій країні водночас й авторитарну диктатуру, вороже налаштовану до демократій, і важливого економічного партнера, з яким можна співпрацювати у ключових економіко-технологічних питаннях. А втім, критичне ставлення до уряду країни переважало: засуджувалися репресивні дії Пекіна щодо протестів у Гонконгу, а також планували з часом покарати винних у створенні таборів для уйгурів. Окремо акцентувалося і на принциповості для США перемогти в технологічній гонці з Китаєм, стати беззаперечним світовим лідером у розвитку ШІ. Щодо Північної Кореї, то тут позиція Дж. Байдена була принциповою: жодного пом'якшення політики щодо країни не може відбуватися без денуклеаризації. Вкотре лунала критика на адресу Д. Трампа за його начебто нездатність і небажання змусити "тирана-вбивцю" Кім Чен Ина відмовитися від ядерної програми. Проте і в цьому випадку дипломатія оголошувалася основним інструментом взаємодії з КНДР, ставилася задача підписати подібну до іранської угоду з денуклеаризації. Однак така сильна віра в силу дипломатії є недоліком, адже жодних нових силових кроків у разі відмови Пхеньяна від співпраці не було описано в інтерв'ю, відносячи цей пункт до категорії радше ідеалістичної, ніж практично продуманої.

Окремо наголошувалося і на планах завершити участь США у війні в Афганістані, концентруючись виключно на антитерористичній діяльності у країні разом з урядом в Кабулі. Метою ж вкотре визначалося створення передумов для ведення плідних переговорів Кабулу й організації "Талібан" (ефективність переговорів із радикальними ісламістами не ставили під сумнів). Як зазначав сам політик: "Ми маємо завершити війну відповідально, так, щоб ми могли захиститися від загроз нашій Батьківщині та ніколи не повертатися назад" (Council on Foreign Relations, 2019a). Окрім цього, Дж. Байден планував відмовитися від обмежувальної імміграційної політики тодішнього президента та скасувати заборону на подорожі до США з певних мусульманських держав Азії й Африки.

В Африканському континенті Дж. Байден бачив великі перспективи для Сполучених Штатів. Значний прошарок молодого населення, велика кількість робочої сили, наявність деяких швидко зростаючих економік відкривали для Вашингтону шляхи до інвестицій у регіон, розвиток у ньому транспорту, відновлюваної енергії тощо. Не обходилося і без уже традиційного прагнення продемонструвати переваги демократичного устрою перед традиційним для Африки авторитарним управлінням.

У Західній півкулі та Тихоокеанському регіоні Дж. Байдена найбільше цікавили два питання: існування режиму Н. Мадуро у Венесуелі та перспективи приєднання до Угоди про транстихоокеанське партнерство. Венесуельський народ, на думку кандидата в президенти, мав право на вільний демократичний розвиток, а самого Н. Мадуро політик характеризував не інакше, як "тирана, який украв вибори, зловживав своєю владою, дозволяв своїм поплічникам збагачуватися" (Council on Foreign Relations, 2019a). Своїм досягненням Дж. Байден вважав визнання Х. Гуайдо законним лідером Венесуели. Варто зауважити: щодо цієї країни риторика Дж. Байдена була набагато суворішою ніж зазвичай, що виявлялося у планах посилення санкційного тиску, вимогах звільнення політичних опонентів влади і відставці самого Н. Мадуро, а переговорний процес, хоч і не відкидався цілком, проте навряд чи його можна назвати пріоритетним. Така відмінність у риториці може бути пов'язана з, по-перше, стратегічною важливістю Латиноамериканського регіону для США, по-друге, із "токсичністю" режиму Н. Мадуро та загрозою для стабільності і безпеки сусідніх держав, а по-третє, із загрозою посилення у Венесуелі російських та китайських впливів, що було неприйнятним для Вашингтона. Що ж до транстихоокеанського партнерства, то водночас критикуючи адміністрацію Д. Трампа за відмову від участі в ній, що начебто призвело до посилення технологічної та економічної переваги КНР, політик зазначав, що не підпише нової угоди без забезпечення інтересів США та їх громадян.

Нарешті, щодо теми російсько-українських відносин, то тут Дж. Байден обіцяв зробити Україну пріоритетною в американській зовнішній політиці. Це стосувалося як надання військової допомоги, постачань зброї, так і тренування українських солдатів. Вказувалося на необхід-

ність підтримки економічного й енергетичного сектора України. Вкотре не обходилося і без "дипломатичного кейсу": політик обіцяв сприяти переговорному процесу між Києвом і Москвою, кооперуватися з цього питання з європейськими колегами. Хоча заявлялося про необхідність змусити Росію заплатити високу ціну за вторгнення в Україну, усе ж чітких практичних кроків для цього не було озвучено, а отже, і стратегічного плану завершення війни не було окреслено.

Наостанок варто зазначити, що Дж. Байден приділяв увагу внеску його країни у світову кліматичну й екоресурсну політику. Він обіцяв сприяти забороні фінансування вугільних електростанцій, спонукати країни Великої двадцятки та решту світу до припинення субсидіювання викопних паливних ресурсів, надавати економічні преференції країнам й урядам, що дотримуватимуться екологічних норм. Кліматичне питання для політика було, вочевидь, справді важливим, ураховуючи, що він назвав вихід США із паризької кліматичної угоди за президентства Д. Трампа найбільшою помилкою Сполучених Штатів із часів Другої світової війни.

Отже, таким у загальних рисах був центристський ліберально-практичний підхід Дж. Байдена до зовнішньої політики США.

Інший підхід до планування зовнішньої політики США можна умовно назвати дипломатично-ідеалістичним, головним прихильником якого був Б. Сандерз. Хоч він і вкладався в основних своїх пунктах у парадигму ідеології демократів, зокрема і стратегії Дж. Байдена, проте мав і певні відмінності від неї. Основна відмінність полягала у двох аспектах: ролі дипломатії як інструменту міжнародних відносин та співвідношенні емоційної і раціональної складової. У першому випадку, Б. Сандерз майже цілковито надавав перевагу мирній дипломатії як ледь не єдиному дієвому інструменту зовнішньої політики Сполучених Штатів, випускаючи з уваги ту "практичну", тобто силову, компоненту розв'язання конфліктів і криз, що була притаманна байденівській стратегії дій. Представляючи крайнє ліве крило Демократичної партії, часом навіть виступаючи з "незалежної" від неї позиції, Б. Сандерз розглядав світову політику як глобальний стан, створений унаслідок тривалого розвитку поняття прав людини, демократії, соціальних і трудових гарантій, прав національних, релігійних й інших меншин. Як наслідок, конфлікти, що виникають, не є виміром глибокого суспільного чи міждержавного розмежування, а, радше, наслідком злого умислу корумпованих чи владолюбних еліт. Із цього, однак, випливало, що найкращим урегулюванням таких суперечностей є саме підписання угод й укладання домовленостей із подібними "конфліктними" урядами. Можливо, Б. Сандерз вважав, що, запропонувавши їм розумні та раціональні поступки, США зможуть без застосування сили (як крайній випадок – запровадження незагрозливих для населення санкцій) переконати їх у необхідності дотримання міжнародного порядку і базових прав людини. Загалом же політик був категоричним противником застосування військових сил США за кордоном як неефективної та протиправної міри. Щоправда, така миролюбна політика не давала відповіді на запитання, що робити у випадку, якщо дипломатичний підхід не спрацює, бо не мала жодного іншого дієвого способу вплинути на недобросовісні режими та уряди. Що ж до емоційної складової, то Б. Сандерз набагато частіше за своїх конкурентів по партії апелював до інтересів "простого народу", захисту прав "обділених" народів та регіонів і відстоював загальну справедливість у світі, як він її сам розумів. Такі висновки можна зробити з його інтерв'ю 2019 р. у Раді з міжнародних відносин (Council on Foreign Relations, 2019b).

Щодо більш конкретних вимірів сандерзівської стратегії, то в азійському контексті, а саме щодо КНР, політик концентрувався саме на критиці китайської політики щодо уйгурського населення, а також силових дій у Гонконгу. Однак, визнаючи необхідність продовження політичного тиску Вашингтону на Пекін й обіцяючи перспективу погіршення відносин між обома країнами, Б. Сандерз визнавав, що США не мають суттєвих важелів впливу на китайську політику та відкидав усі силові дії. Натомість саме увага до захисту прав людини у світі та в Китаї зокрема мала б стати запорукою поступової зміни поведінки китайського уряду. Щодо Північної Кореї, то Б. Сандерз був ще поміркованішим, ніж Дж. Байден, оголошуючи: "Я працюватиму над тим, щоб узгодити покроковий процес згортання північнокорейської ядерної програми, побудувати новий мирний і безпечний режим на півострові…" (Council on Foreign Relations, 2019b). Водночас повністю ігнорувалося не лише небажання Пхеньяна по-справжньому сприяти мирному процесу, але й не пропонувалося жодних механізмів контролю і покарання для КНДР у випадку відмови від пропозицій Вашингтону. Що ж до інших важливих питань, то політик гаряче підтримував підписання нової ядерної угоди з Іраном ("для обмеження іранських наступальних дій в регіоні та побудови нового стратегічного балансу на Близькому Сході" (Council on Foreign Relations, 2019b)), обіцяючи підписати її у перший день президентства. Також він обіцяв негайно вивести американські війська з Афганістану, причому особливо акцентуючи на гуманітарній, економічній та політичній допомозі афганському народу, можливо, відчуваючи відповідальність Сполучених Штатів за благополуччя цієї країни. Крім цього, цілями були: припинення будь-якої допомоги Саудівській Аравії у війні в Ємені, активна участь США в розробленні палестинсько-ізраїльської угоди про створення двох держав, а також політико-економічна допомога Україні у проведенні необхідних реформ. Він же вважав, що санкційна політика проти РФ спрацювала, а отже, саме загрозою нових санкцій можна дійсно завершити російську агресію проти України. На думку Б. Сандерза, США повинні подумати і про Африку: Вашингтон має зробити все, щоб допомогти континенту досягнути успіху та пришвидшити його розвиток (що стане значним внеском у розвиток ресурсного та безпекового складника міжнародного порядку), уникаючи "імперіалістичних" помилок колоніальних країн минулого (тобто припинити штучно стримувати поступ африканців). Левову частку стратегії політика займає питання декарбонізації: саме через агресивну декарбонізацію самих Сполучених Штатів можна подати приклад іншим державам і посилити світовий тренд з упровадження "зелених" технологій. Значна економічна та технологічна допомога бідним країнам також допоможе людству у боротьбі зі змінами клімату. Значною відмінністю від політики Дж. Байдена можна вважати венесуельське питання: хоча Б. Сандерз так само засуджував політичне насильство і підтримував опозицію режиму Н. Мадуро, все ж він був категоричним противником участі США у зміні режиму, закликав до виключно мирного розв'язання проблем країни, вкотре акцентував на дипломатії і, що важливо, не підтримував накладання жорстких санкцій на Венесуелу, адже ті, на його думку, шкодили простому населенню набагато більше, ніж владі.

Отже, стратегію Б. Сандерза можна вважали ліберально-ідеалістичною, спрямованою на захист прав і свобод людини у світі цілковито мирними засобами, що, зі свого

боку, ставило під сумнів реалістичність такої програми та дієвість її в умовах сучасної міжнародної політики.

Решту кандидатів-демократів можна умовно віднести до "пробайденівської" та "просандерзівської" стратегічних концепцій або ж вони могли займати середню між ними позицію.

П. Буттіджич більше схилявся до позиції "демократії із зубами", що була ближчою до стратегії Дж. Байдена. З одного боку, він вдавався до гострих критичних зауважень щодо зовнішньої політики та загального позиціонування у світі таких авторитарних країн, як КНР, КНДР, Венесуела. Піддавалися критиці дії Пекіна в уйгурському питанні, придушенні протестів у Гонконгу, а також "нерівноцінна" економічна та торговельна політика країни. Політик звертав увагу на небезпеку іранської ядерної програми та наголошував на нелегітимності Н. Мадуро, антигуманних діях саудитів у Ємені. Показовим було й те, що політик акцентував на важливості для США підтримки їхньої військово-технологічної переваги й інвестицій у власну обороноздатність. Знайшлося місце в цій стратегії і для посилення координації та співпраці із союзниками Сполучених Штатів у світі, захисту демократичних ідеалів і прав людини на глобальному рівні. Привертає увагу і доволі жорстка як на представника поміркованих демократів позиція П. Буттіджича щодо російської агресії, яку він, звісно, різко засуджує та пропонує зберігати режим жорстких санкцій, поки Москва не покине окуповані українські території. Допускалася кандидатом і дещо відкритіша, ніж у Дж. Байдена, критика Ізраїлю, а саме його різких силових дій і військової політики на контрольованих ним територіях. Окрім цього, у цій стратегії знову зустрічаємо військовий аспект, не характерний для позиції Дж. Байдена, а саме: "Хоча Україна не є офіційним союзником за угодою, США повинні бути готовими [допомогти Україні] розвинути сучасні та здібні оборонні сили для захисту своїх громадян… та мати бажання розглянути комерційні продажі зброї" (Council on Foreign Relations, 2019c). Усе це не скасовує факту підтримки П. Буттіджичем дипломатичного шляху. Особливо це стосується іранської ядерної програми (відстоювання необхідності повернення США до угоди 2015 р.), поетапної денуклеаризації Корейського півострова через переговори та поступове примирення із Пхеньяном у разі його згоди на поступки та мирну передачу влади у Венесуелі в руки опозиційних сил на чолі з Х. Гуайдо. Санкції, як уже зазначалося, мали би бути дієвим інструментом зовнішньої політики, хоча не обійшлося в цьому випадку і без звинувачень на адресу чинної американської адміністрації за її "неперебірливість" у їхньому застосуванні та шкоді від них звичайному населенню, а не лише режиму (наводився приклад Венесуели).

Іншим кандидатом від Демократичної партії був відомий бізнесмен і політик, мер Нью-Йорка у 2002–2013 рр. М. Блумберг. Його позиції щодо американської зовнішньої політики були більш консервативно-прагматичними, за винятком кількох аспектів. Набагато рідше в його інтерв'ю (Council on Foreign Relations, 2020) звучали теми про демократичні цінності й ідеали, більше він акцентував увагу на практичній співпраці із союзниками, висував чіткіші пропозиції щодо протидії авторитарним режимам. Як і більшість демократів, наприклад, М. Блумберг підтримував відновлення дипломатичних переговорів з Іраном щодо його ядерної програми, проте він не обіцяв, що за його президентства США негайно повернуться до угоди 2015 р., як про це заявляв Б. Сандерз. Натомість зазначав, що Тегеран муситиме спочатку змінити свою поведінку, скоротити своє балістичне озброєння та припинити дестабілізацію регіону Близького Сходу. Лише тоді і за умов глобального тиску на цю країну для США буде логічним повернутися до ядерної угоди. У схожому руслі варто було б діяти і щодо Північної Кореї: будь-якій стабільній угоді мало би передувати припинення агресивної та дестабілізувальної риторики й політики Пхеньяна та зупинка виробництва ядерної зброї. Першочерговим же в цьому питанні він вважав саме безпеку Сполучених Штатів і їхніх союзників. М. Блумберг обіцяв також у координації зі світовою спільнотою допомагати Україні протистояти російській агресії. Ведучи мову про американських союзників, не варто забувати і той факт, що політик був одним із найбільших серед кандидатів-демократів прихильником Ізраїлю. Попри традиційну для демократів підтримку дводержавного шляху врегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту, М. Блумберг вважав саме Ізраїль головною стабілізуючою та проамериканською силою на Близькому Сході, а тому одна із цілей Сполучених Штатів у майбутньому – зберігати і розширювати співпрацю із цією державою на всіх рівнях. Прагматичною була і його пропозиція про скорочення, а не повне виведення американського контингенту в Афганістані. Однак китайська політика М. Блумберга контрастувала із його риторикою сили щодо автократій. Хоча він і засуджував Пекін за порушення прав людини й антидемократизм, але все ж пропонував співпрацювати із країною для розв'язання глобальних проблем, насамперед кліматичною кризою.

Сенаторка від Міннесоти А. Клобучар побудувала свою зовнішньополітичну кампанію на критиці дій адміністрації Д. Трампа та його підходах до врегулювання глобальних проблем. Велику увагу вона надавала питанням захисту природи та сталого клімату, заявляючи: "Мій перший пріоритет у перший день [президентства] – знову вписати нас [в кліматичну угоду]" (Woodruff, & D'Elia, 2019). Щодо інших ключових питань на міжнародній арені політикиня дотримувалася "середньої лінії" з-поміж демократичного табору. З одного боку, вона вважала КНР, Північну Корею, Іран, РФ головними загрозами миру і стабільності у світі, підтримувала санкційний режим. З іншого ж заявляла, що тиск адміністрації Д. Трампа на недружні до Сполучених Штатів країни та режими був хаотичним, непродуманим і малоефективним, звинувачувала президента в загравanні з Москвою та безладному виведенню американських військ із зон бойових дій у країнах, де Вашингтон проводив військові операції на той момент. Із байденівською стратегією її пов'язувало різке несприйняття режиму Н. Мадуро, якого вона так само називала диктатором (Council on Foreign Relations, n. d.). Кандидатка в президенти таким чином поєднувала як риторику захисту прав людини та протистояння авторитаризму, так і більш конструктивні, ніж у республіканської адміністрації, та поміркування (на її думку) методи ведення зовнішньої політики.

Інша сенаторка, Е. Воррен, дотримувалася поглядів на американську діяльність у світі, що більше схожі на сандерзівський проєкт, тобто із переважанням емоційно-ціннісної складової. Вона згадувала і про демократичних гонконзьких протестувальників, і про гноблення Пекіном власного мусульманського населення, і про необхідність забезпечення прав та свобод для афганців після майбутнього виведення з країни американських військ. Для неї пріоритетом була допомога США Африці в розвитку економіки, соціальної та культурної сфери континенту, а також і підтримка України, адже російська агресія ставила під загрозу мир в усій Європі. Вона ж, як і Б. Сандерз, усіляко возвеличувала роль дипломатії, на противагу силовій політиці Вашингтона, а тому, на її думку, варто

було б повернутися до переговорів із КНДР та Іраном (за умови їхньої відмови від неконструктивної поведінки), допомагати Україні та РФ "досягнути миру" й завершення війни; це ж стосувалося і Венесуели, де "військового варіанту для США немає" (Council on Foreign Relations, 2019e). Двома помітними особливостями стратегії Е. Воррен було, по-перше, різкіше, ніж в інших демократів, засудження дій і політичного устрою Саудівської Аравії (вона сумнівалася в її надійності як партнера і навіть розглядала деякі її дії як загрозу національній безпеці США, чого не зазначали інші кандидати в президенти). По-друге, з її риторики випливало, що вона надає палестинському питанню та захисту прав палестинців набагато більшої ваги, ніж навіть відносинам з Ізраїлем, якого вона засуджувала за розширення єврейських поселень на території Палестинської автономії; вона ж закликала перетворити Єрусалим на офіційну столицю як Ізраїлю, так і Палестини. Тому Е. Воррен необхідно віднести радше до "просандерзівського" табору, ніж навіть до групи демократів-центристів.

Ще слабшою можна вважати зовнішньополітичну програму Т. Стейєра. Орієнтуючись майже винятково на дипломатію та формально підтримуючи курс своєї партії на захист демократичних цінностей у світі й засуджуючи прояви порушення прав людини, він, однак неначе прагнув "замирити" авторитарні режими та не протистояти їм силою. Негайне повернення до ядерної угоди з Іраном, до переговорів із КНДР без попередніх умов, заява про "неможливість ізолювати себе від Китаю" (The New York Times, 2020), прагнення вести стійкий діалог із Москвою – усе це підтверджує відсутність "жорсткої лінії" в його цілях як політика. Щодо деяких питань, як-от Венесуела і Латинська Америка загалом, він узагалі не мав чіткої позиції.

Значно відмінним від позиції інших кандидатів-демократів був курс Т. Габбард, депутатки в Палаті представників від Гаваїв. Хоча вона і підтримувала накладення санкцій на авторитарні режими (напр. на РФ за її агресію проти України), однак відкрито закликала до проведення прямих переговорів із такими державами, як Китай та РФ, навіть до самітів з їхніми лідерами для розв'язання спірних питань і налагодження відносин, деескалації, зокрема закликала і до зустрічі з в. путіним (тут і далі збережено орфографію автора) (Green, 2019). Політикиня засуджувала Д. Трампа за агресивну та шкідливу діяльність, що призвела до ще глибшої прірви у відносинах між США та їхніми міжнародними супротивниками, наприклад з Північною Кореєю, з якою, на думку кандидатки в президенти, також потрібно негайно проводити прямі переговори. Ледь не головною її ідеєю було припинення політики "зміни режимів" і втручання у внутрішні справи інших країн, включно з Венесуелою та її сусідами. Тому про насильницьку зміну влади в Каракасі чи бодай посилення тиску на Н. Мадуро не йшлося. Таку стратегію можна охарактеризувати терміном "ліберальний ізоляціонізм", хоча фактично вона означала виправдання та примирення з диктатурами, відсутність реального покарання для них за порушення прав людини і міжнародних законів. Можливо, найсуперечливішою її позиція була стосовно режиму Б. Асада в Сирії, якого вона вважала гарантом стабільності в країні та головним борцем із терористами ІДІЛ. Показовим був і факт особистої зустрічі Т. Габбард із сирійським диктатором ще у 2017 р., попри його ізоляцію від практично всіх розвинених країн світу (BBC News, 2017). Отже, позиції політикині були по-своєму унікальні та не цілком вписувалися у "мейнстримну" лінію Демократичної партії.

Протягом кінця 2019 – початку 2020 рр. унаслідок серії дебатів та зрештою і внутрішньопартійних праймеріз кількість кандидатів у президенти від Демократичної партії поступово зменшувалася й лідерство здобувала кандидатура Дж. Байдена. До 3 березня 2020 р. (Супервівторок) більшість охочих стати президентом завершили свою кампанію, а в цей день вийшли з перегонів М. Блумберг та Е. Воррен, згодом це зробила і Т. Габбард. Більшість із них підтримали кандидатуру Дж. Байдена та його програму. Останнім на початку квітня завершив перегони Б. Сандерз, а отже, і його дипломатично-ідеалістичний підхід був відкинутий однопартійцями. Залишившись єдиним кандидатом, Дж. Байден був офіційно номінований демократами як кандидат у президенти 20 серпня (Cathey, King, & Ebbs, 2020).

Переходячи до розгляду позицій кандидатів у президенти від Республіканської партії, варто наголосити на двох ключових моментах. По-перше, республіканці не мали такого значного різноманіття учасників президентських перегонів, як це було у демократів. Серед таких можна виокремити кількох: Д. Трамп, Б. Велд та Дж. Волш (решта не відігравали у передвиборчих перегонах майже жодної ролі). По-друге, очевидним фаворитом у партії від самого початку був тодішній президент Д. Трамп, тому його суперники мали надзвичайно низькі шанси на перемогу на праймеріз. Це було викликано як дедалі більшою активізацією в партії протрампівського крила (так званих MAGA-республіканців, представлених насамперед Кокусом Свободи), так і компромісу серед частини поміркованих республіканців, які вважали, що на той момент кандидатура Д. Трампа, хоч ідеологічно з ними і не сумісна, проте є найбільш упізнаваною серед виборців та зможе принести перемогу партії на виборах.

Республіканські конкуренти чинного президента представляли різні ідеологічні гілки в партії – від його колишніх прихильників, що з часом просто розчарувалися в політиці очільника держави, до колишніх (а то й чинних) прихильників лібертаріанства, неоконсерваторів та інших політичних спектрів. Поступова еволюція республіканських політиків на протрампівські позиції хвилювала тих, хто був противником американського лідера, а Дж. Волш навіть назвав Д. Трампа диктатором і королем, а його прихильників у партії – "культом Трампа" (Pesce, 2020).

Одним з єдиних реальних суперників Д. Трампа довгий час вважався Б. Велд. Як колишній кандидат на виборах 2016 р. від Лібертаріанської партії та жвавий критик міжнародної стратегії чинного президента, він концентрував свою увагу на питанні боротьби із трампівським неоізоляціонізмом. Б. Велд виступав за реактивізацію ролі Сполучних Штатів на міжнародній арені, тіснішу співпрацю зі своїми союзниками на різних континентах. Саме залучення США до розв'язання глобальних проблем через використання їхніх "soft power" та продуманої і чіткої стратегії, а не хаотичних дій тодішньої адміністрації мало би забезпечити стабільність і порядок у світі. Натомість, вважав Б. Велд, президент Д. Трамп зраджує саме поняття американського впливу і престижу через приниження американських союзників: "Ми маємо президента, який відкрито вихваляє та заохочує деспотичних і авторитарних лідерів за кордоном, водночас намагаючись ображати і навіть принижувати наших демократичних союзників" (DeCosta-Klipa, 2019). Хоча Б. Велд і погоджувався, що з Іраном потрібно знову підписати ядерну угоду, а з КНДР принаймні розпочати попередні переговори, допомогти арабам та ізраїльтянам досягнути домовленості про примирення та не втручатися у внутрішні справи КНР, щодо російсько-української війни він мав

набагато жорсткіший підхід, обіцяючи підтримати Україну зокрема й поставками зброї "стільки, скільки буде необхідно" (Council on Foreign Relations, 2019d). Його програма мала ще дві відмінні від трампівської політики цілі: активізувати глобальну боротьбу з кліматичними змінами та знизити вуглецеві викиди, а також повернутися до угоди про Транстихоокеанське партнерство, яка, на думку політика, була одним із символів вільної та відкритої торгівлі у світі.

Інший кандидат, Дж. Волш, також збудував свою зовнішньополітичну програму на критиці дій президента Д. Трампа, а його міжнародна стратегія була розроблена менш детально, ніж в інших кандидатів, переважно базуючись на емоційному несприйнятті чинного очільника держави. Шалену критику у Дж. Волша викликала торговельна війна Сполучених Штатів із Китаєм, що шкодила більшості американців. Він звинувачував Д. Трампа у симпатіях до диктаторських режимів, особливо РФ: "перед усім світом він підтримує в. путіна, а не нашу власну розвідувальну спільноту. Це небезпечно" (Walsh, 2019). Щодо інших питань, кандидат мав доволі суперечливі та неоднозначні позиції: до кінця не сформулював свого ставлення до кліматичних змін, виступав за виведення військ з Афганістану, хоча раніше був проти цього, відзначався доволі неоднозначними коментарями у бік мусульман та арабського палестинського населення (Council on Foreign Relations, n. d.).

Зрештою, Б. Велд, Дж. Волш й інші кандидати-республіканці, або не змігши отримати підтримки взагалі, або ж набравши мінімальну кількість голосів на праймериз, вийшли з політичних перегонів, залишивши в березні Д. Трампа єдиним кандидатом від Республіканської партії.

Політична платформа Д. Трампа на виборах 2020 р. мало змінилася порівняно з його кампанією 2016 р., сигналізуючи про прагнення політика продовжувати обраний ним курс. Це було підтверджено на з'їзді Республіканської партії у серпні 2020 р., на якому Д. Трамп уже як офіційний кандидат пообіцяв продовжувати свій попередній курс без значний змін (Snell, 2020).

Зазвичай зовнішню політику Д. Трампа протягом його першої каденції характеризують як неоізоляціоністську, спрямовану на фокусуванні Сполучених Штатів на внутрішніх проблемах. Це передбачало охолодження відносин із традиційними союзниками країни по НАТО та партнерами по ЄС, розрив зв'язків із частиною міжнародних організацій, але також і перехід до одноосібних дій на міжнародній арені, часто без урахування політичних, економічних чи культурних контекстів того чи іншого регіону або ж країни. Д. Трамп не оперував традиційними для демократів і частини поміркованих республіканців поняттями прав людини, захисту демократії, відчуттям приналежності до "спільного ціннісного простору" із країнами-союзницями. Натомість він керувався конкретними економічними та партнерськими інтересами, підтримуючи прямі контакти з окремими лідерами держав, яким він симпатизував чи вважав ідеологічно близькими до себе, навіть якщо вони були диктаторами. До того ж зовнішня політика ним часто здійснювалася імпульсивно, непослідовно, а почасти й хаотично. Найвідомішими прикладами його діяльності за часів першого президентства були: торговельна війна із КНР, особисті переговори з північнокорейським диктатором Кім Чен Ином, популістський проєкт будівництва стіни на кордоні з Мексикою, вихід із ядерної угоди з Іраном 2015 р. та подальша ескалація у відносинах аж до знищення американцями лідера загонів КВІР К. Сулеймані у 2020 р., неоднозначна політика щодо сирійських курдів – союзників американців, визнання Єрусалиму столицею Ізраїлю, підписання угоди із Талібаном про завершення війни в Афганістані, а також вихід із Паризької кліматичної угоди, ЮНЕСКО та Транстихоокеанського партнерства тощо. Варто додати до цього перманентну епатажність політика й емоційність його виступів, яка не завжди супроводжувалася раціональними аргументами.

Протягом 2020 р. Д. Трамп виступив із кількома інтерв'ю та заявами, де він конкретизував свою глобальну політику. Ключовим її елементом був китайська політика Сполучених Штатів, вона посідала центральне місце в діяльності президента. Д. Трамп збирався продовжувати й посилювати торгову війну, яку він вважав відповіддю на попередню китайську політику. Звинувачення в бік КНР були доволі серйозними: "Протягом десятиліть вони обдирали нас, як ніхто інший. Китай захоплював наші заводи, […] знищував наші галузі, крав нашу інтелектуальну власність" (Trump, 2020, May 29). Далі політик заявляв, що попри бажання встановити нормальні та дружні відносини із Пекіном, усе ж США повинні в першу чергу думати про власні інтереси й економічну безпеку. Новими в риториці президента були і звинувачення КНР у поширенні "китайського вірусу", тобто нездатності країни втримати і побороти коронавірусну хворобу. Шпигунство, нечесна конкуренція та загальна неприйнятність політико-соціального устрою Китаю для Д. Трампа переводили цю країну у статус головного супротивника Вашингтона, хоча до силових дій проти країни президент, звісно, не закликав.

Детальніше Д. Трамп розкрив свою зовнішньополітичні погляди на виступі на 75-й сесії Генасамблеї ООН 22 вересня (Trump, 2020, September 22). Ключовим його наративом була демонстрація величі та могутності Сполучених Штатів як країни, яка впевнено перемагає в боротьбі з епідемією COVID-19, є еталоном свободи та справедливості, а також має найсильнішу у світі армію й найкращу економіку. Така риторика мала показати успіхи та великий професіоналізм трампівської адміністрації перед очами всього світу, виправдовуючи передвиборчий лозунг "Зробити Америку великою знову". Вкотре звучали звинувачення на адресу Китаю як країни-винуватця в поширенні епідемії, злочинця у сфері міжнародної торгівлі та головну загрозу екології на планеті. Говорив президент США і про конкретні свої досягнення. Серед них політик називав: відродження і посилення НАТО, налагодження відносин з Мексикою та центральноамериканськими країнами, успішну боротьбу з контрабандою людей в регіоні, вихід Сполучених Штатів із ядерної угоди з Іраном та знищення ІДІЛ. У заслугу собі він ставив підписання низки мирних угод між Сербією та Косово, між Ізраїлем, ОАЕ та Бахрейном. У планах на майбутнє Д. Трамп сподівався "укласти більше мирних угод" (Trump, 2020, September 22) та завершити виведення військ з Афганістану.

Щодо ставлення до України та РФ, то протягом своєї кампанії 2020 р. Д. Трамп не часто звертався до питання російсько-української війни. Зазвичай його українська риторика була пов'язана з нещодавнім скандалом 2019 р. щодо тиску на Київ з метою розслідування діяльності Дж. Байдена та із наданням українцям пакету військової допомоги. Що ж до РФ, то з одного боку Д. Трамп критикував залежність ЄС від російських енергоносіїв і навіть наклав санкції на газопровід "Північний потік-2" (BBC News, 2019). З іншого ж, він часто вихваляв російське керівництво, заявляючи, що йому подобається російський диктатор (Cohen, 2020), ще раз підтверджуючи свою симпатію до авторитарних методів правління й образу "самовладного" лідера.

Отже, зовнішньополітична стратегія Д. Трампа напередодні виборів 2020 р. полягала в підтримці образу "великої" Америки та її "сильного" й успішного лідера, який власними діями сприятиме глобальному миру та процвітанню власної країни, і на якого будуть рівнятися як демократичні, так й авторитарні держави.

Окремо варто розглянути позиції кандидатів від двох інших партій – Партії зелених і Лібертаріанської – які не мали реалістичних шансів на перемогу у президентських перегонах. Проте ці політики однаково брали в них участь, частково для отримання власних політичних балів і політичної реклами, а частково для мобілізації нейтральних чи опозиційних до провідних партій груп виборців, щоб протягнути хоча б декількох кандидатів до Конгресу США (таке іноді вдавалося зробити лібертаріанцям).

Офіційним кандидатом на виборах 2020 р. від Партії зелених був Х. Хокінз, екоактивіст і діяч профспілок. Як відверто лівий політик, Х. Хокінз розробляв стратегію, відмінну як від республіканської, так і демократичної, що, однак, різко звужувало кількість її потенційних прихильників серед виборців. Ключовою ідеєю політика було впровадження в життя Нової зеленої угоди, яка була спрямована на боротьбу зі змінами клімату та на підтримку стабільності екосистеми та біосфери, що, зі свого боку, мало б призвести до підвищення рівня життя людства, створення нових робочих місць й економічного підйому. У політичному сенсі кандидат від "зелених" мріяв про кардинальну зміну самого підходу США до ведення зовнішньої політики, а саме: припинення будь-яких силових дій і здійснення виключно мирної та дипломатичної діяльності. Першими кроками мали би стати: ядерне роззброєння, повернення всіх американських військових додому та скорочення військових витрат на ¾ (Hawkins, n. d.). За цією ж логікою політик вважав за необхідне повністю припинити втручання у внутрішні справи інших держав з метою "зміни режимів". Особливо це стосувалося Венесуели, з якою потрібно було налагодити відносини та скасувати санкції проти режиму Н. Мадуро. Щодо авторитарної осі країн (КНР, РФ, Іран та ін.), Х. Хокінз також пропонував вдаватися виключно до дипломатичних кроків, припинити будь-яку ескалацію у відносинах і налагодити партнерство для розв'язання проблем людства, насамперед кліматичних змін. Підсумком такого бачення слугує його фраза "Давайте перетворимо США на світову гуманітарну наддержаву замість їхньої глобальної військової імперії" (Good Country, n. d.). Така пасивна та почасти наївна стратегія зовнішньої політики навряд чи могла б були зреалізована на практиці, а отже, слугувала тільки другорядним тлом для основних, економіко-соціальних, пунктів програми "зелених".

Лібертаріанська партія зі свого боку висунула офіційною кандидаткою Дж. Джоргенсен. Хоча партія концентрувала свою увагу переважно на внутрішніх економічних, соціальних і правових аспектах функціонування американського суспільства, все ж чіткі кроки в зовнішній політиці були закладені. Політикиня у своїй стратегії пропонувала здійснити фундаментальну реформу самих основоположних принципів американської зовнішньої політики (Jorgensen, 2020). За планом, Сполучені Штати мали стати подобою Швейцарії – країною озброєного нейтралітету. З одного боку, США мусили буди добре озброєною, військово і технологічно підготовленою до самооборони країною. З іншого ж, Вашингтон мав повністю припинити будь-які військові кампанії за кордоном та негайно повернути усіх американських військових на Батьківщину. Дж. Джоргенсен критикувала всі попередні президентські адміністрації – як демократичні, так і республіканські – за втягнення Сполучених Штатів у низку непотрібних і руйнівних війн, що не принесли країні жодної вигоди. Ба більше, лібертаріанка планувала зупинити будь-яку військову допомогу іншим країнам, як і будь-які позики їм, спрямовані на військові потреби. США мали стати нейтральною позаблоковою державою. Прихильниця вільного ринку й абсолютної економічної свободи, політикиня вважала будь-які санкції проти інших країн шкідливими, такими, що шкодять вільній торгівлі зі світом. У цій же програмі Дж. Джоргенсен відкидала можливі звинувачення в ізоляціонізмі, вважаючи, що поєднання політичного нейтралітету з відкритою економікою за визначенням суперечить цьому поняттю. Хоча така лібертаріанська зовнішньополітична платформа виглядала більш життєздатною, ніж пацифізм "зелених", усе ж вона занадто спрощувала міжнародні політико-соціальні процеси й не могла дати відповіді на багато важливих для розвитку держави питань і фактично усувала США від врегулювання будь-яких глобальних питань і викликів безпеці світу.

Якими б не були зовнішньополітичні програми цих двох партій, вони не мали шансів на успіх, адже як Партія зелених, так і Лібертаріанська партія не змогли скласти справжньої конкуренції демократам і республіканцям на виборах. А тому єдиними реальними суперниками у президентських перегонах станом на осінь 2020 р. залишилися Дж. Байден і Д. Трамп.

Останнім шансом продемонструвати свої політичні позиції та переконати виборця у своїй перевазі над суперником стали президентські дебати. Перші з них відбулися 29 вересня, а другі – 22 жовтня. Однак кандидати використали їх не так задля відвертої політичної дискусії, як для висунення взаємних звинувачень, емоційних перепалок і перекручення фактів. У підсумку дебати були схожими на політичний спектакль з елементами піару.

На перших дебатах учасники концентрували увагу майже виключно на внутрішньополітичних проблемах Сполучених Штатів, а саме: процесі подолання епідемії COVID-19, податках і фінансовій системі, медичному забезпеченні, суспільних протестах (Commission on Presidential Debates, 2020). Зовнішньої політики вони майже не торкалися. Єдиними винятками були згадки про Китай і кліматичні проблеми. Щодо КНР, то обидва кандидати вдавалися до критики політики Пекіна: Д. Трамп звинувачував китайську владу у поширенні коронавірусу та подальшому його впливу на планету, натомість Дж. Байден наголошував на створенні значного дефіциту в торгівлі зі США та в "майстерності красти". У питаннях клімату позиції сторін були протилежними: чинний президент розглядав вихід із Паризьких угод як позитивне і корисне для американської економіки та суспільства явище, а його суперник обіцяв негайно повернутися до них, адже наразі "все валиться" (Commission on Presidential Debates, 2020). Окремо було згадано Д. Трампом і про РФ, однак лише в контексті звинувачення Дж. Байдена в отриманні великого хабаря від Москви, що той заперечував.

Другі дебати виявилися дещо продуктивнішими, також на них учасники більше часу присвятили обговоренню саме міжнародної стратегії. Власну думку висловили обидва (USA Today, 2020). Дж. Байден обіцяв, що КНР, РФ й Іран мають заплатити високу ціну за втручання в американські вибори, виокремлюючи, згідно із власною доктриною, ці держави в певний авторитарний блок. Дж. Байден також звинувачував Д. Трампа у сплаті великої суми податків у Китай, у бездіяльності перед російською загрозою для США та спробах підкупити українську владу, щоб очорнити свого конкурента. Сам Д. Трамп, вкотре наголосивши на провині Пекіна в поширенні ко-

ронавірусної хвороби, заявляв, що ніхто не був таким жорстким щодо РФ, ніж він сам, а також вихвалявся, що змусив країни НАТО докласти додаткові 130 млрд дол. до спільного бюджету для захисту від РФ. Відкинувши звинувачення опонента, він у відповідь знову сказав, що Москва надала його опоненту грошові виплати, а також наголосив, що саме за часів каденції Б. Обами (за якого Дж. Байден був віцепрезидентом) РФ окупувала частину української території. На це Дж. Байден відповів, що президент любить вести справи із північними корейцями, китайцями та росіянами і натомість псувати відносини з американськими союзниками. Окремо сторони торкнулися і північнокорейського питання. Дж. Байден виступив із жорсткою критикою влади КНДР і наголосив на потребі в денуклеаризації півострова, а також звинуватив суперника в налагодженні позитивних особистісних відносин із Кім Чен Ином. Д. Трамп у відповідь заявив, що мати гарні відносини з лідерами інших держав це добре, а також хвалячись, що за часів його каденції в Кореї не було війни і панував мир, тоді як за часів президентства Б. Обами вірогідність ядерної війни була високою. У підсумку кандидати в президенти так і лишилися на своїх попередніх політичних позиціях, надалі продовжуючи звинувачувати один одного, зокрема і в персональному сенсі, не досягнувши конструктиву.

Зрештою, президентські вибори, що пройшли 3 листопада 2020 р. визначили переможця, яким став Дж. Байден. Попри небажання визнавати свою поразку та звинувачення у фальсифікаціях на користь демократів, Д. Трамп таки змушений був залишити президентське крісло. Зовнішньополітична програма поміркованого ідеалізму хоча і не мала вирішальної ролі для позиції виборців, усе ж вплинула на перемогу Дж. Байдена та допомогла йому забезпечити собі місце в Білому домі на наступні чотири роки.

Дискусія і висновки

Наукова дискусія щодо досліджуваної теми є частиною більшої політико-ідеологічної суперечки з приводу зовнішньополітичних орієнтирів і перспектив розвитку Сполучених Штатів. Декілька основних шкіл та напрямків (ліберальний, реалістський, традиційний консервативний) пропонують різні стратегії та різне розуміння того, як саме країна мусить діяти на міжнародній арені – від узяття на себе "тягаря" забезпечення миру та безпеки у світі силовими методами, до лише мирної демонстрації "сили прикладу", високого рівня соціального й економічного розвитку, продуктивної взаємодії із союзниками і до повернення в русло ізоляціонізму. Як наслідок, такі дискусії переходили і в наукову сферу, часто навіть підтримуючи зовнішньополітичні позиції того чи іншого американського політика.

Спираючись на поставлені автором завдання, можна дійти таких висновків. По-перше, різноманіття зовнішньополітичних поглядів у середовищі Демократичної партії під час виборчих перегонів 2020 р. було доволі значне, як і кількість самих кандидатів. Проте загалом їхні стратегії та програми можна розділити на три основні категорії: "байденоцентристів", "сандерзоцентристів" та ін. Перша група характеризувалася, з одного боку, відданістю дипломатії та несиловим методам урегулювання міжнародних конфліктів. Її члени виступали за участь і допомогу Сполучених Штатів у розвитку демократії у світі, кооперації із союзниками та давніми партнерами, активній участі США в міжнародних організаціях, сприяння глобалізації та захисті клімату від руйнівної діяльності людини. Водночас, дотримуючись принципу "демократія мусить себе захищати", вони різко негативно висловлювалися на адресу автократичних режимів, закликали до санкційної, політичної й економічної боротьби з ними, підтримували опозиційні до диктаторів сили. Така поміркована, а проте рішуча в захисті демократичних цінностей риторика і стала одним із багатьох чинників, що допомогли Дж. Байдену отримати президентське крісло. Близькі ідеологічно до Б. Сандерса кандидати виявляли ще більшу м'якість у зовнішній політиці, почасти сумнівалися в необхідності навіть санкційного тиску на автократів і, можливо, самі боялися військової та політичної сили своєї держави. Цілком щиро засуджуючи деспотизм диктаторів, вони, однак, не були готовими до реальних кроків для протистояння їм. До третьої ж групи входили ті, хто не вписувався в тодішню політичну школу демократів і мав відмінну від них програму. Насамперед це стосувалося Т. Габбард, яка ледь не відкрито пропонувала прямі переговори, а іноді й налагодження відносин з авторитарними лідерами світу, що вело б насправді до послаблення американського впливу у світі та "ліберального ізоляціонізму". Можливо тому її програма і не знайшла відгуку в суспільстві.

По-друге, у Республіканській партії, попри існування ідеологічних поділів, у 2020 р. все ж сформувався консенсус на підтримку програми тодішнього президента Д. Трампа як єдиного реального кандидата від партії із шансом переобрання. Епатажна, популістська та неоізоляціоністська риторика цього політика не демонструвала значних відхилень від тієї політики, яку він проводив на посаді очільника держави. Продовження торговельних війн, вихід США з міжнародних організацій, політичні й економічні конфлікти з КНР та Іраном, а водночас і нестабільна політика щодо РФ та КНДР, показна войовничість, але практичне самоусунення країни від урегулювання світових справ, розширення розколу із союзниками – від усього цього Д. Трамп не планував відмовлятися. Спроби противників президента висунути альтернативних кандидатів – більш традиційного консерватора-інтернаціоналіста Б. Велда та Дж. Волша з іще не до кінця сформованою політичною програмою, не мали успіхів. Це демонструвало, що вплив Д. Трампа в партії вже був занадто високий, щоб хтось міг відкрито кинути йому виклик і перемогти.

По-третє, зовнішньополітичні програми кандидатів від менших партій – Лібертаріанської та Партії зелених – значно відрізнялися від позицій членів "мейнстримних" домінантних партій. І хоча між собою вони дуже різнилися, все ж як Х. Хокінз, так і Дж. Джоргенсен де-факто пропонували різні види неоізоляціонізму, хоч самі і не визнавали цього. "Зелені" прагнули глобального роззброєння та виключно дипломатичних методів ведення політики, припинення будь-яких силових дій за кордоном. Лібертаріанці ж так само вважали неприйнятною політику втручання у справи будь-якої іншої країни, прагнули повністю ліквідувати політичний і військовий вплив США на світ, хоч і не закликали до роззброєння, а радше навпаки, до озброєного нейтралітету. Такі ідеї також не сподобалися більшості виборців.

По-четверте, фінальний етап передвиборчої кампанії Дж. Байдена та Д. Трампа – участь у прямих дебатах – не стали платформою для пошуку ними компромісу або хоча б цивілізованої дискусії. Увесь процес перетворився на сукупність взаємних звинувачень та самопіару, а конкретики щодо зовнішньої політики було сказано дуже мало і вона опосередковано стосувалася хіба що питань загрози для США з КНР, РФ та клімату. Зрештою, конструктивного діалогу між кандидатами дочекатися не вдалося.

Досліджувана тема має значний потенціал для подальшого вивчення. Це насамперед пов'язано з відносною свіжістю цих історичних подій, а отже, вчені мають змогу ще детальніше розкрити цю проблематику. Окрім цього, доречним буде й аналіз зовнішньополітичних програм

кандидатів у президенти на виборах 2024 р., їхнє порівняння та зіставлення зі стратегіями політиків 2020 р., або навіть і 2016 р.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

BBC News. (2017, January 27). *Tulsi Gabbard's Syria meeting with Assad sparks outcry*. https://surl.li/yoqnhd

BBC News. (2019, December 21). *Nord Stream 2: Trump approves sanctions on Russia gas pipeline*. https://surl.li/yccxhf

Biden, Joe. (2019, July 11). *Joe Biden delivers foreign policy address in New York City* [Video]. YouTube. https://surl.li/iuihqn

Cohen, Z. (2020, September 22). *Trump says he likes Putin. US intelligence says Russia is attacking American democracy*. CNN. https://surl.li/yflrrx

Cathey, L., King, L., & Ebbs, S. (2020, August 21). *DNC 2020 Day 4: Joe Biden accepts nomination, calls for Americans to join 'battle for the soul of the nation'.* ABC News. https://surl.li/vkfdyn

Commission on Presidential Debates. (2020, September 29). *September 29, 2020 debate transcript*. https://surl.li/cshelp

Council on Foreign Relations. (2019a, August 1). *Joe Biden*. https://surl.li/cpgtyl

Council on Foreign Relations. (2019b, July 30). *Bernie Sanders*. https://surl.lu/lnothk

Council on Foreign Relations. (2019c, July 30). *Pete Buttigieg*. https://surl.li/zxbhyk

Council on Foreign Relations. (2019d, October 3). *Bill Weld*. https://surli.cc/sxixwp

Council on Foreign Relations. (2019e, September 16). *Elizabeth Warren.* https://surl.li/wkswhg

Council on Foreign Relations. (2020, January 23). *Michael Bloomberg.* https://surl.li/lwjrtf

Council on Foreign Relations. (n. d.). *Amy Klobuchar*. https://surl.li/rnvhgh

Council on Foreign Relations. (n. d.). *Joe Walsh*. https://surl.li/msqnkm

DeCosta-Klipa, N. (2019, February 15). *Read the full transcript of Bill Weld's speech on exploring a 2020 run against Donald Trump*. Boston.com. https://surl.lu/suhdbg

Good Country. (n. d.). *Howie Hawkins*. https://surl.li/fcuqai

Haass, R. (2021, January 11). Present at the destruction: Trump's final act has accelerated the onset of a post-American world. *Foreign Affairs*. https://surl.li/dngtrz

Hawkins, H. (n. d.). *Platform summary*. https://surl.lt/gfacii

Ikenberry, G. J. (2020, June 9). The next liberal order: The age of contagion demands more internationalism, not less. *Foreign Affairs*. https://surl.li/swibuy

Jorgensen, J. (2020, June 9). *Turn America into one giant Switzerland: Armed and neutral*. Jo Jorgensen for President. https://surl.li/qnhscd

Mead, W. R. (2017, January 20). The Jacksonian revolt: American populism and the liberal order. *Foreign Affairs*. https://surl.li/rqvdgw

Pesce, N. L. (2020, February 7). *'I would rather have a socialist in the White House than Donald Trump,' says Republican Joe Walsh*. MarketWatch. https://surl.li/owizuc

Pew Research Center. (2020, August 13). *Important issues in the 2020 election*. https://surl.li/lqagfe

Pletka, D. (2020, September 14). I never considered voting for Trump in 2016. I may be forced to vote for him this year. *The Washington Post*. https://surl.li/jzrqrx

Smeltz, D., Daalder, I., Friedhoff, K., Kafura, C., & Helm, B. (2020, September). *Divided we stand: Democrats and Republicans diverge on US foreign policy*. Chicago Council on Global Affairs. https://surl.li/bhjtod

Snell, K. (2020, September 1). *Republican convention shows Trump's 2nd-term agenda looks just like his 1st*. NPR. https://surl.li/rnbukn

The New York Times. (2020, January 31). *Tom Steyer on foreign policy*. https://surli.cc/tbfmcl

Trump, D. J. (2020, May 29). *Remarks by President Trump on actions against China*. Trump White House Archives. https://surl.lu/sbokht

Trump, D. J. (2020, September 22). *Remarks by President Trump to the 75th Session of the United Nations General Assembly*. Trump White House Archives. https://surli.cc/nuxule

USA Today. (2020, October 23). *Debate transcript: Trump, Biden final presidential debate moderated by Kristen Welker*. https://surl.li/zsxfzq

Walsh, J. (2019, August 14). Joe Walsh: Trump needs a primary challenge. *The New York Times*. https://surl.li/aizvwj

Walt, S. M. (2019, April 16). The end of hubris: And the new age of American restraint. *Foreign Affairs*. https://surl.lt/knzjge

Woodruff, J., & D'Elia, A. (2019, June 20). *Amy Klobuchar on her top 3 priorities as president*. PBS NewsHour. https://surl.li/favyia

References

BBC News. (2017, January 27). *Tulsi Gabbard's Syria meeting with Assad sparks outcry*. https://surl.li/yoqnhd

BBC News. (2019, December 21). *Nord Stream 2: Trump approves sanctions on Russia gas pipeline*. https://surl.li/yccxhf

Biden, Joe. (2019, July 11). *Joe Biden delivers foreign policy address in New York City* [Video]. YouTube. https://surl.li/iuihqn

Cohen, Z. (2020, September 22). *Trump says he likes Putin. US intelligence says Russia is attacking American democracy*. CNN. https://surl.li/yflrrx

Cathey, L., King, L., & Ebbs, S. (2020, August 21). *DNC 2020 Day 4: Joe Biden accepts nomination, calls for Americans to join 'battle for the soul of the nation'.* ABC News. https://surl.li/vkfdyn

Commission on Presidential Debates. (2020, September 29). *September 29, 2020 debate transcript*. https://surl.li/cshelp

Council on Foreign Relations. (2019a, August 1). *Joe Biden*. https://surl.li/cpgtyl

Council on Foreign Relations. (2019b, July 30). *Bernie Sanders*. https://surl.lu/lnothk

Council on Foreign Relations. (2019c, July 30). *Pete Buttigieg*. https://surl.li/zxbhyk

Council on Foreign Relations. (2019d, October 3). *Bill Weld*. https://surli.cc/sxixwp

Council on Foreign Relations. (2019e, September 16). *Elizabeth Warren.* https://surl.li/wkswhg

Council on Foreign Relations. (2020, January 23). *Michael Bloomberg.* https://surl.li/lwjrtf

Council on Foreign Relations. (n. d.). *Amy Klobuchar*. https://surl.li/rnvhgh

Council on Foreign Relations. (n. d.). *Joe Walsh*. https://surl.li/msqnkm

DeCosta-Klipa, N. (2019, February 15). *Read the full transcript of Bill Weld's speech on exploring a 2020 run against Donald Trump*. Boston.com. https://surl.lu/suhdbg

Good Country. (n. d.). *Howie Hawkins*. https://surl.li/fcuqai

Haass, R. (2021, January 11). Present at the destruction: Trump's final act has accelerated the onset of a post-American world. *Foreign Affairs*. https://surl.li/dngtrz

Hawkins, H. (n. d.). *Platform summary*. https://surl.lt/gfacii

Ikenberry, G. J. (2020, June 9). The next liberal order: The age of contagion demands more internationalism, not less. *Foreign Affairs*. https://surl.li/swibuy

Jorgensen, J. (2020, June 9). *Turn America into one giant Switzerland: Armed and neutral*. Jo Jorgensen for President. https://surl.li/qnhscd

Mead, W. R. (2017, January 20). The Jacksonian revolt: American populism and the liberal order. *Foreign Affairs*. https://surl.li/rqvdgw

Pesce, N. L. (2020, February 7). *'I would rather have a socialist in the White House than Donald Trump,' says Republican Joe Walsh*. MarketWatch. https://surl.li/owizuc

Pew Research Center. (2020, August 13). *Important issues in the 2020 election*. https://surl.li/lqagfe

Pletka, D. (2020, September 14). I never considered voting for Trump in 2016. I may be forced to vote for him this year. *The Washington Post*. https://surl.li/jzrqrx

Smeltz, D., Daalder, I., Friedhoff, K., Kafura, C., & Helm, B. (2020, September). *Divided we stand: Democrats and Republicans diverge on US foreign policy*. Chicago Council on Global Affairs. https://surl.li/bhjtod

Snell, K. (2020, September 1). *Republican convention shows Trump's 2nd-term agenda looks just like his 1st*. NPR. https://surl.li/rnbukn

The New York Times. (2020, January 31). *Tom Steyer on foreign policy*. https://surli.cc/tbfmcl

Trump, D. J. (2020, May 29). *Remarks by President Trump on actions against China*. Trump White House Archives. https://surl.lu/sbokht

Trump, D. J. (2020, September 22). *Remarks by President Trump to the 75th Session of the United Nations General Assembly*. Trump White House Archives. https://surli.cc/nuxule

USA Today. (2020, October 23). *Debate transcript: Trump, Biden final presidential debate moderated by Kristen Welker*. https://surl.li/zsxfzq

Walsh, J. (2019, August 14). Joe Walsh: Trump needs a primary challenge. *The New York Times*. https://surl.li/aizvwj

Walt, S. M. (2019, April 16). The end of hubris: And the new age of American restraint. *Foreign Affairs*. https://surl.lt/knzjge

Woodruff, J., & D'Elia, A. (2019, June 20). *Amy Klobuchar on her top 3 priorities as president*. PBS NewsHour. https://surl.li/favyia

Отримано редакцією журналу / Received: 21.01.26
Прорецензовано / Revised: 06.04.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Ivan DOBRY-VECHIR, PhD Student
ORCID ID: 0009-0006-5489-972X
e-mail: eoraptorua@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FOREIGN POLICY VIEWS OF US PRESIDENTAL CANDIDATES DURING THE 2020 ELECTION CAMPAIGN

Background. *In the 21st century United States remain as a main dominating force and the most influential country in the world. Thus, both its internal and external policy are of considerable interest to historical scholarship, having great potential for the future studies. That's why the topicality of the chosen topic is quite obvious since the study of the issue provides us with the better understanding of different foreign policy visions of the members of various political parties and spectra within the American political establishment on the eve of the 2020 elections. It enables us to compare them and trace the whole process of their development during the following period of history as well.*

The aim of the article is to analyze the foreign policy views of candidates from different parties in the 2020 U.S. presidential election. The particular objectives of the study are as such: to compare views on US foreign policy among the candidates for the presidency from the Democratic Party; to study the foreign policy positions of the main Republican party candidates considering the issue in study; to identify the global foreign policy approaches of candidates from the Green and Libertarian Party; to analyze the views on the US international policy expressed by D. Trump and J. Biden during the 2020 presidential debates.

Methods. *The researcher uses the general scientific metods. Analysis is used to examine individual components of the foreign policy programs of representatives of various U.S. parties. The method of synthesis serves primarily to construct a full picture of each presidential candidate's views. Specialized historical methods were also used. Among them the comparative method was applied to compare politicians' programs, while the historical-typological one was used to study their common features.*

Results. *The main foreign policy strategies of representatives of the Democratic, Republican, Libertarian, and Green parties in the context of the 2020 elections were studied and compared in accordance with the selected set of parameters.*

Conclusions. *Among all the Democratic Party candidates in the 2020 election, J. Biden's liberal-pragmatic approach gained the most support. His strategy was based upon the ideas of diplomatic foreign policy and also on defending democratic values worldwide. As for the the Republicans, ideological and political leadership was secured by D. Trump with his populist neo-isolationism. The Libertarians with their free-market isolationism and the "Greens" with their pacifist external policy weren't the real competitors to the candidates of the main parties due to a very low level of popular support. Ultimately, J. Biden won the election.*

Keywords: *international politics, United States, Joseph Biden, Donald Trump, 2020 Presidential election, Democratic Party, Republican Party.*

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію його результатів.

The author declares no conflict of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94+327(73:100):[323.273(470)"1918/1919"]
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.10

Валентин ЗАЦЕПІЛО, асп.
ORCID ID: 0009-0002-3463-6018
e-mail: fejenoordrotterdam@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП УЧАСТІ США В ІНТЕРВЕНЦІЇ ДЕРЖАВ АНТАНТИ В РОСІЮ (СЕРПЕНЬ 1918 – СІЧЕНЬ 1919)

В с т у п . ***У липні 1918 р. адміністрація В. Вільсона погодилася на участь США в інтервенції держав Антанти в Росію, якій тривалий час намагалася запобігти. Метою пропонованої статті є висвітлення початкового етапу участі Сполучених Штатів в інтервенції в Росію – від оголошення Держдепартаментом цілей участі (серпень 1918) до початку роботи Паризької мирної конференції (січень 1919).***

М е т о д и . ***Застосовано методи критичного аналізу історичних джерел, контент-аналізу, компаративного аналізу, історико-генетичний і метод періодизації.***

Р е з у л ь т а т и . ***Метою інтервенції США було проголошено допомогу Чехословацькому корпусу в евакуації із Сибіру та захист військових складів у Росії. США виступали проти втручання Японії, Великої Британії і Франції в політичне життя на зайнятих їхніми військами російських територіях і підтримували місцеве самоуправління. Сполучені Штати також протистояли планам щодо збільшення контингентів японських та американських військ на Далекому Сході й у Сибіру. Цим вони прагнули запобігти подальшій експансії Японії чи будь-яких інших держав. Одна з ключових суперечностей полягала у контролі над залізницями на Далекому Сході. Урешті Сполученим Штатам у січні 1919 р. вдалося досягти із цього питання компромісної угоди, за якою створили Міжсоюзницьку комісію.***

Восени 1918 р. більшовицька Росія спробувала розпочати переговори про припинення інтервенції союзних держав. Ці спроби активізувалися після завершення Великої війни й увінчалися неофіційними переговорами радянського уповноваженого М. Литвинова з американським представником. Проте США не погодилися на прямі переговори з більшовиками і перенесли обговорення радянських пропозицій на Паризьку мирну конференцію.

В и с н о в к и . ***Суперечності між США і державами Антанти щодо цілей інтервенції і політики стосовно Росії зберігалися до Паризької мирної конференції. Президент В. Вільсон виступав проти втручання союзників у внутрішні справи Росії і не бажав утягувати Сполучені Штати в російську громадянську війну. Із закінченням Великої війни найбільш важливим для США стало питання відносин із більшовицьким та "білими" місцевими урядами у Росії. Стримування подальшої японської експансії та засудження більшовицької політики в Росії стали лейтмотивом американської російської політики восени 1918 р.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***США, Росія, адміністрація В. Вільсона, більшовики, інтервенція, дипломатія, міжнародні відносини, Перша світова війна.***

Вступ

Унаслідок захоплення більшовиками влади в Росії у листопаді 1917 р. і підписання ними Брест-Литовського миру із Центральними державами східний фронт Великої війни припинив існування. Через загрозу просування німецьких військ углиб Росії з березня 1918 р. держави Антанти розпочали інтервенцію на російській Півночі. Це відбулося за згодою із радянським урядом. Раднарком більшовицької Росії вів неофіційні перемовини із представниками США щодо допомоги у розбудові армії для протидії ймовірному поширенню впливу Японії і Німеччини. У квітні 1918 р. почалась інтервенція Японії на російському Далекому Сході, що призвело до зростання напруженості між Раднаркомом і державами Антанти. Унаслідок повстання Чехословацького корпусу ця напруженість переросла в конфлікт більшовиків із союзними урядами, що вирішили розширити інтервенцію з метою порятунку чехословаків.

В історіографії досліджувана проблематика представлена у працях Б. М. Унтербергер (Unterberger, 1956), Дж. М. Томпсона (Thompson, 1966), В. Фіца (Fic, 1995), Г. Шильда (Schild, 1995). Окремі аспекти участі США в інтервенції в Росію розкрито в наукових дослідженнях Дж. Світтенхема (Swettenham, 1967), Д. Макфаддена (McFadden, 1993), Д. Фоглесонга (Foglesong, 1995), Д. Девіса і Ю. Трені (Davis, & Trani, 2002), К. Річарда (Richard, 2013), І. Моффата (Moffat, 2017), у публікаціях сучасного вітчизняного історика Н. Городньої (Городня, 2019). Проте в історіографічному доробку залишається недостатньо вивченим початок американської інтервенції до Росії та дипломатичні суперечності між державами-інтервентами, які її супроводжували.

Метою дослідження є висвітлення початкового етапу участі США в інтервенції держав Антанти в Росію від оголошення Держдепартаментом цілей американської інтервенції (серпень 1918 р.) до початку роботи Паризької мирної конференції (січень 1919 р.).

Методи

Дослідження базується на критичному аналізі історичних джерел з використанням методів контент-аналізу документів адміністрації В. Вільсона, що уможливлює з'ясування причинно-наслідкових зв'язків у політиці США щодо Росії під час американської інтервенції. Нами використовувалися також методи компаративного аналізу, періодизації, історико-генетичний метод.

Результати

Держдепартамент уперше повідомив уряди держав Антанти про рішення США взяти участь у їхній інтервенції в Росію меморандумом від 17 липня 1918 р. Головною метою політики США проголошувалося досягнення перемоги у Великій війні. На думку уряду США, військове втручання у внутрішні справи лише погіршило б становище в Росії й не мало б сенсу для перемоги у війні з Німеччиною. Військова інтервенція з метою удару по Німеччині зі Сходу "була б просто засобом використання Росії, а не наданням їй послуги". Проте військові дії в Росії допускалися, щоб допомогти Чехословацькому корпусу в переміщенні до Європи, а також підтримати зу-

© Зацепіло Валентин, 2026

ISSN 1728-3817

силля росіян у самоврядуванні та самообороні. Наступною законною метою, згідно з меморандумом, була охорона військових складів у Владивостоку, Мурманську й Архангельську, які могли невдовзі знадобитися росіянам (PWW, 1985a, pp. 640–642).

Уряд США заявляв, що не мав змоги взяти участь в інтервенції достатніми силами на жодному напрямку і зобов'язувався вивести війська, якщо здійснення планів інтервенції було б несумісним із політикою США. Однак США не вимагали обмежити політику чи дії інших союзних країн. Урядам держав, які брали участь в інтервенції, пропонувалося оголосити про дотримання принципів територіальної цілісності, політичного суверенітету Росії та невтручанні у її внутрішні справи (PWW, 1985a, p. 642).

30 липня до Держдепартаменту надійшов коментар до американського меморандуму від уряду Великої Британії. Британці схвалювали рішення США надати допомогу в охороні Чехословацького корпусу. Проте вони висловлювали занепокоєння, що виділених сил буде недостатньо для досягнення поставленої мети. Незважаючи на погодження з тим, що Західний фронт є пріоритетним у забезпеченні, британці сподівались, що використання за згоди Японії незадіяного потенціалу її військ змусить Центральні держави утримати сили на Сході. Форін-офіс відповів і на зауваження В. Вільсона щодо недопустимості використання Росії у власних цілях. Уряд Великої Британії вважав, що для розвитку Росії власним шляхом вона має звільнитися від "німецького панування". Адже Німеччина вже відторгнула великі території в Росії, підтримавши як крайнощі соціалізму, так і крайнощі реакції. Однак британці заявляли, що прагнуть обмежити себе від партійних суперечок, бо Росія "мала сама займатися своїми справами" (FRUS. 1932a, pp. 315–317).

У повідомленні для преси та до представників США у Великій Британії, Франції, Італії, Японії та Китаї 3 серпня 1918 р. були остаточно підтверджені й окреслені цілі американської інтервенції в Росію. Стверджувалося, що Сполучені Штати та Японія – єдині держави, які мають змогу діяти в Сибіру навіть для виконання обмежених завдань. З огляду на це Японія та США домовилися спрямувати кожен по кілька тисяч вояків для спільного контингенту, необхідного для окупації Владивостока й охорони території в тилу чехословаків, які мали відбути з Росії до Європи. Уведення обмеженого військового контингенту не передбачало втручання у внутрішні справи Росії, але означало "підтримку відновлення контролю росіян над територією і власною долею", а також можливу допомогу в розвитку самоврядування і самозахисту (FRUS, 1932a, pp. 328–329).

Американські війська почали прибувати до Владивостока з Маніли із 16 серпня 1918 р. Угруповання на Далекому Сході очолив генерал-майор В. Гревс, який прибув 1 вересня із Сан-Франциско. Верховне керівництво над підрозділами армій держав Антанти за домовленостями мав здійснювати японський генерал Отані Кікудзо. Однак В. Гревс не мав відповідних інструкцій із Вашингтона, через що відмовив у підпорядкуванні японцям (Graves, 1941, p. 55). Чисельність підрозділів американської армії планувалось довести до 7 тис. військових (March, 1932, p. 126)

В Архангельську підрозділи американської армії здійснили висадку 4 вересня 1918 р. і налічували на Півночі загалом до 4,8 тис. вояків (FRUS, 1932a, p. 519). Їх очолював генерал Дж. Першинг. Надалі вони перейшли під загальне керівництво британського генерал-майора Ф. К. Пула.

Суперечності в поглядах щодо мети інтервенції між союзниками та США виявилися у стратегії стосовно контролю над територіями Сибіру. Велика Британія та Японія намагалися розширити власні військово-політичні повноваження. Натомість Сполучені Штати спробували обмежити масштаби інтервенції союзників.

12 серпня 1918 р. Форін-офіс звернувся до Держдепартаменту з проханням дозволити японцям відправити задля порятунку Чехословацького корпусу кількісно більші японські контингенти, визначені чеськими і японськими експертами (FRUS, 1932a, pp. 341–342). Держсекретар Р. Лансінг відмовив британцям, адже до Владивостока прибули не всі підрозділи союзників, загальна чисельність яких мала становити 25 тис. вояків. Крім того, Р. Лансінг нагадував про обмеження інтервенції за меморандумом від 17 липня, схваленим урядами США, Великої Британії і Японії (FRUS, 1932a, pp. 344–345). Французький посол Ж. Жюссеран 17 серпня запитував дозволу США на відправлення японцями трьох-чотирьох дивізій до Сибіру для зайняття Чити, Іркутську й убезпечення Владивостоку (FRUS, 1939–1940, pp. 376–377).

Однак ці ініціативи Великої Британії та Франції завершились теж безрезультатно Держдепартамент відповів на пропозиції меморандумом від 20 серпня. У ньому вказувалося, що США не підтримають збільшення кількості військ союзників у Сибіру понад домовлену із Японією. Висловлювалася підтримка концентрації чехословацьких підрозділів у Приамур'ї для боротьби із "ворожими" військами, після очищення Східного Сибіру від яких мала бути вирішена доля чехословаків (FRUS, 1932a, pp. 351–352). Можемо припустити, що під "ворожими" до чехословаків і союзних військ підрозділами мали на увазі як загони "австро-німецьких військовополонених" на більшовицькій службі, так і самих більшовиків. Однак у повідомленні Держдепартаменту "ворог" не конкретизувався, що дає можливість стверджувати, що основною метою меморандуму було засудити можливість просування військ союзників до Західного Сибіру.

Дослідники неодноразово звертали увагу на проблему чисельності американських військ, що мали бути розміщені в Сибіру. Американський історик чеського походження В. Фіц вказував на недостатню кількість вояків американської та японської армії згідно із планом США, що становила 14 тис. вояків, для виконання поставлених задач (Fic, 1995, pp. 206–213). Дослідник з університету Луїзіани К. Річард пояснював жорстку позицію США щодо розміщення додаткових військ недовірою адміністрації В. Вільсона до Японії та сумнівами щодо її політики (Richard, 2013, pp. 29–30). Однак на збільшенні японського чи американського контингенту наполягали саме Велика Британія і Франція, які бажали поширення зони інтервенції до Західного Сибіру.

США відкидали ініціативи союзників щодо встановлення об'єднаного контролю над територіями Сибіру. Велика Британія призначила 11 серпня 1918 р. Ч. Еліота на посаду британського "високого комісара у Сибіру" та запропонувала створення відповідної посади з боку США (FRUS, 1932a, pp. 339–340). За французькою пропозицією від 12 серпня, мала бути створена міжсоюзницька цивільна рада, яка володіла б повноваженнями з урегулювання політичних й економічних суперечок на територіях Півночі та Далекого Сходу Росії, займалась політикою щодо російської місцевої влади і населення. У неї входили б представники союзників, російських урядів із дорадчим голосом, а посаду голови міг зайняти представник США (FRUS, 1932a, pp. 340–341). Британський і французький уряди пропонували також передати контроль над за-

безпеченням порядку у Владивостоці чехословацьким військам чи навіть утворити з них поліцію (FRUS, 1932a, pp. 349–350, 354–355).

Проте й ця спроба не увінчалась успіхом. Держсекретар Р. Лансінг вважав поліцейські операції у Владивостоці нерозумним, а політика уряду Сполучених Штатів полягала у невтручанні у справи місцевих урядів (FRUS, 1932a, p. 361). Британсько–французький проєкт держсекретар розцінював як "хитру приманку", метою якої є втягнення США до політики Великої Британії і Франції (FRUS, 1932a, p. 378). В. Вільсон зауважував Р. Лансінгу, що хід думок і дій союзників є абсолютно чужими для Сполучених Штатів, які мали утримуватися від будь-якої політичної діяльності у Росії, як "друзі, які стоять поруч і чекають, щоб побачити, як вони можуть допомогти" (PWW, 1985b, p. 332).

Президент В. Вільсон негативно сприйняв призначення британським генералом Ф. Пулом архангельського військового губернатора через те, що в Архангельську вже діяла місцева російська влада. Особливе занепокоєння американського уряду викликав наказ про затримання осіб, причетних до більшовицької пропаганди (PWW, 1985b, p. 508). Крім того, генерал Ф. К. Пул запропонував наприкінці серпня 1918 р. чехословацьким частинам захопити Перм задля об'єднання фронтів на Півночі та в Сибіру. Однак чехословаки зустріли опір більшовиків, яких генеральний консул США в Іркутську Е. Гарріс ідентифікував як "німецько-австрійських полонених під керівництвом німецько-австрійських офіцерів". Такі заходи викликали роздратування президента В. Вільсона, який погрожував забрати американські війська з-під командування Ф. К. Пула (з листопада 1919 р. його змінить на посаді Е. Айронсайд) (PWW, 1985b, p. 448).

У Росії станом на серпень 1918 р. загострилося протистояння на фронтах громадянської війни. Народна армія Комітету членів Установчих зборів (КОМУЧа) із чехословаками контролювала переважну частину Поволжя. У ході боїв 7–9 вересня 1918 р. більшовицьку владу було повалено в Казані (Mawdsley, 2009, p. 183). Після початку союзної інтервенції активно формувались антибільшовицькі державні утворення. 8 вересня в Уфі відбулося об'єднання самарського КОМУЧа з омським Сибірським тимчасовим урядом. Унаслідок цього було створено Всеросійський тимчасовий уряд, так звану Уфімську Директорію, яка, однак, мала значні розбіжності між своїми членами (Swettenham, 1967, p. 141). Із 2 серпня 1918 р. владу в Архангельську обіймало Верховне управління Північної області на чолі з есером Н. Чайковським. 5 вересня внаслідок військового перевороту його змінив Тимчасовий уряд Північної області, до складу якого увійшов той самий Н. Чайковський (Mawdsley, 2009, p. 72, 172–173).

Сполучені Штати також опиралися планам проведення військових операцій за Уралом чи надсиланню американських військ західніше Байкалу. Як влучно вказував канадський дослідник Дж. Світенхем, просування японських військ до Уралу із розміщенням союзницьких підрозділів на лінії зіткнення означало б передачу контролю над Транссибірською магістраллю японцям, а разом із залізницею і встановлення японської влади над економікою Сибіру (Swettenham, 1967, p. 134).

Характеру дипломатичного протистояння набуло питання контролю над залізницями на Далекому Сході, зокрема Китайсько-Східної залізниці (КВЖД). З березня 1918 р. на цій залізниці працював Корпус російської залізничної служби на чолі з американцем Дж. Стівенсом. Однак після початку союзницької інтервенції, Генштаб японської імператорської армії вирішив діяти без огляду на позицію США, і 3 вересня генерал Отані Кікудзо видав наказ про передачу всіх сибірських залізниць під контроль військових. Президент В. Вільсон був обурений цим кроком і "не міг повірити, що такий крок демонструє бажання чи наміри японського уряду" (FRUS, 1932b, pp. 242–243).

З метою протидії Японії, Держдепартамент США намагався заручитися підтримкою Великої Британії, Франції та Італії щодо керівництва Китайсько-Східною залізницею і надалі Корпусом російської залізничної служби. Однак Велика Британія 3 жовтня зайняла нейтральну позицію, заявивши про підтримку домовленостей між США і Японією, які будуть досягнуті (FRUS, 1932b, p. 272).

Для досягнення компромісних умов користування залізницями, на перемовини із представниками держав-інтервентів і місцевим російським самоуправлінням до Владивостока вирушив посол США в Японії Р. Морріс. Результатом став проєкт угоди від 13 жовтня 1918 р., за яким адміністративне й економічне управління сибірськими залізницями і КВЖД залишалося за Корпусом російської залізничної служби Дж. Стівенса, а військовий контроль – за союзними військами у Сибіру (FRUS, 1932b, p. 277). Такий варіант угоди не зустрів прихильників серед японського Генштабу, який вимагав цілковитого японського контролю над КВЖД і розділення повноважень щодо нагляду над сибірськими залізницями між представниками США і Японії (FRUS, 1932b, pp. 282–283).

Зрештою, МЗС Японії висунув 3 грудня 1918 р. поміркованішу пропозицію щодо угоди, за якою створювалася технічна рада, членами якої були б представники союзних держав, на чолі з Дж. Стівенсом. Технічна рада була б консультативним органом при адміністрації російських залізниць. Однак цей проєкт не був схвалений американською стороною (FRUS, 1932b, pp. 288–291).

Дипломатичні суперечки США із Японією та державами Антанти на початку американської інтервенції не були єдиними проблемними питаннями в російській політиці, з яким довелося мати справу Держдепартаменту. Незважаючи на виїзд американських представників із більшовицької Росії, радянська дипломатія на чолі із Г. Чичеріним не полишила спроби вступити в перемовини зі Сполученими Штатами. В період із серпня до грудня 1918 р. радянські дипломати спрямовували до американських дипломатичних установ прямі запити, ноти або намагалися встановити контакти у нейтральних країнах.

На ставлення американського уряду до Радянської Росії впливала внутрішня політика більшовиків, а саме червоний терор, розв'язаний після замаху на В. Леніна і вбивства М. Урицького 30 серпня 1918 р. Зокрема, держсекретар Р. Лансінг 20 вересня запропонував президенту В. Вільсону виступити із заявою щодо "вбивства тисяч невинних російських громадян у Москві та Петрограді" у формі звернення або до громадян Сполучених Штатів, або до нейтральних держав (PWW, 1985c, pp. 61–62). Ідея знайшла підтримку у В. Вільсона і була реалізована у вигляді "Ноти американського уряду до всіх асоційованих та нейтральних урядів" 21 серпня 1918 р. Нота засуджувала терор проти російських громадян і висловлювала бажання товаришувати із російським народом та надати йому підтримку в "боротьбі за відбудову своєї нації на принципах демократії і самоврядування". Цивілізовані і нейтральні країни були закликані висловити "відразу" до подій в Росії (Cumming, & Pettit, 1920, p. 256), (PWW, 1985c, p. 78).

27 серпня 1918 р. більшовицький представник у Швейцарії П. Берзін отримав від Г. Чичеріна відповідь на звернення союзників "До російського народу" із поясненням мети інтервенції від 3 серпня (FRUS, 1932a, p. 328–329), задля передачі послам США та Японії та

ISSN 1728-3817

їхніх урядів. У відповіді зазначалося, що союзна інтервенція мала приводи, які не відповідали дійсності. Чехословакам, на думку радянського уряду, не загрожували жодні німецькі чи австрійські військовополонені (FRUS, 1932a, p. 359).

Наближення поразки Центральних держав у війні змусило у вересні 1918 р. активізуватись і більшовицьких дипломатів. Під час від'їзду консула у Москві Д. К. Пула 20 вересня з Росії, Г. Чичерін звернувся до співробітників Червоного Хреста В. Вебстера та А. Вордвела, які їхали до Стокгольму, що передачі повідомлення Р. Робінсу з проханням запросити більшовицького представника на прямі переговори у США (McFadden, 1993, p. 167).

У жовтні 1918 р. Г. Чичерін почав розробляти ноту до президента В. Вільсона зі скаргою на участь Сполучених Штатів в інтервенції, а також закликом до мирних перемовин, умови яких мали б висунути американці. Перша частина ноти була відправлена 24 жовтня й містила несприйняття відмови союзників від взаємодії та втручання в Громадянську війну в Росії. Радянський нарком з іноземних справ висунув звинувачення Сполученим Штатам у невідповідності їхньої реальної політики щодо Росії до шостого із "14 пунктів В. Вільсона", у створенні приводів до війни між США та Радянською Росією. Також висувалися звинувачення у дезінформації про військовополонених Центральних держав й ескалації повстання чехословаків (PWW, 1985c, pp. 508–510).

У другій частині ноти, що надійшла до Християнії у міністерство закордонних справ Норвегії 2 листопада, більшовики погоджувалися на участь в повоєнному мирному врегулюванні та на підтримку пропозиції щодо створення Ліги Націй. Однак стверджувалося, що проти Радянської Росії відбувається агресія держав Антанти і США. У разі відсутності відповіді, Г. Чичерін звинувачував США у бажанні до захоплення природних ресурсів, примушуванні до грошової компенсації і територіальних поступок з боку Росії (PWW, 1985c, pp. 555–561). Тобто, радянські звернення складали переважно у патетичних тонах із різким засудженням інтервенції.

У відповідь на більшовицьку ноту Р. Лансінг пропонував В. Вільсону проєкт заяви, у якій радянський режим звинувачувався у "розтраті народних грошей, руйнуванні промисловості, розладу залізниць і доведення Росії до економічного безсилля" і порівнювався з "автократичною мілітаристською" Німеччиною. Однак американський президент вирішив зачекати з будь-якими відповідями до початку мирної конференції у Парижі (PWW, 1986, pp. 151–153).

Погляди Р. Лансінга на сутність більшовизму детальніше були викладені ще у створеному 26 жовтня меморандумі "Абсолютизм та більшовизм", який він присвятив питанню продовження перебування американських військ у Росії. Р. Лансінг зображував більшовизм більш небезпечним ворогом, що з'явився, ніж німецький мілітаризм. Оскільки більшовизм був проти національностей й був "інтернаціональним рухом невігласів задля скинення повсюдно урядів", на думку держсекретаря, це – "найбільш відразлива ідеологія, яка коли-небудь була винайдена у людській свідомості" (Schild, 1995, pp. 86–87).

Позиція посла США Д. Френсіса стосовно Радянської Росії напередодні його від'їзду з країни 7 листопада яскраво характеризувалася через повідомлення держсекретарю Р. Лансінгу від 10 жовтня 1918 р. Для припинення терору у Петрограді, на думку Д. Френсіса, достатньо було від 50 до 100 тис. військ союзників, які взяли б і утримали б місто. В інакшому випадку, білі і союзницькі підрозділи були б витіснені з Півночі (FRUS, 1932a, pp. 555–556). Надісланих на початку інтервенції американських військових сил було недостатньо, адже "10 тис. вояків могли взяти Вологду чи В'ятку, і цілком ймовірно, радянський уряд вже б перестав існувати" (FRUS, 1932a, pp. 559–560). Водночас 18 жовтня Д. Френсіс доповідав про невдоволення серед американських і французьких військ під британським командуванням. На думку посла, якби американці відступили, французи теж не боролися б із більшовиками, у зв'язку із чутками про швидке завершення війни на Заході (FRUS, 1932a, pp. 559–560).

Вплив інтервенції на тодішній Сибір і ставлення американського дипломатичного корпусу до небільшовицьких урядів характеризувала депеша консула Сполучених Штатів в Іркутську Е. Гарріса до Р. Лансінга 1 листопада 1918 р. За нею, Е. Гарріс підтримував політику Держдепартаменту, що полягала у відмові визнання будь-якому урядові на території Росії, бо визнання Всеросійського тимчасового уряду могло б спричинити відокремлення Сибіру та слугувати прикладом для сепаратистських тенденцій. Навіть поява японців, яких ненавидять, не призвела до політичного об'єднання Росії за наявності інтервентів. Перспективи Уфімського уряду, за словами консула, були сумнівними, адже за своєю політикою він майже не відрізнявся від більшовиків, а в Сибіру й до чехословацького виступу назрівало антибільшовицьке повстання (FRUS, 1932a, pp. 420–421).

Урешті, захоплення більшовиками Казані, Самари й Симбірську в жовтні 1918 р., суперечності всередині Уфімської Директорії призвели до її падіння 18 листопада і встановлення влади омського уряду О. Колчака, проголошеного верховним правителем Росії (Moffat, 2015, pp. 151–152).

Розпад фронтів Центральних держав, революція в Німеччині і завершення Великої війни надали Радянській Росії більше можливостей для дипломатичних маневрів. Напередодні Комп'єнського перемир'я, 9 листопада 1918 р. Г. Чичерін з боку радянського уряду спрямував ноту до союзників, що містила пропозицію щодо припинення протистояння із союзницькими контингентами та про початок перемовин представників у визначеному місці й часі (FRUS, 1933, p. 484; Городня, 2019, с. 52). Схожого змісту була й нота із протестом проти інтервенції 2 грудня (Cumming, & Pettit, 1920, pp. 268–270), що також лишилася без відповіді з боку союзників, які не бажали вступати в дипломатичні відносини з більшовиками. Невдачі критичних звернень до держав Антанти і США стали чинником до зміни підходів радянської дипломатії.

Задля встановлення контактів із переможцями у війні, у грудні 1918 р. до Стокгольму прибув заступник комісара закордонних справ М. Литвинов. Він дав інтерв'ю кореспонденту "Лондон Дейлі Ньюз" А. Ренсаму, в якому заявляв, що більшовики готові до миру, компромісу з приводу боргів та до економічних поступок союзникам. 18 грудня М. Литвинов був уповноважений на переговори В. Леніним (McFadden, 1993, pp. 178–179).

24 грудня 1918 р. В. Вільсон отримав звернення від М. Литвинова, в якому він апелював до поглядів самого В. Вільсона, висуваючи тезу, що Росія готова вступити в перемови на засадах, які пропонувалися президентом США воюючим сторонам. Зокрема, в застосуванні "принципів, проголошених як можлива основа вирішення європейських питань, за Ваших загальновизнаних зусиль та намірів, зробити врегулювання, що відповідає вимогам справедливості та людяності". Стверджувалося, що існує тільки два види російської політики для союзних країн. По-перше, це відкрита або замаскована інтервенція, а по-друге – взаємопорозуміння із радянським уря-

дом. Радянський дипломат закликав допомогти Росії в "поверненні її джерел постачання та надані технічної поради для експлуатації природних копалин найбільш ефективним способом на користь усіх країн" (Cumming, & Pettit, 1920, pp. 270–273).

На час отримання звернення М. Литвинова, В. Вільсон перебував у Лондоні. Під час зустрічі із Ллойд Джорджем та лордом Бальфуром 30 грудня 1918 р. американський президент висловив думку щодо необхідності зробити запит про конкретні мирні пропозиції. В. Вільсон був налаштований проти продовження американської присутності в Архангельську та Сибіру і збройного втручання в справи Росії. Головне занепокоєння викликала в нього японська присутність у Східному Сибіру і політика Японії, що намагалася привласнити російські території, на думку В. Вільсона (PWW, 1986a, pp. 560–561).

Порадившись із полковником Е. Хаузом 1 січня 1919 р., президент В. Вільсон вирішив спрямувати для зустрічі з М. Литвиновим у Стокгольмі неофіційного американського представника (PWW, 1986a, p. 588). Довірена особа Е. Хауза, археолог В. Баклер провів три зустрічі із М. Литвиновим 14–16 січня. Радянський представник цікавився, чи бажають Сполучені Штати і їхні союзники миру з більшовицькою Росією. У разі позитивної відповіді, Раднарком був готовий піти на компроміс з усіх питань, включно із російським зовнішнім боргом, захистом іноземних підприємств, наданням концесій іноземним країнам. Детальніше, на думку М. Литвинова, ці питання могли розробити експертні ради. Натомість Радянська Росія потребувала іноземної промислової продукції та фінансової допомоги (PWW, 1986b, pp. 135–136).

Однак під час зустрічі американського і радянського представників не обійшлося і без відверто сумнівних тверджень та обіцянок з боку М. Литвинова. Він обіцяв припинення більшовицької пропаганди за кордоном, яка була "виключно методом захисту". Проте, незважаючи на Брест-Литовський мир, на його думку, Німеччина насправді воювала проти Радянської Росії. Як спроба відповісти на закиди щодо червоного терору та впровадження колгоспів, визнавалися помилки радянської влади у внутрішній політиці, але їх пояснювали труднощами у Росії й ефективністю системи.

Передбачалося, що радянська влада амністує політичних противників усередині Росії. "Білі" уряди, на думку більшовицького представника, не мали опори, крім військ інтервентів, і швидко впали б без підтримки. Стосовно права на самовизначення України, Фінляндії і Польщі, стверджувалася відсутність імперіалістичних намірів у Радянської Росії, яка лише підтримувала робітничий клас у цих країнах на противагу підтримки капіталістів союзниками (PWW, 1986b, pp. 136–138). Надалі обговорення змісту перемовин В. Баклера і М. Литвинова відбулося на Паризькій мирній конференції.

Питання подальших цілей участі США в інтервенції та розмежування повноважень держав-інтервентів було вирішене укладанням угоди стосовно контролю над залізницями 7 січня 1919 р., так званого меморандуму Д. Стівенса (FRUS, 1932b, pp. 301–303, 306). Угода стала результатом зусиль американського посла в Японії Р. Морріса. Унаслідок переговорів між представниками союзників КВЖД та Транссибірську магістраль переводили під міжнародний контроль у вигляді Міжсоюзницької комісії у складі представників від держав Антанти, США та росіянина. Очолював цей орган Дж. Стівенс, який стояв також на чолі підпорядкованої комісії Технічної ради з експлуатації залізниць (FRUS, 1937, pp. 236–237).

Дискусія і висновки

Отже, на початковому етапі інтервенції виявилися суперечності в поглядах США і союзних держав на мету інтервенції, управління територіями, зайнятими військами держав Антанти і США, та на політику щодо Росії. Президент В. Вільсон заперечував будь-яке втручання союзників до внутрішніх справ Росії і не бажав утягувати Сполучені Штати у російську громадянську війну. Із закінченням Великої війни найбільш важливим для США стало питання відносин із більшовицьким і "білими" місцевими урядами в Росії. Стримування подальшої японської експансії та засудження більшовицької політики в Росії були лейтмотивами американської російської політики восени 1918 р.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Городня, Н. Д. (2019). Російське питання на Паризькій мирній конференції у січні–лютому 1919 р. *Сторінки історії*, 48, 48–70.

Cumming, C. K., & Pettit, W. W. (Ed). (1920). *Russian-American Relations. March, 1917–March, 1920 Documents and Papers.* Harcourt, Brace and Howe.

Davis, D. E., & Trani, E. P. (2002). *The First Cold War: The Legacy of Woodrow Wilson in U.S.– Soviet Relations*. University of Missouri Press.

Fic, V. (1995). *The Collapse of American Policy in Russia and Siberia 1918. Wilson's Decision not to Intervene (march–october 1918)*. Columbia Univ. press.

Foglesong, D. S. (1995). *America's Secret War Against Bolshevism. U.S. Intervention and the Russian Civil War, 1917–1920*. University of North Carolina Press.

Graves, W. S. (1941). *America's Siberian Adventure*. Peter Smith Publishers.

March, P. C. (1932). *The Nation at War*. Doubleday.

Mawdsley, E. (2009). *The Russian Civil War*. Pegasus Books.

McFadden, D. (1993). *Alternative Paths: Soviets and Americans, 1917–1920*. Oxford University Press.

Moffat, Ian C. D. (2015). *The Allied Intervention in Russia, 1918–1920: The Diplomacy of Chaos*. Palgrave Macmillan.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). Lansing Papers. 1914–1920. (1939–1940). Vol. 2. D.C.: Government Printing Office.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). 1918. Russia. (1932a). Vol. 2. Government Printing Office.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). 1918. Russia. (1932b). Vol. 3. Government Printing Office.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). 1919. Russia. (1937). Government Printing Office.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). 1918. Supplement I. The World War. (1933). Vol. I. Government Printing Office.

Papers of Woodrow Wilson (PWW). (1985a). Vol. 48. Princeton University Press.

Papers of Woodrow Wilson (PWW). (1985b). Vol. 49. Princeton University Press.

Papers of Woodrow Wilson (PWW). (1985c). Vol. 51. Princeton University Press.

Papers of Woodrow Wilson (PWW). (1986a). Vol. 53. Princeton University Press.

Papers of Woodrow Wilson. (1986b). Vol. 54. Princeton University Press.

Richard, C. J. (2013). *When the United States invaded Russia: Woodrow Wilson's Siberian disaster*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Schild, G. (1995). *Between Ideology and Realpolitik: Woodrow Wilson and the Russian Revolution, 1917–1921.* Westport.

Swettenham, J. A. (1967). *Allied Intervention in Russia, 1918–1919: And the Part Played by Canada*. Allen & Unwin.

Thompson, J. M. (1966). *Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace*. Princeton.

Unterberger, B. M. (1956). *America's Siberian Expedition, 1918–1920*. Duke University Press.

References

Gorodnia, N. (2019). Russian Issue at the Paris Peace Conference in January – February 1919. *History pages*, 48, 48–70 [In Ukrainian].

Cumming, C. K., & Pettit, W. W. (Ed). (1920). *Russian-American Relations. March, 1917–March, 1920 Documents and Papers.* Harcourt, Brace and Howe.

Davis, D. E., & Trani, E. P. (2002). *The First Cold War: The Legacy of Woodrow Wilson in U.S.– Soviet Relations*. University of Missouri Press.

Fic, V. (1995). *The Collapse of American Policy in Russia and Siberia 1918. Wilson's Decision not to Intervene (march–october 1918)*. Columbia Univ. press.

Foglesong, D. S. (1995). *America's Secret War Against Bolshevism. U.S. Intervention and the Russian Civil War, 1917–1920*. University of North Carolina Press.

Graves, W. S. (1941). *America's Siberian Adventure*. Peter Smith Publishers.
March, P. C. (1932). *The Nation at War*. Doubleday.
Mawdsley, E. (2009). *The Russian Civil War*. Pegasus Books.
McFadden, D. (1993). *Alternative Paths: Soviets and Americans, 1917–1920*. Oxford University Press.
Moffat, Ian C. D. (2015). *The Allied Intervention in Russia, 1918–1920: The Diplomacy of Chaos*. Palgrave Macmillan.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). Lansing Papers. 1914–1920. (1939–1940). Vol. 2. D.C.: Government Printing Office.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). 1918. Russia. (1932a). Vol. 2. Government Printing Office.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). 1918. Russia. (1932b). Vol. 3. Government Printing Office.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). 1919. Russia. (1937). Government Printing Office.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS). 1918. Supplement I. The World War. (1933). Vol. I. Government Printing Office.
Papers of Woodrow Wilson (PWW). (1985a). Vol. 48. Princeton University Press.
Papers of Woodrow Wilson (PWW). (1985b). Vol. 49. Princeton University Press.
Papers of Woodrow Wilson (PWW). (1985c). Vol. 51. Princeton University Press.
Papers of Woodrow Wilson (PWW). (1986a). Vol. 53. Princeton University Press.
Papers of Woodrow Wilson. (1986b). Vol. 54. Princeton University Press.
Richard, C. J. (2013). *When the United States invaded Russia: Woodrow Wilson's Siberian disaster*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
Schild, G. (1995). *Between Ideology and Realpolitik: Woodrow Wilson and the Russian Revolution, 1917–1921.* Westport.
Swettenham, J. A. (1967). *Allied Intervention in Russia, 1918–1919: And the Part Played by Canada*. Allen & Unwin.
Thompson, J. M. (1966). *Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace*. Princeton.
Unterberger, B. M. (1956). *America's Siberian Expedition, 1918–1920*. Duke University Press.

Отримано редакцією журналу / Received: 18.02.26
Прорецензовано / Revised: 16.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Valentyn ZATSEPILO, PhD Student
ORCID ID: 0009-0002-3463-6018
e-mail: fejenoordrotterdam@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE FIRST STAGE OF U.S. PARTICIPATION IN THE INTERVENTION OF THE ENTENTE POWERS IN RUSSIA (AUGUST 1918 – JANUARY 1919)

Background. ***In July 1918, the W. Wilson administration agreed to the participation of the United States in the intervention of the Entente powers in Russia, which it had been trying to prevent for a long time. The purpose of the article is to highlight the initial stage of the United States' participation in the intervention in Russia from the announcement by the State Department of the goals of participation (August 1918) to the beginning of the work of the Paris Peace Conference (January 1919).***

Methods. ***The methods of critical analysis of historical sources, content analysis, comparative analysis, historical-genetic method and periodization were applied.***

Results. ***The aim of the U. S. intervention was declared to assist the Czechoslovak Legion in the evacuation from Siberia and the protection of military depots in Russia. The U. S. opposed the intervention of Japan, Great Britain and France in political life in the Russian territories occupied by their troops and supported local self-government. The United States also opposed plans to increase the contingents of Japanese and American troops in the Far East and Siberia. Thus they sought to prevent further expansion by Japan or any other states. One of the key contradictions was control over the railways in the Far East. Finally, in January 1919, the United States managed to reach a compromise agreement on this issue, which created the Inter-Allied Commission.***

In the fall of 1918, Bolshevik Russia tried to start negotiations to end the intervention of the Allied powers. These attempts intensified after the end of the Great War and culminated in unofficial negotiations between the Soviet plenipotentiary M. Litvinov and the American representative. However, the United States did not enter into direct negotiations with the Bolsheviks and postponed the discussion of the Soviet proposals to the Paris Peace Conference.

Conclusions. ***The disagreements between the United States and the Entente powers regarding the aims of intervention and policy towards Russia persisted until the Paris Peace Conference. President W. Wilson opposed the Allies' intervention in Russia's internal affairs and did not want to involve the United States in the Russian Civil War. With the end of the Great War, the most important issue for the United States became the issue of relations with the Bolshevik and White local governments in Russia. Containment of further Japanese expansion and condemnation of Bolshevik policies in Russia were the leitmotifs of American Russian policy in the fall of 1918.***

Keywords: ***United States, Russia, Woodrow Wilson administration, Bolsheviks, intervention, diplomacy, international relations, World War I.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94(477)"1932/1933":341.485+75
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.11

Андрій ІВАНЕЦЬ, канд. іст. наук, провід. наук. співроб.
e-mail: crimeaua@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-7167-8183
Національний музей Голодомору-геноциду, Київ, Україна

ТРИПТИХ БРАТІВ ГОНЧАРЕНКІВ "ГЕНОЦИД 1933" – ПРОГРАМНИЙ ТВІР НА ТЕМУ ГОЛОДОМОРУ В ПІЗНЬОСОВЄТСЬКІЙ УКРАЇНІ

В с т у п . ***Голодомор був актом геноциду, що завдав колосальних демографічних втрат і глибокої психологічної травми українському народу. Зберігала й поглиблювала останню понад 60-річна політика влади СРСР із заперечення злочину, скоєного в 1932–1933 рр. комуністичним режимом із центром у Москві проти українців, та переслідування за публічну згадку про нього. Можливість публічно використовувати твори мистецтва в УСРР для відображення тематики геноциду й долання колективної травми, завданої ним, з'явилася лише наприкінці 1980-х рр. в умовах лібералізації комуністичного режиму. Актуальним є виявлення та аналіз перших творів митців, які зверталися до проблематики трагедії українців у 1932–1933 рр., до яких належить триптих українських художників Тараса і Юрія Гончаренків "Геноцид 1933".***

М е т о д и . ***Під час вивчення твору застосовано методи історико-генетичного, стилістичного і семіотичного аналізу.***

Р е з у л ь т а т и . ***Уперше проаналізовано причини й обставини створення у 1988–1989 рр. триптиха братів Гончаренків "Геноцид 1933", його місце серед творів образотворчого мистецтва на тему Голодомору та геноциду української нації. Брати, спираючись на родинні спогади про Голодомор, в умовах обмеженої лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР першими серед митців пізньосовєтської України створили оригінальний масштабний твір станкового живопису на заборонену до того проблематику. У триптиху художники запропонували глядачам через мистецькі образи глибоке історіософське осмислення трагедії України та тяжкого злочину комуністичного режиму в Москві – геноциду української нації. Для створення цих трьох картин у стилі неосимволізму художники використали вкрай рідкісну техніку поєднання живопису й мозаїки, що надало творам додаткової мистецької цінності та виразності.***

В и с н о в к и . ***З 1930-х по кінець 1980-х рр. деякі художники в Україні та країнах розселення української діаспори створювали картини на тему Голодомору, утім, через репресивно-обмежувальну політику СРСР "примусової амнезії" вони були невідомими широкому колу глядачів в УСРР та Кубані. Триптих Т. і Ю. Гончаренків, ймовірно, став першим живописним твором із цієї проблематики, який вдалося публічно продемонструвати в підсовєтській Україні у 1989 р. на Республіканській художній виставці "Людина і світ". Цю подію можна розглядати як одну з важливих початкових віх долання постгеноцидного стану українського суспільства.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***геноцид, Голодомор, Тарас Гончаренко, Юрій Гончаренко, неосимволізм, живопис, мозаїка, злочин комуністичного режиму.***

Вступ

Постановка проблеми. Триптих київських художників Тараса (нар. у 1962 р.) і Юрія (нар. у 1964 р.) Гончаренків "Геноцид 1933" (рис. 1) є одним із найбільш знакових, масштабних і незвичайних за технікою виконання творів образотворчого мистецтва про геноцид не тільки в українському, а й, на нашу думку, світовому мистецтві. Ця робота була створена наприкінці 1980-х рр. і стала, ймовірно, першою картиною на тему Голодомору 1932–1933 рр. написаною та продемонстрованою публіці в пізньосовєтській Україні (у 1989 р. картину на цю ж тему створив Віктор Зарецький (1925–1990)). Відтоді триптих "Геноцид 1933" неодноразово експонували у престижних виставкових залах Києва. Утім, наукових розвідок, у яких було б проаналізовано історію його створення та зміст твору, немає.

Рис. 1. Триптих "Геноцид 1933" у Залі пам'яті Національного музею Голодомору-геноциду

Примітка. Фото А. Іванця.

© Іванець Андрій, 2026

ISSN 1728-3817

Аналіз джерел і літератури. Загалом науковці неодноразово вивчали проблематику відображення у мистецтві Голодомору або геноциду української нації у ширшому розумінні (частина науковців та українське законодавство розглядають події 1932–1933 рр. в Україні як геноцид – тяжкий злочин комуністичного режиму із центром у Москві, частина – вважає їх центральним елементом більш тривалого і різноаспектного процесу геноциду). Серед тих, хто вивчав твори образотворчого мистецтва із цієї тематики, можна згадати, зокрема, канадську дослідницю Д. Даревич (Даревич, 2010; Darewych, 2023), французького мистецтвознавця Ж.-К. Маркаде (Маркаде, 2013), українського й американського митця та науковця С. Гординського (Гординський, 1972), українських дослідників Б. Гориня (Горинь, 2005), О. Музичка (Музичко, 2020). Хоча в цих дослідженнях і не йдеться про триптих "Геноцид 1933", та вони допомагають побачити місце твору братів Гончаренків у розкритті теми Голодомору. Інформація із каталогів виставок членів їхньої родини (Чуліпа, 1987; Б. а., 1996; Б. а., 2004) дає можливість вивчити місце триптиху у творчому доробку митців, розкриває особливості їхнього становлення як художників й особистостей.

Метою пропонованої статті є визначення обставин і часу створення триптиха, його місця в репрезентації теми геноциду української нації в образотворчому мистецтві. Об'єкт дослідження – твори образотворчого мистецтва на тему Голодомору, а предмет – триптих Тараса і Юрія Гончаренків "Геноцид 1933".

Методи

Для досягнення поставленої мети використано як методи усної історії (інформація отримана під час спілкування з авторами картин, зокрема, з інтерв'ю, записаного в Національному музеї Голодомору-геноциду в січні 2023 р. (Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т., 2023), а також інтерв'ю зі зберігачкою приватної колекції Морґана Вільямса "Голодомор очима художників" Наталією Лавровою), так і вивчення самого твору, оприлюднених матеріалів про нього ("У Музеї Голодомору...", 2023; Чорна, 2023; Б. а., 1996, с. 26).

Результати

Основний матеріал дослідження. Голодомор – одна з найбільших трагедій у тисячолітній історії України-Русі. Цим тяжким злочином тоталітарний комуністичний режим у Москві завдав колосального удару українській нації: багатомільйонні прямі й непрямі людські втрати; знищення значної частини матеріальної та нематеріальної культурної спадщини; деформація соціуму й особистості ~~в~~ жертв тяжкого злочину геноциду, які вижили; русифікація великої кількості українців на Кубані тощо. Понад півстоліття влада СРСР переслідувала за будь-які згадки про цю цілеспрямовано організовану гуманітарну катастрофу в Україні. За класифікацією американського фахівця із геноцидних студій Г. Стентона, такі дії відповідають десятій стадії процесу вчинення геноциду – заперечення цього злочину, що відбувається під час усього процесу і завжди йде за геноцидом (Stanton, 1996).

Політика унеможливлення осмислення трагедії, вшанування загиблих і постраждалих, глорифікація організаторів та виконавців тяжкого злочину призводить до ще глибшої травматизації жертв, які вижили, та трансгенераційній передачі травми, збереження постгеноцидного стану всього суспільства. Як пояснює психоаналітик і психолог Р. Кечур: "Травма… не є сукупністю горя, не є сукупністю болю. Травма є нерозділеним переживанням, коли людина перебуває всередині травми і ніхто не розділяє цю травму" (Кечур, 2022). Суттєву терапевтичну роль для постраждалого соціуму та його окремих представників може і має відігравати мистецтво.

Колосальна травма, завдана українцям у 1932–1933 рр., не могла не викликати відгуку у свідомості й емоціях людей мистецтва. Проте страх і репресії зупиняли багатьох митців у СРСР від відображення Голодомору: хтось знищив свої твори із цієї проблематики, а хтось їх ховав чи писав езоповою мовою. Попри все, нам відомі окремі картини 1930-х рр. на тему трагедії найбільшого штучного голоду в історії України. Вважають, що одним із перших художників, хто у фарбах і лініях відобразив злочин геноциду українців, був авангардист світового рівня Казимир Малевич (1879–1935). Уродженець Києва, виходець із польської (за іншою версією – польсько-української) родини, який в анкетах неодноразово визначав свою національність як "українець", називав себе у спогадах "українцем". Майбутній засновник супрематизму зростав під впливом української народної культури, знав українську мову, навчався в українського передвижника М. Пимоненка (1862–1912), любив українські пісні. Художник згодом жив у Росії та Білорусі. Попри це Казимир Северинович, схоже, був добре обізнаний зі станом українського селянства під час колективізації та Голодомору, адже в 1928–1930 рр. працював у Київському художньому інституті, а пізніше бував у сестри на Житомирщині. З огляду на це частина мистецтвознавців визнала деякі його твори, як такі, що відображають тематику Голодомору і написані саме в той час (Лебедєва, 2015). Насамперед ідеться про картину "Селянин між мечем та хрестом" (інша назва "Людина, що біжить"), малюнок жінок із хрестом, серпом і молотом замість облич (умовна назва "Де серп і молот, там смерть і голод") тощо. Хоча науковці дискутують щодо датування цих робіт.

У 1936 р. завершив роботу над картиною "Рік 1933" і незабаром представив її публіці в Аргентині колишній офіцер Армії УНР, художник, популярний на Американському континенті, автор рекламної і промислової графіки, громадський діяч Віктор Цимбал (1902–1968). На полотні зображені померлі від голоду мати й дитина, які здіймаються до небес. Мистецтвознавець С. Гординський відносить його разом із полотном "Три душі" до вершинних досягнень В. Цимбала як художника (Гординський, 1972, с. 17). Досконала мистецька форма картини, її символізм зробили це полотно одним із програмних творів українського мистецтва. Сам автор відносив картину "Рік 1933" до стилю неосимволізм. Робота викликала бурхливу реакцію глядачів. Прихильники комунізму зустріли твір вороже. На виставці в Буенос-Айресі дійшло до бійки. Після переїзду В. Цимбала в 1960 р. з Аргентини до США, туди ж була переміщена й картина. З 1962 р. полотно "Рік 1933" зберігалося в Українській вільній академії наук у Нью-Йорку. У 2020 р. його подарували Україні і передали Національному музею Голодомору-геноциду ("Рік 1933", 2020).

У середині 1930-х рр. ветеран Легіону УСС, УГА й армії УНР, художник-монументаліст Юліан Буцманюк (1885–1967) створив один із найцікавіших творів модерного українського сакрального мистецтва – розпис греко-католицького храму Отців Василіян у Жовкві. Митець був одним з перших художників, які органічно поєднували у творчості сецесію й українські традиції. У храмі в Жовкві Ю. Буцманюк зобразив у стінописі не лише біблійну історію, а й минуле України-Русі з українських державницьких і соборницьких позицій. Центральну частину храму митець почав розписувати у 1935 р. (Заславський, & Погорєлов, н. д.). Серед інших сюжетів там знайшлося місце і молодій жінці (ймовірно, матері) у подертому вбранні, яка

плаче над тілом померлого від голоду хлопчика – символу Голодомору.

У 1939 р. інший непересічний український митець, якому довелося більшу частину життя працювати поза межами Батьківщини, Петро Андрусів (1906–1981) створив ще одну програмну роботу на тему Голодомору – велику станкову картину "Голгофа України". Мистецтвознавець Р. Яців охарактеризував її як "твір виняткової мистецької виразности та символічної глибини" (Яців, 2006). За його оцінкою, хоча первинним тематичним мотивом став голод в Україні 1933 р., але автор бачить цю трагедію як знак біди ще більшого історичного масштабу – як весь історичний шлях до свого національного самоствердження. Образна канва картини ґрунтується на символічній сцені розп'яття України. На жаль, це непересічне полотно згоріло під час бомбардування німецькими літаками Варшави в період Другої світової війни.

Продовжували звертатися до травматичної теми Голодомору й інші українські митці в еміграції та на Батьківщині. У 1940-х – 1960-х рр., наприклад, про катастрофу української нації в СРСР створив кілька робіт Михайло Дмитренко (1908–1987), родом із Лохвиці на Полтавщині, який вимушено емігрував до Америки. Найвідомішим його твором цієї тематики є картина "1933", написана у 1963 р. Навіть в СРСР знаходилися окремі сміливці серед художників, які розкривали тему Голодомору. Однак це доводилося робити або езоповою візуальною мовою (напр., роботи Юрія Логвина в 1960-х рр. (рис. 2)), або приховувати свій твір від сторонніх очей (як це зробив бойчукіст Охрім Кравченко (1903–1985) у 1972 р. у картині "Голод в Україні. Скорбота").

Рис. 2. Гравюра на дереві Ю. Логвина "Голод в лето 1230..." (1966 р., із колекції А. Іванця)

Примітка. Як згодом розповів художник, цитата із літопису в назві мала замаскувати тему Голодомору на дереворіті.

Отже, мистецтво, зокрема візуальне, в СРСР, де й проживала більшість постраждалих від злочину комуністичного режиму українців, практично через дії комуністичного режиму десятиліттями не могло виконувати функцію образного осмислення і терапії колективної травми Голодомору.

Так було, поки за створення свого непересічного мистецького твору не взялися навесні 1988 р. 27-річний Тарас і 25-річний Юрій Гончаренки. Ситуація навколо теми Голодомору в СРСР була непевна, але далі її замовчувати в умовах перебудови і гласності, а також роботи комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні 1932–1933 рр. і Міжнародної комісії (юристів) з розслідування Голоду в Україні, було вже неможливо. Якраз тоді комісія Конгресу оприлюднила висновки кількох років досліджень усних свідчень і документів, у яких обґрунтовано стверджувалося, що Голодомор був геноцидом українців. Ультраконсервативна номенклатура УРСР мусила реагувати – у грудні 1987 р. перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький публічно заявив про голод в Україні у 1932–1933 рр. (до того десятиліттями дозволено було говорити тільки про "продовольчі утруднення"). Щоправда комуністичний лідер пояснив голод посухою та стверджував, що комуністична влада намагалася запобігти трагедії (Гриневич, 2007, с. 392).

Брати Гончаренки ризикнули й перейшли межі до того дозволеного в СРСР. Юрій Євгенович згадує, що коли вперше виставляли триптих, то вони з братом думали: "так просто нам це не минеться" (Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т., 2023). Як виявилося, брати були готові мистецьки, інтелектуально та духовно до роботи над програмним твором про геноцид, а також до розв'язання складних живописних, образних і технологічних завдань. На той момент Тарас Гончаренко мав диплом Київського художнього інституту, навчався в аспірантурі в академіка Михайла Дерегуса (у творчих майстернях Академії мистецтв СРСР в Києві) і вже був членом Спілки художників України. Молодший брат Юрій тоді навчався на старших курсах Київського художнього інституту, закінчував майстерню монументального мистецтва. Дипломний проєкт "Великомученики слова" в Київському художньому інституті Ю. Гончаренко готував під керівництвом художника і педагога Миколи Стороженка (1928–2015) (Б. а., 2004, с. 2). Останнього називають "духовним учителем цілої плеяди українських художників-символістів" (Стоян, 2015, с. 85).

Обидва брати походили із київської родини українських інтелігентів і також училися в Республіканській художній школі ім. Т. Г. Шевченка і студії художника Віктора Зарецького (1925–1990) (Б. а., 1996, с. 4). Вони стали вже третім поколінням художників у сім'ї, з дитинства вбирали в себе мистецький досвід старших.

Як згадують автори триптиху, найбільше їхнім вихованням у дитинстві опікувалася прабабуся. Вона чимало розповіла про Голодомор. У молодості Олександра Тарасівна Нечипоренко мріяла займатися співом і вчилася при Оперному театрі в Одесі, але потрапила в лещата ЧК. За родинними спогадами, після багатомісячного перебування в катівнях Одеси і Харкова, вона перебралася до Києва і намагалася якомога менше контактувати з комуністичною державою. Жила з дітьми неподалік

цирку на вул. Дмитрівській та вела дрібний бізнес на Євбазі. Як згадує Тарас Гончаренко: "Вона в основному займалась нашим вихованням. Попереджала, про що не можна говорити у дитячому садочку і в школі. Розказувала про весь жах, що відбувався під час організованого в СРСР Голодомору і під час воєн. Розповідала, як це жахливо, як рятувати вмираючих від голоду людей…" (Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т., 2023).

Навесні 1988 р. старший брат запропонував зробити триптих. Поштовхом для цього стали родинні перекази про страшний досвід переживання Голодомору в Києві, а також нереалізована робота діда, художника і викладача Володимира Івановича Бондаренка (1906–1980) "Варварство" (Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т., 2023).

В. Бондаренко (рис. 3) двічі навчався у Київському художньому інституті. Під час першого періоду студентства серед його викладачів були Михайло Бойчук (1882–1937) і, ймовірно, Казимир Малевич. Другий раз він навчався після реорганізації у 1935 р. системи художньої освіти в СРСР у майстерні Федора Кричевського (1879–1947) (Б. а., 1996, с. 5).

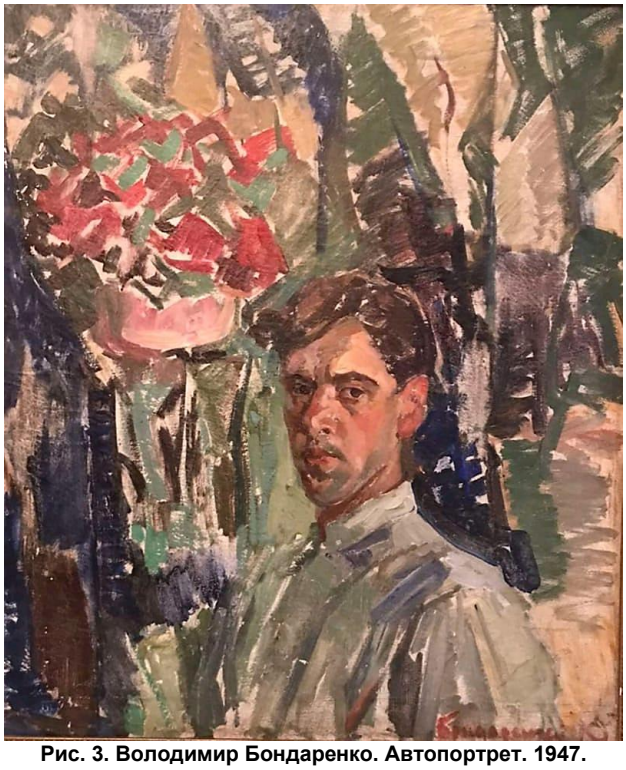

Рис. 3. Володимир Бондаренко. Автопортрет. 1947.

Примітка. Картина із сімейного архіву Ю. Гончаренка.

З 1943 по 1944 р. В. Бондаренко брав участь у роботі фронтової бригади художників при Першому українському фронті. З 1944 р. стає учасником міських, республіканських і всесоюзних художніх виставок. Того ж року його зараховують до складу Спілки художників СРСР. У 1940-х рр. працював також викладачем у Київській художній школі ім. Т. Шевченка. Серед його найулюбленіших учениць, як згадують брати Гончаренки, були майбутні художниці та громадські діячки Алла Горська (1929–1970) і Галина Зубченко (1929–2000). На жаль, тиск на В. Бондаренка з боку комуністичного режиму за проукраїнські погляди позначився і на деяких його учнях. Коли у 1948 р. його звільнили зі школи, то вигнали і його вихованців. Та якщо дівчата згодом змогли відновитися у школі та продовжили навчання, то, за спогадами братів Гончаренків, юнаків забрали до ВМФ, де служба тривала сім років (Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т., 2023), що для більшості з них перекреслило шлях у мистецтво.

В. Бондаренко не встиг завершити працю над твором на тему геноциду українського народу, але кілька років виношував її ідею, щедро ділився думками із цього приводу з онуками, чимало розповідав про досвід виживання у комуністичному СРСР. Ба більше, він встиг у 1970-ті рр. зробити невеликий ескіз роботи на цю тему під назвою "Варварство" (Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т., 2023).

Спогади прабабусі та робота діда підштовхнули Тараса і Юрія Гончаренків до мистецького опрацювання теми Голодомору. Робили вони це самостійно, не повторюючи ані задум діда (хоча вважають його геніальним і сподіваються колись реалізувати ідею В. Бондаренка у техніці флорентійської мозаїки), ані відомі їм роботи митців про масовий штучний голод 1921–1923 рр. Через "залізну завісу" інформація про картини на тему Голодомору до них не просочилася. Брати Гончаренки вирішили масштабно та по-новаторськи підійти до відображення цієї теми.

Вони використали вкрай рідкісну, можливо, навіть унікальну технологію для створення триптиха – поєднання на полотні олійного живопису та мозаїки. З погляду техніки, це було надзвичайно складне завдання. Допоміг його розв'язати Володимир Мельник ("дядя Володя", як називали брати). Це був учень їхнього діда, якому не дали завершити навчання у художній школі. В. Мельник став майстром у монументальному цеху художнього комбінату і розробляв технології роботи зі смальтою, відновив техніку енкаустики тощо. Завдяки співпраці з ним брати Гончаренки знайшли спосіб надійного закріплення смальти на полотні (Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т., 2023).

До використання мозаїки їх підштовхував і спадок діда. Юрій Євгенович вивчав техніку класичної смальтової мозаїки в Київському художньому інституті, а Тарас Євгенович – безпосередньо від діда, коли допомагав йому. В. Бондаренко реставрував Софію Київську і розкрив онуку секрети кладки смальти майстрів давнини. До того ж у нього залишилася після реставраційних робіт золота смальта, яку брати Гончаренки використали для створення триптиха "Геноцид 1933".

Вони напружено працювали над ним понад рік – з весни 1988 до літа 1989 р. Ю. Гончаренко згадував: "Гарно, коли є брат! Разом замовляли планшети, прикручували їх на багажник… Під час роботи переносити, піднімати, обертати такий твір зі смальтою нелегко. Працюєш в основному у горизонтальному положенні, коли клей прихопиться і зафіксує смальту, піднімаєш планшет вертикально, аби побачити, що зроблено. Удвох працювати набагато легше було" (Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т., 2023).

Першими готовий триптих побачили батьки – художники Євген Гончаренко (1931–1990) і Світлана Бондаренко (1935–1996). Саме батько допоміг визначитися з назвою. Автори розглядали різні варіанти: "Варварство", "Голодомор-геноцид", "Геноцид". Євген Петрович запропонував зупинитися на назві "Геноцид". Так у державі, де згори було дозволено говорити про голод із природних причин, з'явився твір, який стверджував не лише в образах, а й назві геноцидний характер злочину комуністичного режиму в 1932–1933 рр.

Наступними глядачами стали вчитель одного з авторів академік Михайло Дерегус (1904–1997), а з його подачі – директор Інституту літератури Микола Жулинський (нар. у 1940 р.). Побачене, згадують митці, викликало шок і захват.

На центральному полотні триптиха "Михайлівський собор" (розмір 260 х 170 см) зображено елементи старовинних високохудожніх мозаїк зруйнованого більшови-

ками в 1937 р. Михайлівського Золотоверхого собору, збудованого великим князем київським Святополком Ізяславовичем у 1108–1113 рр. Композиційним центром картини є мозаїка із великомучеником, воїном і правителем міста Солунь (нині Фессалонікі) Димитрієм, страченим у 306 р. римським імператором-язичником за відданість християнству (рис. 4). До святого з двох боків ніби рухаються чотири апостоли – їхні мозаїчні фігури повторюють частину зображень зі сцени Євхаристії (Христос причащає учнів) із вівтарної апсиди собору. Над зображенням Димитрія Солунського праворуч угорі бачимо мозаїку з фрагментом голови з німбом, тіла і крила архангела, а нижче лівіше – мозаїку із фрагментом обличчя архидиякона Стефана. Погляди архангела й архидиякона спрямовані на Димитрія Солунського.

Рис. 4. Картина "Михайлівський собор". Центральна частина триптиха "Геноцид 1933"

Примітка. Фото А. Іванця.

Михайлівський Золотоверхий собор став останньою спорудою часів Київської Русі, в оздобленні інтер'єру якого фресковий розпис поєднувався з мозаїками. Відзначимо, що вони відрізняються від мозаїк Софії Київської іншим колористичним вирішенням і манерою створення композиції (софійські мозаїчні майстри наближались у своїх творах до станкового, іконного мистецтва, а михайлівські – до стінопису й декоративного мистецтва (Лука, 2015, с. 333), зокрема, вони створювали фігури дещо видовженими з урахуванням зміни перспективи при погляді знизу. Частина мистецтвознавців вважає мозаїки в Михайлівському соборі не лише одними з кращих у Київській Русі, а й відносять до її вершинних мистецьких досягнень. Науковці дискутують: візантійські чи русинські майстри створили ті мозаїки; чи могли вони працювали над ними разом? Автори триптиха вважають їх, як було з'ясовано під час бесіди з Т. Гончаренком, твором вітчизняних майстрів.

На центральному полотні триптиха – "Михайлівський собор" – між мозаїками бачимо ще зображення плити зі святим воїном (очевидно, Юрія Переможця), що сидить на коні та вбиває змія, і голови людини із вусами та бородою (ймовірно, Феодора Тирона чи Феодора Стратилата). Очевидно, що праобразами для них стали дві шиферні (сланцеві) плити зі стародавніми рельєфами, знайденими на території монастиря і вмонтованими в 1888 р. у стіну південної паперті Михайлівського собору (Коренюк, 2013, с. 18).

Ламана композиція із фрагментами мозаїчних фігур, темний колорит живопису із плямами червоного кольору різних відтінків, гра світла на мозаїках створюють відчуття трагічного напруження та передають катастрофічну атмосферу руйнування святині. На символічному рівні митцям вдалося передати і богоборчі мотиви комуністичного режиму (в 1930-ті рр. керівництво СРСР активно насаджувало політику войовничого атеїзму, а Союз войовничих безбожників навіть проголосив "Безбожну п'ятирічку" (Голубєв, 2013) – план заходів, спрямований на знищення релігії), ситуацію руйнування святинь української нації й ширше – прагнення знищити українську ідентичність як таку.

На лівій картині триптиха (розмір 170 х 110 см) ми бачимо оголену фігуру виснаженої жінки, яка на колінах тримає опухлу від голоду дитину і волає до неба (рис. 5). Згорьована мати сидить на чорній землі, а верхня частина її тіла, із піднятими руками, зображена на червоному тлі, що символізує вогонь. Колір і поза передають гнів і відчай людини, на очах якої гине від голоду її дитина. У верхньому правому куті картини є фрагмент мозаїки із зображенням апостола. Сюжет полотна прямо відсилає до трагедії, яку пережив український народ у 1932–1933 рр., внаслідок учиненого комуністичним тоталітарним режимом тяжкого злочину.

Права частина триптиха (розмір 170 х 110 см) може свідчити як про Голодомор (образ батька селянської родини, яка вимирає від голоду), так і про репресії проти української інтелігенції, адже на ній зображено ніби прикуте до розп'яття оголене тіло виснаженого чоловіка (рис. 6). У верхньому лівому куті картини є фрагмент мозаїки із зображенням апостола.

ISSN 1728-3817

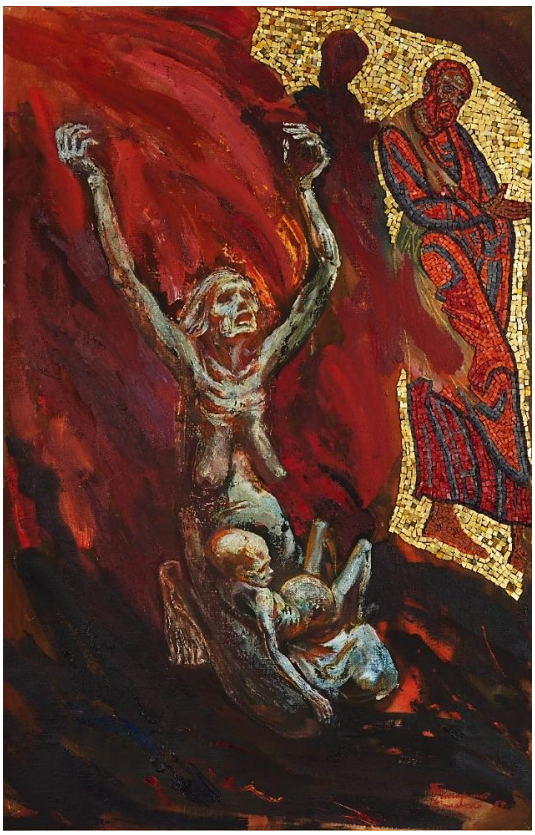

Рис. 5. Ліва частина триптиха "Геноцид 1933". Мати з опухлою дитиною на колінах волає до неба

Примітка. Фото з Національного музею Голодомору-геноциду.

Рис. 6. Права частина триптиха "Геноцид 1933"

Примітка. Фото А. Іванця.

Стиль триптиха "Геноцид 1933" Т. і Ю. Гончаренків можна визначити як неосимволізм. Про що, зокрема, свідчать принципи побудови композиції. До основних вимог, що висуває символізм до композиції, належать: декоративність, відсутність детального опрацювання, стильові контрасти, просторова "музикальність" (Станичов, 2017, с. 185). Практично всі ці підходи були дотримані під час створення твору "Геноцид 1933". До того ж у Київському художньому інституті Ю. Гончаренко навчався у майстерні художника-символіста і педагога Миколи Стороженка (1928–2015).

Загалом композиція триптиха передає трагізм винищення української нації з колосальною силою. Її зміст корелює з концепцією геноциду Рафаеля Лемкіна (1900–1959) – автора терміна "геноцид", випускника Львівського університету, польсько-американського юриста єврейського походження. У 1953 р. він назвав політику СРСР щодо України в 1930-х рр. "класичним прикладом совєтського (радянського) геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації" (Лемкін, 2020, с. 53). За версією видатного юриста, комуністичний режим знищував "тіло" України (Голодомор, масове знищення селян – ліва частина композиції), її "мозок" (інтелігенцію – права частина композиції) та "душу" (церкви – центр композиції).

Як було зазначено вище, в СРСР і раніше деякі художники працювали із травмою Голодомору, але їхні роботи не могли дістатися до широкого глядача. Юрій і Тарас Гончаренки у 1989 р. подали свою роботу на відбір на Республіканську художню виставку "Людина і світ" в Києві. Тоді вперше допустили всіх охочих дивитися, як працює приймальна комісія. Автори триптиха не сподівалися, що їхню картину комісія відбере для експонування, але хотіли, щоб її побачили хоча б під час відбору.

На здивування митців члени комісії майже одноголосно проголосували за те, щоб узяти на виставку триптих "Геноцид 1933". Проти був лише голова комісії, народний депутат СРСР. Пізніше він і сам напише картину на тему Голодомору, але тоді зайняв іншу позицію. Це не віщувало нічого доброго, тому брати Гончаренки пильнували. Перед відкриттям виставки вони не побачили своєї роботи в експозиції. Робітники Спілки художників показали, де вона захована і навіть допомогли повісити картини на першому поверсі біля сходів до виставкових залів. Виявилося, що триптих "Геноцид 1933" ніби відкриває виставку, оскільки був розташований неподалік від центрального входу. Тоді керівництво Спілки закрило його і запускало відвідувачів через боковий вхід. Пізніше триптих намагалися кілька днів поспіль затуляти фікусом від глядачів. Як згадували художники, на тій виставці було "багато пригод" (Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т., 2023).

Вистачало їх і надалі. З подачі Миколи Жулинського в 1990-х рр. представники Міністерства культури України прийшли, щоб придбати цей непересічний твір. За спогадами його авторів, найшлися "доброзичливці", які оголосили присуд: смальта на триптиху невдовзі обсиплеться (Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т., 2023). Через понад два десятиліття кожен глядач, дивлячись на мозаїки цього твору, може самостійно оцінити рівень фаховості цього висновку. А втім, у державний музейний фонд триптих тоді не потрапив.

Детективна історія трапилися під час продажу картин наприкінці 1990-х рр. Автори виставили триптих в одній із добре відомих галерей Києва. Після чого до них прийшов американський підприємець та ініціатор створення найбільшої приватної колекції "Голодомор очима художників" Морґан Вільямс (1939–2024) і розповів про прид-

бання їхнього твору "Геноцид 1933". Проте художники не тільки не отримали гроші, а й навіть не чули про його продаж. Вони приїхали в галерею і виявилося, що триптиху в ній немає, а співробітник, який займався його продажем, звільнився, продав свою квартиру і керівництво закладу не може його знайти. Тарасу і Юрію Гончаренкам довелося проявити здібності детективів: розшукати новий номер телефона шахрая, потім щойно придбану ним квартиру. З'ясувалося, що він кілька місяців виплачував кошти за свою нову нерухомість відсотками з грошей від продажу триптиха, покладеними в банк (Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т., 2023). Вчасні дії художників допомогли їм отримати свої гроші, а американському колекціонеру – непересічний твір.

Серед понад 250 робіт про Голодомор різних жанрів колекції "Голодомор очима українських художників", яку М. Вільямс почав збирати з 1997 р., триптих посів особливе місце. Зберігачка колекції Наталія Лаврова розповіла, що колекціонер був задоволений придбанням і "Геноцид 1933" є перлиною його колекції.

Твір виставляли на найважливіших виставках в Українському домі (2004), у Будинку вчителя (2008), але траплялося це не часто через його масштабність і цінність. Для того, щоб його змогли побачити більше поціновувачів, наприкінці 2022 р. представники Едварда Морґана Вільямса передали триптих до Національного музею Голодомору-геноциду, який у 2023 р. експонувався у Залі пам'яті (Б. а., 2023; Чорна, 2023). Окрім того, була виготовлена зменшена копія триптиха, яку використовували, зокрема, на закордонних виставках експонатів із колекції "Голодомор очима художників" (напр., у 2023 р. в Музеї окупації Латвії в Ризі). У жовтні 2024 р. нащадки пана Вільямса та Американсько-Українська ділова рада офіційно передали колекцію творів мистецтва і книг про Голодомор, зокрема й триптих "Геноцид 1933", у фонди Національного музею Голодомору-геноциду.

Триптих братів Гончаренків глибоко відображає трагізм стану української нації у 1930-х рр., гнітючість ситуації, у якій опинилася Україна через учинення злочину червоною Москвою. Здавалося, у ньому немає ані крихти надії на краще. Проте нині її там можна віднайти.

Історики мистецтва стверджують, що глядач є почасти співтворцем твору мистецтва. Дуже важливо, як людина сприймає побачене, як веде внутрішній "діалог" з картиною, скульптурою чи, наприклад, малюнком. Однак іноді, образно кажучи, сам час "веде розмову" із твором мистецтва. Так сталося з триптихом. На момент його створення Михайлівський собор лежав у руїнах. Комуністичний режим знищив одну з найцінніших пам'яток історії, архітектури та культури України-Русі, пам'ятку світового рівня у середині – другій половині 1930-х рр. А в соборі були дуже цінні мозаїки. Чимало мистецтвознавців вважає їх вершиною мозаїчного мистецтва княжої Русі. Лише частину цих мистецьких скарбів вдалося у 1930-х рр. урятувати від знищення.

У незалежній Україні у 1997–1998 рр. Михайлівський Золотоверхий монастир було відновлено. Під час Революції Гідності саме його дзвони попереджали євромайданівців і киян про небезпеку, в його стінах лікували поранених і травмованих українців, а після створення автокефальної ПЦУ він став резиденцією її предстоятеля. Під час агресивної і геноцидної війни РФ проти України на стіні монастиря розмістили офіційний меморіал загиблих захисників українського народу. Відродження цього сакрального центру, який, як могло здаватися на момент створення триптиха, зник назавжди, є символом здатності України до відродження та вітальної сили її народу.

Триптих нам нагадує про чи не найдраматичнішу сторінку української історії, коли світ закрив очі на тяжкий злочин СРСР проти української нації. Нині ми переживаємо новітній геноцид та інші тяжкі злочини, які вчиняє Росія, але тепер Україна має незалежну державу, активне громадянське суспільство та підтримку цивілізованого світу. Це дає нам надію, що цього разу геноцид й інші тяжкі злочини Москви українська нація та цивілізований світ зможуть зупинити, а також шанс відновити в майбутньому територіальну цілісність Української держави. І нехай пам'ять про мільйонні жертви українців під час Голодомору, закарбована зокрема й у триптиху братів Гончаренків, стане додатковим стимулом для боротьби за це.

Дискусія і висновки

Триптих Т. і Ю. Гончаренків "Геноцид 1933", створений у 1988–1989 рр., посідає особливе місце у відображенні теми геноциду української нації в образотворчому мистецтві. Художники, спираючись на родинні спогади про Голодомор та спроби діда, художника В. Бондаренка, опрацювати тему геноциду українців, в умовах обмеженої лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР одними з перших серед митців пізньосовєтської України створили оригінальний масштабний твір станкового живопису на тривалий час заборонену проблематику. У триптиху брати Гончаренки запропонували глядачам через мистецькі образи глибоке історіософське осмислення трагедії України та злочину комуністичного режиму в Москві – геноциду. Для створення цих трьох картин у стилі неосимволізму художники використали вкрай рідкісну техніку поєднання живопису й мозаїки, що надало творам додаткової мистецької цінності.

З 1930-х рр. по кінець 1980-х рр. деякі художники в Україні та країнах розселення української діаспори створювали твори образотворчого мистецтва на тему Голодомору, проте через репресивно-обмежувальну політику СРСР "примусової амнезії" вони були невідомі широкому колу глядачів в УСРР та Кубані. Триптих Т. і Ю. Гончаренків, ймовірно, став першим живописним твором із цієї проблематики, який вдалося публічно продемонструвати у совєтській Україні у 1989 р. на Республіканській художній виставці "Людина і світ" у Києві. Цю подію можна розглядати як одну з важливих початкових віх процесу долання постгеноцидного стану українського суспільства, адже провідними механізмами опрацювання колективних травм є їхнє окультурювання (створення літературних і мистецьких творів цієї тематики, міфотворчість тощо) та ритуалізація. Презентація у публічному просторі України триптиха про Голодомор братів Гончаренків стала частиною процесу окультурювання травми геноциду українців у XX ст.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Б. а. (1996). *Каталог виставки "Од роду до роду". Володимир Бондаренко, Віра Кирилова, Євген Гончаренко, Світлана Бондаренко, Тарас Гончаренко, Юрій Гончаренко*. Б. в. https://esu.com.ua/article-36900

Б. а. (2020). *Рік 1933. Шлях додому*. Сайт Національного музею Голодомору-геноциду. https://holodomormuseum.org.ua/vystavka/rik-1933-shliakh-dodomu-vystavka-pro-vsesvitno-vidomoho-ukraintsia-viktora-tsymbala-ta-pershu-kartynu-protest-pro-holodomor

Б. а. (2023, 5 січня). *У Музеї Голодомору експонується триптих Юрія і Тараса Гончаренків "Геноцид 1933"*. Сайт Національного музею Голодомору-геноциду. https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/u-muzei-holodomoru-eksponuietsia-tryptykh-iuriia-i-tarasa-honcharenkiv-henotsyd-1933

Б. а. (2004). *Юрій Гончаренко: малярство, графіка*. Б. в.

Гординський, С. (Ред.). (1972). *Віктор Цимбал: маляр і графік*. Нью-Йорк.

Голубєв, О. (2013, 15 травня). *Ім'я Бога має бути забуте на всій території СРСР*. CREDO. https://credo.pro/2013/05/83058

Горинь, Б. (2005). Туга Віктора Цимбала. Пульсари.

Гончаренко, Ю., & Гончаренко, Т. (2023, 23 лютого). *Ми вирішили тему Голодомору підняти. Хто як не ми*. Національний музей Голодомору-геноциду. https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/my-vyrishyly-temu-holodomoru-pidniaty-khto-iak-ne-my-interv-iu-z-vidomymy-ukrainskymy-khudozhnykamy-iuriiem-i-tarasom-honcharenkamy-avtoramy-tryptykhu-henotsyd-1933

Гриневич, Л. (2007). Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 17, 389–401.

Даревич, Д. (2010). Голодомор із перспективи мистецтва. *Критика*, 7–8, 31–33.

Заславський, В., & Погорєлов, *О. Юліан Буцманюк і Жовква. Сад українського модерну*. https://parafia.org.ua/SUM/biblio/%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%86%D1%96/%D1%8E%D0%BB%D1%96%D0%B0%D0%BD-%D0%B1%D1%83%D1%86%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%8E%D0%BA-%D1%96-%D0%B6%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B2%D0%B0

Кечур, Р. (2022, 13 лютого). *Травми минулого і безпека майбутнього*. Zbruc. https://z-upload.facebook.com/zbruc/posts/5364030106985726

Коренюк, Ю. (2013*). Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору*. АДЕФ-Україна.

Лебедєва, К. (2015). *Малевич та Україна*. Бібліотека українського мистецтва. https://uartlib.org/exclusive/malevich-ta-ukrayina

Лемкін, Р. (2020*). Радянський геноцид в Україні* (Р. Сербин, Ред.; О. Стасюк, Упоряд). Видавець Мельник М. Ю.

Лука, О. (2015). Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору в Києві: з історії мистецької пам'ятки XII ст. *Наукові записки УКУ. Серія: Богослов'я,* 2, 313–342.

Маркаде, Ж.-К. (2013). *Малевич*. Родовід.

Музичко, О. (2020). Боротьба з російським тоталітаризмом як духовний імператив діяльності представника другої хвилі української еміграції художника Віктора Цимбала. У Т. Єщенко (Ред.), *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті (с. 188–192)*. Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Станичов, О. (2017). Символістичні методи в роботах польських митців доби сецесії. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, 34*,* 181–191.

Стоян, С. П. (2015). Символізм в українському образотворчому мистецтві XXI століття в контексті культури. *International Journal Euro-American Sceintific Cooperation (Hamilton)*, 8, 83–88.

Чорна, С. (2023, 21 лютого). Виставка, що викриває сталінський злочин, має бути постійною. *Голос України*. http://www.golos.com.ua/article/368565?fbclid=IwAR0gEo6eYPrwTn-8ByvHs1BhYuLDx8gWZs6I-5SmPp2C0O6bDzNUnNw3q8Q

Чуліпа, І. (Укл.). (1987). *Володимир Бондаренко.* Каталог виставки творів Володимира Івановича Бондаренка. Видання Союзу художників України.

Яців, Р. (2006, 26 жовтня – 1 листопада). Розгорнув перед очима силу й славу України. *Українська газета плюс*. https://ukrgazeta.plus.org.ua/86/954.html

Darewych, D. (2023). Representations of the Holodomor by Ukrainian Artists. In V. A. Malko (Ed.), *Ukrainian artists depict genocide: in commemoration of the 90th anniversary of the Holodomor* (pp. 9–38). The Press at California State University, Fresno.

Stanton, G. H. (1996). The ten stages of genocide. Genocide Watch. https://www.genocidewatch.com/tenstages

References

Chorna, S. (2023, February 21). The exhibition exposing Stalin's crime should be permanent. *Holos Ukrainy* [in Ukrainian]. http://www.golos.com.ua/article/368565?fbclid=IwAR0gEo6eYPrwTn-8ByvHs1BhYuLDx8gWZs6I-5SmPp2C0O6bDzNUnNw3q8Q

Chulipa, I. I. (Ed.). (1987). *Exhibition catalogue of works by Volodymyr Ivanovych Bondarenko*. Union of Artists of Ukraine [in Ukrainian].

Darevych, D. (2010). Holodomor from the perspective of art. *Krytyka*, 7–8, 31–33 [in Ukrainian].

Darewych, D. (2023). Representations of the Holodomor by Ukrainian Artists. In V. A. Malko (Ed.), *Ukrainian artists depict genocide: in commemoration of the 90th anniversary of the Holodomor* (pp. 9–38). The Press at California State University, Fresno.

Holubiev, O. (2013, May 15). *The name of God must be forgotten throughout the territory of the USSR*. CREDO [in Ukrainian]. https://credo.pro/2013/05/83058

Honcharenko, Yu., & Honcharenko, T. (2023, February 23). *We decided to raise the topic of the Holodomor. Who but not us:* Website of the National Holodomor Genocide Museum [in Ukrainian]. https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/my-vyrishyly-temu-holodomoru-pidniaty-khto-iak-ne-my-interv-iu-z-vidomymy-ukrainskymy-khudozhnykamy-iuriiem-i-tarasom-honcharenkamy-avtoramy-tryptykhu-henotsyd-1933

Hordynskyi, S. (Ed.). (1972). *Viktor Tsymbal: Painter and graphic artist.* New York [in Ukrainian].

Horyn, B. (2005). *Longing for Viktor Tsymbal*. Pulsary [in Ukrainian].

Hrynevych, L. (2007). Famine of 1932–1933 in the public culture of memory and social consciousness in Ukraine. *Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches: Inter. coll. of scientific works,* 17, 389–401 [in Ukrainian].

Kechur, R. (2022, February 13). *Injuries of the past and security of the future*. Zbruc [in Ukrainian]. https://z-upload.facebook.com/zbruc/posts/5364030106985726

Koreniuk, Yu. (2013). *Mosaics of Mykhailiv's Golden-topped Cathedral.* ADEF-Ukrayna [in Ukrainian].

Lebedeva, K. (2015). *Malevich and Ukraine. Exclusive of the Library of Ukrainian Art*. Library of Ukrainian Art [in Ukrainian]. https://uartlib.org/exclusive/malevich-ta-ukrayina

Lemkin, R. (2020). *Soviet genocide in Ukraine* (R. Serbyn, Ed.; O. Stasiuk, Ed. by). Publisher Melnyk M. Yu. [in Ukrainian].

Luka, O. (2015). Mosaics of St. Michael's Cathedral in Kyiv: from the history of the artistic monument of the 12th century *Scientific notes of UKU. Part 5: Theology*, 2, 313–342 [in Ukrainian].

Markade, Zh.-K. (2013). *Malevych.* Rodovid [in Ukrainian].

Muzychko, O. (2020). Struggle with Russian totalitarianism as a spiritual imperative of the activity of the representative of the second wave of Ukrainian emigration, the artist Viktor Tsymbal. In (T. Yeschenko, Ed.), *Totalitarianism as a system of destruction of national memory* (pp. 188–192). Danylo Halytsky Lviv National Medical University Printing House [in Ukrainian].

N. a. (2004). *Goncharenko: painting, graphics* [in Ukrainian].

N. a. (1996). *Catalog of the exhibition "From family to family". Volodymyr Bondarenko, Vira Kyrylova, Yevhen Honcharenko, Svitlana Bondarenko, Taras Honcharenko, Yuriy Honcharenko* [in Ukrainian]. https://esu.com.ua/article-36900

N. a. (2020). *Year 1933. The way home*. Website of the National Holodomor Genocide Museum. https://holodomormuseum.org.ua/vystavka/rik-1933-shliakh-dodomu-vystavka-pro-vsesvitno-vidomoho-ukraintsia-viktora-tsymbala-ta-pershu-kartynu-protest-pro-holodomor [in Ukrainian].

N. a. (2023, January 5). *The triptych "Genocide 1933" by Yury and Taras Honcharenko is exhibited in the Holodomor Museum*. Website of the National Holodomor Genocide Museum. https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/u-muzei-holodomoru-eksponuietsia-tryptykh-iuriia-i-tarasa-honcharenkiv-henotsyd-1933/Yuriy

Stanton, G. H. (1996). *The ten stages of genocide*. Genocide Watch. https://www.genocidewatch.com/tenstages.

Stanychov, O. (2017). Symbolist methods in the works of Polish artists of the Secession era. *Bulletin of the Lviv National Academy of Arts,* 34, 181–191 [in Ukrainian].

Stoian, S. P. (2015). Symbolism in the Ukrainian fine art of the 21st century in the context of culture. *International Journal Euro-American Sceintific Cooperation (Hamilton)*, 8, 83–88 [in Ukrainian].

Yatsiv, R. (2006, October 26 – November 1). *Unfolded the power and glory of Ukraine before his eyes.* Ukrainska hazeta plus [in Ukrainian]. https://ukrgazeta.plus.org.ua/86/954.html

Zaslavskyi, V., & Pohorielov, O. *Yulian Butsmanyuk and Zhovkva. Garden of Ukrainian Art Nouveau* [in Ukrainian]. https://parafia.org.ua/SUM/biblio/%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%86%D1%96/%D1%8E%D0%BB%D1%96%D0%B0%D0%BD-%D0%B1%D1%83%D1%86%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%8E%D0%BA-%D1%96-%D0%B6%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B2%D0%B0

Отримано редакцією журналу / Received: 28.01.26
Прорецензовано / Revised: 11.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Andrii IVANETS, PhD (Hist.), Leading Researcher
e-mail: crimeaua@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-7167-8183
National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine

TRIPTYCH "GENOCIDE 1933" BY THE HONCHARENKO BROTHERS – A PROGRAM WORK ON THE TOPIC OF THE HOLODOMOR IN THE LATE SOVIET UKRAINE

B a c k g r o u n d . ***The Holodomor was an act of genocide that caused colossal demographic losses and deep psychological trauma to the Ukrainian people. The last more than 60-year-old policy of the USSR authorities to deny the crime committed in 1932–1933 by the communist regime centered in Moscow against Ukrainians was preserved and deepened the trauma, persecution for publicly mentioning the terrible famine. The opportunity to publicly use works of art in the Ukrainian SSR to reflect the theme of genocide and overcome the collective trauma caused by it appeared only in the late 1980s in the conditions of the liberalization of the communist regime. The identification and analysis of the first works***

of artists who addressed the issue of the tragedy of Ukrainians in 1932–1933 is relevant, including the triptych "Genocide 1933" by Ukrainian artists Taras and Yury Goncharenko.

Methods. ***During the study of the work, methods of historical-genetic, stylistic and semiotic analysis were used.***

Results. ***The article analyzes for the first time the reasons and circumstances of the creation of the Goncharenko brothers' triptych "Genocide 1933" in 1988–1989, its place among works of fine art on the theme of the Holodomor and the genocide of the Ukrainian nation. The artists, relying on family memories of the Holodomor, in the conditions of limited liberalization of social and political life in the USSR, were the first among the artists of the late Soviet Ukraine to create an original large-scale work of easel painting on a previously forbidden issue. In the triptych, the artists offered the audience through artistic images a deep historiosophical understanding of the tragedy of Ukraine and the grave crime of the communist regime in Moscow - the genocide of the Ukrainian nation. To create these three paintings in the style of neo-symbolism, the artists used an extremely rare technique of combining painting and mosaic, which gave the works additional artistic value and expressiveness.***

Conclusions. ***From the 1930s to the end In the 1980s, some artists in Ukraine and in the countries where the Ukrainian diaspora settled created painting on the theme of the Holodomor, however, due to the repressive and restrictive policy of the USSR of "forced amnesia", they were unknown to a wide range of viewers in the Ukrainian SSR and the Kuban. The triptych of T. and Y. Goncharenko probably became the first pictorial work from this issue, which managed to be publicly demonstrated in late Soviet Ukraine in 1989 at the Republican Art Exhibition "Man and the World". This event can be considered as one of the important initial milestones in overcoming the post-genocide state of Ukrainian society.***

Keywords: ***genocide, Holodomor, Taras Goncharenko, Yuriy Goncharenko, neo-symbolism, painting, mosaic, crime of the communist regime.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 008:17.023.32:141.319.1](510–21)"19/20"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.12

Вікторія ІЛЬКОВИЧ, д-р філософії з історії, асист.
ORCID ID: 0000-0003-3813-9051
e-mail: viktoriia.ilkovych@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФЕНОМЕН КОНФУЦІАНСЬКОЇ ЕТИКИ В КУЛЬТУРІ СУЧАСНОГО КИТАЙСЬКОГО МІСТА (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

Вступ. ***Стрімкі модернізаційні процеси, масштабна урбанізація та тотальна цифровізація східноазійського соціуму на зламі XX–XXI ст. спричинили кардинальні трансформації його соціокультурного ландшафту. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю подолання євроцентричних модернізаційних наративів і комплексного теоретико-культурологічного осмислення феномена регенерації локальних етнокультурних констант в умовах постіндустріального міста. Метою статті є комплексний аналіз латентних механізмів адаптації, ресеміотизації та практичного функціонування традиційних ментальних структур конфуціанської етики в культурі повсякдення міського населення на цьому історичному зламі.***

Методи. ***Методологічну основу дослідження формує історико-культурологічний підхід у поєднанні з кроскультурним і компаративним аналізом. Використання інструментів системно-семіотичного підходу та структурної антропології дало змогу експлікувати приватний, академічно-центричний і публічний простори міського середовища як тривкі, символічно насичені соціокультурні тексти. Застосування концепції глокалізації та моделей мікросоціології повсякденності допомогло простежити еволюцію канонічних етичних категорій у щоденних ритуалізованих практиках городян.***

Результати. ***Доведено, що процеси модернізації не привели до деструкції етнокультурного ядра, а зумовили семіотичне перекодування конфуціанських категорій жень, лі та сяо. Експліковано трансформацію класичного концепту цзюнь-цзи в меритократичний імператив освітнього центризму в академічному просторі мегаполіса. Простір міського дозвілля та тілесні практики семіотизуються крізь призму архетипового ідеалу загальної гармонії (хе), виконуючи функцію соціокультурного стабілізатора суспільної моралі. Динаміка гендерних диспозицій виявляє гібридну модель, що інтегрує професійну емансипацію у площину традиційної категорії взаємності (шу).***

Висновки. ***Обґрунтовано високу адаптивну пластичність східноазіатської цивілізаційної матриці, де замість лінійної вестернізації розгортається глокалізація, що інтегрує канонічну текстову спадщину у виклики цифрового капіталізму. Культура повсякдення визначена ключовим простором трансляції та збереження етнокультурної ідентичності.***

Ключові слова: ***конфуціанська етика, культура повсякдення, східноазіатська культура, глокалізація культури, цифрова антропологія.***

Вступ

На зламі XX–XXI ст. східноазіайський регіон став ареною безпрецедентних за масштабом й інтенсивністю модернізаційних трансформацій. Стрімка індустріалізація, масова урбанізація та перехід до цифрового капіталізму радикально змінили традиційну соціокультурну морфологію суспільства, переформатувавши життєвий простір мільйонів людей. У західній гуманітаристиці тривалий час домінували лінійні модернізаційні наративи, згідно з якими технологічний прорив та інтеграція незахідних соціумів у глобальні ринкові процеси неминуче мали призвести до уніфікації, атомізації та тотальної вестернізації їхнього культурного ландшафту. Проте соціокультурна динаміка сучасного Китаю демонструє унікальний цивілізаційний парадокс: замість деструкції локальної ідентичності та розмивання ціннісного ядра спостерігається потужна регенерація традиційних ментальних структур. Давній духовний каркас конфуціанської етики виявив колосальну тривкість і пластичність. Канонічні морально-філософські категорії не перетворилися на реліктовий текст чи музейний експонат, а зазнали глибокої секуляризації та семіотичного перекодування, перемістившись безпосередньо у повсякденне життя міського населення. Дослідження цих латентних механізмів адаптації традиції в умовах постіндустріального міста є надзвичайно актуальним, оскільки воно дає змогу спростувати євроцентричні концепції радикального індивідуалізму та вибудувати нову, глокалізаційну парадигму аналізу сучасних незахідних культур. Понад те, теоретичне осмислення цих процесів є критично важливим для формування інноваційних університетських освітніх програм, спрямованих на рефлексію трансформацій східноазіатського цивілізаційного простору у XXI ст.

Огляд літератури. Теоретико-методологічний фундамент для розуміння тривкості далекосхідних соціокультурних моделей заклали класичні праці з компаративної історії науки, зокрема концепції Джозефа Нідема, які в українському науковому просторі детально експлікував Кіктенко (2007). Його розвідки доводять, що східноазійська цивілізаційна матриця історично володіє автономною логікою розвитку, що допомагає інтегрувати технологічні інновації без руйнування власної ціннісної основи. Загальні культурологічні закономірності розвитку цього регіону та специфіка його культурних констант висвітлені у фундаментальних працях Левчук, Гриценка, Шинкаренка, Панченка (2000), а також у теоретичних розвідках Степанянц (2011), присвячених специфіці східного типу філософування як прагматичного життєвого орієнтира. У західній антропології та соціології злам XX–XXI ст. ознаменувався появою серії глибоких емпіричних досліджень внутрішньої динаміки китайського суспільства. Фундаментальне значення для цієї розвідки мають праці Мейфай Янг (Yang, 1994), яка на основі тривалих польових спостережень експлікувала феномен *гуаньсі* та довела, що мистецтво формування неформальних соціальних мереж у сучасному Китаї є прямим продовженням конфуціанської реляційної етики. Трансформацію інституту родини й еволюцію категорії синівської шанобливості (*сяо*) в урбанізованому середовищі детально проаналізував гарвардський професор М. Вайт (Whyte, 2003a), обґрунтувавши

© Ількович Вікторія, 2026

концепцію "дистанційної солідарності" та довівши, що нуклеаризація міських сімей змінила лише зовнішню морфологію міжпоколіннєвих обов'язків, але не знищила їх.

Освітній центризм і жорстку дисциплінаризацію повсякденного життя школярів та студентів досліджували К. Дентон (Denton, 2010) і Ш. Фурс (Furth, 2002), які пов'язали сучасний культ іспитів (*гаокао*) з давньою державною системою *кецзю*. Семіотику гастрономічної культури та матеріального побуту як простору щоденного відтворення суспільного ладу (*лі*) обґрунтував П. Ґібаса (Gibas, 2026). Питання взаємодії релігійних та етичних систем у сучасному глобалізованому світі, зокрема й політичні та повсякденні аспекти неоконфуціанського ренесансу, висвітлено у працях Д. Белла (Bell, 2008), А. Сун (Sun, 2013), Цинь Панг (Pang, 2019), а також у дослідженнях С. Бійо та Ронг Ванга (Wang, & Billioud, 2022). Новітні кроскультурні розвідки, опубліковані у серійних виданнях "Bloomsbury Academic" (2026a; 2026b), підтверджують, що нормативні засади традиційних текстових систем продовжують функціонувати як приховані регулятори індивідуального вибору в сучасній Азії. Попри значну кількість розвідок, у сучасній гуманітаристиці досі бракує цілісного культурологічного аналізу, який би пов'язав семіотику міського простору, академічний центризм і гендерні трансформації в єдину систему живих антропологічних практик сучасного мегаполіса.

Метою цієї статті є здійснення комплексного історико-культурологічного аналізу латентних механізмів адаптації, ресеміотизації та практичного функціонування базових категорій конфуціанської етики (*жень*, *лі*, *сяо*, *хе*, *шу*) в культурі повсякдення міського населення Китаю на зламі XX–XXI ст. Реалізація цієї мети передбачає послідовне розв'язання низки взаємопов'язаних дослідницьких ***завдань***. Насамперед необхідно розкрити специфіку семіотичного перекодування конфуціанських імперативів і їхньої трансформації у прагматичні мікропрактики міської солідарності та мережевого етикету. Важливим кроком є дослідження структури повсякденності сучасного мегаполіса з метою виявлення соціокультурних кодів у гастрономічній культурі, неформальних мережах *гуаньсі* та колективних рекреаційних практиках. Окрему увагу приділено аналізу впливу нуклеаризації міської родини на трансформацію міжпоколіннєвої кооперації та домашньої обрядовості як каналів трансляції етнокультурної пам'яті. Нарешті, робота спрямована на експлікацію феномена освітнього центризму в академічній культурі повсякдення сучасної молоді крізь призму конфуціанської моделі самовдосконалення (*сюшень*) та визначення характеру динаміки гендерних диспозицій і символізму сучасного весільного ритуалу в контексті протидії соціуму західним атомізованим моделям радикального індивідуалізму.

Методи

Методологічна основа пропонованого дослідження побудована на комплексному, інтердисциплінарному підході, сформованому на перетині історичної культурології, соціальної антропології, семіотики та мікросоціології повсякденності, що дає змогу уникнути однобічності суто текстологічного чи суто статистичного аналізу східноазіатського соціуму. Провідним інструментом роботи є історико-культурологічний підхід, застосований для аналізу трансформації традиційних конфуціанських цінностей на конкретному історичному зламі кінця XX – початку XXI ст. Це допомогло простежити генетичний зв'язок між давніми цивілізаційними кодами, такими як державна система іспитів *кецзю* або клановою взаємодопомогою, та їхніми сучасними інституційними й соціокультурними формами в урбанізованому середовищі.

Для розкриття символічного наповнення культури мегаполіса залучено системно-семіотичний підхід, що надає можливість розглядати матеріальне, архітектурне та комунікативне середовище сучасного міста як цілісний, символічно насичений соціокультурний текст. Крізь призму семіотичного аналізу гастрономічні практики, топографія домашнього інтер'єру, зокрема робочий стіл дитини чи сімейні вівтарі, а також етикет звертань у месенджерах досліджено як знакові системи, що фіксують та відтворюють ієрархічний лад і латентний мікросоціальний контроль. Цей інструментарій безпосередньо поєднується з методами структурної антропології, застосованими для експлікації публічного та приватного просторів міста. Вони дали змогу інтерпретувати колективні тілесні практики, такі як масові танці на площах *гуанчануву*, заняття *тайцзіцюань* та вуличні шахи сянці, як ритуалізовані форми розчинення індивідуального "Я" в колективному ритмі громади, спрямовані на нівелювання загрози міської аномії.

Теоретична деконструкція лінійних євроцентричних теорій глобалізації здійснена на основі концепції глокалізації. Цей метод допоміг довести, що сучасне східноазіатське суспільство не зазнає пасивної вестернізації, а постає активним смисловим фільтром, який успішно апроприює інструменти цифрового капіталізму та технологічної модернізації для регенерації й утримання локального ціннісного ядра. Для верифікації абстрактних моральних імперативів *жень*, *сяо* та *шу* у життєвому світі людини залучено моделі мікросоціології повсякденності. Вони надали можливість зафіксувати, як філософські категорії втілюються у щоденних прагматичних діях городян – від регулярних відеодзвінків літнім батькам в умовах високої мобільності молоді до щоденних побутових компромісів у межах міських сусідських громад *шецюй*. Нарешті, компаративний і кроскультурний аналіз застосовано для зіставлення східноазіатського типу колективізму й сімейної солідарності із західними атомізованими сценаріями розвитку суспільства, а також для кореляції отриманих результатів із новітніми міжнародними розвідками динаміки ідентичності в Азії.

Результати

Аналіз соціокультурних процесів у Китаї на межі тисячоліть свідчить про унікальний феномен регенерації традиційних ментальних структур, що тривалий час перебували під тиском радикальних модернізаційних зрушень другої половини XX ст. Дослідження показують, що попри інтенсивну урбанізацію, глибинні духовно-ментальні стереотипи далекосхідного регіону не просто зберегли свою життєздатність, а зазнали природної адаптації до умов постіндустріального суспільства. Цей процес не був штучним поверненням до архаїки; натомість відбулося семіотичне перекодування ключових етичних категорій конфуціанства, що перемістилися з канонічних текстів безпосередньо в життєвий світ сучасної людини. Як зазначає Мейфай Янг, тривкість далекосхідної культурної матриці зумовлена її здатністю гнучко вбудовуватися в нові економічні та технологічні структури без втрати своєї ідентифікаційної суті (Yang, 1994, p. 91).

Центральна конфуціанська категорія *жень* (людяність, гуманність) у культурі повсякдення сучасного мегаполіса трансформувалася з абстрактного морального імперативу в прагматичні практики міської солідарності. В умовах високої щільності населення та атомізації міського життя *жень* постає ментальним регулятором, що мінімізує міжособистісну агресію та стимулює залучення людини до неформальних мереж взаємодопомоги. Сучасні антропологічні дослідження фіксують, що цей концепт став основою для формування специфічного локального

розуміння соціальної відповідальності, де турбота про ближнього реалізується через щоденні побутові компроміси та культуру добросусідства.

Прикладом такої глокалізації на зламі століть став розвиток міських сусідських громад (*шецюй*), у межах яких повсякденний мікросоціальний захист, допомога самотнім людям похилого віку та благоустрій спільних зон дозвілля відбуваються не з адміністративного примусу, а на основі внутрішнього конфуціанського відчуття взаємного обов'язку. Категорія *жень* виявляється також у феномені міської благодійності, де щоденні невеликі пожертви та волонтерські ініціативи мисляться індивідом як особисте етичне самовдосконалення, спрямоване на збереження суспільного балансу.

Не менш показовою є динаміка категорії *лі* (ритуал, благопристойність, правила етикету). Філософсько-культурологічний аналіз свідчить про глибоку секуляризацію цього поняття: давній сакрально-державний ритуал остаточно перетворився на світський комунікативний протокол. У повсякденній культурі *лі* визначає архітектуру щоденного спілкування – від складних правил побутового етикету й культури дарування до сучасного мережевого етикету (так званого "цифрового *лі*"). Цей феномен утримує тривкі поведінкові стереотипи, забезпечуючи передбачуваність і гармонію в міжособистісних взаєминах на всіх рівнях міської рутини.

Яскравим емпіричним прикладом функціонування *лі* в повсякденності є жорстка кодифікація культури ділових банкетів і побутового чаювання. Як демонструє у своєму дослідженні П. Ґібаса (Gibas, 2026), гастрономічні практики Східної Азії досі підпорядковані ритуальним символам: черговість подачі страв, ведення бесіди за столом, символіка дарунків та етикет поводження з господарем дому залишаються мікротекстом, за допомогою якого маркується повага до соціального статусу іншої особи. Понад те, на зламі XX–XXI ст. виникла специфічна віртуальна культура спілкування: використання особливих форм ввічливості та ієрархічних звертань у месенджерах і діловій електронній переписці (т. зв. мережевий протокол) свідчить про те, що ритуальне мислення успішно освоїло кіберпростір, захищаючи людину від хаотизації комунікації.

Категорія *сяо* (синівська шанобливість), що історично була фундаментом східноазіатської цивілізаційної матриці, на зламі століть зіткнулася із серйозними викликами, зумовленими руйнуванням традиційної великої родини. Як зазначає гарвардський дослідник М. Вайт, трансформація інституту "filial piety" в урбанізованому середовищі не знищила міжособистісні обов'язки, а змінила їхню форму (Whyte, 2003a, p. 104). У культурі повсякдення сучасного Китаю цей концепт адаптується до високої мобільності населення через формування феномена "дистанційної шанобливості". Молоді люди, які масово мігрують до великих економічних центрів, переносять обов'язок перед батьками з площини спільного проживання й повного підпорядкування у площину щоденної віддаленої турботи, регулярних відеодзвінків, повного фінансового утримання літніх родичів та обов'язкового повернення до рідної домівки під час Свята весни (Нового року за місячним календарем). Така укоріненість етичних констант породила унікальний для регіону феномен щорічних масових міграцій (чуньюнь), який за своєю суттю є не просто логістичним явищем, а масштабним ритуалом повсякденного підтвердження сімейної солідарності та вірності конфуціанській матриці роду перед викликами глобалізації.

Отже, розгортання та адаптація фундаментальних етичних категорій конфуціанства засвідчують, що духовний каркас цивілізації успішно інтегрувався в нову епоху. Проте трансформація абстрактних філософських імперативів у живі мікропрактики потребувала специфічного соціокультурного середовища, яким на зламі століть став простір далекосхідного міста. Саме в межах урбаністичного ландшафту ментальні стереотипи матеріалізувалися в конкретних повсякденних звичках, комунікативних інструментах і тілесних практиках, перетворюючи щоденну рутину на простір безперервного відтворення етнокультурної ідентичності.

Культура повсякдення сучасного китайського міста є складним, багатошаровим текстом, у якому матеріальні артефакти постіндустріальної епохи щільно переплетені з традиційними поведінковими кодами. Одним із найяскравіших виявів цього синтезу є гастрономічна культура, що є не просто індустрією харчування, а фундаментальним простором трансляції культурних смислів. Як зазначає у своєму дослідженні П. Ґібаса, семіотика їжі в Китаї історично пов'язана з глибокими філософськими та соціальними структурами, де споживання страв мислиться як акт підтримання суспільного ладу (Gibas, 2026). У повсякденності межі століть спільне застілля залишається головним ритуалом підтвердження соціального статусу, примирення та вияву поваги. Розсадження за столом (де найпочесніше місце завжди орієнтоване на південь або навпроти входу і призначається старшому за віком чи статусом), чітка послідовність подачі страв, символізм інгредієнтів і правила користування паличками – усе це підпорядковане неписаним конфуціанським правилам благопристойності (*лі*), що структурують хаос сучасного мегаполіса та повертають людину до тривких етнокультурних констант.

Наочним прикладом є бізнес-культура КНР кінця XX – початку XXI ст., де жодна важлива угода чи домовленість не укладається в офіційному кабінеті; натомість критично важливим є ритуал спільного обіду, під час якого через гастрономічний етикет перевіряється надійністю партнера, його знання правил поваги та готовність дотримуватися ієрархії. Іншим фундаментальним феноменом повсякденної культури, що безпосередньо випливає з традиційної матриці, є функціонування мереж *гуаньсі* (*гуаньсі* – система взаємних зв'язків і зобов'язань).

Фундаментальне антропологічне дослідження Мейфай Янг доводить, що мистецтво формування соціальних зв'язків через обмін дарунками, послугами та банкетами є прямим продовженням конфуціанської ідеї про суспільство як мережу реляційних обов'язків (Yang, 1994, p. 108). Індивід у далекосхідній цивілізації не існує автономно, а завжди визначений своїми зв'язками з іншими: з родиною, колегами, земляками. У щоденному житті сучасного Китаю *гуаньсі* постає як ефективний соціокультурний інструмент розв'язання побутових, адміністративних і бізнесових завдань. Цей феномен демонструє, як традиційна кланова солідарність глокалізувалася, перетворившись на гнучку систему неформального соціального капіталу в умовах ринкової економіки. Прикладом дії *гуаньсі* в міській рутині є повсякденні практики взаємного обміну послугами ("боргу ввічливості" або женьцін), де надання допомоги сусідові чи колезі автоматично створює довгостроковий моральний обов'язок у відповідь. Це утворює щільну соціальну тканину, яка компенсує жорсткість офіційних інституцій та дає змогу міській людині почуватися захищеною всередині складної системи міжособистісних зв'язків. Простір сучасного мегаполіса також демонструє специфічне конфуціанське розуміння балансу між приватним і публічним, спрямоване на мінімізацію соціальних конфліктів. Повсякденні практики рекреації міського

населення – такі як колективні ранкові чи вечірні вправи *тайцзіцюань* та *цігун* у парках або масові танці на площах (*гуанчануву*) – відображають глибоке прагнення до колективної гармонії (*хе*). Громадський простір сприймається реципієнтами не як відчужений урбаністичний ландшафт, а як продовження життєвого світу громади, де через щоденну рутинну взаємодію з незнайомцями реалізується потреба в суспільному балансі та соціальному мирі. Емпіричним прикладом цього явища є те, як тисячі городян різного віку та соціального походження щовечора збираються на площах міст для спільного синхронного танцю під традиційну або сучасну глокалізовану музику. Це не регулюється жодними офіційними інституціями, а виникає як внутрішня потреба самоорганізації, де індивідуальні тілесні практики підпорядковуються єдиному ритму колективу. Такий тривкий ментальний стереотип допомагає утримувати психологічний комфорт особистості в густонаселеному середовищі, трансформуючи загрозу міської аномії в соціокультурне співіснування та взаємну толерантність.

Інтенсивні модернізаційні процеси кінця XX ст. призвели до радикальної зміни морфології китайського суспільства, що найгостріше виявилося в трансформації інституту сім'ї. Перехід від традиційної розширеної патріархальної громади (*цзя*), де під одним дахом спільно мешкали й вели спільне господарство кілька поколінь одного роду, до нуклеарної міської родини створив принципово нову конфігурацію культури повсякдення. У цьому контексті дослідження сімейної мікроструктури дає можливість простежити, як глибинні етнічні константи утримують стабільність ідентичності в умовах масштабного соціокультурного зламу.

Як доводять довготривалі соціоантропологічні спостереження, попри докорінну зміну зовнішньої форми, житлових умов й архітектурного ландшафту мегаполісів, сутнісне наповнення родинних зв'язків у Китаї на межі століть зберегло глибоко традиційну, конфуціанську орієнтацію (Whyte, 2003a, p. 118). Сім'я продовжує сприйматися реципієнтами як сакральний мікрокосм, де індивідуальні інтереси, егоїстичні прагнення та прагнення до автономії окремої особистості беззастережно підпорядковуються колективному благу, репутації та виживанню всього роду (Whyte, 2003a, p. 120).

Повсюдна рутина нуклеарної родини в умовах сучасного густонаселеного мегаполіса демонструє надзвичайно високий рівень міжпоколіннєвої кооперації та взаємодопомоги, що є природним захисним механізмом проти соціальної дезінтеграції та відчуження. Через надмірну зайнятість батьків на інтенсивному виробництві, в офісах чи в приватному бізнесі, виховання дітей, ретельний контроль за їхнім навчанням та щоденне ведення побуту практично повністю перебирає на себе старше покоління – дідусі та бабусі, які часто спеціально переїжджають до міст із сільської місцевості задля виконання цього сімейного обов'язку (Whyte, 2003a, p. 132).

Новітні кроскультурні дослідження динаміки ідентичності в Азії підтверджують, що такий тривкий тип сімейної солідарності цементує внутрішні зв'язки спільноти, захищаючи її від руйнівного впливу культурної аномії (Bloomsbury Academic, 2026a, p. 67). Традиційні нормативні засади, зафіксовані в текстовій спадщині регіону, продовжують надійно утримувати морально-ціннісний баланс у щоденному побуті (Bloomsbury Academic, 2026a, p. 114).

Цей соціокультурний феномен створює унікальний, неформальний простір для трансляції традиційних ментальних стереотипів, специфічних мовних зворотів, казок, міфологем й етичних настанов безпосередньо до найменшого покоління, повністю минаючи офіційні державні, шкільні чи ідеологічні інституції (Whyte, 2003a, p. 135). У підсумку дитина з перших років життя природним шляхом засвоює конфуціанські поведінкові моделі поваги до старших, емоційної стриманості, самоконтролю та безумовного пріоритету родинного колективізму перед особистим "Я".

Емпіричним виявом цього процесу в повсякденній культурі є ритуалізація щоденного мовного спілкування вдома, де суворе збереження ієрархічних звертань до родичів різного ступеня спорідненості виховує в дитині підсвідоме розуміння свого чіткого місця в соціальній структурі. Крім того, саме в процесі щоденної комунікації з дідусями й бабусями відбувається первинна інкультурація та передача базових навичок міжособистісної взаємодії (женьцін), які згодом визначатимуть поведінку дорослого індивіда в публічній, академічній та діловій сферах.

Особливе місце у збереженні тривких соціокультурних кодів посідає домашня обрядовість, яка безпосередньо інтегрована у щоденний побут сучасного суспільства. Навіть у сучасних малогабаритних урбанізованих квартирах китайських мегаполісів зберігаються елементи традиційного сакрального простору. Це знаходить вияв у створенні символічних домашніх вівтарів, куточків пам'яті, збереженні фотокарток померлих родичів і сімейних реліквій, що нерозривно пов'язані з тисячолітніми уявленнями про зв'язок із предками та їхнє невидиме покровительство над живими членами родини. Наявність такого хронотопу в обмеженому просторі модерного житла свідчить про безумовний пріоритет етнічних констант над архітектурними чинниками постіндустріального побуту.

Святкування Нового року за місячним календарем (Свята весни), Фестивалю чистокровного світла (Цінмін) або Свята середини осені супроводжуються суворо сталими, незмінними ритуалами спільного приготування сакральних страв (напр., обрядових пельменів цзяоцзи або "місячних пряників" юебін). Повсякденна підготовка до цих подій, спільна трапеза, ритуальні поклони старшим родичам і відвідування могил предків функціонують як потужний механізм актуалізації та утримання соціальної пам'яті (Whyte, 2003a, p. 140). Семіотика спільного споживання їжі в родинному колі, як зазначає П. Ґібаса, є мікрокосмом, що відтворює ідею гармонії та ієрархічного ладу в повсякденній культурі (Gibas, 2026, p. 94).

Це допомагає модерновій міській людині долати гостре відчуження й атомізацію постіндустріального світу, маркувати свій приватний життєвий простір як невід'ємну частину великої цивілізаційної традиції та передавати цей унікальний досвід наступним генераціям. Кожен такий святковий цикл перетворюється на масштабний акт колективної психотерапії та соціокультурної інтеграції, що нівелює деструктивні наслідки швидкої урбанізації міського простору.

Утримання традиційних ціннісних орієнтирів і спадкоємності поколінь у приватному просторі родини безпосередньо визначає життєві пріоритети індивіда під час його виходу у відкритий соціум. Родинна солідарність та обов'язок перед предками вимагають від молодої людини максимальної соціальної реалізації, що в далекосхідній цивілізаційній матриці історично досягається через один домінантний шлях – здобуття знань. У такий спосіб приватні сімейні смисли природно трансформуються в жорстко структуровані інституційні практики, виводячи на перший план академічне середовище як головний простір, де конфуціанська етика праці та самовдосконалення визначає щоденний ритм життя модерного суспільства.

ISSN 1728-3817

Одним із найпотужніших соціокультурних феноменів Східної Азії, що зберіг свою первісну конфуціанську матрицю майже недоторканою в умовах постіндустріального суспільства, є так званий освітній центризм. Історично в цьому цивілізаційному регіоні статус людини, її моральне право на лідерство, авторитет і реальна соціальна вага визначалися не спадковою аристократичністю чи рівнем матеріального багатства, а виключно рівнем її освіченості та залучення до інтелектуальної культури. На зламі XX–XXI ст. ця ментальна модель не зникла під впливом глобалізації; натомість відбулася масштабна трансформація традиційного освітнього імперативу в унікальну академічну культуру повсякдення, що суворо визначає життєві сценарії, хронотоп і рутинні практики сучасної молоді. Культурологічний аналіз сучасного студентського й учнівського середовища в Китаї дає змогу говорити про глибоку модернізацію та адаптацію класичного концепту *цзюнь-цзи* (шляхетного чоловіка, ідеальної особистості) до викликів постіндустріальної епохи. Якщо в давнину ідеал *цзюнь-цзи* передбачав тривале, поетапне самовдосконалення через ретельне вивчення сакрального ритуалу, класичної поезії, каліграфії та канонічної філософії, то в сучасній культурі повсякдення він трансформувався в образ висококомпетентного, дисциплінованого, стресостійкого й інтелектуально розвиненого фахівця, здатного ефективно діяти в умовах жорсткої ринкової конкуренції. Щоденні практики сучасних студентів і школярів – від екстремальних навантажень під час підготовки до занять до тотального самоконтролю, добровільної відмови від особистого дозвілля, розваг та сну – є безпосередньою проекцією конфуціанської етики праці. Як підкреслює К. Дентон, інтелектуальне зусилля та академічний успіх мисляться індивідом не як інструмент егоїстичного кар'єризму чи особистого збагачення, а як вищий моральний обов'язок перед родиною, що інвестувала всі свої фінансові, емоційні та часові ресурси в розвиток дитини (Denton, 2010, p. 185). Самодеструктивна для західного індивідуалістичного розуміння практика навчання "на межі виснаження" в далекосхідному життєвому світі сприймається як легітимна соціокультурна норма, де академічна лінь чи пасивність прирівнюються до важкого морального проступку та порушення релігійно-етичного обов'язку перед батьками та предками. Ця ментальна матриця породжує унікальний соціокультурний феномен культу іспитів, який є прямим історико-культурним та структурним спадкоємцем традиційної далекосхідної системи *кецзю* (державних іспитів на чиновницькі посади). У дослідженні Ш. Фурс підкреслюється, що іспити в китайській культурі історично виконували функцію не просто формальної перевірки накопичених знань, а глибокої соціокультурної селекції, ініціації та формування життєвого шляху особистості (Furth, 2002, p. 45).У повсякденному житті сучасної китайської родини підготовка до екзаменів (зокрема й загальнонаціонального вступного іспиту до закладів вищої освіти *гаокао*) перетворюється на тотальний екзистенційний марафон, що повністю підпорядковує собі рутину, бюджет і психоемоційний стан усіх членів родини на кілька років. Прикладом такої повсякденної сакралізації є феномен, коли під час проведення *гаокао* міський простір мегаполісів повністю змінює свій режим: призупиняється рух транспорту біля навчальних закладів, будівельні роботи заморожуються для забезпечення абсолютної тиші, патрульна поліція супроводжує автобуси з екзаменованими учнями, а батьки годинами чергують біля екзаменаційних центрів, виконуючи побутові ритуали підтримки (напр., одягають традиційні сукні ціпао як знак культурного кодування успіху). Культурологічні розвідки доводять, що цей колосальний тиск сприймається реципієнтами як єдино справедливий, меритократичний механізм соціальної мобільності, де особиста наполегливість (*ціньфень*) та працьовитість здатні подолати початкову соціальну нерівність (Whyte, 2003a, p. 152). Щоденна рутина, орієнтована на постійне тестування, конкуренцію та інтелектуальне змагання, демонструє, як давній цивілізаційний код продовжує структурувати життєвий час людини у XXI ст.

Новітні кроскультурні дослідження етичних систем Східної та Південної Азії, опубліковані у фундаментальних виданнях "Bloomsbury Academic" (2026a; 2026b), підтверджують, що нормативні засади текстової культурної спадщини продовжують функціонувати як приховані регулятори повсякденного вибору індивіда в академічній сфері. Зокрема, конфуціанська модель самовдосконалення (сюшень) у сучасному просторі академічної культури виявляється через феномен індустрії додаткової освіти (*бусібань* – вечірні та вихідні школи інтенсивного репетиторства). Щоденний розклад міського школяра на зламі століть вибудовується навколо безперервного інтелектуального тренінгу, що перетворює дитинство на простір суворої дисциплінаризації та раціонального менеджменту часу. Матеріальним підтвердженням цього феномена є домашня топографія: робочий стіл дитини стає центральним, сакралізованим місцем в інтер'єрі квартири, навколо якого організовується тиша, побут і побутові звички усієї нуклеарної родини. Мейфай Янг зазначає, що така тотальна мобілізація сімейної енергії заради академічного успіху дитини є сучасним глокалізованим варіантом традиційної конфуціанської стратегії підвищення соціокультурного статусу всього сімейного клану через виховання успішного інтелектуала (Yang, 1994, p. 142). Давній етос, зафіксований у канонічних текстах, успішно апроприював інструменти цифрового капіталізму, доводячи, що мікроструктура повсякденності залишається головним простором трансляції та збереження цивілізаційної ідентичності.

Тотальна мобілізація індивідуальних і сімейних зусиль в академічній сфері, підпорядкована суворому конфуціанському обов'язку перед родом, демонструє, як людина далекосхідної цивілізації структурує свій внутрішній час і життєві сценарії. Проте цей тривкий етос самовдосконалення й раціональної дисципліни не обмежується простором закритих навчальних аудиторій чи домашніх інтер'єрів. Виходячи за межі інституційних і сімейних мікроструктур, конфуціанська ментальна матриця безпосередньо проєктується на відкритий міський простір, підпорядковуючи собі повсякденні практики колективного дозвілля, рекреації та фізичної культури, де прагнення особистості до самоконтролю природно трансформується у масштабні візуальні форми суспільного ладу та міжлюдської гармонії.

Культура повсякдення сучасного Китаю на зламі століть демонструє унікальний характер освоєння та семіотизації публічного простору мегаполіса через призму фундаментальної конфуціанської ідеї про загальну суспільну гармонію (*хе*). Трансформація традиційних практик у рутині міського дозвілля є переконливим свідченням того, як стійкі етнокультурні константи адаптуються до напруженого постіндустріального ритму життя, не втрачаючи своєї первісної ідентифікаційної та стабілізуючої функції. Громадський простір сучасного далекосхідного міста – парки, площі, внутрішні двори житлових комплексів – розглядається реципієнтами не просто як утилітарний інфраструктурний ландшафт, а як особливе, сакралізоване поле для щоденного відновлення психоемоційного,

тілесного та соціокультурного балансу індивіда та громади. Урбанізація далекосхідного типу не руйнує традиційний життєвий світ, а перекодовує його, перетворюючи асфальт і бетон мегаполісів на площину для відтворення давніх філософських смислів, де кожен елемент міської архітектури підпорядковується загальному прагненню соціуму до безконфліктного співіснування. Яскравим і найбільш масовим феноменом цієї площини є щоденна колективна рекреація, представлена практиками синхронних рухових вправ (*тайцзіцюань*, *цігун*) просто неба та так званих "танців на площах" (*гуанчануву*).

У соціокультурному вимірі ці явища репрезентують собою не просто форми фізичної культури чи дозвіллєвої активності, а складні, візуально виразні знакові системи, орієнтовані на подолання гострого відчуження й аномії, притаманних західному типу урбанізму. Як зазначає у своєму дослідженні Мейфай Янг, колективні побутові практики в китайському соціумі історично спрямовані на розчинення індивідуального, особистісного, егоцентричного "Я" у просторі групової взаємодії, що безпосередньо корелює з конфуціанськими уявленнями про належне ієрархічне та гармонійне структурування людських взаємин (Yang, 1994, p. 74).Тіло окремого городянина в процесі виконання *гуанчануву* перестає належати лише йому, воно стає частиною великого тексту, що пишеться тисячами людей на площах щовечора. Масовість цього явища демонструє унікальний тип психологічного розвантаження, де замість західних практик індивідуального усамітнення азіатська міська людина знаходить спокій і захищеність через повне злиття з ритмом колективу. Індивід, залучений до синхронного колективного руху на міській площі, підсвідомо маркує себе частиною цілісного соціального організму, що утримує тривкість його життєвого світу в умовах стрімких технологічних змін. Сучасні кроскультурні дослідження динаміки ідентичності й етичних систем, опубліковані видавництвом "Bloomsbury Academic" (2026), підтверджують, що такі масові повсякденні ритуали виконують функцію прихованих стабілізаторів суспільної моралі, де через спільне тілесне переживання ритму та простору долається загроза міської дезінтеграції (Bloomsbury Academic, 2026b, p. 78). Естетика однакових рухів, упорядкованість ліній і відсутність виокремленого лідера в танці відтворюють класичний ідеал суспільства, у якому індивідуальні прагнення гармонійно узгоджуються з потребами загалу, утворюючи живий соціокультурний баланс серед хаосу постіндустріального міста. Специфіка культури повсякдення та її глибока укоріненість у цивілізаційний код також виявляється у рекреаційних практиках настільних ігор (маджонг, китайські шахи сянці, гра го / вейці), які щодня збирають стихійні мікрогромади на вулицях мегаполісів. Ці ігри функціонують у міській рутині як простір реалізації повністю секуляризованого конфуціанського етикету (*лі*), де кожен крок, погляд, жест і комунікативний акт суворо підпорядковані неписаним правилам взаємної поваги, емоційної стриманості та збереження "соціального обличчя". Роль сусіда, старшого у громаді чи випадкового перехожого-глядача в цих практиках виявляє тривкість традиційних ієрархічних зв'язків, які зберігаються на мікрорівні та цементують суспільство (Bloomsbury Academic, 2026b, p. 124).Вуличне ігрове середовище стає специфічним соціальним простором, у якому стираються класові чи майнові відмінності сучасного Китаю; натомість визначальним стає авторитет життєвого досвіду, майстерності та безумовного дотримання правил благопристойності. Старші чоловіки, які збираються навколо шахової дошки в міських дворах, відтворюють структуру класичної громади, утримуючи соціальну стабільність і спадкоємність через щоденні рутинні комунікативні акти.

Гастрономічний вимір дозвілля, інтегрований у міський простір через розвинену культуру вуличних кафе, забігайлівок і традиційних чайних будинків, також повністю підпорядкований цим соціокультурним кодам. Як доводить у своїй монографії П. Ґібаса, семіотика щоденного споживання їжі та напоїв у міському середовищі є тривким, семантично насиченим текстом культури, де через суворі правила частування, застільну бесіду, ритуали розливання чаю та передачі чашки обома руками безперервно відтворюються морально-нормативні устої далекосхідної спільноти (Gibas, 2026, p. 112). Побут міського кафе чи чайної функціонує як простір мікросоціального контролю, де через автоматизм жестів індивід підтверджує свою лояльність до цивілізаційної традиції. Такий тип освоєння міського простору, заснований на давніх контактах і тривалій цивілізаційній рефлексії, як зазначає у своєму новітньому дослідженні Тамара Чін, допомагає модерновому суспільству ефективно протистояти хаотизації повсякденного життя, інтегруючи інновації без руйнації ціннісної основи (Chin, 2026, p. 95). Вулична рутина далекосхідного мегаполіса перетворюється на простір безконфліктного співіснування, де через автоматизм щоденних звичок і ментальних стереотипів утримується загальний соціокультурний баланс. Конфуціанський етос, з огляду на це, виявляється не умоглядною кабінетною філософією, а живою антропологічною практикою, що щодня цементує багатомільйонне міське населення Далекого Сходу (Denton, 2010, p. 194).

Специфіка структурування публічного простору далекосхідного мегаполіса та колективні практики міського дозвілля наочно демонструють прагнення суспільства до зовнішньої репрезентації конфуціанського ідеалу загальної гармонії (*хе*). Проте стійкість цих зовнішніх візуальних форм і соціокультурного балансу на вулицях міст безпосередньо залежить від внутрішньої міцності й упорядкованості первинних мікроструктур соціуму. Комунікативний етикет публічної сфери є прямим відображенням тих етичних диспозицій, що формуються на рівні міжособистісних взаємин усередині родини. У цьому контексті динаміка культури повсякдення на зламі століть висуває на перший план необхідність глибокого аналізу трансформації внутрішніх ієрархій, де класичні конфуціанські уявлення про суворий розподіл обов'язків проходять через складні процеси модернізації, переформатовуючи архітектуру гендерних ролей у сучасному далекосхідному просторі.

Модернізація соціокультурного простору КНР наприкінці XX – на початку XXI ст. гостро порушила питання трансформації гендерних стереотипів, поведінкових канонів та сімейних диспозицій. Історично конфуціанська етика будувалася на суворій, беззастережній патріархальній ієрархії, зафіксованій у класичних моральних тріадах підпорядкування та принципах синівської шанобливості (*сяо*). Відповідно до давніх ментальних стереотипів, життєвий світ жінки суворо обмежувався внутрішнім простором оселі (*ней*), тоді як публічна сфера (*вай*) визнавалася виключною прерогативою чоловіка. Проте культура повсякдення зазначеного історичного періоду демонструє формування складних гібридних моделей, де традиційні ціннісні орієнтири вступають у динамічну взаємодію з глобальними трендами емансипації та постіндустріальної зайнятості.

Як доводить у своїх довготривалих соціоантропологічних дослідженнях гарвардський професор М. Вайт, нуклеаризація міської родини, масовий доступ жінок до

вищої освіти та їхня активна участь у професійній та економічній сферах призвели до суттєвого переформатування внутрішньосімейного ландшафту, але не знищили фундаментального конфуціанського обов'язку збереження роду (Whyte, 2003b, p. 112). У повсякденному житті сучасного Китаю виник унікальний соціокультурний феномен, за якого жінка, здобувши високий освітній і професійний статус, продовжує інтерпретувати свою ідентичність через матрицю родинної відповідальності.

Виховання успішного нащадка, забезпечення його академічного лідерства в умовах освітнього центризму та щоденна турбота про літніх батьків залишаються головними маркерами її соціокультурної самореалізації. Конфуціанський етос не зник, а трансформувався: сучасна жінка мегаполіса вибудовує свою щоденну рутину як марафон багатозадачності, поєднуючи кар'єрні орієнтири з роллю головної хранительки етнокультурних констант у приватному просторі.

Новітні кроскультурні дослідження нормативних засад і динаміки ідентичності в Азії, опубліковані видавництвом "Bloomsbury Academic" (2026a; 2026b), підтверджують, що морально-ціннісні засади традиційної текстової спадщини продовжують функціонувати як приховані регулятори повсякденного гендерного вибору (Bloomsbury Academic, 2026b, p. 114). Емпіричним виявом цього синтезу є формування моделі партнерських стосунків у міському середовищі, де щоденний побут організовується на засадах конфуціанської категорії взаємності (*шу*).

Водночас на рівні підсвідомих ментальних стереотипів зберігається безумовне визнання старшинства та поваги до батьківського покоління. Як зазначає Мейфай Янг, навіть в умовах фінансової незалежності сучасне подружжя вибудовує ієрархію щоденних побутових рішень із постійною орієнтацією на схвалення з боку старших родичів, що демонструє тривкість етнічної традиції та захищає мікроструктуру сім'ї від повного розмивання під впливом західних атомізованих моделей радикального індивідуалізму (Yang, 1994, p. 156).

Додатковим соціокультурним виявом цієї трансформації є семіотика сучасного весільного ритуалу та побутової культури дарування в КНР на зламі століть. Щоденна підготовка до створення нової родини, вибір житла та розподіл фінансових обов'язків між батьками наречених суворо кодуються давніми уявленнями про міжкланову солідарність. Як підкреслює у своїх розвідках К. Дентон, матеріальна культура сучасного далекосхідного весілля є складним текстом, де за фасадом західного стилю (біла сукня, сучасні авто) завжди приховані традиційні конфуціанські практики: обов'язковий викуп, чайна церемонія вияву поваги до батьків та обряд вшанування предків (Denton, 2010, p. 198).

Крім того, гастрономічні та побутові практики спільного життя, зафіксовані в новітніх дослідженнях П. Ґібаса, засвідчують, що щоденне приготування їжі та маркування домашнього простору залишаються сферою, де через автоматизм звичок утримується ідея сімейної єдності й ієрархічного ладу (Gibas, 2026, p. 142). Гендерні ролі в сучасній культурі повсякдення Китаю зазнають модернізації форми, але утримують традиційне ціннісне ядро, доводячи, що далекосхідна цивілізаційна матриця здатна інтегрувати глобальні інновації, зберігаючи свою соціокультурну самобутність на межі тисячоліть (Chin, 2026, p. 102).

Отже, розгортання й адаптація гендерних диспозицій у приватному та публічному просторах КНР наочно ілюструють загальну закономірність функціонування східноазіатської цивілізаційної матриці на зламі століть. Еволюція сімейного ландшафту, деформація бінарних опозицій *ней-вай* та семіотична гібридизація шлюбних обрядів свідчать, що модернізаційні процеси в регіоні не тотожні лінійній вестернізації. Навпаки, повсякденність сучасного міста перетворилася на складний смисловий фільтр, у межах якого інструменти постіндустріального світу та тренди емансипації успішно апроприюються для регенерації канонічних конфуціанських констант. Виявлена тривкість мікросоціальних регуляторів (*жень*, *лі*, *сяо*, *хе*, *шу*) на всіх рівнях міської рутини – від гастрономічного етикету й академічного центризму до моделей партнерства в нуклеарній родині – вимагає виходу за межі суто описового аналізу. Фіксація цих масштабних антропологічних зрушень актуалізує потребу в ширшому теоретичному узагальненні та верифікації отриманих емпіричних результатів у площині сучасної гуманітарної дискусії про долю традицій і локальних культурних світів перед глобальними викликами XXI ст.

Дискусія і висновки

Отримані результати дослідження дають змогу переосмислити усталені в гуманітаристиці наративи щодо уніфікації та тотальної вестернізації незахідних суспільств в епоху глобалізації. Трансформація далекосхідного простору на зламі XX–XXI ст. демонструє унікальний прецедент, коли стрімка економічна модернізація та урбанізація не призвели до руйнування традиційного ціннісного ядра, а навпаки – стимулювали регенерацію та глокалізацію глибинних ментальних структур конфуціанської етики. Культура повсякдення сучасного мегаполіса постала не пасивним реципієнтом глобальних інновацій, а активним смисловим фільтром, що перекодував канонічні імперативи в живі прагматичні мікропрактики.

У контексті наукової дискусії про долю традиції в постіндустріальному світі, концепція семіотичного перекодування категорій *жень*, *лі* та *сяо* допомагає вийти за межі абстрактного текстологічного аналізу канонів. Перенесення ритуалу (*лі*) у площину цифрового протоколу та світського комунікативного етикету свідчить про високу пластичність далекосхідної цивілізаційної матриці. Феномен "дистанційної шанобливості" (*сяо*), який виявляється у масових міграційних циклах чуньюнь, доводить, що родинний колективізм успішно апроприював інструменти мобільності, протистоячи атомізації суспільства.

Дослідження гастрономічного та рекреаційного простору міст підтверджує, що матеріальна побутова культура залишається базовим текстом, через який суспільство щовечора відтворює соціокультурний баланс і гармонію (*хе*). Масові практики *гуанчануву* та вуличні комунікативні мережі *гуаньсі* є формою цивілізаційного захисту особистості від аномії великого міста. Дискутуючи з концепціями радикального індивідуалізму, ми фіксуємо, що в далекосхідному просторі ідеал *цзюнь-цзи* й освітній центризм перетворилися на меритократичний імператив, де щоденне самовдосконалення (*сюшень*) є вищим моральним обов'язком індивіда перед кланом. Новітні кроскультурні дослідження етики та ідентичності в Азії підтверджують, що нормативні засади текстової спадщини продовжують надійно утримувати ціннісні орієнтири в щоденному побуті, визначаючи навіть трансформацію гендерних ролей. Гібридний характер сучасної далекосхідної повсякденності, заснований на тривалій цивілізаційній рефлексії та давніх контактах, доводить життєздатність локальних культурних світів перед глобальними викликами XXI ст.

Узагальнюючи зазначене, проведене історико-культурологічне дослідження культури повсякдення Східної Азії на зламі XX–XXI ст. надає підстави констатувати, що попри радикальні соціокультурні зсуви другої половини

XX ст., духовний каркас далекосхідної цивілізації виявив високу життєздатність, де процес модернізації супроводжувався не руйнуванням традиції, а семіотичним перекодуванням класичних конфуціанських категорій, які успішно інтегрувалися в повсякденне життя постіндустріального суспільства. При цьому публічний простір сучасного мегаполіса перетворився на майданчик для візуалізації та матеріалізації конфуціанського ідеалу суспільної гармонії (*хе*), оскільки щоденні масові рекреаційні практики (гуанчануву, вуличні шахи) та неформальні комунікативні мережі (*гуаньсі*) функціонують як соціокультурні стабілізатори, що мінімізують міську аномію та інтегрують індивіда в цілісний соціальний організм.

Важливо підкреслити, що нуклеаризація міської родини змінила зовнішню морфологію інституту сім'ї, проте зберегла його традиційне ціннісне наповнення, де міжпоколіннєва кооперація та збереження домашньої обрядовості у приватному просторі квартири є головними каналами трансляції етнокультурних констант і соціальної пам'яті, минаючи офіційні інституції. Ця ж тенденція простежується в освітній сфері, де давня далекосхідна модель меритократії трансформувалася в сучасну академічну культуру повсякдення, а феномен культу іспитів (*гаокао*) та індустрія додаткової освіти (*бусібань*) сприймаються соціокультурним середовищем як легітимний простір для реалізації оновленого концепту *цзюнь-цзи*, де щоденне інтелектуальне зусилля і праця мисляться як вищий моральний обов'язок перед родом.

Нарешті, трансформація гендерних диспозицій у міському середовищі демонструє стійкий синтез професійної емансипації та традиційної відповідальності, за якого сучасна далекосхідна жінка успішно поєднує кар'єрні сценарії з роллю хранительки етнокультурного ядра у приватному просторі оселі, вибудовуючи щоденну рутину на конфуціанських засадах взаємності (*шу*). Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі полягають у детальнішому вивченні впливу тотальної цифровізації міського середовища Східної Азії (зокрема й платформ соціальних мереж та систем соціального кредиту) на подальшу трансформацію ритуальних практик комунікації в кіберпросторі.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Кіктенко, В. О. (2007). Компаративна історія науки Дж. Нідема в загальній типології досліджень східноазіатської науки. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 62, 114–125.

Левчук, Л. Т., Гриценко, В. С., Шинкаренко, О. В., & Панченко, В. І. (2000). *Історія світової культури. Культурні регіони*. Либідь.

Степанянц, М. Т. (2011). *Східна філософія*. Основи.

Bell, D. A. (2008). *China's New Confucianism: Politics and Everyday Life in a Changing Society*. Princeton University Press.

Bloomsbury Academic. (Ed.). (2026a). *Hindu, Muslim, & the Dynamics of Identity in South Asia*. Bloomsbury Academic.

Bloomsbury Academic. (Ed.). (2026b). *The Bloomsbury Handbook of Hindu Ethics*. Bloomsbury Academic.

Chin, T. (2026). *The Silk Road Idea: Ancient Contact in the Modern Human Sciences*. University of Chicago Press.

Denton, K. A. (Ed.). (2010). *The Oxford Handbook of Modern Chinese Literatures*. Oxford University Press.

Furth, C. (2002). Intellectual change: from the Reform movement to the May Fourth movement, 1895–1920. In M. Goldman, & L. O. Lee (Eds.), *An Intellectual History of Modern China* (pp. 13–96). Cambridge University Press.

Gibas, P. (2026). *Eating the Mountain, Eating the Sea: A History of Food in China*. University of Chicago Press.

Goldman, M., & Lee, L. O. (Eds.). (2002). *An Intellectual History of Modern China*. Cambridge University Press.

Pang, Q. (2019). *State-Society Relations and Confucian Revivalism in Contemporary China*. Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-8312-9

Sun, A. (2013). *Confucianism as a World Religion: Contested Histories and Contemporary Realities*. Princeton University Press.

Wang, R., & Billioud, S. (2022). *The Revival of Confucianism in Contemporary China: Sages, High Schools and Corporations*. Routledge.

Whyte, M. K. (2003a). *China's Revolutions and Intergenerational Relations*. University of Michigan Press.

Whyte, M. K. (Ed.). (2003b). *One Jacket for Two: Coresidence, Financial Interdependence, and Support for Older Parents in Urban China*. Harvard University Press.

Yang, M. M. (1994). *Gifts, Favors, and Banquets: The Art of Social Relationships in China*. Cornell University Press.

References

Bloomsbury Academic. (Ed.). (2026a). *Hindu, Muslim, & the Dynamics of Identity in South Asia*. Bloomsbury Academic.

Bloomsbury Academic. (Ed.). (2026b). *The Bloomsbury Handbook of Hindu Ethics*. Bloomsbury Academic.

Chin, T. (2026). *The Silk Road Idea: Ancient Contact in the Modern Human Sciences*. University of Chicago Press.

Denton, K. A. (Ed.). (2010). *The Oxford Handbook of Modern Chinese Literatures*. Oxford University Press.

Furth, C. (2002). Intellectual change: from the Reform movement to the May Fourth movement, 1895–1920. In M. Goldman & L. O. Lee (Eds.), *An Intellectual History of Modern China* (pp. 13–96). Cambridge University Press.

Gibas, P. (2026). *Eating the Mountain, Eating the Sea: A History of Food in China*. University of Chicago Press.

Goldman, M., & Lee, L. O. (Eds.). (2002). *An Intellectual History of Modern China*. Cambridge University Press.

Kiktenko, V. O. (2007). Comparative history of science of J. Needham in the general typology of East Asian science research. *Multiversum. Philosophical Almanac*, 62, 114–125 [in Ukrainian].

Levchuk, L. T., Hrytsenko, V. S., Shynkarenko, O. V., & Panchenko, V. I. (2000). *History of World Culture. Cultural Regions*. Lybid [in Ukrainian].

Pang, Q. (2019). *State-Society Relations and Confucian Revivalism in Contemporary China*. Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-8312-9

Stepanyants, M. T. (2011). *Eastern Philosophy*. Osnovy [in Ukrainian]

Sun, A. (2013). *Confucianism as a World Religion: Contested Histories and Contemporary Realities*. Princeton University Press.

Wang, R., & Billioud, S. (2022). *The Revival of Confucianism in Contemporary China: Sages, High Schools and Corporations*. Routledge.

Whyte, M. K. (2003a). *China's Revolutions and Intergenerational Relations*. University of Michigan Press.

Whyte, M. K. (Ed.). (2003b). *One Jacket for Two: Coresidence, Financial Interdependence, and Support for Older Parents in Urban China*. Harvard University Press.

Yang, M. M. (1994). *Gifts, Favors, and Banquets: The Art of Social Relationships in China*. Cornell University Press.

Отримано редакцією журналу / Received: 20.03.26
Прорецензовано / Revised: 10.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Viktoriia ILKOVYCH, PhD (Hist.), Assist.
ORCID ID: 0000-0003-3813-9051,
e-mail: viktoriia.ilkovych@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF CONFUCIAN ETHICS IN THE CULTURE OF EVERYDAY LIFE OF A CONTEMPORARY CHINESE CITY (LATE XX – EARLY XXI CENTURIES)

Background. ***On the threshold of the XX–XXI centuries, the East Asian region became an arena of unprecedented and intensive modernization transformations. Rapid industrialization, massive urbanization, and the transition to digital capitalism radically changed the traditional socio-cultural morphology of society, reshaping the everyday life of millions. In Western humanities, linear modernization narratives long dominated, claiming that technological breakthroughs and global market integration would inevitably lead to the total Westernization and atomization of non-Western cultural landscapes. However, the socio-cultural dynamics of contemporary China demonstrate a unique civilizational paradox: instead of the destruction of local identity, a powerful regeneration of traditional mental structures is observed. The ancient core of Confucian ethics has shown remarkable resilience and plasticity. Canonical moral-philosophical categories have undergone profound secularization and semiotic recoding,***

moving directly from canonical texts into the daily routines of the urban population. The study of these latent mechanisms of cultural adaptation in a post-industrial city is crucial for dismantling Eurocentric modernization theories and constructing a new, glocalized paradigm for analyzing non-Western cultures under the pressure of global challenges of the XXI century.

Methods. ***The methodological framework of this study is based on a comprehensive, interdisciplinary approach at the intersection of historical culturology, social anthropology, semiotics, and the micro-sociology of everyday life. The leading tool is the historical-culturological approach, used to analyze the transformation of traditional Confucian values at a specific historical turning point. To decrypt the symbolic saturation of the cityscape, a systemic-semiotic approach is applied, treating material, architectural, and communicative urban environments as a continuous socio-cultural text. This toolkit is combined with the methods of structural anthropology and the concept of glocalization to interpret collective bodily practices and non-formal networks as social stabilizers against urban anomie.***

Results. ***The study proves that modernization did not lead to the destruction of the ethno–cultural core, but caused a profound semiotic recoding of the Confucian categories of ren, li, and xiao. It explicates the transformation of the classical concept of junzi into a meritocratic imperative of educational centrism within the academically centered space of the megacity. The space of urban leisure, physical activities, and street board games is semiotized through the prism of the archetypal ideal of universal harmony (he), functioning as a socio-cultural stabilizer of public morality. The dynamics of gender dispositions reveal a complex hybrid model that integrates women's professional emancipation into the plane of the traditional Confucian category of reciprocity (shu).***

Conclusions. ***The research demonstrates the high adaptive plasticity of the East Asian civilizational matrix, where instead of linear Westernization, a process of glocalization unfolds, successfully integrating canonical textual heritage into the challenges of digital capitalism. The culture of everyday life in the contemporary Chinese city is defined as the core space for the transmission, reenactment, and preservation of ethno-cultural identity, which protects the individual from post-industrial isolation.***

Keywords: ***Confucian ethics, culture of everyday life, East Asian civilizational matrix, semiotic recoding, glocalization of culture, digital anthropology.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94(477):355.48"2014"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.13

Руслан КАВАЦЮК, асп.
ORCID ID: 0009-0001-7750-7809
e-mail: ruslan.kavatsiuk@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІЛОВАЙСЬК І МІНСЬК-1: ТРАНСФОРМАЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У СЕРПНІ – ВЕРЕСНІ 2014 РОКУ

Вступ. ***Присвячено дослідженню Іловайської операції серпня 2014 р. як переломного етапу російсько-української війни та важливого чинника трансформації конфлікту від переважно гібридних форм ведення бойових дій до відкритого застосування регулярних підрозділів збройних сил Російської Федерації. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між воєнними подіями під Іловайськом, інформаційно-психологічним впливам російських пропагандистських наративів і започаткуванню Мінського переговорного процесу. Метою дослідження є аналіз причин і перебігу Іловайської операції, наслідків прямого військового втручання Російської Федерації у серпні 2014 р., а також впливу Іловайської кризи на подальший розвиток російсько-української війни та укладання Мінського протоколу.***

Методи. ***Методологічну основу дослідження становлять проблемно-хронологічний, історико-порівняльний і військово-історичний методи. Для аналізу інформаційно-психологічного аспекту подій використано елементи дискурс-аналізу. Джерельну базу дослідження формують офіційні документи Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, матеріали міжнародних організацій, мемуарні й наративні джерела учасників бойових дій, а також сучасні українські та зарубіжні наукові дослідження. Використано OSINT-матеріали й аналітичні розслідування міжнародної спільноти "Bellingcat" й "InformNapalm" щодо участі регулярних підрозділів Російської Федерації у бойових діях на території України.***

Результати. ***Досліджено оперативну ситуацію на Сході України влітку 2014 р., особливості вторгнення регулярних підрозділів збройних сил Російської Федерації у серпні 2014 р., перебіг Іловайської операції й обставини оточення українського угруповання. Проаналізовано роль артилерійських ударів з території Російської Федерації як елементу ескалації конфлікту та доведено значення інформаційно-психологічного наративу про "Іловайський котел" у російській пропаганді. Встановлено взаємозв'язок між воєнною кризою серпня 2014 р. та активізацією міжнародного переговорного процесу, результатом якого стало підписання Мінського протоколу.***

Висновки. ***Іловайська операція стала одним із ключових військово-політичних та інформаційно-психологічних рубежів першого етапу російсько-української війни. Події серпня 2014 р. засвідчили готовність Російської Федерації до відкритого застосування регулярних військ проти України та суттєво вплинули на трансформацію характеру конфлікту. Іловайська криза мала значний вплив на суспільне сприйняття війни, формування російських пропагандистських наративів і розвиток дипломатичних механізмів тимчасового врегулювання конфлікту в межах Мінського процесу.***

Ключові слова: ***Іловайськ, Антитерористична операція, російсько-українська війна, збройні сили Російської Федерації, Мінський протокол, інформаційно-психологічна війна, "Іловайський котел", OSINT, колективна пам'ять.***

Вступ

Постановка проблеми. Початок російсько-української війни у 2014 р. став поворотним моментом новітньої історії України й одним із ключових викликів для системи міжнародної безпеки в Європі після завершення холодної війни. Після окупації та тимчасової анексії Автономної Республіки Крим Російська Федерація розгорнула на південному сході України комплексну операцію із застосуванням воєнних, інформаційних, агентурних і диверсійних методів впливу, поєднуючи інформаційно-психологічні операції, підтримку незаконних збройних формувань, діяльність диверсійно-розвідувальних груп та приховане використання кадрових військових підрозділів. Упродовж весни – літа 2014 р. українська держава здійснювала Антитерористичну операцію (АТО), метою якої було відновлення повноцінного контролю над територіями Донецької та Луганської обл., захопленими підтримуваними Росією збройними формуваннями.

У зв'язку з успіхом українських військових у серпні 2014 р. бойові дії перейшли у нову фазу, пов'язану з безпосереднім застосуванням регулярних підрозділів збройних сил Російської Федерації на території України. Кульмінацією цього етапу стали події навколо Іловайська, де українське угруповання опинилося в оперативному оточенні після вторгнення російських військ. Іловайська операція стала не лише одним із найтрагічніших епізодів першого періоду війни, але й важливим переломним моментом у трансформації конфлікту – від переважно гібридної моделі ведення бойових дій до відкритої зовнішньої військової агресії з боку РФ (Горбулін, 2017).

Події під Іловайськом мали воєнно-оперативні й інформаційно-психологічні наслідки. Вагомі втрати українських сил, обставини виходу з оточення та суспільний резонанс навколо так званого "Іловайського котла" стали одним із ключових чинників формування колективного сприйняття початкового етапу російсько-української війни. Водночас російська пропаганда активно використовувала наратив про "котел" як елемент інформаційного впливу з метою деморалізації українського суспільства та дискредитації військово-політичного керівництва України. Надалі цей інформаційний шаблон був повторно застосований російською стороною під час боїв за Дебальцеве на початку 2015 р., де поняття "дебальцевського котла" стало складовою ширшої інформаційно-психологічної кампанії.

Воєнна поразка українських сил під Іловайськом суттєво вплинула на подальший розвиток подій на фронті та міжнародно-політичний процес урегулювання конфлікту. Саме після серпневих подій 2014 р. розпочався інтенсивний дипломатичний процес, результатом якого стало підписання Мінського протоколу 5 вересня 2014 р. Отже, Іловайська операція стала важливим чинником формування нової лінії розмежування та переходу війни у фазу часткової стабілізації фронту.

© Кавацюк Руслан, 2026

ISSN 1728-3817

Актуальність теми зумовлена тим, що в умовах повномасштабного вторгнення РФ особливої важливості набувають роботи з переосмислення ранніх фаз війни, необхідністю комплексного дослідження перебігу та наслідків Іловайської операції саме в контексті тривалої російської агресії проти України. Попри значний суспільний резонанс і наявність численних публіцистичних, мемуарних і журналістських матеріалів, дослідження взаємозв'язку між оперативною ситуацією наприкінці серпня 2014 р., прямим військовим втручанням Російської Федерації й укладанням Мінського протоколу під інформаційно-психологічним тиском Кремля залишається недостатньо розробленим у сучасній українській історіографії.

Метою статті є дослідження Іловайської операції як переломного етапу російсько-української війни 2014 р., аналіз причин прямого військового втручання Російської Федерації, особливостей розвитку оперативної обстановки наприкінці серпня 2014 р., а також визначення впливу Іловайської кризи на укладання Мінського протоколу та на подальший перебіг конфлікту.

Наукова новизна дослідження полягає у фокусі на інформаційно-психологічному аспекті під час комплексного аналізу Іловайської операції як переломного військово-політичного етапу російсько-української війни 2014 р., що вплинув як на трансформацію характеру бойових дій, так і на формування суспільних і пропагандистських наративів навколо війни, а також на започаткування Мінського переговорного процесу.

Аналіз публікацій за темою досліджень. Дослідження подій навколо Іловайська та російського військового вторгнення серпня 2014 р. сформувало окремий напрям сучасної української воєнно-історичної та військово-політичної історіографії. Після завершення активної фази бойових дій з'явився значний масив офіційних документів, мемуарних свідчень, журналістських розслідувань, аналітичних праць і досліджень, присвячених причинам, перебігу та наслідкам Іловайської операції.

Важливу групу джерел становлять офіційні аналітичні матеріали Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України. Насамперед ідеться про працю "Аналіз антитерористичної операції та наслідків вторгнення Збройних сил Російської Федерації на територію України у серпні – вересні 2014 року" (2015), у якій здійснено реконструкцію оперативної обстановки, наведено дані щодо участі регулярних російських військ та проаналізовано вплив вторгнення РФ на перебіг бойових дій. Доповнюють цю групу документів аналітичні матеріали Генерального штабу ЗСУ щодо зимової кампанії 2014–2015 рр. та боїв на Дебальцевському плацдармі, які дають можливість простежити еволюцію російської воєнної тактики й інформаційних наративів після подій під Іловайськом.

Суттєве значення для дослідження мають матеріали міжнародних організацій – насамперед звіти Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні (OSCE…, 2014–2015) та доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини щодо ситуації в Україні (United Nations Human Rights…, 2014–2016). Зазначені документи містять інформацію про динаміку бойових дій, гуманітарні наслідки конфлікту та факти порушення міжнародного гуманітарного права.

Окрему групу джерел становлять цифрові OSINT-дослідження й аналітичні розслідування спільнот "Bellingcat" і "InformNapalm" (2014–2015), присвячені встановленню участі регулярних підрозділів збройних сил Російської Федерації у бойових діях на території України. Використання відкритих даних, супутникових знімків, геолокації та цифрової ідентифікації військовослужбовців допомогло суттєво розширити доказову базу щодо масштабів російського військового втручання.

Вітчизняна історіографія містить низку наукових праць, серед яких варто виділити роботу офіцера оперативного резерву, військового експерта О. Суркова, де подано комплексний аналіз російсько-українського протистояння 2014–2015 рр. Водночас дослідження заступника директора з наукової роботи Національного військово-історичного музею України Я. Тинченка вирізняється значним фактичним матеріалом й увагою до військово-оперативних аспектів бойових дій.

Мемуари, створені безпосередніми учасниками бойових дій, формують окремий масив інформації. Значне місце серед них посідають праці колишнього морського піхотинця, бійця добровольчого батальйону Дніпро-1 Р. Зіненка, побудовані на свідченнях військовослужбовців, добровольців і командирів підрозділів (Зіненко, 2016–2017; 2018). Важливими для дослідження психологічного сприйняття подій є також книга журналіста і письменника Є. Положія (2016) та спогади військового лікаря В. Чернієнка. Попри високий рівень емоційності та суб'єктивності, ці джерела дають змогу реконструювати атмосферу бойових дій, особливості комунікації між підрозділами та суспільне сприйняття Іловайської трагедії.

Зарубіжна історіографія представлена передусім військово-аналітичними дослідженнями, серед яких варто відзначити статтю майора армії США М. Когена (Cohen, 2016). Автор аналізує Іловайську операцію з позицій оперативного мистецтва, звертаючи увагу на проблеми ресурсного забезпечення, координації та управління українськими силами. Водночас це дослідження має подекуди фрагментарний характер, що зумовлено частковою недоступністю документів оперативного характеру, обмеженим доступом до російських військових архівів і значною питомою вагою мемуарних і публіцистичних джерел, які нерідко містять елементи суб'єктивної оцінки подій. У зв'язку із цим нами особливу увагу приділено зіставленню свідчень різних груп джерел і критичному аналізу інформації.

Виокремлення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми. Попри значний масив публікацій, присвячених Іловайській операції, у сучасній історіографії недостатньо комплексно досліджено взаємозв'язок між безпосереднім військовим втручанням Російської Федерації у серпні 2014 р., інформаційно-психологічними наслідками Іловайської трагедії та формуванням дипломатичних механізмів урегулювання конфлікту в межах Мінського переговорного процесу. Окремого осмислення потребує також роль російських інформаційних наративів про "Іловайський котел" у контексті подальшого інформаційного супроводу бойових дій і їхнього впливу на суспільне сприйняття війни в Україні.

Методи

Методологічну основу дослідження формує комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, застосування яких дало змогу проаналізувати Іловайську операцію в контексті розвитку російсько-української війни 2014 р., еволюції форм і методів російської агресії, а також її воєнно-політичних та інформаційно-психологічних наслідків.

Основним у дослідженні став проблемно-хронологічний метод, який допоміг послідовно реконструювати перебіг подій серпня – вересня 2014 р., простежити зміни оперативної обстановки та визначити взаємозв'язок між військовими, політичними й інформаційними процесами. Історико-порівняльний метод використано для аналізу трансформації характеру бойових дій після безпосереднього втручання регулярних підрозділів збройних сил

Російської Федерації, а також для зіставлення інформаційних наративів, пов'язаних з Іловайською та Дебальцевською операціями.

У роботі також застосовано елементи військово-історичного аналізу, що дало можливість дослідити оперативні рішення сторін і вплив воєнної ситуації на подальший перебіг конфлікту. Для дослідження інформаційно-психологічного аспекту подій використано елементи дискурс-аналізу, спрямованого на вивчення формування та використання російських пропагандистських наративів навколо "Іловайського котла".

Результати

Упродовж двох місяців літа 2014 р. сили АТО звільнили близько 60 % території Донецької та Луганської обл. Донецьк і Луганськ опинилися в оперативній блокаді з півночі, заходу та півдня. Єдиним стабільним каналом постачання для підтримуваних Російською Федерацією незаконних збройних формувань залишався східний напрямок через неконтрольовану ділянку українсько-російського кордону (Аналіз ведення антитерористичної операції…, 2015).

Задум керівництва АТО на серпень 2014 р. передбачав:

1. Відновлення контролю над державним кордоном України з Російською Федерацією для припинення постачання озброєння та живої сили незаконним збройним формуванням.
2. Поділ контрольованих противником територій на кілька ізольованих районів.
3. Оточення основних угруповань противника з перспективою їх роззброєння або знищення у разі продовження опору (Аналіз ведення антитерористичної операції…, 2015).

На середину серпня 2014 р. українським військам вдалося створити кільце навколо Луганська, Донецька, Горлівки й Алчевська. У штабі АТО переважала оцінка, згідно з якою активну фазу операції можливо було завершити до осені 2014 р. Цю оцінку підтверджують і свідчення начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України В. Муженка, який зазначав:

"На першому етапі війни […] ми могли б усе завершити, якби не втрутилась Росія […] А потім задіяла регулярні збройні сили без знаків розпізнавання" (Муженко, 2025, с. 19).

Попри успіхи українських сил, Російська Федерація продовжувала підтримувати незаконні збройні формування шляхом постачання озброєння, перекидання найманців, діяльності диверсійно-розвідувальних груп та артилерійських обстрілів з території РФ. У другій половині серпня 2014 р. інтенсивність застосування російської артилерії та реактивних систем залпового вогню суттєво зросла, що стало передумовою подальшої ескалації конфлікту. Важливі докази системного артилерійського втручання Російської Федерації були оприлюднені у розслідуваннях міжнародної OSINT-спільноти "Bellingcat". На основі аналізу супутникових знімків, геолокації та відкритих цифрових даних дослідники встановили щонайменше 149 випадків артилерійських ударів із території Російської Федерації по позиціях українських військ улітку 2014 р. Значна частина цих обстрілів здійснювалася ще до початку масштабного наступу російських регулярних підрозділів у районах Іловайська та Маріуполя, що свідчить про поступовий перехід конфлікту від прихованої підтримки незаконних збройних формувань до прямого військового втручання Росії (Bellingcat, 2016).

Рис. 1. Оперативна ситуація в зоні АТО станом на серпень 2014 р. (Аналіз ведення…, 2015)

Кульмінацією ескалації стала ніч із 23 на 24 серпня 2014 р., коли на територію України в межах сектору "Д" увійшли регулярні підрозділи збройних сил Російської Федерації. Їхнє введення радикально змінило співвідношення сил у зоні бойових дій і зірвало подальшу реалізацію оперативного задуму АТО.

За оцінками Генерального штабу ЗСУ, на територію України було введено не менше десяти батальйонно-тактичних груп, оснащених танками, бронетехнікою, ствольною та реактивною артилерією. Одночасно на тимчасово окупованій території вже діяли численні незаконні збройні формування. Загальна чисельність угруповання противника суттєво переважала сили АТО в цьому секторі як за чисельністю, так і за рівнем технічного забезпечення (Сурков, 2021, с. 314).

На момент російського вторгнення українське угруповання було ослаблене попередніми боями та необхідністю ротації окремих підрозділів. Частина бригад, зокрема 24-та, 72-га та 79-та, потребували відновлення боєздатності після тривалих бойових дій у прикордонних районах. Водночас українське командування було змушене реагувати на одночасне загострення ситуації на кількох ділянках фронту.

Факт безпосередньої участі регулярних підрозділів Російської Федерації підтверджується офіційними матеріалами Генерального штабу ЗСУ (Аналіз ведення антитерористичної операції…, 2015), звітами міжнародних організацій, OSINT-розслідуваннями (Bellingcat, 2016) та свідченнями учасників бойових дій. Зокрема, у ході бойових дій українські військові брали в полон російських десантників і військовослужбовців регулярної армії РФ. Наявність російських військовополонених підтверджують також усні свідчення учасників подій. Зокрема, військовий лікар В. Чернієнко наводить діалог із полоненим російським офіцером: "Ви в оточенні. В котлі. Ми вчора вели цілий армійський корпус із нашої прикордонної області" (Чернієнко, 2017, с. 99).

Іловайський напрямок мав важливе оперативне значення в системі оборони сектору "Б", оскільки контроль над містом надавав можливість обмежити комунікації противника між Донецьком і південними районами Донеччини. До участі в боях за Іловайськ були залучені підрозділи Збройних Сил України, Національної гвардії України та добровольчі формування "Донбас", "Дніпро-1", "Світязь", "Миротворець", "Херсон" та "Івано-Франківськ".

Попри високий рівень мотивації особового складу, добровольчі підрозділи мали обмежене забезпечення важкою технікою та не завжди були повністю інтегровані в систему оперативного управління. Після введення регулярних російських військ українське угруповання в районі Іловайська чисельністю близько 1200 осіб опинилося в оперативному оточенні (Аналіз ведення антитерористичної операції…, 2015).

Водночас складна ситуація виникла й на інших напрямках – у районі Луганська, на Бахмутській трасі та на підступах до Маріуполя. Це суттєво обмежило можливості штабу АТО щодо швидкого перекидання резервів для деблокування оточеного угруповання. Заплановане використання підрозділів 79-ї та 95-ї аеромобільних бригад ускладнювалося проблемами управління, втратами та загальним погіршенням оперативної ситуації.

У цих умовах командири українських підрозділів ініціювали переговори щодо організованого виходу з оточення. Російська сторона запропонувала так званий "гуманітарний коридор" для виходу українських військ. Однак 29 серпня 2014 р., після початку руху колон, українські підрозділи потрапили під інтенсивний вогневий вплив російської артилерії та бронетехніки. Значна частина особового складу загинула або потрапила в полон, окремим групам вдалося вийти з оточення малими підрозділами.

Рівень керованості ситуацією був низьким, оскільки в оточенні перебувала велика кількість добровольчих підрозділів, які вважали себе достатньо автономними у впливі на ухвалення рішень. Начальник оперативного штабу АТО генерал В. Назаров різко негативно оцінював вплив добровольчих формувань на рівень втрат: "Події під Луганськом і під Іловайськом відбувалися паралельно. Вони дуже схожі за характером бойових дій, але значно відрізняються за кількістю втрат. Я вважаю, що це проблема "добробатів". … Сам факт присутності добровольчих батальйонів єдиний раз за всю війну в критичному місці створив прецедент із несприятливими для нас наслідками. Для Росії кращого приводу, щоб довести ситуацію до пікового істеричного стану, не було. Створили колосальний інформаційний привід. Рішенням тактичного завдання досягли стратегічного ефекту" (Сурков, 2021, с. 375).

Українська сторона кваліфікувала обстріл колон як порушення досягнених домовленостей і норм міжнародного гуманітарного права, оскільки вихід здійснювався у форматі узгодженого організованого відходу.

Події під Іловайськом мали значний суспільний резонанс і стали одним із найпотужніших психологічних потрясінь для українського суспільства в перший період російсько-української війни. Великі втрати, обставини виходу колон і суперечливість оцінок дій військово-політичного керівництва та деяких командирів добровольчих підрозділів сприяли формуванню навколо Іловайська стійкого інформаційного образу трагедії.

Російська пропаганда активно використовувала поняття "Іловайського котла" як інструменту інформаційно-психологічного впливу. Дослідниця І. Битюк наводить приклад Іловайська як засобу для формування моральної паніки та впливу на суспільну свідомість. Зокрема, у таблиці моніторингу контенту новин так званої "ДНР" наведено повідомлення від 1 вересня 2014 р. про "загальні втрати карателів у Донбасі", де заявлялося про 27 888 убитих українських військових, тоді як офіційні дані становлять 366 загиблих і 18 зниклих безвісти українських бійців (Тинченко, 2025, с. 221). Така суттєва диспропорція між реальними та заявленими втратами свідчить про свідоме використання перебільшення як інструменту інформаційно-психологічного впливу, спрямованого на деморалізацію українського суспільства, формування атмосфери страху та створення образу катастрофічної поразки української армії (Битюк, 2015, с. 107).

О. Сурков описує диспропорційність впливу "Іловайського феномена" так: "уперше у світі другорядна тактична операція внаслідок сукупності обставин набула оперативного значення, а потім шляхом реалізації масштабного інформаційного удару зросла до стратегічного масштабу і вплинула не тільки на хід війни, а й на загальну геополітичну обстановку" (Сурков, 2021, с. 355).

Основними елементами цього наративу стали твердження про нібито "повний розгром" українських військ, некомпетентність українського командування та неминучість подальших поразок України. Інформаційне висвітлення подій супроводжувалося масштабною кампанією в російських державних медіа та соціальних мережах.

Водночас в українському суспільстві Іловайськ став символом як трагічних втрат, так і недостатньої готовності сектору безпеки та оборони до ведення повномасштабної війни проти Російської Федерації. Події серпня 2014 р. суттєво вплинули на суспільне сприйняття війни,

процеси формування колективної пам'яті та ставлення до проблем реформування Збройних Сил України.

Надалі російська сторона використала сформований інформаційний шаблон під час боїв за Дебальцеве на початку 2015 р., де наратив про "дебальцевський котел" став елементом ширшої інформаційно-психологічної кампанії, спрямованої на деморалізацію українського суспільства та посилення політичного тиску на Україну під час переговорного процесу (Аналіз Генерального штабу…, 2016).

Попри втрати під Іловайськом, українським силам вдалося стабілізувати ситуацію на низці ключових напрямків. Бої під Луганськом, на Бахмутській трасі, а також рейдові дії українських військ на підступах до Маріуполя завадили російським силам реалізувати подальший наступ углиб території України.

На початок вересня 2014 р. українська сторона зберегла контроль над низкою стратегічно важливих населених пунктів, зокрема Станицею Луганською, Щастям, Сєвєродонецьком, Лисичанськом, Слов'янськом, Бахмутом і Маріуполем. Це створило передумови для формування нової лінії розмежування сторін.

Воєнно-політична криза, спричинена російським вторгненням і подіями під Іловайськом, стала одним із ключових чинників активізації міжнародних переговорів. Президент Петро Порошенко відчував ризик втрати підтримки з боку патріотично налаштованих громадян і задля уникнення політичної кризи вдався до мирного врегулювання ціною поступок з боку України (Сурков, 2021, с. 385).

5 вересня 2014 р. у Мінську було підписано протокол за результатами консультацій Тристоронньої контактної групи, що закріпив першу спробу припинення вогню та фактичну лінію розмежування сторін. Росія не була визнана стороною конфлікту і таким чином уникнула відповідальності за акт зовнішньої міждержавної агресії щодо України у серпні 2014 р.

Іловайська операція виявила системні проблеми мобілізації, управління військами, матеріально-технічного забезпечення та координації між регулярними силами й добровольчими формуваннями. Проте досвід серпня – вересня 2014 р. став одним із факторів подальшого реформування сектору безпеки й оборони України, посилення інституційної спроможності Збройних Сил України та адаптації держави до умов тривалого воєнного протистояння з Російською Федерацією.

Дискусія і висновки

Іловайська операція стала одним із ключових переломних моментів першого етапу російсько-української війни 2014–2015 рр. Події серпня 2014 р. засвідчили трансформацію конфлікту від переважно прихованих форм підтримки незаконних збройних формувань до відкритого застосування регулярних підрозділів збройних сил Російської Федерації. Саме пряме військове вторгнення РФ на територію України суттєво змінило оперативну ситуацію на Донбасі та зірвало реалізацію початкового задуму Антитерористичної операції щодо ізоляції окупованих районів і відновлення контролю над українсько-російським кордоном.

Результати дослідження підтверджують, що Іловайська криза мала не лише воєнно-оперативний, але й значний політичний та інформаційно-психологічний вплив. Масштаб втрат, обставини виходу українських колон з оточення та суспільний резонанс навколо подій під Іловайськом стали одним із найглибших психологічних потрясінь для українського суспільства у перший період війни. Водночас російська сторона активно використала наратив про "Іловайський котел" як інструмент інформаційного впливу, спрямованого на деморалізацію українського суспільства, дискредитацію українського військово-політичного керівництва та формування уявлення про нібито стратегічну неспроможність України до подальшого ведення війни.

Важливим елементом російської стратегії стало поєднання безпосереднього військового тиску з масштабним інформаційним супроводом бойових дій. У цьому контексті Іловайськ став одним із перших прикладів системного використання Російською Федерацією інформаційно-психологічних операцій як складової сучасної війни. Надалі сформований під час Іловайської операції інформаційний шаблон був повторно використаний російською пропагандою під час боїв за Дебальцеве на початку 2015 р., де поняття "дебальцевського котла" також стало важливим елементом інформаційного та політичного тиску.

Дослідження також показує, що події під Іловайськом безпосередньо вплинули на активізацію переговорного процесу й укладання Мінського протоколу 5 вересня 2014 р. Воєнно-політична криза, спричинена російським вторгненням, створила передумови для переходу конфлікту у фазу часткової стабілізації лінії фронту та започаткування дипломатичних механізмів його тимчасового врегулювання. Проте Мінські домовленості не усунули причин конфлікту, а лише зафіксували новий баланс сил після серпневої ескалації 2014 р.

Події Іловайської операції виявили низку системних проблем сектору безпеки й оборони України, зокрема недостатній рівень координації між підрозділами ЗСУ та добровольчими батальйонами, проблеми оперативного управління, матеріально-технічного забезпечення та інтеграції добровольчих формувань у єдину систему командування. Водночас досвід серпня – вересня 2014 р. став одним із чинників подальшого реформування Збройних Сил України, розвитку системи управління військами й адаптації української армії до умов тривалого воєнного протистояння з Російською Федерацією.

Отже, Іловайська операція стала не лише одним із найтрагічніших епізодів першого етапу російсько-української війни, але й важливим військово-політичним та інформаційно-психологічним рубежем у розвитку конфлікту. Вона суттєво вплинула на трансформацію характеру бойових дій, формування суспільного сприйняття війни, розвиток російських пропагандистських наративів і подальшу еволюцію міжнародно-політичного процесу навколо війни на сході України.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні–вересні 2014 року. (2015). Міністерство оборони України. https://www.mil.gov.ua/content/other/anliz_rf.pdf

Аналіз Генерального штабу Збройних Сил України щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі (27.01–18.02.2015). (2016). Генеральний штаб Збройних Сил України. https://www.facebook.com/share/v/1AFsd5vs3g

Битюк, І. (2015). Моральна паніка як технологія впливу медіа під час військового конфлікту на Сході України. *Журналістика*, 14(39), 92–110. http://nbuv.gov.ua/UJRN/zhur_2015_14_11

Горбулін, В. П. (Ред.). (2017). *Світова гібридна війна: український фронт*. НІСД.

Зіненко, Р. (2016–2017). *Війна, якої не було. Хроніка Іловайської трагедії* (т. 1–2). Фоліо.

Зіненко, Р. (2018). *Іловайський щоденник*. Фоліо.

Муженко, В. (2025). *Війна за майбутнє України: розмови з генералом Муженком*. Бук-Друк.

Положій, Є. (2016). *Іловайськ. Історія про справжніх людей*. Клуб сімейного дозвілля.

Сурков, О. (2021). *Незавершена війна: Історія протистояння України з Росією в 2014–2015 роках*. КМ-БУКС.

Тинченко, Я. (2025). *Війна за Незалежність України. Перший етап: 2014–2015 роки. Передумови, цифри, факти*. Темпора.

Чернієнко, В. (2017). *Щоденник військового лікаря*. Український пріоритет.

Bellingcat. (2016, December 21). *Russian artillery strikes against Ukraine*. https://www.bellingcat.com/news/2016/12/21/russian-artillery-strikes-against-ukraine/

Cohen, M. (2016). Ukraine's battle at Ilovaisk, August 2014: The tyranny of means. *Infantry*, 105, 22–33.

InformNapalm. (2014–2015). *Аналітичні роз-слідування щодо участі РФ у війні проти України*. https://informnapalm.org

OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. (2014–2015). *Reports 2014–2015*. OSCE.

United Nations Human Rights Monitoring Mission in Ukraine. (2014–2016). *Periodic reports*. United Nations.

References

Analysis of the anti-terrorist operation and the consequences of the Russian Federation's invasion of Ukraine in August–September 2014. (2015). Ministry of Defence of Ukraine [in Ukrainian]. https://www.mil.gov.ua/content/other/anliz_rf.pdf

Analysis of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine regarding combat operations on the Debaltseve bridgehead (27.01–18.02.2015). (2016). General Staff of the Armed Forces of Ukraine [in Ukrainian]. https://www.facebook.com/share/v/1AFsd5vs3g

Bellingcat. (2016, December 21). *Russian artillery strikes against Ukraine*. https://www.bellingcat.com/news/2016/12/21/russian-artillery-strikes-against-ukraine/

Bytiuk, I. (2015). Moral panic as a technology of media influence during the military conflict in Eastern Ukraine. *Zhurnalistyka*, 14(39), 92–110. http://nbuv.gov.ua/UJRN/zhur_2015_14_11

Cherniienko, V. (2017). Diary of a military doctor]. Ukrainskyi priorytet [in Ukrainian].

Cohen, M. (2016). Ukraine's battle at Ilovaisk, August 2014: The tyranny of means. *Infantry*, 105, 22–33.

Horbulin, V. P. (Ed.). (2017). World hybrid war: The Ukrainian front. NISS [in Ukrainian].

InformNapalm. (2014–2015). Analytical investigations regarding the participation of the Russian Federation in the war against Ukraine [in Ukrainian]. https://informnapalm.org

Muzhenko, V. (2025). *War for the future of Ukraine: Conversations with General Muzhenko*. Buk-Druk [in Ukrainian].

OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine. (2014–2015). *Reports 2014–2015.* OSCE.

Polozhii, Ye. (2016). *Ilovaisk. A story about real people*. Family Leisure Club [in Ukrainian].

Surkov, O. (2021). *Unfinished war: The history of Ukraine's confrontation with Russia in 2014–2015.* KM-BOOKS [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya. (2025). War for Ukraine's independence. First stage: 2014–2015. Preconditions, figures, facts. Tempora [in Ukrainian].

United Nations Human Rights Monitoring Mission in Ukraine. (2014–2016). *Periodic reports*. United Nations.

Zinenko, R. (2016–2017). *The war that never was. Chronicle of the Ilovaisk tragedy* (vols. 1–2). Folio [in Ukrainian].

Zinenko, R. (2018). *Ilovaisk diary*. Folio [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 10.05.26
Прорецензовано / Revised: 12.07.26
Схвалено до друку / Accepted: 30.08.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Ruslan KAVATSIUK, PhD Student
ORCID ID: 0009-0001-7750-7809
e-mail: ruslan.kavatsiuk@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ILOVAISK AND MINSK-1: THE TRANSFORMATION OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN AUGUST – SEPTEMBER 2014

Background. ***The article is devoted to the study of the Ilovaisk operation of August 2014 as a turning point in the Russian-Ukrainian war and an important factor in the transformation of the conflict from predominantly hybrid forms of warfare to the open deployment of regular units of the Armed Forces of the Russian Federation. Particular attention is paid to the relationship between the military events near Ilovaisk, the information and psychological impact of Russian propaganda narratives, and the beginning of the Minsk negotiation process. The purpose of the study is to analyze the causes and course of the Ilovaisk operation, the consequences of the direct military intervention of the Russian Federation in August 2014, and the impact of the Ilovaisk crisis on the further development of the Russian-Ukrainian war and the signing of the Minsk Protocol.***

Methods. ***The methodological basis of the study includes problem-chronological, historical-comparative, and military-historical methods. Elements of discourse analysis were used to examine the information and psychological dimension of the events. The source base includes official documents of the Ministry of Defence of Ukraine and the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, reports of international organizations, memoirs of combat participants, as well as modern Ukrainian and foreign scholarly studies. The research also employs OSINT materials and analytical investigations conducted by the international communities Bellingcat and InformNapalm concerning the participation of regular Russian military units in hostilities on the territory of Ukraine.***

Results. ***The study examines the operational situation in Eastern Ukraine during the summer of 2014, the specifics of the invasion by regular units of the Armed Forces of the Russian Federation in August 2014, the course of the Ilovaisk operation, and the encirclement of Ukrainian forces. The role of artillery strikes launched from the territory of the Russian Federation as an element of conflict escalation is analyzed, and the significance of the "Ilovaisk cauldron" narrative in Russian propaganda. The study establishes a relationship between the military crisis of August 2014 and the intensification of the negotiation process that resulted in the signing of the Minsk Protocol.***

Conclusions. ***The Ilovaisk operation became one of the key military-political and information-psychological turning points of the first stage of the Russian-Ukrainian war. The events of August 2014 demonstrated the transition of the Russian Federation to the open use of regular military forces against Ukraine and significantly influenced the transformation of the nature of the conflict. The Ilovaisk crisis had a substantial impact on public perceptions of the war, the formation of Russian propaganda narratives, and the development of diplomatic mechanisms for the temporary settlement of the conflict within the framework of the Minsk process.***

Keywords: ***Ilovaisk, Anti-Terrorist Operation, Russian-Ukrainian war, Armed Forces of the Russian Federation, Minsk Protocol, information and psychological warfare, "Ilovaisk cauldron", OSINT, collective memory.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94(477): 930.1:94(4+73):141
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.14

Артем КОШЕЛЄВ, д-р філософії з історії, асист.
ORCID ID: 0000-0002-6713-9993
e-mail: kosheliev.artem@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, Україна

АФРОЦЕНТРИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІДЕЙ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА АМЕРИКАНСЬКОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ XIX–XX СТОЛІТЬ: КОНЦЕПЦІЯ МОЛЕФІ КЕТЕ АСАНТЕ

В с т у п . ***У контексті інтенсифікації зовнішньополітичних, гуманітарних й академічних контактів України з державами Африки зростає потреба в поглибленому вивченні різних аспектів історії та культури народів цього контенту. Серед іншого існує й потреба у дослідженні та осмисленні інтелектуальної історії африканської й афроамериканської спільноти. Особливого значення набуває аналіз концепцій, що сформувалися поза межами західного інтелектуального канону та пропонують альтернативні підходи до інтерпретації історії, культури й ідей Заходу. Однією з таких концепцій є афроцентричність, розроблена американським філософом Молефі Кете Асанте, що посідає важливе місце в інтелектуальній історії другої половини XX ст.***

Метою пропонованої статті є аналіз афроцентричної інтерпретації ідей західноєвропейської та американської інтелектуальної історії XIX–XX ст. у працях М. К. Асанте. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: дослідити рівень розробленості зазначеної проблематики; охарактеризувати поняття "інтелектуальна історія"; надати визначення поняттю "афроцентричність" у розумінні М. К. Асанте; проаналізувати інтерпретацію європейських ідей з позиції афроцентричності; висунути пропозиції щодо подальших напрямків дослідження цієї проблематики.

М е т о д и . ***Методологічну та теоретичну основу дослідження формують підходи інтелектуальної історії та історії ідей, історіографічний аналіз, концептуальний аналіз, компаративний підхід, а також елементи контекстуального та критичного аналізу філософських і суспільно-політичних ідей.***

Р е з у л ь т а т и . ***Встановлено, що афроцентричність у трактуванні М. К. Асанте постає як цілісна інтелектуальна парадигма, спрямована на деконструкцію євроцентричних моделей знання. Афроцентрична інтерпретація західних інтелектуальних традицій виявляє їхню вкоріненість у європейський історичний досвід й обмеженість претензій на універсальність. Діалектичний матеріалізм, структуралізм, модернізм і постмодернізм розглядаються Асанте як концепції, що відтворюють ієрархічні уявлення про культуру й історію і не здатні адекватно осмислити африканський досвід.***

В и с н о в к и . ***Афроцентрична інтерпретація західноєвропейської та американської інтелектуальної історії XIX–XX ст., запропонована М. К. Асанте, постає як системна критика домінантних інтелектуальних режимів Заходу, зокрема діалектичного матеріалізму, структуралізму, модернізму та постмодернізму. Попри суттєві відмінності між цими підходами, афроцентричність виявляє в них спільну обмеженість, а саме вкоріненість у європейському історичному досвіді та претензію на універсальність. Це, фактично, призводить до маргіналізації або вилучення неєвропейських цивілізацій, насамперед Африки, з повноцінного історичного й інтелектуального простору. Концепція вченого має значний евристичний потенціал для розвитку історичних досліджень у сфері африканістики, інтелектуальної історії та студій ідентичності.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***афроцентричність, історія ідей, інтелектуальна історія, Молефі Кете Асанте, соціокультурна історія.***

Вступ

У січні 2022 р., уперше із часів незалежності, Міністерство закордонних справ України ухвалило трирічну стратегію розвитку відносин з державами Африки (Міністерство закордонних справ України, 2022), що є одним зі свідчень прагнення України посилити нашу суб'єктність у регіоні. У липні 2022 р. відбувся наступний крок у зміцненні української зовнішньої політики в цьому напрямку і було призначено Спеціального представника України з питань Близького Сходу та Африки (Президент України, 2022). Ці кроки підтверджують тенденцію до інтенсифікації взаємин між Україною та 54 державами африканського континенту. Тож для підвищення ефективності у налагодженні гуманітарних, політичних та економічних контактів із ними зросла і потреба у поглибленні наших знань про соціально-економічне, політичне, культурне та духовне життя держав і народів цього регіону. Наприклад, для реалізації згаданої стратегії МЗС у КНУ імені Тараса Шевченка було створено першу освітню програму магістерського рівня "Африканістика", що покликана готувати фахівців із зазначеної проблематики (Київський національний університет…, 2022). Спираючись на зазначене, можемо стверджувати, що дослідження з африканістики, зокрема й історичні, набувають і продовжуватимуть набувати дедалі більшої актуальності як у вітчизняній академічній сфері, так і з позиції реалізації зовнішньої політики України.

Пропоноване дослідження присвячено специфічному поняттю, що увійшло в західноєвропейський, американський та африканський академічний обіг під назвою "афроцентричність". Його автором і популяризатором прийнято вважати американського філософа, професора університету Темпл у Пенсильванії Молефі Кете Асанте. Цей термін, сутність якого буде розглянуто нижче, на нашу думку, є важливим для дослідження з двох позицій. По-перше, він був запроваджений у науковий категоріальний апарат й осмислений вихідцями з африканського континенту та їхніми нащадками. Ми вважаємо це важливим фактором, що має спонукати до знайомства із цією категорією, адже це допомагає поглибити наше розуміння саме африканської перспективи в оцінці минулого та теперішнього темношкірої спільноти. Одразу варто зауважити, що термін афроцентричність охоплює об'єднання усіх вихідців з африканського континенту в одну спільноту. Це одна з причин критики концепту. Однак у контексті розгляду проблематики статті ми також будемо

© Кошелєв Артем, 2026

ISSN 1728-3817

використовувати такі словосполучення, як "вихідці з Африки", "африканська спільнота", "мешканці Африки", "африканський народ" тощо, адже це передбачено самим поняттям.

По-друге, концепт "афроцентричності" є важливим складником інтелектуальної історії другої половини XX ст., навколо якого розвинувся окремий напрямок академічних досліджень, присвячених культурі і літературі африканської спільноти по всьому світу, осмисленню її колоніального минулого й постколоніального теперішнього. Ця концепція або парадигма мислення (про сприйняття афроцентричності як парадигми йтиметься нижче) стала своєрідним інтелектуальним тлом, що супроводжувало рух за громадянські права в США та антиколоніальну боротьбу в Африці. З цієї позиції пропонована стаття здійснює свій внесок у вивчення інтелектуального минулого африканської (афроамериканської) спільноти в роки руху за громадянські права, антиколоніальної боротьби та періоду після неї. Елементом цієї проблематики є афроцентричний погляд на осмислення історії взаємовідносин чорношкірого населення з Європою і США. Іншими словами, йдеться про осмислення минулого, яке сформувалося у межах концепції. Зі свого боку, одним з аспектів уявлень про минуле стало розуміння, оцінка й інтерпретація ідей, що виникли впродовж європейської та американської інтелектуальної історії. Саме осмислення з афроцентричної перспективи суспільно-політичних і філософських ідей та концептів західного світу XIX–XX ст. є головним предметом нашого дослідження.

З огляду на це ***метою*** статті є аналіз афроцентричної інтерпретації ідей європейської та американської інтелектуальної історії XIX–XX ст. В основі нашого дослідження лежать погляди апологета афроцентричного способу мислення, автора концепції Молефі Кете Асанте. Учений присвятив увагу таким ідеям європейської інтелектуальної історії, як діалектичний матеріалізм, структуралізм, модернізм і постмодернізм. Відповідно, ми маємо намір продемонструвати сутність афроцентричного підходу до оцінки цих ідей і концептів. Для досягнення мети дослідження автор реалізував такі ***завдання***: охарактеризувати рівень розробленості зазначеної проблематики; розглянути поняття *інтелектуальна історія*; надати визначення поняттю ***афроцентричність*** у розумінні М. К. Асанте; проаналізувати інтерпретацію європейських ідей з позиції афроцентричності; висунути пропозиції щодо подальших напрямків дослідження цієї проблематики.

Огляд літератури. Основу теоретичного корпусу дослідження становлять праці М. К. Асанте, у яких послідовно формується та розгортається концепція афроцентричності. У книзі "Афроцентричність: теорія соціальних змін" ("*Afrocentricity: The Theory of Social Change*") автор уперше пропонує афроцентричність як альтернативну епістемологічну рамку, спрямовану на подолання культурного й історичного "зміщення" африканців у західних наративах (Asante, 1980). Подальші праці автора, такі як "Афроцентричність" ("*Afrocentricity*") та "Афроцентрична ідея" ("*The Afrocentric Idea*") уточнюють і систематизують цей підхід, розширюючи його до рівня інтелектуальної традиції та інструмента критики євроцентризму (Asante, 1988; 1998). У книзі "Афроцентричний маніфест: до африканського ренесансу" ("*An Afrocentric Manifesto: Toward an African Renaissance*") афроцентричність постає вже як нормативний і програмний проєкт, спрямований на переосмислення модерності, ідентичності, ідей і концепцій (Asante, 2007).

Важливу групу формують праці, що розвивають, уточнюють або інституціоналізують афроцентричну парадигму. Стаття Ами Мазами "Афроцентрична парадигма: контури та визначення" ("*The Afrocentric Paradigm: Contours and Definitions*") відіграє ключову роль у концептуальному окресленні афроцентричності як наукової парадигми, визначаючи її методологічні принципи, об'єкт і межі застосування (Mazama, 2001). Редагований збірник "Молефі Кете Асанте: критичний афроцентричний збірник" ("*Molefi Kete Asante: A Critical Afrocentric Reader*") репрезентує спектр академічних інтерпретацій і критичних оцінок афроцентричності, що свідчить про її інтеграцію в західну гуманітарну дискусію (Conyers, 2003). Методологічний і міждисциплінарний контекст африканських й афроамериканських студій доповнюють праці "Методи досліджень в африканських студіях" ("*Research Methods in Africana Studies*"), "Тенденції та проблеми африканської філософії" ("*Trends and Issues in African Philosophy*") та "Критичні африканські студії: деколоніальні медитації чорної свідомості" ("*Critical Africana Studies: Decolonial Meditations of Black Consciousness*"), у яких афроцентричність розглянуто в ширшому полі африканських студій, африканської філософії та деколоніальної критики (McDougal, 2017; Ochieng'-Odhiambo, 2010; Sithole, 2016; Monteiro-Ferreira, 2010).

До окремої категорії входять дослідження, що репрезентують критичний або ревізіоністський підхід до афроцентризму та пов'язаних із ним інтелектуальних традицій. Статті "Афроцентризм переглянуто: Африка у філософії чорного націоналізму" ("*Afrocentrism Revisited: Africa in the Philosophy of Black Nationalism*") та "Розвиток афроцентричності: історичний огляд" ("*The Development of Afrocentricity: A Historical Survey*") пропонують історіографічний і філософський аналіз афроцентричності, зосереджуючись на її зв'язках із чорнонаціоналістичною думкою та еволюції поняття в академічному середовищі (Balakrishnan, 2020; Chawane, 2016). У праці "Темношкірі американці та Африка: критика пан-африканської та ідентифікаційної парадигм" ("*Black Americans and Africa: A Critique of the Pan-African and Identity Paradigms*") критично осмислено панафриканські й ідентифікаційні концепції, що дає можливість розглянути афроцентричність у ширшому контексті інтелектуальних дебатів про расу, націю та історичну суб'єктність (Adeleke, 1998). Разом ці роботи формують збалансоване теоретичне поле, у межах якого афроцентричність постає не лише як концепція, а як предмет наукової дискусії.

Методи

У дослідження застосовано методи історіографічного аналізу, концептуального аналізу, компаративного підходу, а також елементи контекстуального та критичного аналізу філософських і суспільно-політичних ідей.

Теоретична основа. Перш ніж перейти до розгляду проблематики дослідження, варто надати визначення ключовим поняттям і пояснити підходи, які ми використовуємо для її аналізу. Під терміном "інтелектуальна історія" прийнято розуміти галузь історичної науки, що вивчає історичне поширення та циркуляцію ідей (Vann, 2024). Однак предметом статті є не інтелектуальна історія як галузь дисципліни, а саме ідеї та концепти західноєвропейської й американської думки в інтерпретації афроцентричної концепції. Також варто зауважити, що інтелектуальна історія тісно перетинається з іншим напрямком історичних досліджень, який називають "історією ідей" (Vann, 2024). Однак між цими напрямками є певні відмінності. Історія ідей зосереджується насамперед на самих ідеях як автономних інтелектуальних утвореннях. У межах цього підходу увага приділяється їхньому походженню, внутрішній логіці, трансформаціям

і спадкоємності в часі. Іншими словами, ідеї розглядаються як основний об'єкт дослідження. Інтелектуальна історія, натомість, має ширшу аналітичну рамку. Вона також працює з ідеями, однак розглядає їх не ізольовано, а в тісному зв'язку із соціальним, культурним, політичним і символічним контекстами їхнього продукування та функціонування. У межах інтелектуальної історії ідеї аналізуються як частина ширших інтелектуальних практик. Важливою особливістю цього підходу є увага до уявлень і способів мислення пересічних людей, навіть їхні поширені хибні переконання (Vann, 2024).

Отже, якщо історія ідей фокусується переважно на змісті та логіці ідей як таких, то інтелектуальна історія розглядає їх як історично зумовлені феномени, вплетені в конкретні соціальні та культурні контексти. Так, інтелектуальна історія не заперечує історію ідей, а, радше, охоплює її як складову, розширюючи аналіз.

Другим важливим поняттям теоретичної рамки статті є афроцентричність. Цей термін має складний зміст і багатогранне наповнення. Як зазначалося, загальновизнаним автором концепції афроцентричності прийнято вважати М. К. Асанте. У своїй праці 1980 р. "Афроцентричність: теорія соціальних змін" (Asante, 1980), він визначив теоретичну і методологічну рамку цього поняття. У подальших своїх роботах учений і його послідовники продовжили пояснення та популяризацію афроцентричного способу мислення (Asante, 1988; 1998; 2007; Mazama, 2001).

Згідно з визначеннями, які нам пропонує М. К. Асанте, афроцентричність – це "віра у центральність африканців у постмодерній історії" (Asante, 1988, p. 6). Учений пропонує спосіб мислення, за яким саме "африканське" ставиться в центр міркувань щодо різних аспектів життя цієї спільноти. В іншій праці він зауважує: "…афроцентричність прагне знищити ментальне, фізичне, культурне й економічне зміщення африканського народу, утверджуючи африканців як центрованих, здорових людських істот у контексті африканської думки" (Asante, 2007, pp. 120–121). Однак виникає запитання: а що означає "центральність африканців" або утвердження "африканців як центрованих… людських істот"? На думку М. К. Асанте це означає відхід від "євроцентризму" або "європейськості" у способах мислення й оцінки минулого та сучасного. Наведемо розгорнену цитату автора, що розкриє сутність його розуміння "афроцентричності" щодо "євроцентричності": "…Афроцентричність входить у критику європейської гегемонії після низки спроб європейських авторів розвинути критичні методи конструювання реальності в межах самого європейського контексту. Проте Європа виявилася нездатною належним чином критикувати саму себе ззовні через обмеження расистської, гегемоністської парадигми, встановленої як великий наратив європейського народу. Саме тут афроцентричність пропонує перший глибокий аналіз соціальної та політичної ситуації, притаманної гегемонним суспільствам… Усюди, де з'являлася Європа, вона ставала руйнівником рівності та поваги до різноманітної людяності. Немає жодного місця, де Європа з'являлася б у взаєминах із неєвропейськими народами та прагнула жити в умовах взаємного миру з іншими. Усюди, де з'являлася Європа, вона прагнула панування, поразки іншого, етнічних чисток і завоювань. Усі європейські ідеології, від діалектичного матеріалізму до постмодернізму, захищають безжальну євроцентричну ідею білого тріумфалізму та гегемонії" (Asante, 2007, pp. 106–107). Професорка університету Темпл Ама Мазама, яка походить із Гваделупи і вважається однією з найвпливовіших прихильниць афроцентричності, так формулює сутність конфлікту: "Афроцентричність стверджує, що нашою головною проблемою як африканського народу є наше зазвичай несвідоме засвоєння західного світогляду й перспективи разом із притаманними їм концептуальними рамками. Перелік ідей і теорій, що увійшли в наше життя як нормальні, природні або, що ще гірше, ідеальні, є нескінченним" (Mazama, 2001, pp. 387).

З огляду на це М. К. Асанте та А. Мазама пропонують розглядати афроцентричність як парадигму мислення, крізь призму якої вони переглядають історію та культуру африканців, прагнучи відокремити від неї європейські інтелектуальні впливи. Натомість вони "розміщують африканські цінності й ідеї в центрі африканського життя" (Mazama, 2001, pp. 393). У цьому дослідженні ми не ставимо за мету розкрити всі аргументи й обґрунтування згаданих авторів на користь цієї концепції, але для нас важливо зафіксувати напрямок їхніх міркувань, щоб розуміти сутність поняття афроцентричності.

Отже, в межах пропонованого дослідження афроцентричність розглянуто не лише як сукупність ідей або ідеологічна позиція, а передусім як інтелектуальна парадигма й аналітична оптика, спрямована на деконструкцію євроцентричних інтерпретацій історії та культури й на переосмислення минулого крізь призму африканського досвіду та системи цінностей. Саме в такому значенні афроцентричність використовується в подальшому аналізі західноєвропейських й американських ідей.

Результати

Як ми вже зазначали, афроцентричність, серед іншого, передбачає перегляд популярних досягнень європейської інтелектуальної традиції як таких, що суперечать природі африканських народів. Зокрема, М. К. Асанте у праці "Афроцентричний маніфест: до африканського ренесансу" (*"An Afrocentric manifesto: Toward an African renaissance"*) (Asante, 2007) наводить розлогі міркування щодо цього. У центрі його аналізу опинилися діалектичний матеріалізм, структуралізм, модернізм і постмодернізм.

Афроцентрична критика діалектичного матеріалізму. У межах афроцентричної парадигми Асанте здійснює послідовну критику діалектичного матеріалізму, розглядаючи його не як універсальну теорію історичного розвитку, а як інтелектуальний продукт, тісно пов'язаний із конкретними історичними та цивілізаційними умовами Європи XIX ст.

Ключовим закидом афроцентричності є те, що марксистська теорія від самого початку формувалася як відповідь на внутрішні виклики європейського розвитку й не передбачала повноцінного глобального або позаєвропейського виміру. Учений прямо наголошує на обмеженості марксистського бачення, зауважуючи, що "Маркс був значною мірою євроцентричним у своїх фокусах", а його раннім формулюванням "бракувало глобального бачення" (Asante, 2007, p. 110). У цьому сенсі діалектичний матеріалізм постає не як нейтральний аналітичний інструмент, а як концепція, занурена в європейський історичний досвід.

Особливої критики з боку афроцентричності зазнає історіософський вимір діалектичного матеріалізму. Асанте вказує на методологічні проблеми марксистської традиції, зокрема на її неспроможність адекватно працювати з неєвропейськими соціальними структурами. Однією з головних вад цієї традиції вчений вважає відсутність спроби дати інфраструктурне пояснення розвитку клану як осердя соціальної структури в африканських суспільствах, що фактично унеможливлювало повноцінне залучення Африки в історичний аналіз. У цьому контексті М. К. Асанте формулює один із принципових закидів афроцентричності: діалектичний матеріалізм вибудовує

такий наратив європейської історії, в межах якого "все докапіталістичне, неєвропейське й зовнішнє щодо капіталістичної системи буквально перебуває поза історією" (Asante, 2007, p. 110). Отже, африканські суспільства постають або як передісторія Європи, або як периферійні утворення, позбавлені власної історичної суб'єктності.

Водночас афроцентрична критика діалектичного матеріалізму не зводиться до його повного заперечення. Асанте визнає його важливий внесок у розуміння ролі матеріальних умов, стверджуючи, що "ключовий внесок діалектичного матеріалізму полягає в його розумінні й поцінуванні інфраструктури, матеріальних умов суспільства" (Asante, 2007, p. 110). Проте саме абсолютизація цього принципу, на думку дослідника, стає його головним обмеженням. Афроцентричність, натомість, наполягає на необхідності розглядати суспільство як результат постійної взаємодії інфраструктури й структури, матеріальних умов і культурно-символічних чинників: "постійна взаємодія інфраструктури й структури […] є належним способом розуміння суспільства" (Asante, 2007, p. 110–111).

Звідси випливає принципова відмінність між афроцентричністю та діалектичним матеріалізмом. Якщо останній зосереджується передусім на індустріальній сфері європейського розвитку, то афроцентричність постає як відповідь на ті питання, що залишаються відкритими в межах такого підходу. При цьому Асанте спеціально наголошує, що афроцентричність не варто розглядати як просту антитезу діалектичному матеріалізму або як дзеркальну протилежність євроцентризму. Навпаки, її метою є подолання ієрархічних моделей знання та утвердження "плюралізму без ієрархії", що принципово відрізняє її як від євроцентричних, так і від догматично матеріалістичних концепцій історичного розвитку (Asante, 2007, pp. 110–111).

Афроцентричність і структуралізм. М. К. Асанте розглядає структуралізм як одну з найвпливовіших, але водночас також методологічно проблемних інтелектуальних традицій західної гуманітарної науки XX ст. На відміну від діалектичного матеріалізму, який був безпосередньо пов'язаний з аналізом індустріалізації та капіталізму, структуралізм, сформований насамперед у французькому інтелектуальному середовищі під проводом Клода Леві-Стросса, прагнув вибудувати універсальну систему аналізу соціокультурних явищ. Асанте зауважує, що "більшість того, що ми читаємо в соціальних науках Заходу XIX і XX ст., перебуває під впливом структуралізму, незалежно від того, чи йдеться про його підтримку, чи про відкидання" (Asante, 2007, p. 111).

К. Леві-Стросс визнавав, що його інтерес був зосереджений на тих "надбудовах", з якими не працював К. Маркс, а саме на психологічних структурах соціокультурних систем. У такому підході етнологія фактично перетворюється на різновид психології, що прагне виявити сталі ментальні схеми, спільні для різних культур. Однак саме ця настанова, за Асанте, несе в собі потенціал ієрархізації культур. Учений про це писав так: "…якщо припускати, що існують певні форми, у які мають "вписуватися" одні суспільства, а отже народи ("people"), то існують інші форми для інших народів, що з великою ймовірністю призведе до встановлення ієрархії форм" (Asante, 2007, p. 112). Саме в цьому він убачає одну з прихованих засад євроцентризму структуралізму.

Попри це, Асанте не заперечує, що структуралізм у деяких своїх формах порушує питання, близькі афроцентристам. Зокрема, він визнає цінність структуралістської уваги до психологічних і когнітивних вимірів культури, що залишалися поза фокусом діалектичного матеріалізму. Водночас він наголошує, що афроцентричність "не є структуралізмом" і не може бути до нього зведена, оскільки структуралізм, як і діалектичний матеріалізм, "не дає відповіді на питання, які сама євроцентрична основа й породжує" (Asante, 2007, p. 112).

Ключовим моментом афроцентричної критики структуралізму є його неспроможність до самоаналізу, особливо в питаннях раси та влади. Асанте прямо пов'язує цей брак рефлексії з нездатністю структуралістів адекватно осмислювати феномен білої расової зверхності. На його думку, структуралізм відтворює білу расову зверхність не обов'язково у відкритій, декларативній формі, а на рівні аналітичних припущень. Початок аналізу з позиції, де європейський досвід мовчазно приймається як нормативний, автоматично зараховує африканців до категорії "інших" (Asante, 2007, p. 114). Саме в цьому полягає, на його думку, структурна "біла зверхність" структуралізму.

З огляду на це афроцентричність відкидає структуралістську претензію на універсальність і вказує на її ідеологічну обмеженість. Як підсумовує Асанте, структуралісти, подібно до діалектичних матеріалістів і культурних матеріалістів, "осліплені білою расовою ідеологією, яка лише трохи витонченіша за ідеологію соціобіологів" (Asante, 2007, p. 112). Афроцентрична інтерпретація, натомість, прагне вийти за межі таких ієрархічних моделей знання, утверджуючи можливість плюралістичного й неієрархічного осмислення культур і соціальних структур.

Афроцентрична інтерпретація модернізму та постмодернізму. У трактуванні М. К. Асанте модернізм і постмодернізм постають як дві послідовні, але взаємопов'язані інтелектуальні відповіді Європи на власну історичну кризу. Модернізм був спробою відновити порядок і сенс після руйнування традиційних цінностей, спричиненого індустріалізацією та Першою світовою війною. Його віра в елітарну культуру, високе мистецтво й інтелектуальну винятковість мала на меті стабілізувати європейське суспільство, але водночас відтворювала ієрархічне бачення культури. Як зазначає Асанте, модерністське бачення ґрунтувалося на переконанні, що "мистецтво може принести стабільність, єдність і певний рівень когерентності людському суспільству за умови, що ми здатні мислити елітарну, вищоосвічену людяність" (Asante, 2007, p. 114). З позиції афроцентричності, така позиція не ставила під сумнів домінування Європи як культурного й інтелектуального центру, а отже, не могла запропонувати справді інклюзивної моделі осмислення історії й ідентичності.

Постмодернізм, на думку Асанте, є реакцією на провал модерністського проєкту, однак не його подоланням. Він радикалізує кризу, проголошуючи фрагментацію, невизначеність і відмову від "великих наративів" як нормальний стан культури. Сам учений застерігає, що "атака на великі наративи зберігає повну силу й може, якщо її хибно сприйняти, становити серйозний напад на праці африканських науковців, поетів і романістів, які прагнуть спричинити революційні зміни в суспільстві" (Asante, 2007, p. 114). Для афроцентричної перспективи ця позиція є проблематичною, оскільки вона фактично відмовляється від можливості історичного сенсу та колективного проєкту майбутнього. Асанте пов'язує таку відмову з європейським страхом перед визначеністю та відповідальністю, зауважуючи, що постмодерністська невизначеність є наслідком досвіду воєн, геноцидів і глибокої кризи колективної свідомості Заходу (Asante, 2007, p. 115).

З афроцентричної позиції, ключовою вадою і модернізму, і постмодернізму є їхня нездатність поставити питання про усунення європейської гегемонії як такої. Асанте прямо наголошує, що "ні модернізм, ні постмодернізм не

формулюють тези щодо усунення домінування європейців як європейців; обидва застрягли в західній дихотомічній модальності" (Asante, 2007, p. 115). Афроцентричність, на відміну від обох підходів, не заперечує ідентичність і не проголошує "кінець історії", а пропонує розуміти її як динамічний процес повернення, відновлення й конструювання на основі власної космології. Саме в цьому М. К. Асанте вбачає її перевагу над модернізмом і постмодернізмом. Не як чергової західної теорії, а як альтернативного інтелектуального режиму. За його твердженням, афроцентрист "…повинен заново переосмислити космологічні засади чинного інтелектуального режиму. Оскільки в головних напрямах європейської думки важко знайти інтелектуальну підтримку, то ми мусимо шукати ближче до дому, тобто звернутися до традицій, що допомогли сформувати африканську думку такою, якою вона є нині. Саме тому я прагнув у вивченні африканських цивілізацій і культури, а також у читанні низки африканських авторів, віднайти розуміння Африки, африканської культури та зв'язків з афроцентричністю. Ніщо в моїй західній освіті не підготувало мене належним чином до можливостей, закладених в африканському світі. Справді, як я показував в інших роботах, навіть африканці, підготовлені на Заході, не усвідомили повною мірою силу власних космологічних систем" (Asante, 2007, p. 115).

Дискусія і висновки

Афроцентрична інтерпретація західноєвропейської та американської інтелектуальної історії XIX–XX ст., запропонована М. К. Асанте, постає як системна критика домінантних інтелектуальних режимів Заходу, зокрема діалектичного матеріалізму, структуралізму, модернізму та постмодернізму. Попри суттєві відмінності між цими підходами, афроцентричність виявляє в них спільну обмеженість, а саме вкоріненість у європейському історичному досвіді та претензію на універсальність. Це, фактично, призводить до маргіналізації або вилучення неєвропейських цивілізацій, насамперед Африки, з повноцінного історичного й інтелектуального простору. З погляду М. К. Асанте, кожен із цих підходів або редукує африканський досвід до похідного від європейських моделей розвитку, або виявляється неспроможним осмислити проблеми раси, влади та культурної суб'єктності поза межами євроцентричної космології.

Натомість афроцентричність пропонує альтернативну інтерпретаційну рамку, що не прагне замінити одну гегемонію іншою, а спрямована на деконструкцію ієрархічних моделей знання й утвердження плюралізму без ієрархії. Виходячи з пріоритету африканського історичного досвіду та космологічних систем, афроцентричність допомагає по-новому осмислити західні інтелектуальні традиції не як універсальні зразки, а як локалізовані відповіді на конкретні цивілізаційні виклики. У цьому сенсі концепція Молефі Кете Асанте є не лише важливим напрямом африканської інтелектуальної думки, а й перспективним аналітичним інструментом для розвитку історичних досліджень, зокрема в межах української африканістики й інтелектуальної історії.

Перспективним напрямом подальших досліджень у межах порушеної проблематики є порівняння афроцентричності із суміжними інтелектуальними традиціями, такими як постколоніальні студії, Black Studies, негритюд тощо. Не менш важливим є аналіз того, як афроцентрична перспектива впливає на переосмислення конкретних історичних наративів, філософських концептів і соціальних теорій, а також її потенціал як аналітичного інструменту в дослідженнях історичної пам'яті й ідентичності.

Водночас афроцентричність як інтелектуальна парадигма залишається полем активних наукових дискусій. Серед ключових дискусійних питань є теза про можливість повного виходу за межі євроцентричної космології без ризику створення нових форм символічної або культурної ізоляції. У цьому контексті подальше теоретичне осмислення афроцентричності потребує не лише критики західних інтелектуальних традицій, а й рефлексії щодо власних методологічних обмежень, що відкриває простір для діалогу між різними моделями осмислення історії, культури та знання.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, географічний факультет. (2022). *Африканістика на географічному факультеті*. https://geo.knu.ua/novyny-uk/afrykanistyka-na-geografichnomu-fakulteti

Міністерство закордонних справ України. (2022). *Стратегія розвитку відносин України з державами Африки*. https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/strategiya-afrika-1.pdf

Президент України. (2022). *Указ Президента України № 491/2022 "Про призначення Спеціального представника України з питань Близького Сходу та Африки"*. https://www.president.gov.ua/documents/4912022-43289

Adeleke, T. (1998). Black Americans and Africa: A critique of the Pan-African and identity paradigms. *The International Journal of African Historical Studies, 31*(3), 505–536. https://www.jstor.org/stable/221474

Asante, M. K. (1980). *Afrocentricity: The theory of social change*. Amulefi Publishing Company.

Asante, M. K. (1988). *Afrocentricity*. Africa World Press.

Asante, M. K. (1998). *The Afrocentric idea*. Temple University Press.

Asante, M. K. (2007). *An Afrocentric manifesto: Toward an African renaissance*. Polity Press. Kindle edition.

Balakrishnan, S. (2020). Afrocentrism revisited: Africa in the philosophy of Black nationalism. *Souls: A Critical Journal of Black Politics, Culture, and Society, 22*(1), 71–88. https://doi.org/10.1080/10999949.2019.1711566

Chawane, M. (2016). The development of Afrocentricity: A historical survey. *Yesterday & Today*, 16, 78–99. https://doi.org/10.17159/2223-0386/2016/n16a5

Conyers, J. L., Jr. (Ed.). (2003). *Molefi Kete Asante: A critical Afrocentric reader*. Praeger.

McDougal, S. C., III. (2017). *Research methods in Africana studies*. Peter Lang.

Mazama, A. (2001). The Afrocentric paradigm: Contours and definitions. *Journal of Black Studies, 31*(4), 387–405.

Monteiro-Ferreira, A. (2010). *Afrocentricity & Westernity: A critical dialogue in search of the demise of the inhuman* (Doctoral dissertation). Temple University. https://surl.li/cnbuoj

Ochieng'-Odhiambo, F. (2010). *Trends and issues in African philosophy*. Peter Lang.

Sithole, T. (2016). *Critical Africana studies: Decolonial meditations of Black consciousness*. Lexington Books.

Vann, R. T. (2024, January 5). *Intellectual history*. *Encyclopedia Britannica*. https://www.britannica.com/topic/intellectual-history

References

Adeleke, T. (1998). Black Americans and Africa: A critique of the Pan-African and identity paradigms. *The International Journal of African Historical Studies, 31*(3), 505–536. https://www.jstor.org/stable/221474

Asante, M. K. (1980). *Afrocentricity: The theory of social change*. Amulefi Publishing Company.

Asante, M. K. (1988). *Afrocentricity*. Africa World Press.

Asante, M. K. (1998). *The Afrocentric idea*. Temple University Press.

Asante, M. K. (2007). *An Afrocentric manifesto: Toward an African renaissance*. Polity Press. Kindle edition.

Balakrishnan, S. (2020). Afrocentrism revisited: Africa in the philosophy of Black nationalism. *Souls: A Critical Journal of Black Politics, Culture, and Society, 22*(1), 71–88. https://doi.org/10.1080/10999949.2019.1711566

Chawane, M. (2016). The development of Afrocentricity: A historical survey. *Yesterday & Today*, 16, 78–99. https://doi.org/10.17159/2223-0386/2016/n16a5

Conyers, J. L., Jr. (Ed.). (2003). *Molefi Kete Asante: A critical Afrocentric reader*. Praeger.

Kyiv National Taras Shevchenko University, Faculty of Geography. (2022). *African studies at the Faculty of Geography*. https://geo.knu.ua/novyny-uk/afrykanistyka-na-geografichnomu-fakulteti [in Ukrainian].

Mazama, A. (2001). The Afrocentric paradigm: Contours and definitions. *Journal of Black Studies, 31*(4), 387–405.

McDougal, S. C., III. (2017). *Research methods in Africana studies*. Peter Lang.

Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. (2022). *Strategy for the development of Ukraine's relations with African states*. https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/strategiya-afrika-1.pdf [in Ukrainian].

Monteiro-Ferreira, A. (2010). *Afrocentricity & Westernity: A critical dialogue in search of the demise of the inhuman* (Doctoral dissertation). Temple University. https://surl.li/cnbuoj

Ochieng'-Odhiambo, F. (2010). *Trends and issues in African philosophy*. Peter Lang.

President of Ukraine. (2022). *Decree No. 491/2022 on the appointment of the Special Representative of Ukraine for the Middle East and Africa*. https://www.president.gov.ua/documents/4912022-43289 [in Ukrainian].

Sithole, T. (2016). *Critical Africana studies: Decolonial meditations of Black consciousness*. Lexington Books.

Vann, R. T. (2024, January 5). *Intellectual history. Encyclopedia Britannica*. https://www.britannica.com/topic/intellectual-history

Отримано редакцією журналу / Received: 20.01.26
Прорецензовано / Revised: 10.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Artem KOSHELIEV, PhD (Hist.), Assist.
ORCID ID: 0000-0002-6713-9993
e-mail: kosheliev.artem@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

AFROCENTRIC INTERPRETATION OF IDEAS IN WESTERN EUROPEAN AND AMERICAN INTELLECTUAL HISTORY OF THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES: THE CONCEPT OF MOLEFI KETE ASANTE

Background. ***In the context of the intensification of Ukraine's foreign policy, humanitarian, and academic engagement with African states, there is a growing need for an in-depth study of various aspects of the history and culture of the peoples of the African continent. Among these needs is the systematic examination and reinterpretation of the intellectual history of African and African American communities. Of particular importance is the analysis of concepts that emerged outside the Western intellectual canon and that offer alternative approaches to interpreting Western history, culture, and ideas. One such concept is Afrocentricity, developed by the American philosopher Molefi Kete Asante, which occupies a significant place in the intellectual history of the second half of the twentieth century.***

The aim of this article is to analyze the Afrocentric interpretation of ideas from Western European and American intellectual history of the nineteenth and twentieth centuries as articulated in the works of Molefi Kete Asante. To achieve this aim, the study pursues the following objectives: to assess the degree to which this problem has been developed in scholarship; to define the concept of "intellectual history"; to clarify the meaning of "Afrocentricity" as understood by Asante; to analyze the interpretation of European ideas from an Afrocentric perspective; and to propose directions for further research on this topic.

Methods. ***The methodological and theoretical framework of the study is based on approaches drawn from intellectual history and the history of ideas. The research employs historiographical analysis, conceptual analysis, a comparative approach, as well as elements of contextual and critical analysis of philosophical and socio-political ideas.***

Results. ***The study demonstrates that Afrocentricity, as conceptualized by Molefi Kete Asante, constitutes a coherent intellectual paradigm aimed at the deconstruction of Eurocentric models of knowledge. The Afrocentric interpretation of Western intellectual traditions reveals their deep rootedness in European historical experience and the limitations of their claims to universality. Dialectical materialism, structuralism, modernism, and postmodernism are interpreted by Asante as conceptual frameworks that reproduce hierarchical conceptions of culture and history and that are incapable of adequately accounting for African experience.***

Conclusions. ***The Afrocentric interpretation of Western European and American intellectual history of the nineteenth and twentieth centuries proposed by Molefi Kete Asante emerges as a systematic critique of dominant Western intellectual regimes, including dialectical materialism, structuralism, modernism, and postmodernism. Despite significant differences among these approaches, Afrocentricity identifies a shared limitation: their rootedness in European historical experience and their universalist pretensions. This, in effect, leads to the marginalization or exclusion of non-European civilizations-above all Africa-from full participation in historical and intellectual discourse. Molefi Kete Asante's concept possesses considerable heuristic potential for the development of historical research in the fields of African studies, intellectual history, and identity studies.***

Keywords: ***Afrocentricity, history of ideas, intellectual history, Molefi Kete Asante, sociocultural history.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94(477.87)"1968/1970":351.746.1:654.19
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.15

Тимур ЛАВРЕНЧУК, магістр
ORCID ID: 0009-0005-5564-8001
e-mail: tymur.lavrenchuk@gmail.com
Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна

Андрій РУККАС, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0003-2086-3463
e-mail: rukkas@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КДБ І ПЕРЛЮСТРАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ЛИСТУВАННЯ В УРСР: СПРАВА РОМАНА ГРИНЯ

В с т у п . ***Присвячено механізмам контролю міжнародної комунікації в УРСР після Празької весни 1968 р. На відміну від попередніх досліджень, що зосереджувалися на українському дисидентстві та публічних формах протесту, у роботі простежено, як радянські органи контролювали й переслідували приватне міжнародне листування саме в прикордонному регіоні на матеріалі справи Романа Гриня (Закарпаття, 1968–1970). Це надає можливість показати, як приватна кореспонденція ставала об'єктом політичного контролю.***

М е т о д и . ***Дослідження поєднує мікроісторичний підхід (К. Гінзбург, Дж. Леві) із принципом "reading against the grain" (укр. "читання проти тексту") (А. Столер, К. Ватулеску, К. Вердері). Емпіричною основою є кримінальна справа Романа Гриня з Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Ужгороді (спр. С-5801, т. 1–2), доповнена документами фонду 16 КДБ УРСР. Залучено матеріали англо-, чесько- й україномовних досліджень про роботу радянських спецслужб.***

Р е з у л ь т а т и . ***Реконструйовано повний ланцюг перлюстрації – від митниці й пошти до відділу "В" КДБ, експертиз, прокуратури та закритого суду. Архівні матеріали демонструють, що після 1968 р. радянська система посилила вже наявні механізми нагляду без створення нових. У центрі кримінального переслідування опинився реконструйований слідством "намір" автора, а зміст окремого листа самостійної ролі не відігравав.***

В и с н о в к и . ***Справа Романа Гриня відображає системний характер контролю міжнародної комунікації в пізньорадянській УРСР. Перлюстрація була частиною політичного апарату. Прикордонне Закарпаття становило особливу зону оперативної уваги КДБ. Радянська система криміналізувала приватні форми транснаціональної комунікації через систему експертиз і слідчих доказів, що формально маскували політичне переслідування під процедурно-правове.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***КДБ УРСР, перлюстрація, Празька весна, Закарпаття, мікроісторія, радянський нагляд, ст. 62 КК УРСР.***

Вступ

Празьку весну 1968 р. дедалі частіше розглядають в історіографії як транснаціональний політичний процес, що залишив відбиток в усьому соціалістичному таборі. Дослідження К. Вільямса (Williams, 1997), Я. Навраціла (Navrátil, 1998), а згодом збірка Г. Бішофа, С. Карнера й П. Руґґентгалера (Bischof, Karner, & Ruggenthaler, 2010) визначили серпневу інтервенцію як крапку, що структурувала довгу хвилю змін у східноєвропейських суспільствах. Реакції в радянських західних республіках на ці події становлять окрему лінію досліджень. Її представлено в працях А. Вайнера про "радянський західний фронтир" (Weiner, 2006a, 2006b, 2010), О. Бажана про настрої населення УРСР (Бажан, 2008), Р. Мокрика про український контекст 1968 р. (Мокрик, 2018) та Л. Веселого про український вимір Празької весни через документи Комітету державної безпеки (КДБ) УРСР (Veselý, 2019).

Проте український вимір реакцій на події 1968 року досліджений нерівномірно. Переважна частина наявних публікацій сфокусована на дисидентстві, актах публічного протесту й окремих символічних постатях – Василі Макусі, Зоряні Попадюку, авторах "листа 139" (Касьянов, 1995). Окремі регіональні аспекти, зокрема закарпатський, опрацьовано у спеціалізованих регіональних дослідженнях (Міщанин, 2023). Систематизований огляд реакцій громадян УРСР на події Празької весни за документами фонду 16 ГДА СБУ презентовано в раніше опублікованій роботі (Лавренчук, & Руккас, 2025), де простежено регіональні відмінності суспільних настроїв і рівень розбіжності офіційної пропаганди з реальними оцінками населення. Пропонована стаття продовжує цю лінію аналізу, зосереджуючись на одному мікроісторичному кейсі, – справі Романа Гриня – і реконструює інфраструктуру перлюстрації, через яку приватний лист перетворювався на політичний злочин. Менше уваги в дотеперішній історіографії приділено тому, як саме КДБ контролював міжнародне листування, перлюстрації як окремій оперативній практиці, кримінальним справам щодо анонімного транснаціонального листування. Ця прогалина особливо помітна в контексті прикордонних регіонів, де інформаційна проникність радянських кордонів була найвищою.

Дослідження зосереджується на тому, як після Празької весни в УРСР функціонувала система контролю міжнародної кореспонденції. Воно простежує, як приватний лист ставав об'єктом політичного нагляду та кримінального переслідування, а також яку роль у цьому відігравали прикордонні території. У полі зору перебувають як сам автор листів, так й інституції, що перетворювали приватну кореспонденцію на кримінальну справу: пошта, митниця, КДБ, експертні установи, прокуратура й суд. Через справу Романа Гриня добре видно, як ці інституції взаємодіяли на практиці в прикордонному Закарпатті 1968–1970 рр.

Стаття спирається на дослідження радянського нагляду як повсякденної інституційної практики. Концепція "профілактики" в розробленні Е. Кона (Cohn, 2017) і Ю. Фалкова (Falkov, 2024) виявила, як після 1959 р. КДБ розвинув альтернативний кримінальному переслідуванню механізм впливу на "нелояльних" громадян. Нещодавнє дослідження Є. Назруллаєвої та М. Гаррісона на матеріалі литовських даних проаналізувало, як саме формувалися

© Лавренчук Тимур, Руккас Андрій, 2026

ISSN 1728-3817

критерії відбору "об'єктів" для профілактики на пізніх етапах радянської історії (Nazrullaeva, & Harrison, 2025). Праці А. Вайнера про прикордонний нагляд (Weiner, 2006a; 2006b) дають розуміння, що радянські західні республіки сприймалися центром як зона підвищеного ризику після криз 1956 і 1968 рр. Ширший контекст функціонування пізньорадянського репресивного апарату надають дослідження К. Ендрю та В. Мітрохін (Andrew, & Mitrokhin, 1999) і Б. Натанса (Nathans, 2024). Для аналізу самої перлюстрації принциповою є стаття В. Ізмозіка про радянську практику "поштового контролю" (Izmozik, 1996), а також документальний проєкт "Trapped in Archives of Repression" Альбертського університету, що містить переклади інструкцій НКВД / МДБ / КДБ щодо перлюстрації (Kule Folklore Centre…, n. d.). Ширший порівняльний контекст функціонування радянського нагляду в системі європейських військово-цензурних режимів окреслено в статті П. Голквіста (Holquist, 1997). Ці праці демонструють, що перлюстрація в СРСР спиралася на тривалу інституційну традицію – від "чорних кабінетів" Російської імперії до відділу "В" пізньорадянського КДБ.

Робота реконструює, як у пізньорадянській УРСР працювала система перлюстрації міжнародного листування і як приватна політична комунікація ставала предметом кримінального переслідування. Основним кейсом є справа Романа Гриня. Дослідницькі завдання сформульовано так:

- проаналізувати реакції населення Закарпаття на події 1968 р. в контексті оперативної роботи КДБ;
- реконструювати функціонування системи контролю міжнародної кореспонденції в УРСР;
- дослідити взаємодію митниці, пошти, КДБ, експертних установ і прокуратури;
- простежити, як були побудовані анонімні листи Гриня та зворотну мову слідства;
- показати, як приватне листування ставало об'єктом політичного контролю.

Структуру побудовано за моделлю IMRAD. Перший розділ окреслює методологічну рамку та джерельну базу. Другий реконструює суспільний контекст реакції на Празьку весну в УРСР і Закарпатті. Третій детально аналізує справу Гриня як ланцюг перлюстрації, експертизи та кримінального переслідування. У висновках узагальнено інтерпретативні тези.

Методи

Методологічна рамка дослідження ґрунтується на трьох взаємопов'язаних ***підходах*****,** як-от:

- *мікроісторичний підхід***.** Дослідження виходить з аналітичних настанов К. Гінзбурга про "парадигму слідів" (Ginzburg, 1993) і Дж. Леві про звуження масштабу як спосіб виявлення макроструктур (Levi, 1991; Magnússon, & Szijártó, 2013). Класичним прикладом такого підходу залишається робота Гінзбурга про процес інквізиції над фріульським мірошником XVI ст. Меноккіо (Ginzburg, 1980), де через одну судову справу реконструйовано взаємодію між народною та вченою культурами. Справа Гриня показує, як саме на локальному рівні працювала пізньорадянська репресивна система. Така стратегія допомагає побачити взаємодію інституцій (митниця, пошта, КДБ, експертні центри, прокуратура, суд) у їхній повсякденній роботі, не реконструйованій з директивних документів центру, а виявленій безпосередньо в локальному оперативно-слідчому матеріалі;
- *принцип "reading against the grain".* Дослідження спирається на підхід до репресивного архіву в роботах А. Столер про колоніальний архів (Stoler, 2009), К. Ватулеску про "police aesthetics" радянської й румунської таємної поліції (Vatulescu, 2010) та К. Вердері про етнографію архіву Секурітате (Verdery, 2014). Джерела цієї справи створені самою репресивною системою. Вони добре ілюструють, як КДБ бачив і кваліфікував ситуацію, але значно слабше допомагають відтворити мотивацію самого фігуранта. З огляду на це документи аналізуються не лише за їхнім прямим змістом, а й за категоріями, які вони використовують: "антирадянський", "наклепницький", "неправильний", "ворожий". Саме ця чекістська мова становить один із головних предметів аналізу статті;
- *мова слідства й експертиз.* Мова, якою КДБ описував справу, – від "активного вивчення" в інформзведеннях до "з метою підриву Радянської влади" у вироку – слугувала інструментом перекодування приватної комунікації в кримінальне діяння. Окремий аналітичний акцент зроблено на тому, як риторика підсудного (солідарне "ми", апеляція до "братів-чехів", звертання до закордонної редакції) перетинається з риторикою слідства (індивідуалізація автора, реконструкція "направленого наміру", дискредитація через біографію).

Джерельна база дослідження складається з трьох взаємодоповнювальних блоків:

- Основу дослідження формують документи кримінальної справи Романа Гриня з ГДА СБУ в Ужгороді, спр. С-5801, т. 1 і т. 2. До них належать: постанови про порушення кримінальної справи й обрання запобіжного заходу, акти митного огляду та вилучення вкладень, супровідні листи, оригінали анонімних листів, висновки чотирьох криміналістичних експертиз (почеркознавчої, хімічної, технічної, біологічної), акт стаціонарної судово-психіатричної експертизи, висновок лінгвістичної експертизи Ужгородського державного університету, обвинувальний висновок та вирок Закарпатського обласного суду від 23 березня 1970 р., висновок прокуратури Закарпатської області 1991 р. про реабілітацію.
- Важливим доповненням стали опубліковані на сайті Електронного архіву українського визвольного руху документи фонду 16 ГДА СБУ (спр. 970–976) про реакцію населення на події в Чехословаччині, передусім інформаційні повідомлення до ЦК КПУ за період березень-серпень 1968 р. (Електронний архів українського визвольного руху, б. д.).
- Також залучено фахову літературу з історії радянського нагляду, перлюстрації та мікроісторії.

Результати

Для радянських спецслужб Закарпаття було особливо чутливим регіоном. Після приєднання до СРСР у 1945 р. область межувала із Чехословаччиною й Угорщиною та зберігала густу мережу транскордонних контактів. Місцеве населення мало доступ до угорського й чехословацького радіомовлення, а через Чоп й Ужгород щодня проходили значні обсяги міжнародної кореспонденції (Weiner, 2010).

КДБ УРСР фіксував ці обставини в своїх документах. В інформаційному повідомленні від 16 квітня 1968 р., присвяченому вивченню реакції населення Закарпатської обл. на події в ЧССР, прямо зазначено: "*население области более осведомлено о событиях в ЧССР, чем население других областей Украины*"[1] (Доклады, представления…, 1968а, арк. 116). Отже, КДБ вважав регіон особливо "вразливим" до зовнішньої інформації.

Документ містить виразний спектр висловлювань: від цілковитої підтримки офіційної радянської лінії до симпатії

[1] Тут і далі цитування матеріалів справи подано мовою оригіналу.

чехословацьких реформ. Учитель Н. Бубряк із Мукачева формулював своє розуміння подій так: "*Молодежь в Чехословакии и Польше созревает, начинает мыслить и понимать, что такое коммунизм и к чему он приведет*" (Доклады, представления…, 1968a, арк. 120). Інженер Сорокін уже навесні 1968 р. прогнозував: "*Наши введут туда войска и вновь все там задушат*" (Доклады, представления…, 1968a, арк. 120).

Із травня 1968 р. тональність інформзведень починає змінюватися. У повідомленні від 20 травня 1968 р. з'являються тривожні очікування радянського втручання. Учитель музики Орест Букайло характеризував можливу інтервенцію як "*грубейшую политическую ошибку*" (Доклады, представления…, 1968b, арк. 199). Уже за чотири місяці до серпневої інтервенції в локальному дискурсі існувала рамка, у якій майбутні дії Москви могли бути названі окупацією, замість офіційної "братньої допомоги".

Після часткової мобілізації наприкінці липня 1968 р. тональність зведень знову зміщується. У документі від 29 липня 1968 р. фіксуються розмови про події "*страшнее, чем в 1956 г. в Венгрии*" (Доклады, представления…, 1968c, арк. 274), панічні закупи "*особенно соли, спичек, мыла, сахара, крупы*" (Доклады, представления…, 1968c, арк. 274), випадки відмови від призову й готовність "*уйти в лес*" (Доклады, представления…, 1968c, арк. 276). Чехословацька криза перестала бути зовнішньополітичним сюжетом і ввійшла в повсякденне життя населення прикордонного регіону.

Після 21 серпня 1968 р. реакція в УРСР, за даними самого КДБ, стала ще більш неоднорідною. Інформаційне повідомлення за 23 серпня 1968 р. реєструвало і репліку робітника Орлика з Чорткова: "*Наши не имеют права вмешиваться в дела Чехословакии*" (Доклады, представления…, 1968d, арк. 7), і висловлювання інспектора Рєпіна про порівнянність радянських і американських дій: "*Ввод войск в ЧССР – это вмешательство во внутренние дела данной страны. Американцев мы называем агрессорами, а сами по существу являемся ими*" (Доклады, представления…, 1968d, арк. 24). О. Бажан зазначає, що лише за період з 21 серпня до 7 вересня 1968 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР зафіксував 1182 випадки негативного реагування жителів республіки на події у ЧССР; висловлювання проти введення військ і невтручання у справи Чехословаччини становили 25,8 % критичних суджень (Бажан, 2008). Детальний регіональний аналіз цього спектра висловлювань із зіставленням реакцій у Закарпатті, західних, центральних і східних областях УРСР подано в (Лавренчук, & Руккас, 2025).

Цей контекст є необхідною рамкою для аналізу архівної кримінальної справи Гриня, листи якого були перехоплені в момент, коли оперативний контроль у прикордонному Закарпатті вже став звичною практикою для КДБ. Архівні матеріали справи дають підстави припустити, що після серпня 1968 р. оперативна логіка КДБ передбачала перехід від суто моніторингового режиму до показових кримінальних справ. Саме в цьому контексті варто розглядати справу Гриня. Це повертає до тези Вайнера про функціонування "радянського західного фронтира" як зони, де московський центр свідомо посилював наглядові практики після кожної кризи в Центральній Європі (Weiner, 2006a; 2006b).

У радянській системі контролю міжнародної кореспонденції перлюстрація мала тривалу історію. Як дослідив В. Ізмозік, практика "чорних кабінетів" Російської імперії перейшла до ВЧК – ОДПУ, де перехоплена приватна кореспонденція стала самостійним каналом політичної інформації (Izmozik, 1996). У ширшій порівняльній перспективі П. Голквіст стверджував, що радянські практики нагляду необхідно розглядати в сукупності з військово-цензурними режимами доби Першої світової війни в Європі (Holquist, 1997). Нормативну інфраструктуру наступної, пізньорадянської фази "поштового контролю" документує проєкт "Trapped in Archives of Repression" Альбертського університету, де оприлюднено інструкції НКВД / МДБ / КДБ за 1940–1990 рр. (Kule Folklore Centre…, n. d.). Інституційне закріплення перлюстрації в системі КДБ відбулося в кінці 1950-х рр.: наказ голови КДБ при Раді Міністрів СРСР № 00480 від 1 грудня 1959 р. регламентував негласний контроль міжнародної та внутрішньої поштово-телеграфної кореспонденції, чітко формалізувавши перлюстрацію як окрему оперативно-технічну компетенцію служби (Kule Folklore Centre…, n. d.).

Локально це означало, що Ужгородський митний пост і Ужгородський поштамт працювали як інтегровані ланки нагляду. Аналіз матеріалів справи Гриня показує, що саме ця ланка стала першою репресивною інстанцією, з якою стикнулися його листи.

Перший зафіксований епізод датовано 30 липня 1968 р. Згідно з актом, складеним начальником Ужгородського митного посту В. С. Полянським і начальником Ужгородського поштамту В. Д. Митрофановим, "*на основании статьи 62 Международной конвенции и статьи 432 почтовых правил вскрыли загрязненное авиаписьмо, поступившее на Ужгородский почтамт 10 июля 1968 года*" (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 20–21). Лист було адресовано до США, в редакцію журналу "Америка ілюструє" Рут Адамс, із адресою відправника "*СССР, Закарпатская обл., гор. Ужгород, А. Н.*". В акті зафіксовано: "*Учитывая, что по своему содержанию письмо носит клеветнический характер на советский строй и на основании статьи 416 почтовых правил, пересылке за границу не подлежит*" (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 20–21).

Цей фрагмент має ключове значення для розуміння роботи перлюстрації. Політичну кваліфікацію листа здійснюють службовці митниці й пошти безпосередньо під час відкриття конверта без участі слідчих КДБ чи прокурорів. Формально це обґрунтовується нормами міжнародної конвенції та поштових правил, політичний контроль маскується під звичайну адміністративну процедуру. Після цього лист одразу передається до КДБ: "*Препровождаю одно международное письмо клеветнического характера и акт об изъятии его с вложением на Ваше усмотрение*" (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 19).

Другий акт, від 23 серпня 1968 р., наступного дня після початку інтервенції, описує перлюстрацію двох листів до "*Radio Praha*". Один містив три аркуші з гаслами "*Мы с вами, братья-чехи*" і підписами "*Трудящиеся Закарпатья*"; другий – два аркуші з листом від імені "Эксперта Д." (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 6–7). Підставою для розкриття є підозра в "*наличии товарных вложений*". Реальною ж підставою, як видно з тексту акта, була висока чутливість до направлення кореспонденції в момент чехословацької кризи: всі листи, що йшли через Чопську митницю до ЧССР після 21 серпня, потрапляли під посилений огляд.

Митно-поштова перлюстрація відігравала чітко окреслену функцію. Вона була першою точкою фільтрації, де відбувалося політичне маркування. Сам акт перлюстрації фіксує мовою рутинної бюрократії перехід приватного листа з домену комунікації в домен державної безпеки. З моменту складання акта лист стає речовим доказом у кримінальній справі, навіть якщо такої справи ще не існує.

ISSN 1728-3817

Формально кримінальну справу було порушено не у зв'язку з листами до Праги чи США, які вже понад рік перебували в розпорядженні КДБ а через зовсім інший епізод – підробку документа прокуратури.

У липні 1969 р. Гринь надіслав мешканці с. Чертеж Ніні Прищепі листа погрозливого характеру від імені прокурора Ужгородського р-ну з підробленим штампом прокуратури та підписом прокурора С. Масяка (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 164–165). Згідно з матеріалами справи, цей акт був мотивований приватним конфліктом, пов'язаним із виселенням родини Гриня зі службової квартири туберкульозного санаторію в с. Чертеж, де до 1967 р. головним лікарем працював батько фігуранта.

23 липня 1969 р. прокурор Ужгородського району С. Масяк виніс постанову про порушення кримінальної справи. Документ містить формулювання: "*ознакомившись с материалами, поступившими от УКГБ по Закарпатской области, касающиеся подделки документов прокуратуры Ужгородского района, а также из этих материалов усматривается написание гражданином ГРИНЬ Романом Дмитриевичем анонимных писем, порочащих советский государственный и общественный строй*" (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 2). Справу порушено за ознаками ст. 194 ч. 1 і 187¹ КК УРСР.

На цьому етапі кваліфікація справи показова. Анонімні листи в момент порушення провадження стоять на периферії. У формулюванні постанови лідером є "підробка документів", а політичний епізод іде супутнім сюжетом. Сама політична стаття обрана теж не максимальна: 187¹ КК УРСР (Кримінальний кодекс Української РСР, 1960), введена 1966 р., передбачала до трьох років позбавлення волі. На відміну від ст. 62 (Кримінальний кодекс Української РСР, 1960) з її санкцією від шести місяців до семи років і складом "антирадянської агітації і пропаганди", стаття 187¹ дозволяла переслідувати "низові" вияви політичної комунікації без необхідності доводити мету підриву радянської влади. У серпні 1969 р. прокуратура заходить у справу саме із цією, "економнішою" кваліфікацією.

Підробка штампа стала тригером переходу від оперативної розробки до кримінального провадження. Доказова база за анонімними листами існувала із серпня 1968 р., проте окремо ці листи не давали слідству ідентифікації автора. Епізод із Прищепою, де авторство встановлювалі безпосередньо й однозначно, дав КДБ і прокуратурі точку прив'язки. Виявивши Гриня як автора одного тексту, слідство отримало можливість через серію криміналістичних експертиз поширити це авторство на весь масив анонімних листів за останні півтора року.

18 липня 1969 р. начальник УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській обл. підполковник О. Жабченко направив прокурору Ужгородського району С. Масяку пакет матеріалів, у якому ключове місце займали саме анонімні листи. Серед них – обидва листи до "Radio Praha", лист до "Закарпатської правди" від імені В. Довбенка, лист до журналу "Перець", два листи до ЦК КПРС, лист до Генеральної прокуратури СРСР, а також "*Рукописи ГРИНЬ Романа Дмитриевича, 1946 г. р., проживающего в с. Чертеж Ужгородского р-на, который является исполнителем выше перечисленных документов*" (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 4). До пакету також було долучено "*Справку по исследованию документов № 136 от 21 мая 1969 г. КГБ при СМ УССР*" та "*Справку по экспертизе № 32 от 17.VII-69 г. УКГБ при СМ УССР по Львовской области*" (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 4). Тобто попередні почеркознавчі дослідження проводили ще до формального порушення справи, поза процесуальними межами.

12 вересня 1969 р. Гриня заарештовано (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 95). Постанова про взяття під варту містить підставу: "*в 1968–1969 г.г. писал в разные инстанции анонимные письма клеветнического содержания, порочащие советский государственный строй, отдельных граждан, а также в 1969 г. подделал документ прокуратуры Ужгородского района и подпись прокурора Ужгородского района*" (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 95).

На етапі криміналістичних експертиз приватний лист перетворюється з мовного акта на матеріальний речовий доказ через серію наукових процедур.

Почеркознавча експертиза. Перші почеркознавчі дослідження проводили ще до порушення кримінальної справи: довідка № 16 ОТО УКДБ по Львівській обл. від 22 квітня 1969 р. (експерт Хмелев) і довідка № 136 5-го відділу УКДБ по Закарпатській обл. від 21 травня 1969 р. (експерт Н. Мусієнко). Довідка вже містила категоричний висновок: "*все анонимные письма, описанные в данной справке, исполнены ГРИНЬ Романом Дмитриевичем*" (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 1–4).

19 серпня 1969 р. Київський науково-дослідний інститут судової експертизи (КНДІСЕ) видав підсумкове заключення № 44 сэ, підготовлене старшими науковими співробітниками З. Ковальчук і С. Ципенюк (стаж експертної роботи відповідно 16 і 19 років). Аналізу підлягали 11 анонімних листів і 9 конвертів, для порівняння надано 52 листи зразків почерку Гриня – від автобіографій і шкільних робіт до записів латинським алфавітом й експериментальних зразків (зокрема, виконаних лівою рукою). Висновок експертів був категоричним: усі тексти анонімних листів й адреси на конвертах виконані Гринем (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 33–36).

Почеркознавча експертиза не обмежується ідентифікацією окремого тексту. Вона ретроспективно пов'язує в єдиний корпус усі тексти, що потрапили в розпорядження КДБ за півтора року, перетворюючи їх на скоординовану діяльність одного автора. Експертиза робить те, що неможливо за матеріалами окремого листа: формує узгоджений "корпус злочину".

Хімічна і технічна експертизи. Висновок № 45 сэ КНДІСЕ від 18 вересня 1969 р., підготовлений кандидатом технічних наук М. Зюскіним (35 років експертної роботи), стосувався порівняння кольорових олівців, вилучених під час обшуку у Гриня (13 шт у коробці московської фабрики "Сакко і Ванцетті"), з барвниками, якими виконано листи до "Radio Praha". Експерт встановив, що частина текстів виконана олівцями, "*одинаковыми с теми, которые обнаружены у Гриня*"; інші – олівцями, "*отличающимися от тех, которые обнаружены у Гриня*" (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 41–45). Іншими словами, хімічна експертиза не давала однозначної ідентифікації, проте слідство використало її як підтверджувальний доказ у комплексі з почеркознавчою.

Окрема технічна експертиза (Висновок № 46 сэ від 27 серпня 1969 р., експерт В. Бергер) встановила, що штамп прокуратури Ужгородського р-ну та підпис прокурора в листі до Прищепи виконані "*путем рисовки напросвет с подлинного оттиска*", найімовірніше, з відповіді прокурора матері Гриня на її скаргу (Уголовное дело № 114…, арк. 50–51).

Лінгвістична експертиза. Експертизу проведено 15–21 січня 1970 р. двома доцентами Ужгородського державного університету М. Симуліком (кафедра російської мови) та П. Чучкою (кафедра української мови), обидва були кандидатами філологічних наук. Об'єктом дослідження стали 14 текстів, включно з листами до

Праги, США, "Закарпатської правди", ЦК КПРС, Генеральної прокуратури, Закарпатського обкому КПУ та редакції журналу "Перець".

Експерти структурували матеріал у чотири групи: підписані власним іменем листи Гриня; анонімні листи із санаторної тематики; листи на "гагарінську" тематику (про смерть Юрія Гагаріна); й окремо – лист до "Radio Praha" від імені "начальника комитета по поддержке освободительного движения в Чехословакии". Лінгвістичний аналіз виявив систематичні "українізми": "*чесных*" замість "честных", "*територия*" замість "территория", "*комиссия*" з одним "с", "*ходить по квартирах*" (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 60–66). На основі цих особливостей експерти зробили висновок: усі тексти виконано "*лицом не старше 30 лет, украинцем по национальности, имеющим образование не ниже среднего*" (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 60–66).

Лінгвістична експертиза виконує функцію, що виходить далеко за межі ідентифікації окремого автора. Вона зводить до єдиного корпусу різні за жанром, адресатом і змістом тексти – від побутових скарг до політичних звернень. Українізми, синтаксичні особливості та повторювані звороти стають доказом спільного автора, а також спільного політичного "наміру". К. Ватулеску описала подібний механізм у книзі "Police Aesthetics": експертний текст у радянському слідстві набуває рис цілісного наративу, у якому ідентифікація автора одночасно встановлює його політичний профіль (Vatulescu, 2010).

Судово-психіатрична експертиза. Із 3 листопада до 5 листопада 1969 р. Гринь перебував у Львівській обласній психіатричній лікарні на стаціонарній експертизі. Акт від 5 листопада 1969 р. (експертна комісія у складі О. Матвійчука, М. Тростяної, Є. Л. Касьяновича) містив висновок: "*ГРИНЬ Роман Дмитриевич психическим заболеванием не страдает. Является психопатической личностью. Имеющаяся у него патология характера не настолько выражена, чтобы он не мог отдавать отчет в своих действиях и руководить ими, поэтому его следует считать ВМЕНЯЕМЫМ*" (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 288–290).

Психіатрична експертиза становить останній фільтр доказової системи. Її функцією є унеможливлення неосудності, а також, як зауважив Б. Натанс (Nathans, 2024), надання слідству другого варіанта кваліфікації: якщо політичну солідарність неможливо назвати свідомим злочином, її можна оголосити симптомом психопатичної особистості. У випадку Гриня використано перший варіант; присутність другого як технічної альтернативи відображає гнучкість пізньорадянського репресивного апарату.

Біологічна експертиза (акт від лютого 1970 р. Закарпатського обласного бюро судово-медичної експертизи) була ще однією спробою накопичити докази через дослідження слідів слини на марках і клапанах конвертів. Результат був негативним: "*В объектах №№ 1–9, 11–16, т. е. на марках и клапанах конвертов слюна не обнаружена*" (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 82–85). Те, що навіть негативний результат залишався в матеріалах справи й не послаблював загального обвинувачення, додатково демонструє накопичувальну, а не перевірочну логіку доказової побудови. У слідчому процесі у справі Гриня експертизи додавалися, але не оскаржували одна одну.

27 листопада 1969 р. прокурор Закарпатської обл. М. Гаврилик передав справу до УКДБ по Закарпатській обл. для подальшого розслідування, оскільки "*в действиях обвиняемого усматриваются признаки преступлений, предусмотренных ст. ст. 62 ч. I и 65 УК УССР*" (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 114–115). 1 грудня 1969 р. старший слідчий УКДБ капітан Білоцерковець прийняв справу до свого провадження (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 116).

12 січня 1970 р. Білоцерковець виніс постанову про доповнення обвинувачення. Лист від 10 липня 1968 р. до "Radio Praha" від імені "начальника комитета по поддержке освободительного движения в Чехословакии" було перекваліфіковано як злочин, передбачений "*ст. 62 ч. I и ст. ст. 17 ч. 2 и 65 УК УССР*" (Уголовное дело № 114…, 1969a, арк. 146–147). Стаття 65 КК УРСР ("Участие в антисоветской организации") була застосована до тексту, в якому, як зазначив сам слідчий, фігурував лише вигаданий "комитет". Фактично, риторична фікція в листі була перекодована в кримінально-правову категорію співучасті в неіснуючій організації.

12 лютого 1970 р. прокурор Закарпатської обл. видав уточнення, згідно з яким усі чотири анонімні політичні листи зводилися під єдину кваліфікацію за ст. 62 ч. 1 КК УРСР, оскільки вони мали "*аналогичное содержание, способ действий и направленность умысла*" (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 153–154). 24 лютого 1970 р. Білоцерковець виніс остаточну постанову про притягнення Гриня як обвинуваченого за ст. 62 ч. 1 і 194 ч. 1 КК УРСР (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 155–156).

Послідовна перекваліфікація демонструє особливість пізньорадянського репресивного механізму. Кримінально-правова формула підлаштовувалася під оперативно-політичну потребу: спочатку – ст. 187¹ як "технічний" вхід у справу через підробку штампа; потім – ст. 62 ч. 1 + 17 ч. 2 + 65 як спроба максимально розширити склад злочину; нарешті – ст. 62 ч. 1 як політична кваліфікація з відкиданням найбільш проблемних елементів (вигаданого "комітету"). Юридична оболонка справи трансформувалася, її центральний політичний зміст залишався незмінним: справа існувала тому, що існували листи, які називали серпневу інтервенцію насильницькою.

Обвинувальний висновок, складений 27 лютого 1970 р., демонструє особливість слідчої риторики: політичне обвинувачення підкріплюється експертизами й біографічним матеріалом. Текст відкривається фрагментом, що не має юридичного значення, але має наративну функцію: "*Обвиняемый ГРИНЬ происходит из семьи служащих. Его отец по своему социальному происхождению является сыном священника и ранее, будучи главврачом облтубсанатория в селе Чертеж Ужгородского района, проявлял недовольство советской действительностью, восхвалял условия жизни в капиталистических странах. Мать обвиняемого происходит из кулаков. Дядя обвиняемого ГРИНЬ Теодор Иванович в период Великой Отечественной войны изменил Родине и в 1942 году добровольно поступил на службу в немецко-фашистскую дивизию «СС-Галичина»*" (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 164–169).

Цей біографічний контекст не входить до складу злочину. Він не доводить ані того, що Гринь є автором листів, ані того, що ці листи мали антирадянську мету. Функціонально він створює простір соціально-політичної підозрюваності, в якому будь-яке діяння фігуранта стає інтерпретативно очікуваним. К. Вердері описала подібну техніку в архівах Секурітате: дискредитація через родинні зв'язки, релігійне вірування, соціальне минуле батьків (Verdery, 2014).

Окремо обвинувальний висновок підкреслює, що Гринь "*не занимался общественно-полезной деятельностью*" (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 164–169), не працював, був виключений з університету за неуспішність. Соціальна маргінальність функціонально замінює мотива-

цію: відсутність роботи стає аргументом для криміналізації, оскільки автор, який не належить до радянської трудової спільноти, виявляється за визначенням "небезпечним".

23 березня 1970 р. Судова колегія в кримінальних справах Закарпатського обласного суду під головуванням Г. Токаря розглянула справу в закритому судовому засіданні в Ужгороді. Вирок містив центральне формулювання: "*ГРИНЬ Р. Д. в 1968 р. з метою підриву Радянської влади виготовив і відіслав по пошті за кордон та всередині країни ряд анонімних антирадянського змісту документів, які містять в собі наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад*" (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 249–252). Підсудний частково визнав себе винним у частині лише підробки штампа й підпису прокурора; виготовлення й поширення "антирадянських" листів він заперечував.

Гриня засудили за ст. 62 ч. 1 КК УРСР до трьох років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму без заслання, за ст. 194 ч. 1 до одного року, остаточно (за сукупністю злочинів шляхом поглинання менш суворого покарання більш суворим) до трьох років. З нього стягнули 132 руб. 48 к судових витрат. Тринадцять кольорових олівців, вилучених під час обшуку, залишено у справі як речові докази (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 249–252).

Вирок не оскаржено й не опротестовано прокурором у встановлений строк; 2 квітня 1970 р. він набрав законної сили (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 255).

12 жовтня 1972 р. Гриня звільнено з місць позбавлення волі. У грудні 1991 р. прокуратура Закарпатської обл. видала висновок щодо матеріалів архівної кримінальної справи № 5978 (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 259–260). Документ містить ключове формулювання: "*По эпизоду обвинения по ст. 62 ч. I УК УССР осужден необоснованно, т. к. составленные им анонимные письма по своему содержанию не являются антисоветскими*" (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 259–260). У ширшій довідці, складеній начальником слідчого відділення Управління Служби національної безпеки України по Закарпатській обл. підполковником А. Погориляком 25 листопада 1991 р., додано: "*В письмах, направленных в различные организации, Гринь не допускал призывов к подрыву, ослаблению или свержению советской власти. По этой статье Гринь подлежит реабилитации*" (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 264).

На підставі ст. 1 Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 р. Гриня реабілітовано за ст. 62 ч. 1 КК УРСР; обвинувачення за ст. 194 ч. 1 (підробка штампа й підпису) залишено в силі (Уголовное дело № 114…, 1969b, арк. 261).

Реабілітаційні документи демонструють те, що сам зміст листів не містив ознак, які закон визначав як "антирадянську агітацію і пропаганду". А отже, відмінність між "антирадянським" і "неантирадянським" текстом у 1970 р. визначалася оперативно-політичним рішенням слідчого апарату, а зміст листів самостійної ролі не відігравав. Реабілітаційний акт 1991 р. вказує, що навіть у радянсько-українській правовій спадкоємності зміст самих листів не визначався як такий, що містить ознаки антирадянської агітації. Це створює аргументаційну рамку: 1970 р. криміналізована була не семантика тексту, а сам факт виходу автора за контрольований інформаційний простір.

Дискусія і висновки

Дослідження архівної кримінальної справи Романа Гриня як мікроісторичного кейсу дає змогу сформулювати низку узагальнень про функціонування радянської системи контролю міжнародної комунікації після Празької весни.

Перлюстрація в УРСР була частиною політичного апарату. Митно-поштові служби в Ужгороді кваліфікували листи як "антирадянські" безпосередньо в момент розкриття конвертів, тобто політична експертиза вбудовувалась у рутинну бюрократію прикордонного контролю.

Празька весна стала каталізатором посилення інформаційного контролю, але не його джерелом. Уже усталена інфраструктура "поштового контролю" – відділ "В" КДБ, його взаємодія з митницею й поштою – активувалася в умовах кризи, але не була нею створена. Аналіз інформаційних повідомлень з квітня до серпня 1968 р. вказує, що оперативний моніторинг настроїв населення Закарпаття вівся в незмінному ритмі, а серпнева інтервенція лише змінила політичні пріоритети у трактуванні зафіксованих висловлювань.

Прикордонні регіони, передусім Закарпаття, займали особливе місце в оперативній логіці КДБ УРСР. Високий рівень інформаційної проникності регіону, культурно-родинні зв'язки з Чехословаччиною, доступність транскордонного радіомовлення робили його зоною підвищеної оперативної уваги. Це підтверджує концепцію А. Вайнера про "радянський західний фронтир" як зону посилених наглядових практик.

Радянська система криміналізувала навіть приватні форми політичної комунікації. Об'єктом переслідування у справі Гриня став анонімний лист до закордонної радіостанції – жанр транснаціональної приватної комунікації, без публічного характеру й без зв'язку з організованим політичним рухом. Межа криміналізації проходила за самою спробою виходу за контрольований інформаційний простір, незалежно від суспільного резонансу діяння.

Експертно-правова робота у справі (чотири криміналістичні експертизи, психіатрична експертиза, послідовна перекваліфікація обвинувачення) виконувала функцію конструювання злочину. Сам зміст листів, як показала реабілітація 1991 р., не відповідав ознакам антирадянської агітації. Засудження за ст. 62 ч. 1 КК УРСР було наслідком політичного рішення, оформленого як процесуально-доказова процедура. Радянська репресія працювала через академічні й технічні інструменти, що виглядали нейтрально і маскували політичний акт під правозастосовну рутину.

Подальші дослідження могли б продуктивно поширити цей підхід на інші регіони УРСР, а також на матеріали кримінальних справ за ст. 62 і 187¹ КК УРСР за період 1968–1972 рр. Систематичне порівняння справ, де перлюстрація відіграла ключову роль, допомогло б побудувати кількісно вивірену картину функціонування інфраструктури транснаціонального контролю в пізньорадянській УРСР.

Внесок авторів: Тимур Лавренчук – підготовка оригінальної чернетки статті; Андрій Руккас – концептуалізація, методологія; перегляд і редагування.

Джерела фінансування. Автори заявляють про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Бажан, О. (2008). Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*, 1/2(30/31), 37–53.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы. (1968, 25 квітня – 24 травня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 971), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы. (1968a, 25 квітня – 24 травня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 971), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы. (1968b, 29 травня – 10 червня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ – КГБ УРСР" (спр. 972), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы. (1968c, 18 липня – 5 серпня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ – КГБ УРСР" (спр. 974), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы. (1968d, 18 вересня – 1 жовтня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ – КГБ УРСР" (спр. 976), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Електронний архів українського визвольного руху. (б. д.). *Празька весна 1968 у документах КҐБ*: онлайн-колекція документів Галузевого державного архіву СБУ. Центр досліджень визвольного руху. https://avr.org.ua/?idUpCat=1287

Касьянов, Г. (1995). *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. Либідь.

Кримінальний кодекс Української РСР: Закон від 28.12.1960 № 2001-05. (1960). Верховна Рада УРСР. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05

Лавренчук, Т., & Руккас, А. (2025). Реагування громадян Української РСР на події "Празької весни" 1968 року (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 1(160), 56–67. https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.8

Міщанин, В. (2023). Відгомін "Празької весни" 1968 року на Закарпатті: за матеріалами Державного архіву Закарпатської області. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 2(49), 49–56. https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290396

Мокрик, Р. (2018). *Україна 1968. Збруч*. https://zbruc.eu/node/82405

Уголовное дело № 114 по обвинению Гринь Романа Дмитриевича в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 62 ч. 1 и 194 ч. 1 Уголовного Кодекса УССР (1969a, 23 липня – 1970, 24 лютого). (спр. С-5801, т. 1), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ужгород, Україна.

Уголовное дело № 114 по обвинению Гринь Романа Дмитриевича в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 62 ч. 1 и 194 ч. 1 Уголовного Кодекса УССР (1969b, 23 липня – 1970, 24 лютого). (спр. С-5801, т. 2), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ужгород, Україна.

Andrew, C., & Mitrokhin, V. (1999). *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*. New York: Basic Books.

Bischof, G., Karner, S., & Ruggenthaler, P. (Eds.). (2010). *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968* (The Harvard Cold War Studies Book Series). Lexington Books.

Cohn, E. D. (2017). Coercion, Reeducation, and the Prophylactic Chat: Profilaktika and the KGB's Struggle with Political Unrest in Lithuania, 1953–64. *The Russian Review*, 76(2), 272–293.

Falkov, Y. (2024). "So That No Citizen Is Punished Unreasonably": The KGB Concept of Profilaktika as a Tool for Suppressing Soviet Society, 1954–1991. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 37(3), 913–940.

Ginzburg, C. (1980). *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (J. Tedeschi & A. Tedeschi, Trans.). Johns Hopkins University Press.

Ginzburg, C. (1993). Microhistory: Two or Three Things That I Know about It. *Critical Inquiry*, 20(1), 10–35.

Holquist, P. (1997). "Information Is the Alpha and Omega of Our Work": Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context. *The Journal of Modern History*, 69(3), 415–450.

Izmozik, V. S. (1996). Voices from the Twenties: Private Correspondence Intercepted by the OGPU. *The Russian Review*, 55(2), 287–308.

Kule Folklore Centre, University of Alberta. (б. д.). *Trapped in Archives of Repression: Personal Letters in ex-KGB Archives in Kyiv. Censorship Instructions*. https://www.ualberta.ca/en/kule-folklore-centre/research/kgb-letters/censintruc.html

Levi, G. (1991). On Microhistory. In P. Burke (Ed.), *New Perspectives on Historical Writing* (pp. 93–113). University Park, PA: Pennsylvania State University Press.

Magnússon, S. G., & Szijártó, I. M. (2013). *What Is Microhistory? Theory and Practice*. Routledge.

Nathans, B. (2024). *To the Success of Our Hopeless Cause: The Many Lives of the Soviet Dissident Movement*. Princeton University Press.

Navrátil, J. (Ed.). (1998). *The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader*. Budapest – New York: Central European University Press.

Nazrullaeva, E., & Harrison, M. (2025). If You Do Not Change Your Behavior: Preventive Repression in Lithuania under Soviet Rule. *Post-Soviet Affairs*, 41(2), 99–124.

Stoler, A. L. (2009). *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton University Press.

Vatulescu, C. (2010). *Police Aesthetics: Literature, Film, and the Secret Police in Soviet Times*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Verdery, K. (2014). *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police* (The Natalie Zemon Davis Annual Lecture Series). Central European University Press.

Veselý, L. (2019). The Ukrainian Factor of the Prague Spring? Petro Shelest and the Czechoslovak Year 1968 in the Light of Documents of the Secret Police of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. *Soudobé dějiny / Czech Journal of Contemporary History*, 26(4), 558–584. https://doi.org/10.51134/sod.2019.032

Weiner, A. (2006a). The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics. *The Journal of Modern History*, 78(2), 333–376.

Weiner, A. (2006b). Déjà Vu All Over Again: Prague Spring, Romanian Summer, and Soviet Autumn on the Soviet Western Frontier. *Contemporary European History*, 15(2), 159–194.

Weiner, A. (2010). Foreign Media, the Soviet Western Frontier, and the Hungarian and Czechoslovak Crises. In R. A. Johnson & E. R. Parta (Eds.), *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe* (pp. 299–318). Central European University Press.

Williams, K. (1997). *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge University Press.

References

Andrew, C., & Mitrokhin, V. (1999). *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*. Basic Books. https://www.hachettebookgroup.com/titles/christopher-andrew/the-sword-and-the-shield/9780465010035

Bazhan, O. (2008). Public Sentiments in Ukraine during the Czechoslovak Crisis of 1968 According to Reports of Soviet Special Services. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1/2 (30/31), 37–53 [in Ukrainian].

Bischof, G., Karner, S., & Ruggenthaler, P. (Eds.). (2010). *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968* (The Harvard Cold War Studies Book Series). Lexington Books. https://doi.org/10.5771/9780739143063

Cohn, E. D. (2017). Coercion, Reeducation, and the Prophylactic Chat: Profilaktika and the KGB's Struggle with Political Unrest in Lithuania, 1953–64. *The Russian Review*, 76(2), 272–293. https://doi.org/10.1111/russ.12131

Criminal Case No. 114 on the Charges against Hryn' Roman Dmytrovych under Articles 62 Part 1 and 194 Part 1 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR (1969a, July 23 – 1970, February 24). (File S-5801, vol. 1), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Uzhhorod, Ukraine [in Russian].

Criminal Case No. 114 on the Charges against Hryn' Roman Dmytrovych under Articles 62 Part 1 and 194 Part 1 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR (1969b, July 23 – 1970, February 24). (File S-5801, vol. 2), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Uzhhorod, Ukraine [in Russian].

Criminal Code of the Ukrainian SSR: Law of 28.12.1960 No. 2001-05. (1960). Verkhovna Rada UkSSR [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05

Digital Archive of the Ukrainian Liberation Movement. (n. d.). *The Prague Spring of 1968 in the Documents of the KGB*: online collection of documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine. Centre for Research on the Liberation Movement [in Ukrainian and Russian]. https://avr.org.ua/?idUpCat=1287

Falkov, Y. (2024). "So That No Citizen Is Punished Unreasonably": The KGB Concept of Profilaktika as a Tool for Suppressing Soviet Society, 1954–1991. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 37(3), 913–940. https://doi.org/10.1080/08850607.2023.2280430

Ginzburg, C. (1980). *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (J. Tedeschi & A. Tedeschi, Trans.). Johns Hopkins University Press. https://www.press.jhu.edu/books/title/2117/cheese-and-worms

Ginzburg, C. (1993). Microhistory: Two or Three Things That I Know about It. *Critical Inquiry*, 20(1), 10–35. https://doi.org/10.1086/448699

Holquist, P. (1997). "Information Is the Alpha and Omega of Our Work": Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context. *The Journal of Modern History*, 69(3), 415–450. https://doi.org/10.1086/245534

Izmozik, V. S. (1996). Voices from the Twenties: Private Correspondence Intercepted by the OGPU. *The Russian Review*, 55(2), 287–308. https://www.jstor.org/stable/131842

Kasianov, H. (1995). The Dissenters: Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement of the 1960s–80s. Lybid [in Ukrainian]. https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000056

Kule Folklore Centre, University of Alberta. (n. d.). *Trapped in Archives of Repression: Personal Letters in ex-KGB Archives in Kyiv. Censorship Instructions*. https://www.ualberta.ca/en/kule-folklore-centre/research/kgb-letters/censintruc.html

Lavrenchuk, T., & Rukkas, A. (2025). The Reaction of the Citizens of the Ukrainian SSR to the Events of the Prague Spring of 1968 (Based on the Documents of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine). *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 1(160), 56–67. https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.8 [in Ukrainian].

Levi, G. (1991). On Microhistory. In P. Burke (Ed.), *New Perspectives on Historical Writing* (pp. 93–113). Pennsylvania State University Press. https://www.psupress.org/books/titles/0-271-01982-3.html

Magnússon, S. G., & Szijártó, I. M. (2013). *What Is Microhistory? Theory and Practice*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203500637

Mishchanyn, V. (2023). Echoes of the "Prague Spring" of 1968 in Transcarpathia: Based on Materials of the State Archive of the Transcarpathian Region. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: History*, 2(49), 49–56 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290396

Mokryk, R. (2018). *Ukraine 1968*. Zbruch [in Ukrainian]. https://zbruc.eu/node/82405.

Nathans, B. (2024). *To the Success of Our Hopeless Cause: The Many Lives of the Soviet Dissident Movement*. Princeton University Press.

https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691117034/to-the-success-of-our-hopeless-cause

Navrátil, J. (Ed.). (1998). *The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader*. Central European University Press. https://nsarchive.gwu.edu/prague-spring-68

Nazrullaeva, E., & Harrison, M. (2025). If You Do Not Change Your Behavior: Preventive Repression in Lithuania under Soviet Rule. *Post-Soviet Affairs*, 41(2), 99–124. https://doi.org/10.1080/1060586X.2025.2466405

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies. (1968a, April 25 – May 24). Fond 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 971), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies. (1968b, May 29 – June 10). Fond 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 972), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies. (1968c, July 18 – August 5). Fond 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 974), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies. (1968d, September 18 – October 1). Fond 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 976), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Stoler, A. L. (2009). *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton University Press. https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691146362/along-the-archival-grain

Vatulescu, C. (2010). *Police Aesthetics: Literature, Film, and the Secret Police in Soviet Times*. Stanford University Press. https://doi.org/10.11126/stanford/9780804760805.001.0001

Verdery, K. (2014). *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police* (The Natalie Zemon Davis Annual Lecture Series). Central European University Press. https://doi.org/10.1515/9789633860519

Veselý, L. (2019). The Ukrainian Factor of the Prague Spring? Petro Shelest and the Czechoslovak Year 1968 in the Light of Documents of the Secret Police of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. *Soudobé dějiny / Czech Journal of Contemporary History*, 26(4), 558–584. https://doi.org/10.51134/sod.2019.032

Weiner, A. (2006a). The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics. *The Journal of Modern History*, 78(2), 333–376. https://doi.org/10.1086/505800

Weiner, A. (2006b). Déjà Vu All Over Again: Prague Spring, Romanian Summer, and Soviet Autumn on the Soviet Western Frontier. *Contemporary European History*, 15(2), 159–194. https://doi.org/10.1017/S0960777306003195

Weiner, A. (2010). Foreign Media, the Soviet Western Frontier, and the Hungarian and Czechoslovak Crises. In R. A. Johnson & E. R. Parta (Eds.), *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe* (pp. 299–318). Central European University Press. https://doi.org/10.7829/j.ctt1282v9

Williams, K. (1997). *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970.* Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511562990

Отримано редакцією журналу / Received: 20.04.26
Прорецензовано / Revised: 10.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Tymur LAVRENCHUK, Master of Arts
ORCID ID: 0009-0005-5564-8001
e-mail: tymur.lavrenchuk@gmail.com
Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Andrii RUKKAS, PhD (Hist.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0003-2086-3463
e-mail: rukkas@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE KGB AND PERLUSTRATION OF INTERNATIONAL CORRESPONDENCE IN THE UKRAINIAN SSR: THE CASE OF ROMAN HRYN'

Background. ***The article examines the mechanisms of control over international communication in the Ukrainian SSR after the Prague Spring of 1968. Unlike previous studies that have focused on Ukrainian dissidence and public forms of protest, this study traces how Soviet authorities monitored and prosecuted private international correspondence in a borderland region through the case of Roman Hryn' (Transcarpathia, 1968–1970). This makes it possible to show how private correspondence became an object of political control.***

Methods. ***The study combines a microhistorical approach (Carlo Ginzburg, Giovanni Levi) with the principle of "reading against the grain" (Ann Laura Stoler, Cristina Vatulescu, Katherine Verdery). The empirical basis is the criminal case of Roman Hryn' from the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine in Uzhhorod (file S-5801, vols. 1–2), supplemented by documents from fond 16 of the KGB of the Ukrainian SSR. The analysis draws on English-, Czech-, and Ukrainian-language studies of Soviet security services.***

Results. ***The study reconstructs the full chain of perlustration, from customs and the postal service to KGB Department "V", expert examinations, the prosecutor's office, and a closed trial. Archival materials demonstrate that after 1968 the Soviet system intensified existing surveillance mechanisms rather than creating new ones. At the center of criminal prosecution was the "intent" of the author as reconstructed by the investigation, while the content of any individual letter played no independent role.***

Conclusions. ***The case of Roman Hryn' reflects the systemic character of control over international communication in the late Soviet Ukrainian SSR. Perlustration formed part of the political apparatus. Borderland Transcarpathia occupied a special place in the operational attention of the KGB. The Soviet system criminalized private forms of transnational communication through a system of expert examinations and investigative evidence that formally masked political persecution as a matter of legal procedure.***

Keywords: ***KGB of the Ukrainian SSR; perlustration; Prague Spring; Transcarpathia; microhistory; Soviet surveillance; Article 62 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автори не використовували інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the authors did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 37(091):378.014.3:355.233(477)"192"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.16

Олена ЛЯПІНА, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-8123-3345
e-mail: liapina@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДО ІСТОРІЇ ВПРОВАДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПІДГОТОВКИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ В 1920-Х РОКАХ (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ)

В с т у п . ***В умовах російсько-української війни надзвичайно гостро постало питання військово-патріотичного виховання юнацтва. У вересні 2025 р. відповідно до Закону України "Про військовий обов'язок і військову службу" у вітчизняних закладах вищої освіти запроваджено обов'язкову базову загальновійськову підготовку (БЗВП). У цьому контексті важливо проаналізувати попередній досвід, адже подібні спроби "воєнізації" вищої школи вже були в Україні. Пропоноване дослідження показує, як у 1920-х рр. вищі навчальні заклади залучалися до військової підготовки молоді, розкриває механізми впливу держави на систему освіти задля виховання дисциплінованих і політично підготовлених педагогічних кадрів, дає можливість оцінити, які підходи були ефективними, а які потребують переосмислення.***

М е т о д и . ***Загальнонаукові та загальноісторичні методи дали змогу здійснити всебічний аналіз й оцінку історичного контексту теми. Факти, проаналізовані в роботі, розглянуті в розвитку, на тлі конкретно-історичної обстановки, що передбачає застосування методу порівняльно-зіставного аналізу. Під час підбору й аналізу джерел були застосовані комплексний підхід, проблемно-хронологічний і компаративний методи.***

Р е з у л ь т а т и . ***Реконструйовано начальний етап упровадження військової підготовки у вищих навчальних закладах УСРР (1925–1930), виокремлено загальні тенденції й особливості цього процесу в Київському інституті народної освіти, проаналізовані державні вимоги й реальність "військовізації", об'єктивні і суб'єктивні перешкоди її реалізації упродовж другої половини 1920-х рр.***

В и с н о в к и . ***У 1924–1925 рр. в СРСР була проведена військова реформа, одним із наслідків якої стала перебудова системи підготовки військових кадрів й організація військового навчання цивільного населення. На першому етапі (1926–1927 рр.) були розроблені нормативна база, програми та навчальні плани для вузів відповідно до їх спеціалізації. У Київському ІНО воєнізація розпочалася в листопаді 1926 р. завдяки наполегливості військового керівника Л. Чижуна. На другому етапі (1927–1930 рр.), урахувавши початкові прорахунки, відбулось унормування військової підготовки, виділялися кошти на обладнання військових кабінетів, більше уваги почали звертати на фізичний стан студентів. Водночас оприявнився загальний недолік військовізації цивільних вузів – програми виучки для студентів різних курсів були однаковими, і з огляду на це протягом чотирьох років навчання молодь студіювала майже той самий матеріал, практично не враховували спеціалізацію студентів.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***УСРР, вища школа, військова підготовка, "військовізація", Київський інститут народної освіти, військовий керівник, військовий кабінет.***

Вступ

У вересні 2025 р. у вітчизняних закладах вищої освіти запроваджено обов'язкову базову загальновійськову підготовку. Це нововведення стало частиною комплексної реформи системи військової підготовки громадян та реалізується відповідно до змін до Закону України *"Про військовий обов'язок і військову службу"*, підписаних Президентом України Володимиром Зеленським 15 січня 2025 р. Подібна ініціатива для українських закладів вищої освіти не є новою. Майже століття тому, у 1926 р., розпочалася перша хвиля "військовізації" вишів УСРР. Проходила вона в досить складних умовах, наштовхуючись на низку об'єктивних і суб'єктивних перешкод.

Нині, на жаль, зазначеним подіям вітчизняні дослідники не приділяють значної уваги. Публікації останніх років зазвичай присвячені ювілеям кафедр військової підготовки в окремих закладах (Лоза, 2006), побіжному огляду історії становлення та розвитку військової підготовки студентів закладів вищої освіти (Сенюк, 2014), мілітаризації вищої педагогічної школи (Лук'яненко, 2018).

Мета і завдання дослідження. Вивчення історії впровадження військової підготовки у неспеціалізованих закладах вищої освіти (ЗВО), на нашу думку, є важливим з кількох причин. По-перше, подібний огляд дає можливість зрозуміти шляхи і методи взаємодії закладів освіти й державних оборонних установ. Власне, пропоноване дослідження показує, як інститути народної освіти середини 1920-х рр. залучалися до підготовки молоді до виконання завдань оборони країни, дає можливість зрозуміти роль, яку мали виконувати майбутні вчителі. Не викликає сумніву, що військова підготовка в цивільних вузах була частиною більш широкої політики радянської влади щодо формування лояльних, дисциплінованих і політично підготовлених кадрів. Її вивчення допомагає розкрити механізми впливу держави на систему освіти. В умовах російсько-української війни питання національної безпеки й підготовки громадян до захисту держави набули особливого значення. Історичний досвід дає можливість оцінити, які підходи були ефективними, а які потребують переосмислення. Вивчення історії запровадження військової підготовки в педагогічних вишах середини 1920-х рр. сприяє не лише відтворенню малодосліджених сторінок історії української освіти, а й критичному оцінюванню впливу політичних процесів на зміст навчання. Отже мета дослідження – реконструювати початковий етап запровадження базової військової підготовки в цивільних вузах України на прикладі Київського інституту народної освіти (далі Київський ІНО) упродовж 1926–1930 рр., зрозуміти загальні тенденції й окреслити специфічні особливості, притаманні Київському ІНО, проаналізувати діяльність військового керівника Л. Чижуна щодо "військовізації" інституту, показати прорахунки адміністрації Київського ІНО та шляхи їхнього виправлення.

© Ляпіна Олена, 2026

ISSN 1728-3817

Методи

Під час виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові та загальноісторичні методи, що дало змогу здійснити всебічний аналіз й оцінку історичного контексту окресленої теми, відтворити хронологію впровадження військової підготовки, виокремити ключові події та державні рішення. Факти, проаналізовані в роботі, розглянуті в розвитку, на тлі конкретно-історичної обстановки, що передбачає застосування методу порівняльно-зіставного аналізу. У процесі підбору й аналізу джерел були застосовані комплексний підхід, метод синтезу й узагальнення, проблемно-хронологічний і компаративний методи. Аналітичний метод допоміг виокремити закономірності й основні тенденції початкового етапу запровадження військової підготовки у вузах України. У комплексі окреслена методологія дала можливість зрозуміти реальний зміст військової підготовки й окреслити її особливості в Київському ІНО.

Результати

Реформа освіти, що почалася в радянській Україні в 1920 р., передбачала докорінну зміну організації, структури та методів навчання. Відповідно до планів керівників Наркомату освіти УСРР, зокрема, вища школа республіки мала готувати кваліфікованих робітників, які б могли швидко й ефективно відбудувати народне господарство країни, зруйноване в роки революцій і громадянської війни. Саме тому основне вістря реорганізації було спрямоване на створення навчальних закладів відповідно до галузей виробництва (Ряппо, 1922, с. 24–25). З огляду на це абсолютно недоречним і навіть шкідливим визнавали існування університетів, що "безглуздо об'єднували під одним дахом" юристів, філософів, філологів, лікарів і математиків (Народное просвещение на Украине, 1924, с. 4). З іншого боку, планувалось, що інститути – вищий щабель освітньої системи – мають готувати адміністраторів й організаторів відповідних ланок господарчого, громадського та культурного життя. Звідси насиченість їхніх навчальних програм загальноосвітніми дисциплінами з акцентом на індустріально-технічних. Передбачалося, що в умовах гострої нестачі кваліфікованих фахівців і військових, людина з вищою освітою має бути готовою виконати будь-яке завдання країни.

Упродовж першої половини 1920-х рр. нарком Військових і морських справ СРСР М. Фрунзе наголошував, що оборона країни в сучасних умовах не може покладатися виключно на армію. Досвід зарубіжних країн, зокрема США, доводить перспективність й ефективність підготовки офіцерського резерву через цивільні навчальні заклади. Тож він наполягав, що "вся загалом робота Комісаріату народної освіти має бути поставлена так, щоб повністю врахувати й обслуговувати потреби оборони. Необхідна її воєнізація на всіх ступенях і у всіх напрямах" (Фрунзе, 1977, с. 161). Отже, цілком логічним стало запровадження військової освіти юнацтва.

З 1926 р. у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах СРСР бере свій початок системна військова підготовка. До цього часу радянська економіка майже подолала кризу, спричинену революціями і громадянською війною. Нагальним стає питання про завершення індустріалізації країни для виживання в умовах "капіталістичного оточення". У 1924–1925 рр. було проведено військову реформу, відповідно до якої різко скоротилася чисельність армії. Також упроваджували змішану систему кадрово-територіальної організації військових сил, для того, щоб мати в країні таку чисельність військово-навчених резервів, зокрема й командних кадрів, яка б забезпечила у разі війни розгортання масових армій. Зважаючи на це, необхідно було перебудувати систему підготовки військових кадрів й організувати у країні широке військове навчання цивільного населення із середовища військовозобов'язаних. Скорочення армії й витрат на її утримання за умови постійного очікування зовнішньої небезпеки призводить до введення військової підготовки у вузах країни. Не оминула ця політика і педагогічні інститути.

Остаточно питання було розв'язане влітку 1926 р. після ухвали постанови ВЦВК і Раднаркому СРСР від 20 серпня 1926 р. "Про вищу допризовну підготовку студентів вузів" й оприлюднення наказу РВР СРСР № 565 про початок військового навчання студентів (Положение о порядке…, 1926, с. 1030–1032). Для українських навчальних закладів наказ продублював ще й командувач військами Українського військового округу (далі – УВО) І. Якір (Резолюція комісії…, 1926–1927, арк. 4). Загалом реформу проводило Управління військово-навчальних закладів РСЧА (далі – УВУЗ РСЧА). Саме воно підготувало початкові Положення про військових керівників, інструкції про проходження вищої допризовної підготовки (далі – ВДП), табелі обладнання військових кабінетів, програми та навчальні плани для вузів залежно від їхньої спеціалізації, призначило військових керівників. Останні, а також завідувачі військовими кабінетами перебували на дійсній військовій службі і призначалися з осіб командного складу. Витрати на утримання зазначеної категорії викладачів поклали на Наркомат з військових та морських справ, натомість всі інші видатки (погодинна оплата лектури, обладнання військових кабінетів) входили до кошторису Наркоматів освіти (Материалы ГУ РККА…, 2006, с. 8–10). За рік, у серпні 1927 р., з'явився наказ – роз'яснення РВР СРСР. У ньому, зокрема, чітко визначалася система підпорядкування: загальне керівництво з вищої допризовної військової підготовки здійснювало Управління військово-навчальних закладів Головного управління (далі – ГУ) РСЧА, командування військових округів відповідало за стройову підготовку, лектуру, постачання необхідних матеріалів й організацію таборових зборів (Матеріали про проведення…, 1926–1930, арк. 65).

Отже, упродовж 1926/1927 н. р. у понад 130 вузах країни (8 київських) впроваджують вищу військово-допризовну підготовку, що мала на меті скоротити термін безперервної служби в кадровому складі РСЧА громадян, які закінчили вищі навчальні заклади й технікуми, а також полегшити їх підготовку в ролі середнього командного складу і кваліфікованих робітників військово-промислових підприємств військового часу (Шепелев, 2006). Київський ІНО також потрапив до цього переліку. У зв'язку із цим відбувається "воєнізація"/"військовізація" навчальних програм усіх факультетів і циклів ІНО та створюється військовий кабінет (праобраз сучасних військових кафедр). Вагомим нововведенням стало й те, що довійськова підготовка поширювалася й на жінок. Планували, що в разі потреби їх будуть залучати або як кваліфікованих робітників військово-промислових підприємств, або як санітарок залежно від фахової кваліфікації (Матеріали про проведення…, 1926–1930, арк. 17зв.). При цьому були передбачені особливі програми для підготовки жінок, окремі жіночі групи зі спеціальними курсами, але ці наміри через брак коштів і викладачів тривалий час виконати не вдавалося.

У Київському ІНО на шляху реалізації урядових постанов виникли певні об'єктивні ускладнення. Ще в червні 1926 р. Правління ІНО було поінформоване про запровадження військових дисциплін, а також про необхідність передбачити окремі години на курс фізичної підготовки (поза навчальним планом) (Протоколи засідань Прав-

ління…, 1926–1930, арк. 76–76зв., 95). Однак улітку ані фінансів, ані конкретних вказівок щодо цього зроблено не було. Лише наприкінці серпня з'явилося положення про військову підготовку, тож із початком нового навчального року повністю розгорнути нормальну роботу не було можливості. І хоча Наркомат освіти УСРР оперативно звітував до УВУЗ РСЧА Народного комісаріату з військових і морських справ про те, що в 10 українських вузах, зокрема і в Київському ІНО, заняття з ВДП розпочнуться із 15 жовтня (Матеріали про проведення…, 1926–1927, арк. 54), насправді справа зрушила з місця тільки в листопаді 1926 р.

У зверненні до НКО УСРР від 2 жовтня 1926 р. ректор Київського ІНО С. Семко нервово запитував: "З розпорядженням НКО в Київському інституті народної освіти до плану запроваджено військові предмети. До цього часу нам невідома точна кількість годин. Хто буде оплачувати ці години, як будуть провадитися заняття і хто призначений до нашого інституту за керівника цією справою?" (Матеріали про проведення…, 1926–1927, арк. 76). За кілька днів згідно з наказом командувача Українського військового округу (Всеукраїнської військової Округи) за № 336 від 6 жовтня 1926 р. військовим керівником Київського ІНО було призначено Л. Чижун.

Зупинимося на його постаті докладніше. Леонід Іустинович народився 4 травня 1883 р. (за іншими даними 1884 р.) у Віленському краї в селянській родині. У вересні 1905 р. вступив рядовим у 110 піхотний Канський полк, де дослужився до звання підпрапорщика. У серпні 1909 р. був командирований до Віленського піхотного юнкерського училища – одного із перших в Російській імперії навчальних закладів, що готував офіцерів піхоти (Выпускники ВПЮУ–ВВУ, б. д.). У 1912 р. закінчив уже Віленське військове училище (перейменоване в 1910 р.) Молодий підпоручик був направлений у 38-й Сибірський стрілецький полк. З послужного списку 1917 р. дізнаємось, що в роки Першої світової війни штабс-капітан Л. Чижун командував ротою. Був відзначений таким нагородами: орденом Святого Володимира IV ступеня, орденами Святого Станіслава II та III ступенів, орденами Святої Анни III та IV ступенів з написом "За хоробрість", також мав пам'ятну медаль до 300-річчя дому Романових. Із січня 1915 р. до травня 1916 р. Л. Чижун був командирований до штабу 10 Сибірської стрілецької дивізії, згодом призначений командиром роти й отримав звання штабс-капітана. Мав кілька поранень. У лютому-липні 1917 р. – командир нестройової роти 83 Сибірського стрілецького полку. Був одружений з Н. Сусліною, на 1917 рік дітей у подружжя не було (Послужной список…, 1917).

Після демобілізації мешкав в Одесі. У 1918 р. мобілізований до Робочо-селянської Червоної армії (РСЧА). Був помічником начальника штабу 5-ї Української стрілецької дивізії. У серпні 1919 р. перейшов на бік Добровольчої армії, але вже в лютому 1920 р. – знову в РСЧА. З утвердженням радянської влади і завершенням громадянської війни Л. Чижун остаточно перейшов до викладацької роботи. Зокрема, з 1921 р. він учителює у 5-й Київській піхотній школі (розміщувалась у будівлі Володимирського Київського кадетського корпусу, суч. Міністерство оборони України) та Київській вищій об'єднаній школі командирів РСЧА ім. С. С. Каменєва (будівля Київського Олексіївського інженерного училища, суч. Київський військовий ліцей ім. Івана Богуна) (Выпускники ВПЮУ–ВВУ, б. д.; Участники Белого движения…, б. д.). До речі, в останньому закладі Л. Чижун працював під керівництвом колишнього генерала В. Ольдерогге, який згодом стане головним військовим керівником м. Києва.

За спогадами Л. Карума, Л. Чижун викладав у школі ім. С.С. Каменєва до 1923 р., згодом майже на рік поїхав до Москви на Військово-академічні курси вищого командного складу РСЧА (при Військовій академії РСЧА), а повернувшись, з вересня 1924 р. обійняв посаду помічника начальника навчального відділу школи (піхотне відділення) (Карум, 1965а, с. 2714, 2748). На момент призначення військовим керівником Київського ІНО Л. Чижун перебував на посаді помічника начальника Сибірських повторних курсів (Матеріали про проведення…, 1926–1927, арк. 30).

Зауважимо, що військові керівники вищих навчальних закладів мали потрійне підпорядкування:

- безпосередньо ректору інституту, за своїм статусом прирівнювалися до декана факультету, а також задля налагодження активної роботи входили до складу факультетських комісій вузу;
- командувачу військами відповідного військового округу (щодо літніх зборів);
- начальнику УВУЗ щодо навчально-методичних і кадрових питань (Матеріали про проведення…, 1926–1927, арк. 118).

Отже, у цивільних вузах республіки за планом вища військово-допризовна підготовка складалася з теоретичного курсу військової справи і двомісячної літньої практики (зборів у таборах). За узгодженням із Наркоматом з військових та морських справ у навчальних планах вузів і технікумів виділяли 180 навчальних годин для опанування теорії військової справи. Ця частина передбачала вивчення тактики, військової топографії, матеріальної частини озброєння, загальновійськових уставів, військової адміністрації, гігієни, стрілецької справи, а також низки спеціальних профільних предметів. Заняття проводили по 4 год на тиждень у формі лекцій, бесід, розв'язування практичних завдань і лабораторних робіт. В обладнаному військовому кабінеті мали бути зосереджені навчальні посібники, креслення, схеми, предмети озброєння і спорядження. В інститути, де були спеціальності хімічного профілю, додатково надавали спеціальні хімічні комплекти (Матеріали про проведення…, 1926–1930, арк. 18зв.). Зауважимо, що підготовка мала враховувати ухил, спеціалізацію навчального закладу. Загалом таких ухилів було 16. Літні збори мали відбуватися на базі стройових частин, де студенти набували практичних вмінь і навичок.

Військові керівники інститутів і завідувачі військових кабінетів перебували на дійсній військовій службі і призначалися з осіб командного складу. Штатних викладачів військової підготовки не було, тож для проведення занять запрошували викладачів з військово-навчальних закладів або командирів з військових частин (Шепелев, 2006; Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 154).

Таку схему допризовної підготовки студентів без суттєвих змін, але з урахуванням специфіки навчального закладу, коли основну увагу приділяли підготовці піхотинців і пропагандистів, було запроваджено в Київському ІНО.

З жовтня 1926 р. Л. Чижун розгорнув активну підготовчу роботу щодо "військовізації" Київського ІНО. По-перше, всіх студентів інституту розподілили на групи по 75 осіб. Наступним кроком стала організація військового кабінету. Для нього Правління Київського ІНО мало виділити спеціальне приміщення, попри постійний брак навчальних аудиторій. Нагадаємо, що в зазначений період у будівлі колишнього Університету св. Володимира, окрім Інституту народної освіти, працював Медичний інститут, частину приміщень займав фармацевтичний технікум, перебували тут і приватні мешканці (17 родин). Тож спра-

ва з військовим кабінетом була дійсно складною, адже він мав відповідати певним вимогам. Зокрема, у цьому підрозділі мали бути наявні навчальні посібники, креслення, схеми, зброя й інше спорядження відповідно до профілю військової справи, а також спеціалізована бібліотека. Проте з Держбюджету протягом 1926–1927 н. р. на устаткування військового кабінету обіцяли виділити 2 тис. 250 крб. Додатково планували видати 400 крб. на придбання спеціальної літератури (Кошториси Київського інституту народної освіти…, 1926–1930, арк. 97; Проколи засідань Правління…, 1929, арк. 120). Третій напрям – створення спеціальної предметної (фахової) комісії з військових дисциплін. В основному її склад було сформовано до кінця 1926 р. Це були 14 осіб, у переважній більшості викладачі школі ім. С. С. Каменєва. Зокрема, тактику викладали Л. Чижун, В. Ольдерогге (військовий керівник Київського Політехнічного інституту) та колишній підполковник І. Баковець, військову гігієну викладав військовий лікар П. Сумбаєв, основи військової адміністрації – Л. Карум (військовий керівник Київського інституту народного господарства), топографію – колишній підполковник В. Подчекаєв, військову адміністрацію – А. Семенович і В. Міллес, ази артилерії – колишній генерал-полковник, артилерист П. Шепелєв і колишній полковник царської армії М. Мяновський, матеріальну частину – П. Шатунов і Чесноков, стрілецьку справу – М. Мінін, відповідальним за фізичне виховання було призначено Комаровського (Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 154). Усіх їх, окрім військового керівника ІНО, вважали позаштатними.

Варто зауважити, що у зв'язку з раптовим уведенням військової допризовної підготовки (ВДП), яке не було належним чином підготовлене, тривалий час відчувався брак військово-педагогічних кадрів. Швидко з'ясувалось, що молоді червоні командири, а також офіцери військового часу, які здобували освіту у військових училищах за прискореним курсом, не мали достатньої фахової підготовки для викладацької роботи. Не вдалося В. Ольдерогге залучити до нової справи й офіцерів запасу, оскільки переважна більшість з них перебували на особливому обліку Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) (Тинченко, 2000). Тож, за словами Л. Карума: "Ми [військові керівники київських вузів – О. Л.]… вирішили на перший час, поки не опануємо нову справу, працювати всі один у одного… Військові керівники вступали у зовсім невідому царину, оскільки самі вони студентами не були, і все навколо було зовсім незнайомим" (Карум, 1965b, с. 2879). Додатково для обміну досвідом започаткували щомісячні наради, де представники різних закладів також обговорювали вимоги, які надходили з Москви та Харкова.

Підготовча робота була результативною, і це дало привід Л. Чижуну вже в березні 1927 р. стверджувати про нормальний рівень викладання відповідних курсів. Ми маємо певні сумніви щодо вірогідності цього твердження, адже у звіті Київського ІНО за 1926/1927 н. р. зазначалось, що неуспішність студентів з військових дисциплін сягає 50 % (Річні звіти…, 1925–1927, арк. 644–650). Головною проблемою визначали погане відвідування занять. Не варто забувати і про фінансові ускладнення, що стояли на заваді залученню належної кількості викладачів, облаштуванню військового кабінету тощо.

Навесні – влітку 1927 р. відбулося кілька звітних нарад. У квітні, зокрема, проходив триденний з'їзд військових керівників цивільних вузів України. Його делегатами були 55 осіб, серед яких і викладачі, представники командування та політичного управління вищої освіти (УВО), Народного комісаріату освіти (НКО) УСРР, Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП/б/У), Центрального комітету *Ленінської комуністичної спілки молоді України* (ЦК ЛКСМУ), ЦК Пролетстуду та ін. Основна робота з'їзду відбувалась у трьох спеціальних секціях (організаційна, навчальної та позашкільної роботи, табірна), де обговорювали різноманітні актуальні проблеми впровадження ВДП: права й обов'язки учнів, військових керівників, організацію кабінетів і спеціальних навчальних приміщень, фінансування ВДП; плани та програми ВДП, методику занять, співпрацю із загальносоюзними військовими товариствами; особливості практичного навчання в таборах у зимовий і літній періоди, необхідний мінімум матеріального забезпечення літнього навчання тощо (Матеріали про проведення…, 1926–1930, арк. 44–45). Згодом, згадуючи доповіді, Л. Карум свідчив, що викладання ВДП найкраще було організоване саме в київських вузах (Карум, 1965b, с. 2908–2910).

Наступне зібрання проходило в Москві, у Головному управлінні військово-навчальних закладів. З'ясувалось, що загалом у справі "військовізації" траплялося багато плутанини, не було чітко визначено статус військового керівника (в одних вузах його вважали майже проректором, в інших – лише позаштатним викладачем), складною була справа і з приміщеннями. У деяких вузах основним приладдям викладачів військових дисциплін були дошка і крейда. З огляду на це з'явилося кілька нових уточнювальних положень щодо ВДП у вузах. У травні Управління військово-навчальних закладів Головного управління Робітничо-селянської Червоної армії (УВУЗ ГУ РСЧА) спеціальним циркуляром деталізував методику роботи з ВДП: форми проведення заліків, таборових зборів, становище військових керівників і викладачів, обладнання кабінетів, форми звітності. У серпні 1927 р. Наркомат з військових і морських справ СРСР оприлюднив положення про військові кабінети, уточнив субординацію, затвердив нові штати військового керівництва в цивільних навчальних закладах. Відповідно до них апарат складався з трьох осіб – військового керівника, його помічника і завідувача кабінетом (Матеріали про проведення…, 1926–1930, арк. 75зв., 84–85). Отже, з наступного 1927/1928 н. р. ситуація почала поліпшуватися.

1 жовтня 1927 р. було затверджено окремого завідувача військовим кабінетом Київського ІНО. Ним став зять військового керівника вузів м. Києва А. Мармильов (Мармельов) (Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 289, 359зв., 365). За характеристикою Л. Карума, Мармильов, який народився 1888 р., на початку 1920-х мав вигляд людини "невизначеного віку, скоріше молодий, ніж старший, але лисий і надзвичайно худий". Попри те, що у нього було офіцерське звання, до викладання його тривалий час (принаймні, до сер. 1920-х рр.) не залучали. Знову ж, за Карумом, "він не мав жодної, а не тільки спеціальної освіти. Але було гарне виховання". І справді, за інформаційними довідками, Андрій Олександрович навчався в Морському корпусі, Санкт-Петербурзькому політехнічному інституті, але жоден заклад так і не закінчив. У російській імператорській армії, як вільнонайманий, дослужився до звання корнета 15-го гусарського полку. З 1918 по 1921 р. служив в РСЧА. Згодом був секретарем В. Ольдерогге у школі ім. С.С. Каменєва (Карум, 1965a, с. 2614, 2638).

Попри призначення відповідального за військовий кабінет, студенти час від часу потрапляли у неприємні ситуації. На початку 1928 р. прикрий інцидент трапився з майбутнім відомим математиком, д-ром фіз.-мат. наук

Г. Дрінфельдом. Під час вправ він ненавмисне вистрілив з рушниці у військовому кабінеті. В інституті була створена спеціальна комісія, що розбирала цю пригоду, студенту винесли догану "з попередженням". Надалі керівництво прискіпливіше ставилося до роботи кабінету: у листопаді 1928 р. нарешті вирішили належним чином обладнати приміщення, ключі від нього отримали тільки військовий керівник і проректор з адміністративно-господарської частини, згодом коло осіб, які мали доступ до зброї, дещо розширили (військовий керівник, завідувач кабінету, його помічник і голова інститутського стрілецького гуртка) (Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 242зв.). Проте прикрощі на цьому не закінчилися.

Як ми зазначали, в офіційній документації справу "воєнізації" ІНО визнали задовільною. Проте, як відомо, реальний стан справ не завжди відповідає звітності. Частково підняти завісу над дійсністю дає змогу інститутська періодика – дописи в газеті "Кузня освіти". Саме на її шпальтах відзначено ще один цікавий епізод з роботи військового кабінету. У січні 1930 р. в статті "Стрілецька справа на 1 курсі" розкривались особливості викладання військових дисциплін. Наприклад, "протягом 5 тижнів (2 тижневі год.) т. Мармельов подавав вступ про гвинтівку й кулемет… Форма викладу – лекційна". До військової лабораторії студенти потрапили по завершенню лекцій, "коли матеріал вже позабували". Працювали вони там самостійно, без додаткових інструктажів, "навпомацки". Наслідки були невтішні: за тиждень практичних вправ 2 кулемети були зовсім зіпсовані, 1 – частково (П-ч, 1930, с. 3). Студенти вимагали змінити форми викладання матеріальної частини, замість лекцій проводити семінари і лабораторне опрацювання матеріалу у супроводі інструктора. Однак з останнім виникали чергові проблеми.

Оскільки переважна більшість викладачів військових дисциплін були позаштатними, то їхній склад змінювався щороку. Приміром, у листопаді 1928 р. затверджено нових викладачів військових дисциплін Київського ІНО. Тепер їх нараховувалось 13 осіб, причому 3 (Л. Чижуна, В. Ольдерогге, А. Мармильова) вважали штатними викладачами. З'явились окремі викладачі з теорії та практики стрільби (Матусевич й І. Сумбатов відповідно), санітарної підготовки (Фідельман), відповідальний за роботу гуртків (О. Батрук) (Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 347–347зв.).

У 1929 р. сталися нові організаційні зміни у викладанні ВДП, зокрема військові дисципліни почали викладати для студентів II курсу робітфаку в обсязі 130 год. Для цього довелося запросити додаткового викладача. Ним став М. Матіясевич, колишній начальник школи ім. С. С. Каменєва (Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 349). Збільшувався штат технічних працівників. У військовому кабінеті, наприклад, уже працювали три особи – власне завідувач (секретар військового керівника) та двоє служників (кваліфікований і некваліфікований). Кваліфікований співробітник власне і виконував роль інструктора на заняттях студентів (Кошториси учбових закладів…, 1929, арк. 147). У лютому 1929 р. склад викладачів вкотре цілком оновили. Вірогідно, це було пов'язано і з початком репресій, що розпочалися проти колишніх офіцерів російської армії.

Воєнізація, як уже зазначалося, передбачала також унесення певних змін у навчальні програми дисциплін, що викладали в інституті. Це положення, як часто буває, сприйняли занадто буквально, вимагаючи програми абсолютно всіх курсів ув'язати із завданнями оборони, "вставляти військові елементи до всіх дисциплін" (Б. а. Стояти на місці…, 1930а, с. 1). Не дивно, що викладачі часто не зовсім розуміли, які аспекти потрібно акцентувати, у якому обсязі тощо. Методком Профосу НКО УСРР мусив пояснювати, що особливу увагу на військову тематику варто звернути викладачам суспільствознавчих дисциплін, вивчати не історії окремих війн, а звертати увагу на війни як суспільне явище (Матеріали про проведення…, 1926–1930, арк. 103).

Військовий керівник ІНО, зі свого боку, активно наполягав на "вкраплюванні" військово-політичних елементів у навчальні курси. Зокрема, він запропонував предметним комісіям низку спеціальних "військових" тем, які необхідно було проробити зі студентами, закликав викладачів пояснювати, "які типи воєн можливі в наш час – епоху пролетарських революцій та загнивання капіталізму", пропонуючи використовувати ідеологічно правильну літературу, а саме – роботу відомого діяча німецької соціал-демократичної партії, одного із засновників Комуністичної партії Німеччини Ф. Мерінга "Нариси з історії війни та військового мистецтва". Водночас Л. Чижун звертав увагу на допущені помилки, коли представники літературно-лінгвістичного відділу пропонували студентам такі літературні зразки, як "Пригоди бравого солдата Швейка". Цей твір, обережно зазначав Л. Чижун, хоча і має загально-військові моменти, але не ті, що потрібні для виховання радянського солдата. Варто, на його думку, використовувати таку літературу, що з художньою образністю висвітлює вітчизняне минуле, приміром, епізоди громадянської війни (Чижун, 1930b, с. 2). Зазначимо, що правління інституту виважено підійшло до впровадження в життя директиви Наркомату освіти, запропонувавши історичній, хімічній і фізико-хімічній предметним комісіям визначити можливі теми дипломних робіт з військовим аспектом. Проте і в 1930 р. кореспонденти газети "Кузня освіти" з обуренням запитували: "Чи знаєте ви, т. професори, що Управа інституту протягом трьох останніх років декілька разів пропонувала вам щільно ув'язувати педпроцес із завданнями оборони, вкрапляючи військові елементи до всіх дисциплін?" (Б. а. Стояти на місці…, 1930а, с. 1).

Окрім аудиторних занять, протягом навчального року для студентів також проводили маневри – походи вихідного дня в передмістя, де не тільки перевіряли практичні навички військової підготовки (влаштовувався умовний бій і напрацьовувались способи взаємодії різних родів військ), але й проводили громадську роботу у вигляді доповідей і політінформації для жителів села. Час від часу відбувались ознайомлювальні екскурсії. Наприклад, у жовтні 1928 р. студенти першого курсу Київського ІНО змогли на власні очі побачити практику дій кінноти в полі (Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 340). Зазвичай у цих зборах брали участь студенти обох статей (Чумак, 1929, с. 5).

Ще одна необхідна форма підготовки – літні (таборові) збори. Вони найчастіше проходили в Дарниці і були спільними для студентів кількох київських вузів, зокрема й інститутів народної освіти, Політехнічного, Хімічного, Кооперативного та ін. Студентів розподіляли по частинах – на стрілецьку та кулеметну чоти. Кожна з них мала власний план роботи, що поділявся на два періоди. Протягом першого, що тривав 15 днів, студенти мали на практиці закріпити теоретичні знання, здобуті у стінах навчального закладу. При цьому велику увагу приділяли стрілецькій справі (26 год із загальної кількості 96 год), "муштровому" навчанню та топографії (по 18 год) Другий період, удвічі довший, передбачав підготовку "справжнього червоноармійця". Основний акцент робили на тактичну виучку та стрілецькі вправи (60 і 56 год із загальних

ISSN 1728-3817

192 год відповідно). Інший час приділяли фізкультурі, технічній підготовці та громадській роботі – проведенню політгодин із червоноармійцями (Чижун, 1930a, с. 3).

У Київському ІНО організація таборових зборів одразу наштовхувалася на чергові складнощі. Згідно з розпорядженням Наркомату освіти УСРР, збори мали тривати два місяці, відповідно їх термін встановлювався із 15 травня до 1 липня 1928 р. Проте в цей час ще тривали заняття в інституті, отож від'їзд студентів зривав навчальну роботу останнього триместру. Щоб не шкодити зборам, пропонували відпускати студентів з таборів щовечора для складання заліків, але було зрозуміло, що такий підхід спричинить хаос. Тож адміністрація вузу і військовий керівник змогли знайти компроміс, залучивши до проходження повного курсу зборів лише студентів невипускних II і III курсів, для студентів IV курсу термін зборів скоротили до трьох тижнів (Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 270зв., 291зв., 311 зв.). Згодом до таборового навчання залучали тільки студентів I та II курсів. Не оминули зборів і загальні негаразди "військовізації" Київського ІНО. Зокрема, напередодні чергових таборових навчань у червні 1930 р. військовий керівник інституту соціального виховання С. Пухлик нагадував студентам, що "збори – це не відпочинок і не труднощі, а справжня систематична бойова військова підготовка. Її завдання – виробити витриманість, твердість волі, спритність, жвавість, навички переносити труднощі бойового життя, сумлінність і здібність до самопожертви". Студенти, натомість, традиційно намагалися уникнути додаткового 1,5-місячного навчання, постійно порушували дисципліну, прагнули потрапити до міста, обговорювали накази командира й неуважно ставилися до зброї (Пухлик, 1930, с. 2).

Форми військової підготовки студентів Київського ІНО визначалися залежно від поточної зовнішньополітичної ситуації. Тож, приміром, коли у 1929 р. погіршилися радянсько-китайські стосунки на Далекому Сході, в ІНО "пролетарське студентство за ініціативи комсомольського колективу і під керівництвом партколективу при допомозі профкому" не тільки надало 5 тис. крб. на "підсилення обороноспроможності" країни, але й організувало бойовий загін Далекосхідної Армії. До складу загону на добровільних засадах записалося близько 250 осіб, але після перевірок соціального стану, фізичного стану й участі у громадській роботі його чисельність скоротилась удвічі. Основне завдання формування полягало у прискореній підготовці "бійця Червоної Армії". Роботу проводили під керівництвом військового керівника інституту Л. Чижуна за спеціальною програмою (К., 1929, с. 2). Звітуючи у червні наступного року, керівник загону Морозов та військовий комісар Ломбарг зазначали, що в зазначений період відбулося 23 заняття, зокрема тактичні, стройові, гарнізонні, проводилась інструкторська робота із середнім і молодшим командирським складом. Загін здійснив одноденні самостійні маневри. Загалом його роботу вважали зразковою (Морозов, & Ломбарг, 1930, с. 5). Після реорганізації Київського ІНО у вересні 1930 р. загін припинив свою діяльність.

Отже, за кілька років ситуація з воєнізацією Київського ІНО змінилась на краще. У лютому 1929 р. Л. Чижун відзначав, що справи з військовим навчанням в інституті поліпшилися: склад викладачів гарантує виконання навчального плану, ставлення студентів до занять стало свідомішим. А ще за рік, 31 березня 1930 р., у Київському ІНО було проведено день оборони. Ця масштабна акція, до якої залучили студентів інших київських вузів (КПІ), передбачала ознайомлення з організацією та діями різних родів військ, зокрема піхоти і кавалерії, методами політичної роботи у військових частинах, використання на практиці тактики ведення наступальних й оборонних дій. Усі студенти інституту були розбиті на кілька загонів, що діяли в різних районах Києва. Кожен із секторів роботи мав окремі, чітко розроблені робочі плани й відповідних керівників, переважно студентів, що мали досвід служби у рядах РСЧА. Підсумовуючи, керівник навчань Л. Чижун відзначив загалом задовільну підготовку студентів, проте традиційно зауважив про незадовільне відвідування подібних занять студентами. Проте і студенти скаржились на відсутність чіткого й логічного поєднання теоретичного та практичного навчання з ВДП (Б. а., 1930b, с. 1–3).

Сталою проблемою залишалось облаштування військового кабінету та лабораторії. Для нього одразу, попри постійний брак вільних аудиторій, було виділене приміщення**,** проведено окремий телефон, надано кошти для закупівлі потрібних навчальних матеріалів, підручників, періодики. Із фондів інститутської бібліотеки відібрано необхідну літературу, на основі якої створено військову бібліотеку. Її матеріалами могли користуватися викладачі та студенти. Було запроваджено посаду завідувача кабінету. Однак через постійний брак коштів і необхідного технічного персоналу керівництво ІНО певний час не надавало належної уваги зберіганню військового обладнання. Уже в березні 1928 р. стався прикрий випадок. Один зі студентів, у майбутньому відомий український математик Г. Дрінфельд, випадково вистрілив із рушниці у військовому кабінеті (Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 289). На щастя, ніхто не постраждав, утім надалі за переховування військових матеріалів інституту відповідали особисто Л. Чижун і проректор адміністративно-господарчої частини ІНО Д. Полянський. Згодом військовим кабінетом-лабораторією опікувались, крім військового керівника, його секретар і служники. До обов'язків першого належало проводити реєстрацію відвідування занять з військових дисциплін і фізичної культури, вести облікові індивідуальні картки успішності студентів й іншу канцелярську роботу. Служники мали бути присутніми у приміщеннях, де проводили заняття з військового навчання, готувати навчальні експонати для самостійних занять студентів (Кошториси учбових закладів…, 1929, арк. 147–148). Проте, зважаючи на кількість студентів, які мали проходити початкове військове навчання (напр., у 1928/1929 н. р. їх було 1574), технічні працівники фізично не встигали нормально виконувати свої обов'язки. Тож не дивно, що студенти на шпальтах інститутської газети неодноразово звертали увагу на ситуацію з військовою лабораторією, де вони мали працювати самостійно, без належного інструктажу, що часто призводило до псування зброї (П-ч, 1930, с. 3).

Необхідною умовою проходження військової підготовки був медичний огляд студентів. Нагадаємо, що, розпочинаючи реформу вищої школи, радянське керівництво від вступників до інститутів не вимагало жодних документів (Про прийняття до…, 1920, с. 236). Проте швидко зрозумівши небезпеку такої демократії, правила прийому були удосконалені. Зважаючи на велику кількість студентів, умови їхнього проживання дедалі більшу увагу привертали їх фізичний і психічний стан. Тож вступники, окрім документів про початкову освіту, громадський і виробничий стаж, обов'язково мали подавати довідку про стан здоров'я.

Адміністрація Київського ІНО неодноразово зауважувала прикрий фізичний стан учнів, аргументуючи необхідність поліпшення побутових умов у гуртожитках і підвищення стипендій. Правління наполягало на прове-

денні психотехнічного обстеження осіб, які бажали вступити до інституту. Цифри дійсно вражають: на грудень 1926 р. із 260 студентів робітфаку майже половина (49 %) були хворими, що визнавалося наслідком складних побутових умов, 17 студентів мали важкі захворювання (активний туберкульоз, трахому) (Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 168зв., Правила прийому…, 1932–1933, арк. 31). Принагідно зауважимо, що за кілька років у правилах прийому до інститутів, технікумів, робітфаків уже спеціально визначали перелік хвороб, з яким не дозволяли вступати до вишів. Серед них були й хвороби легень, різні форми туберкульозу та душевних хвороб. Зважаючи на незадовільні показники здоров'я майбутніх червоноармійців, у грудні 1927 р. уже військовий керівник ІНО вимагав запровадити приготування гарячих страв в інститутському буфеті, перевести деякі лабораторії до тепліших приміщень, організувати спортивний гурток, і взагалі більше уваги приділяти фізичній культурі. Його слова нехтувати було небезпечно. Тож з листопада 1928 р. в Київському ІНО запровадили регулярні (2 год на тиждень) заняття з фізичної культури для студентів І і ІІ курсів (Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 350–350зв.). Протягом 1928–1929 рр. в Київському ІНО облаштували спеціальний зал з необхідним спортивним знаряддям, пропонувалося навіть коштом навчального закладу придбати спортивний одяг. Проте курс фізкультури був позаплановим, тобто студенти мали відвідувати його обов'язково, але у свій власний час. За умов, коли контроль успішності був лише у формі заліків з обов'язкових дисциплін, студенти у більшості (70 %) просто ігнорували спортивні заняття (Протоколи засідань Правління…, 1926–1930, арк. 389).

Окрім власне аудиторних занять, періодичних підготовчих маневрів і літніх таборових зборів, військова підготовка студентів відбувалася і в різноманітних гуртках, які працювали в Київському ІНО, зокрема Товариства сприяння обороні (ТСО), стрілецький, технічного озброєння, Товариства Червоного Хреста та ін.

У 1930 р. в СРСР було ухвалено "Закон про обов'язкову військову службу", відповідно до якого запроваджували вищу позавійськову підготовку, що передбачала теоретичну частину (430–580 год) у вузі і навчальні збори у військових частинах (3–4 місяці). У цей же час відбулась реорганізація Київського ІНО, значна частина викладачів військових дисциплін 1926–1929 рр. була репресована. Справа воєнізації продовжилась у новостворених Інституті соціального виховання, Інституті професійної освіти, Фізико-хіміко-математичному та Лінгвістичному інститутах уже на інших засадах й іншими виконавцями.

Дискусія і висновки

Унаслідок військової реформи 1924–1925 рр. в СРСР розпочалася перебудова системи підготовки військових кадрів й організація військового навчання цивільного населення. Вважаємо, що цілком правомірно період 1926–1930 рр. назвати початковим етапом зазначеного процесу. Маємо підстави виокремити дві стадії цього етапу – 1926–1927 рр., коли були розроблені нормативна база, програми й навчальні плани для вузів відповідно до їхньої спеціалізації. І хоча ця стадія розпочалася без належної підготовки безпосередньо навчальних закладів, за кілька місяців переважно вдалося налагодити системну роботу з воєнізації. Друга стадія тривала з 1927 р. до 1930 р. У цей час, урахувавши початкові прорахунки, відбулось унормування військової підготовки, виділялися кошти на обладнання військових кабінетів, більше уваги почали звертати на фізичний стан студентів: проводились медичні огляди, здійснювали заходи для поліпшення студентського харчування, організовували систематичні заняття із фізичної підготовки. Упродовж 1926–1930 рр. радянська влада чітко намітила й успішно здійснила запровадження викладання військових дисциплін у цивільних навчальних закладах. Це була добре спланована та продумана політика, що давала можливість не тільки готувати для РСЧА за мінімальних матеріальних затрат кваліфікованих фахівців, але й успішно розв'язувати завдання військово-патріотичного виховання молоді. Проте загальний недолік військовізації цивільних вузів полягав у тому, що програми виучки для студентів різних курсів були однаковими, і з огляду на це протягом 3–4 років навчання студенти студіювали майже той самий матеріал, практично не враховували спеціалізацію студентів. Ці вади були частково виправлені у законі 1930 р.

Підсумовуючи майже п'ятилітню роботу з воєнізації Київського ІНО, варто підкреслити таке. Військова підготовка в інституті запроваджується в листопаді 1926 р. завдяки наполегливості військового керівника Л. Чижуна. Була проведена велика організаційна робота, до викладання військових дисциплін залучали провідних військових фахівців м. Києва. Окрім власне занять з військових дисциплін, воєнізація теоретичної підготовки передбачала внесення певних змін, додавання військово-політичних елементів у навчальні програми дисциплін, що викладали в інституті. Утім, студенти ІНО виявляли не надто активну участь у військовому навчанні – нерідко вони зривали теоретичні та практичні заняття, нехтували військовими зборами, що призводило до нещасних випадків і псування обладнання військових кабінетів. З іншого боку, запровадження системної військової підготовки оприявнило низку проблем студентства (стан здоров'я, недостатнє харчування), які влада змушена була розв'язувати прискореними темпами. Досвід підготовки молодшого командного складу у навчальних закладах СРСР загалом, і в Київському ІНО зокрема, на початок 1930 рр. показав, що така форма підготовки командирів запасу назагал є доволі успішною.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Б. а. (1930a, 18 січня). Стояти на місці – не подаватися назад. *Кузня освіти,* 1.

Б. а. (1930b, 24 квітня). *Кузня освіти*, 1–3.

Выпускники ВПЮУ–ВВУ. (б. д.). http://www.vrtu-vvkure.com/VPYU/VPYU_T-CH.pdf

К. (1929, 7 грудня). Загін далекосхідної армії. *Кузня освіти,* 2.

Карум, Л.С. (1965a). *Моя жизнь. Рассказ без вранья. Ч. 5. Тетрадь XX. Гл. III – IV*. Літературно-меморіальний музей Михайла Булгакова, Київ, Україна.

Карум, Л.С. (1965b). *Моя жизнь. Рассказ без вранья. Ч. 5. Тетрадь XXI. Гл. VIII.* Літературно-мемориальний музей Михайла Булгакова, Київ, Україна.

Кошториси Київського інституту народної освіти та листування з інститутом про їх складання і затвердження. (1926–1930). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 6, Спр. 4622, 126 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Кошториси учбових закладів педосвіти на 1929/30 рік. (1929). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 9, Спр. 673), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Лоза, О. М. (2006, 14 листопада). *80 років військової підготовки в Київському політехнічному інституті*. https://kpi.ua/634-4

Лук'яненко, О. В. (2018). Мілітаризація гуманітарної аури вищої педагогічної школи радянської України І половини ХХ століття. *Молодий вчений,* 5.3(57.3), 30–34.

Матеріали про проведення вищої допризивної військової підготовки в вищих учбових закладах України та хід воєнізації в профшколах і школах ФЗУ. (1926–1930). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України,

м. Київ" (Оп. 6, Спр. 7786, 415 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Матеріали про проведення вищої допризивної військової підготовки в ВУЗах, призначення військових керівників, завідуючих військовими кабінетами та оплату праці викладачів вищої допризивної підготовки. (1926–1927). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 6, Спр. 7788, 417 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Материалы ГУ РККА в РВС СССР о допризывной подготовке в высших гражданских учебных заведениях СССР. (2006). *Реформа в Красной Армии. Документы и материалы. 1923–1928 гг.* Кн. 2. Летний сад.

Морозов, & Ломбарг. (1930, 12 червня). Бойовий загін рапортує. *Кузня освіти*, 5

Народное просвещение на Украине. (1924). *Червоний шлях*, 4.

Положение о порядке прохождения высшей допризывной военной подготовки и действительной военной службы в робоче-крестьянской красной армии гражданами, обучающимися в высших учебных заведениях и техникумах и окончившими их: Постановление Центрального исполнительного комитета и Совета народных комиссаров СССР от 20 августа 1926 г. (1926). *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза ССР,* 59, 1030–1032.

Послужной список штабс-капитана 38-го Сибирского стрелкового полка Чижуна. (1917). Ф. 409 "Послужные списки, наградные листы и аттестации офицеров русской армии" (Оп. 1, Д. 65985, лл. 205–210). Российский Государственный Военно-исторический архив, Москва, Російська Федерація. https://gwar.mil.ru/heroes/document/50519935/?page_id=50674492

Правила прийому до інститутів, технікумів і робітфаків України. (1932–1933). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 10, Спр. 1538, 39 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Про прийняття до вищих учбових закладів. (1920). *Збір законів і розпоряджень Робітниче-селянського Уряду України і уповноважених РСФСР,* 9, 236.

Протоколи засідань Правління Київського інституту народної освіти та наради в справі об'єднання педтехнікумів з цим інститутом. (1926–1930). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 6, Спр. 4625, 486 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Протоколи засідань Правління Київського інституту народної освіти. (1929). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 6, Спр. 4626, 61 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Пухлик, С. (1930, 12 червня). Дисципліна – основа темпу. *Кузня освіти*, 2.

П-ч, О. (1930, 18 січня). Стрілецька справа на першому курсі. *Кузня освіти*, 3.

Резолюція комісії військової пропаганди Укрполітосвіти про військову роботу по сільбудах і хатах-читальнях. (1926–1927). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 6, Спр. 7785, 28 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Річні звіти інститутів народної освіти за 1924/1925, 1925/1926, 1926/1927 навчальні роки та матеріали до них… (1925–1927). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 5, Спр. 289, 711 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Ряппо, Я. (1922). О задачах Главпрофобра. *Третье Всеукраинское совещание по просвещению*. Ред.-изд. отдел Наркомпроса.

Сенюк, О. В. (2014). Історичні етапи формування та розвитку військової підготовки студентів у вищих військових навчальних закладах, військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України. *Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія: Право,* 1(9), 1–15. http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n1/14sovnzu.pdf

Тинченко, Я. (2000). *Голгофа русского офицерства в СССР 1930–1931 годы*. МНФ. http://xxl3.ru/krasnie/tinchenko/razd1-3.html

Участники Белого движения в России: база данных. (б. д.). Сайт историка Сергея Владимировича Волкова. http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/pdf/Uchastniki_Belogo_dvizhenia_v_Rossii_23-Ch.pdf

Фрунзе, М. В. (1977). Новая смена. Фрунзе М. В. *Избранные произведения.* Воениздат.

Чижун, Л. (1930a, 12 червня). До бойової школи. *Кузня освіти*, 3.

Чижун, Л. (1930b, 23 лютого). Педпроцес і оборона СРСР. *Кузня освіти*, 2.

Чумак, М. (1929, 25 жовтня). Іновці в поході. *Кузня освіти*, 5.

Шепелев, О. И. (2006). Вместо студенческой фуражки – офицерская. Становление и развитие системы дополнительного военного образования в гражданских вузах России. *Чиновникъ,* 5. http://chinovnik.uapa.ru/modern/article.php?id=691.

References

Admission Rules for Institutes, Technical Colleges, and Workers' Faculties in Ukraine. (1932, 27 May – 1933, 11 August). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 10, F. 1538, 39 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Admission to Institutions of Higher Education. (1920). *A Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine and the Authorized Representatives of the RSFSR,* 9, 236.

Annual reports of public education institutions for the 1924–1925, 1925–1926, and 1926–1927 academic years, along with related materials… (1925, 11 January – 1927, December). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 5, F. 289, 711 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Budget estimates of the Kyiv Institute of People's Education and correspondence with the institute regarding their preparation and approval (1926, 10 March – 1930, 6 August). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 6, F. 4622, 126 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Budgets of Teacher Training Institutions for the 1929–1930 Academic Year (1929, June–July). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 9, F. 673), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Chumak, M. (1929, October 25). The Inovtsi on a march. *The Forge of Education* [in Ukrainian].

Chyzhun, L. (1930, February 23). The Educational Process and the Defense of the USSR. *The Forge of Education* [in Ukrainian].

Chyzhun, L. (1930, June 12). To the combat school. *The Forge of Education* [in Ukrainian].

Documents from the Main Directorate of the Red Army to the Revolutionary Military Council of the USSR on pre-conscription training at higher civilian educational institutions in the USSR. (2006). In N.S. Tarkhova & P.M. Shabardin (Eds.), *Reform in the Red Army. Documents and Materials. 1923–1928, B. 2.* Letniy sad [in Russian].

Documents regarding the conduct of pre-conscription military training at institutions of higher education, the appointment of military commanders and heads of military departments, and the compensation of instructors for pre-conscription military training (1926, 18 January – 1927, 14 November). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 6, F. 7788, 417 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Frunze, M. V. (1977). New shift. In Frunze, M.V., *Selected Works*. Voenizdat [in Russian].

Graduates of the VPUU–VVU. (n. d.) [in Russian]. http://www.vrtu-vvkure.com/VPYU/VPYU_T-CH.pdf

K. (1929, December, 7). Far Eastern Army Detachment. *The Forge of Education* [in Ukrainian].

Karum, L. S. (1965a). My Life. A Story Without Lies. P. 5. Notebook XX. *M. Bulgakov Literary and Memorial Museum,* Kyiv, Ukraine [in Russian].

Karum, L. S. (1965b). My Life. A Story Without Lies. P. 5. Notebook XXI. *M. Bulgakov Literary and Memorial Museum,* Kyiv, Ukraine [in Russian].

Loza, O. M. (2006, November 14*). 80 Years of Military Training at the Kyiv Polytechnic Institute* [in Ukrainian]. https://kpi.ua/634-4

Lukyanenko, O.V. (2018). The militarization of humanitarian aura of the higher pedagogical school of Soviet Ukraine of the first half of XX century. *Young Scientist,* 5.3 (57.3), 30–34.

Materials on the implementation of advanced pre-conscription military training at higher education institutions in Ukraine and the progress of military training at vocational schools and industrial-technical schools (1926, 6 July – 1930, 26 October). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 6, F. 7786, 415 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian]

Morozov, & Lombarh. (1930, June 12). The combat unit reports. *The Forge of Education* [in Ukrainian].

N. a. (1930a, January 18). To stand still-not to retreat. *The Forge of Education* [in Ukrainian].

N. a. (1930b, April 24). *The Forge of Education* [in Ukrainian].

Participants in the White Movement in Russia: Database (n. d.). The website of historian Sergei Vladimirovich Volkov [in Russian]. http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/pdf/Uchastniki_Belogo_dvizhenia_v_Rossii_23-Ch.pdf

P-ch, O. (1930, January 18). Shooting in the First Year. *The Forge of Education* [in Ukrainian].

People's education in Ukraine. (1924). Chervonyi shliakh [in Russian].

Protocols of meetings of the Board of the Kyiv Institute of People's Education and meetings regarding the merger of teacher-training colleges with this institute. (1926, 1 March – 1930, 14 September). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 6, F. 4625, 486 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Protocols of meetings of the Board of the Kyiv Institute of People's Education. (1929, 28 August – 1929, 14 September). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 6, F. 4625, 486 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Pukhlyk, S. (1930, June 12). Discipline is the foundation of pace. *The Forge of Education* [in Ukrainian].

Regulations on the Procedure for Undergoing Advanced Pre-Conscription Military Training and Active Military Service in the Workers' and Peasants' Red Army by Citizens Enrolled in or Having Graduated from Institutions of Higher Education and Technical Schools: Resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR dated

August 20, 1926. (1926). *Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the Union of Soviet Socialist Republics,* 59, 1030–1032 [in Russian].

Resolution of the Military Propaganda Commission of the Ukrainian Political Education Department on Military Work in Rural Cultural Centers and Reading Rooms. (1926, 23 June – 1927, 11 August). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 6, F. 7785, 28 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Riappo, Ya. (1922). About the objectives of Glavprofobr. In *The Third All-Ukrainian Conference on Education.* Red.-izd. otdel Narkomprosa [In Russian].

Senuk, O. V. (2014). Historical stages of forming and development military preparations students in higher soldiery educational establishments, soldiery educational subdivisions of higher soldiery establishments of Ukraine. *Journal of the National University of Ostroh Academy. Series: Law,* 1(9), 1–15.

Service record of Staff Captain Chizhun of the 38th Siberian Rifle Regiment. (1917). F. 409 " Service records, award lists,and performance evaluations of Russian Army officers" (In. 1, F. 65985) [in Russian]. https://gwar.mil.ru/heroes/document/50519935/?page_id=50674492

Shepelev, O. I. (2006). An officer's cap instead of a student's cap: The emergence and development of the system of supplementary military education at civilian universities in Russia. *Civil servant,* 5.

Tinchenko, Ya. (2000). *The Ordeal of the Russian Officer Corps in the USSR, 1930–1931.* MNF [in Russian]. http://xxl3.ru/krasnie/tinchenko/razd1-3.html

Отримано редакцією журналу / Received: 22.04.26
Прорецензовано / Revised: 13.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Olena LIAPINA, PhD (Hist.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-8123-3345
e-mail: liapina@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HISTORICAL OVERVIEW OF THE INTRODUCTION OF MILITARY TRAINING IN UKRAINIAN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION IN THE 1920s (THE CASE OF THE KYIV INSTITUTE OF PEOPLE'S EDUCATION)

B a c k g r o u n d . ***In the context of the Russian-Ukrainian war, the issue of military-patriotic education of young people has become particularly acute. In September 2025, in accordance with the Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service," mandatory Basic General Military Training (BGMT) was introduced in Ukrainian higher education institutions. In this context, it is important to analyze historical experience, since similar attempts to "militarize" higher education had already taken place in Ukraine. The present study demonstrates how higher educational institutions were involved in the military training of youth during the 1920s, reveals the mechanisms through which the state influenced the educational system in order to cultivate disciplined and politically trained teaching personnel, and makes it possible to assess which approaches proved effective and which require reconsideration.***

M e t h o d s . ***General scientific and general historical methods made it possible to conduct a comprehensive analysis and assessment of the historical context of the research topic. The facts examined in the study are considered in their development and within a specific historical setting, which necessitated the use of the comparative-historical method. A comprehensive approach, as well as problem-chronological and comparative methods, was employed in the selection and analysis of sources.***

R e s u l t s . ***The initial stage of the introduction of military training in higher educational institutions of the Ukrainian SSR (1925–1930) has been reconstructed. The study identifies the general trends and specific features of this process at the Kyiv Institute of People's Education, analyzes state requirements and the actual implementation of "militarization," and examines the objective and subjective obstacles that hindered its realization during the second half of the 1920s.***

C o n c l u s i o n s . ***In 1924–1925, a military reform was carried out in the USSR, one consequence of which was the reorganization of the system for training military personnel and the establishment of military instruction for the civilian population. During the first stage (1926–1927), the regulatory framework, curricula, and study plans for higher educational institutions were developed according to their specialization. At the Kyiv Institute of People's Education, militarization began in November 1926 largely owing to the efforts of the military instructor L. I. Chyzhun. During the second stage (1927–1930), after initial shortcomings had been recognized, military training became more standardized; funding was allocated for the establishment of military classrooms, and greater attention was paid to students' physical fitness. At the same time, a major drawback of the militarization of civilian higher education institutions became evident: training programs were identical for students of different years of study. As a result, throughout their four years of education, students repeatedly studied almost the same material, while their academic specialization was taken into account only to a very limited extent.***

K e y w o r d s : ***Ukrainian SSR, higher education, military training, militarization, Kyiv Institute of People's Education, military instructor, military classroom.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 378.4.091.2:655.3.066.13+001(477.411)"1861/1919"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.17

Ірина МАЛАЦАЙ, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-5094-1082
e-mail: malatcaj@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"УНИВЕРСИТЕТСКИЕ ИЗВЕСТИЯ" (1861–1919): ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАУКОВОГО ЖИТТЯ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Вступ. ***Дослідження охоплює етапи організації університетського життя, зміну освітньої політики, що впливало на характер і зміст університетського книгодрукування. Особливу увагу приділено "Университетским известиям" як джерелу з історії наукового життя університету, відображенню в ньому основних напрямків досліджень, еволюції редакційної політики, структури й тематичного наповнення видання. Аналіз матеріалів журналу допомагає простежити динаміку розвитку наукових дисциплін, участь провідних учених у формуванні академічного дискурсу, а також значення цього часопису для поширення знань і зміцнення престижу Київського університету в освітньому й науковому середовищі.***

Методи. ***Застосовано хронологічний метод, що надав можливість простежити шлях від першоідей організації періодичного видання університету до реалізації задуму. Ретроспективний і синхронний підходи допомогли охарактеризувати внутрішньо-політичні та суспільні процеси, що відігравали ключову роль у становленні університетської освіти другої половини XIX ст. Використання структурно-системного методу сприяло означенню окремих етапів становлення видавничої справи та визначенню конкретних механізмів впливу на пожвавлення публікаційної активності серед викладачів і здобувачів освіти в Київському університеті.***

Результати. ***Заснування, функціонування та змістова структура журналу дає підстави вважати його одним із провідних інтелектуальних осередків Київського університету другої половини XIX – початку XX ст. В умовах складної суспільно-політичної ситуації, посиленого державного нагляду й обмеження академічних свобод журнал виконував роль майданчика для розвитку наукової думки, донесення наукових результатів і формування університетських академічних традицій.***

Висновки. ***Тематична багатовекторність, регулярність виходу й залучення студентської молоді сприяли утвердженню журналу як одного з найавторитетніших університетських періодичних видань свого часу. "Университетские известия" мають вагоме джерельне значення не лише для дослідження історії Київського університету, а й для вивчення розвитку науки, освіти та інтелектуального життя України XIX – початку XX ст., даючи змогу глибше осмислити процес формування української наукової традиції, простежити витоки академічних шкіл і визначити роль університетської періодики в модернізаційних трансформаціях суспільства.***

Ключові слова: ***Київський університет св. Володимира, періодичне наукове видання, навчально-наукова діяльність, "Университетские известия", видавнича справа.***

Вступ

Як перше університетське періодичне видання "Университетские известия" впродовж усього періоду виходу, незважаючи на жорсткий цензурний контроль імперської влади, фіксували зростання нового потенціалу наукового середовища й результати дослідницької діяльності викладачів і студентів у різних галузях науки другої половини XIX – початку XX ст. Аналіз матеріалів, уміщених у виданні, дає можливість реконструювати не лише наукові інтереси академічного середовища того часу, а й соціально-інтелектуальні умови, у яких формувалися світоглядні орієнтири українських науковців. "Известия" стали майданчиком, де поряд із визначними професорами університету – В. Іконніковим, Ю. Кулаковським, М. Іванішевим, М. Владимирским-Будановим, В. Ляскоронським – свої перші наукові праці публікували студенти, майбутні фундатори української науки XIX – початку XX ст.: В. Антонович, М. Грушевський, Г. Павлуцький, І. Огієнко та ін.

Огляд літератури. Джерельну базу для дослідження умов і специфіки періоду заснування журналу формують насамперед інформативно насичені праці В. Іконнікова, який упродовж 1874–1914 рр. обіймав посаду головного редактора (Иконников, 1884; 1913). Відомості про видання також містяться у працях одного з перших дослідників історії університету М. Владимирського-Буданова (Владимирский-Буданов, 1884), а також у науковому доробку В. Шульгіна (Шульгин, 1860; 1864). У сучасній українській історіографії суттєвий внесок у дослідження "Университетских известий" зробив В. Щербатюк, який сформував покажчик статей і матеріалів журналу за 1913–1919 рр., упорядкувавши їх за тематичними рубриками (археологія, мовознавство, історія, правознавство) виокремивши інформацію про наукові відрядження професорів університету, наукові з'їзди, виставки, дисертаційні огляди, рецензії та бібліографічні матеріали з додатком переліком осіб, згаданих у публікаціях (Щербатюк, 1998a; 1998b). Така систематизація має важливе допоміжне значення для бібліографічних досліджень і може слугувати додатком у студіях з модерної української історії. Окрім того, існує низка узагальнювальних праць, присвячених історії Київського університету від часу його заснування, у яких значну увагу приділено питанням організаційної структури та діяльності.

Метою статті є дослідження створення видання та ролі "Университетских известий" як першого періодичного журналу в контексті становлення Імператорського університету святого Володимира як навчально-наукового осередку другої половини XIX – початку XX ст. та його значення для розвитку української наукової школи. Відповідно до мети поставлені такі ***завдання***: простежити умови становлення університетів у Російській імперії; проаналізувати політику влади відносно основних напрямків і засад формування системи освіти в Київському університеті; визначити роль окремих представників академічної спільноти у процесі започаткування створення одного з провідних наукових періодичних видань на території України в другій половині XIX ст.; дослідити вплив і значення журналу в процесі становлення Київського університету як головного навчально-наукового осередку Наддніпрянської України.

© Малацай Ірина, 2026

Методи

У статті використано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження. Застосування хронологічного методу дало можливість послідовно реконструювати еволюцію ідей щодо заснування університетського періодичного видання – від перших концептуальних задумів до їхньої практичної реалізації. Ретроспективний і синхронний підходи сприяли аналізу внутрішньополітичних і суспільних процесів, що впливали на розвиток університетської освіти, наукової діяльності другої половини XIX ст. Використання структурно-системного методу допомогло виокремити основні етапи формування видавничої справи при Київському університеті св. Володимира, а також визначити інституційні й організаційні механізми, що сприяли активізації публікаційної діяльності викладачів та слухачів університету. У сукупності застосовані методи забезпечили цілісне бачення ролі університетського періодичного видання як важливого чинника розвитку наукового середовища й академічної комунікації.

Результати

Університет св. Володимира як вищий навчальний заклад Наддніпрянської України розпочав свою історію після підписання 21 листопада 1833 р. Миколою І Указу про його заснування. Від початку в ньому діяв лише філософський факультет, що мав два відділення (історико-філологічний і фізико-математичний). У 1835 р. був відкритий юридичний, а в 1841 р. – медичний факультети. Перші десятиліття існування університету стали відображенням суспільно-політичних процесів, що відбувалися в імперії та українських землях. Дослідники історії університету виділяють кілька умовних періодів від його заснування до початку XX ст.: перший – становлення (1833–1842); другий – час розвитку (1842–1848); третій період характеризувався реакційною політикою, що була пов'язана з розгоном Кирило-Мефодіївського братства (1849–1855); четвертий – етап часткової лібералізації (1855–1863); п'ятий став часом активного розвитку у поєднанні з посиленим контролем за благонадійністю викладачів і студентів (Колесник та ін., 2019).

Перший набір студентів відбувся восени 1834 р. Від початку університет не мав власного приміщення, тому доводилося орендувати на Печерську три будівлі, а через кілька років, у 1838 р. – сім. Протягом першого десятиліття діяльності університету перед чиновниками поставали завдання, пов'язані з урегулюванням господарського та кадрового забезпечення навчального закладу. Отже, влітку 1835 р. університету було передано типографію від штабу Першої армії, що розташовувався в Києві. Друкарню розмістили в орендованому приміщені, у двоповерховому кам'яному будинку капітана Корта на Печерську, який на той час слугував корпусом університету, де розміщувалося керівництво, кілька аудиторій, кабінетів та квартири окремих службовців. Три кабінети були виділені для друкарні та літографії. Однак "друкарське обладнання в розпорядження університету надійшло далеко не в кращому стані. Ті ж верстати, що перебували у похідних умовах ще з часів війни з Наполеоном, справді виявилися здебільшого непридатними для роботи на новому місці" (Тимошик, 1999, с. 358).

І все ж створення власної друкарні стало важливим етапом у тривалому процесі організації університету. Офіційною датою заснування університетської друкарні прийнято вважати 4 листопада 1835 р. Першим її директором був П. Камінський. Спочатку в друкарні університету працювали прикріплені військові, але досить швидко штат працівників поповнився двома запрошеними працівниками типографії Києво-Печерської лаври (Тимошик, 1999, с. 359).

За ініціативи наступного директора типографії – М. Могилянського, були закуплені нові шрифти й обладнання, що належали Полоцькому піарському училищу. Після того, як у 1842 р. університет отримав власний корпус, друкарню розташували в окремому флігелі, який після відкриття у 1886 р. медичної клініки був переданий патолого-анатомічному інституту. Варто зауважити, що забезпечення університетської друкарні обладнанням, станками, кваліфікованими робітниками було пов'язано з ім'ям Й. Завадського, який, починаючи із 1850 р., узявши її в оренду, доклав чимало зусиль для її розвитку. Згодом, у 1887 р., після його смерті типографія отримала нову адресу: будинок Рейсміллера на вул. Пироговській, а через кілька років її було розміщено на вул. Великій Васильківській, 31. У 1888 р. друкарню викупив відомий київський підприємець Г. Корчак-Новицький, який відтоді став видавцем "Университетских известий". Від початку створення діяльність друкарні не була позбавлена складнощів, спричинених внутрішньо суспільними процесами або ж з матеріально-фінансовими проблемами. Однак дедалі більший запит на друковані видання сприяв закріпленню та розширенню університетського видавництва.

На середину XIX ст. діяльність закладів вищої освіти російської імперії регламентувалася університетськими статутами. Статут 1835 р. значно обмежив академічні свободи, зосередивши управління в руках попечителів учбових округів, які призначалися імператором і від яких залежало розв'язання всіх питань діяльності університетів. З 1845 р. Київський і Харківський університети були підпорядковані генерал-губернаторам, що посилило формалізм, казармений порядок і нівелювало всі ініціативи. Ще більше контроль за університетами посилився після того, як Європу охопила революційна хвиля (1848–1849). В імперії були запроваджені заходи, спрямовані на посилення нагляду за викладанням і студентством. У 1849 р. з університетських курсів були вилучені програми з вивчення державного права та філософії європейських країн. Не маючи можливості повністю заборонити суспільствознавчі дисципліни, Міністерство народного просвітництва посилило цензуру. Університети по суті втратили статус наукових закладів, отримавши в більшій мірі риси урядових, церковних, громадських, що суперечило їх призначенню (Пирогов, 1863).

На межі 40–50-х років XIX ст. урядова регламентація університетського життя лише посилювалася, однак зміни в освітній політиці були неминучими. З другої половини 50-х років XIX ст. починається поетапне її реформування, що в підсумку дало можливість запровадити нові правила. Затвердження Університетського Статуту 1863 р. уможливило відновлення окремих елементів автономії для викладачів, професорів та адміністрації, розширивши права університетської ради. Цей статут став важливим кроком не лише у напрямку розвитку самоврядування, а й створив умови для розширення навчальної та наукової діяльності. Реформа позитивно вплинула й на подальший розвиток дослідницької складової університетів, з'явилися аспірантури, було дозволено засновувати наукові товариства, які мали сприяти зростанню престижу університетів, зокрема й Київського. Досить швидко університети перетворилися на осередки окремих наукових шкіл, що на 70-ті роки XIX ст. сприяло зростанню ролі університетів у суспільному житті (Мокляк, 2017).

Уперше ідею про створення періодичного університетського видання "Ученые записки" було запропоновано восени 1835 р. першим ректором Університету

св. Володимира М. Максимовичем. Він не лише обґрунтував важливість, а й запропонував структуру видання, однак не отримав дозволу державної канцелярії в Петербурзі, щоб утілити свою ідею (Тимошик, 1999). Особливо гостро питання про друк постало на початок 40-х років XIX ст., коли дисертації та магістерські взагалі не друкували, а якщо вони й виходили, то лише за кошти авторів. У цей час було видано зовсім мало наукових і навчальних матеріалів (крім духовної літератури). Як зазначав Владимирський-Буданов: "не лише наукових, а й ніяких видань в той час у Києві не було" (Владимирский-Буданов, 1884, с. 534).

Для університету 1849–1855 рр. стали кризовим періодом. Крім обмежень і надзвичайного контролю, вагомою причиною, як зазначав Владимирський-Буданов, було й те, що "вчителі столичних гімназій і навіть столоначальники департаментів мають краще матеріальне забезпечення ніж ординарний професор" (Владимирский-Буданов, 1884а, с. 535). Багато викладачів полишили службу в університеті. На юридичному факультеті викладали лише три професори: К. Мітюков, Н. Іванішев та А. Дедович-Чеховський, кафедру загальної історії залишив В. Шульгін. Не кращою ситуація була й на фізико-математичному факультеті, з якого звільнилися професори І. Фонберг та К. Кесслер. Медичний факультет покинули професори О. Козлов, Ф. Цицурін та П. Беккер (Владимирский-Буданов,1884а). Отже, від кінця 40-х і до середини 50-х років XIX ст. розвиток науки, що спостерігалося на початку діяльності університету, майже зупинився.

Наступні спроби започаткувати видання журналу були пов'язані з ім'ям помічника попечителя Київського навчального округу, а з 1857 р. головою Київської археографічної комісії, М. Юзефовичем, який у 1854 р. порушував питання про створення періодичного видання. На Раді університету було ухвалено рішення розпочати друк видання в чотирьох частинах (відповідно до кількості факультетів). Планували друкувати переклади давніх авторів (джерела), що мало демонструвати досягнення історико-філологічного відділення, а також тексти окремих нетипових карних справ. У ході обговорень було визначено, що журнал буде виходити чотири рази на рік. Для виготовлення журналу був виписаний папір із Сичівської паперової фабрики (м. Варшава), який відзначався якістю та міг зберігатися упродовж тривалого часу. Попередньо були намічені статті, які планували розмістити в першому випуску університетського видання, але, як з'ясувалося згодом, два відділення не підготували їх до визначеного терміну, а решта навіть не виявили зацікавленості до написання матеріалів (Иконников, 1913). Тож, спроба започаткувати періодичне університетське видання й цього разу не мала успіху. Так тривало аж допоки на цю проблему не звернув увагу попечитель Київського навчального округу М. Пирогов, що вирізнявся активною діяльністю з підтримки розвитку освіти, новаторством.

Саме початок 60-х років XIX ст., час реформ в імперії, був пов'язаний із пожвавленням наукової діяльності викладачів і важливе місце в цьому процесі посіли "Университетские известия". Видання стало не лише часописом університету, а й посіло місце одного з найавторитетніших науково-освітніх журналів Києва другої половини XIX й залишалося таким аж до початку XX ст. Часопис вирізнявся поміж інших періодичних видань широтою тематичного охоплення та науковою різноплановістю. На його сторінках розміщувалися наукові статті в різних галузях знань, тексти університетських лекцій, кращі студентські роботи, звіти, повідомлення про наукові відкриття, різноманітні статистичні дані, переклади творів закордонних учених літераторів, а згодом й бібліографічні огляди.

"Университетские известия" мали великий попит не лише в російській імперії, а й за її межами. Перший номер журналу вийшов друком у вересні 1861 р. й до кінця року були видані ще чотири номери. Починаючи з 1862 р., журнал виходив щомісяця, як сучасне наукове періодичне видання того часу. Окрім робіт студентів і викладачів Університету св. Володимира, редакція планувала залучити до співпраці авторів з інших університетів (Иконников, 1913). Наприкінці 1861 р. царський уряд розпочав реформу вищої освіти та створив спеціальну комісію, до якої увійшов і ректор Київського університету. У контексті обговорення нового проєкту університетського статуту на сторінках "Университетских известий" почали друкувати витримки статутів університетів Європи та Сполучених Штатів, що викликало зростання інтересу до видання. Від початку журнал друкував лише офіційно дозволені матеріали, переважно статути університетів Німеччини, Швейцарії та Бельгії. Проте поступово на його сторінках почали розміщувати статті викладачів і студентів університету. Щоб заохотити подавати до друку матеріали з історії, археології та етнографії, їх пропонували збирати під час приватних подорожей і відпочинку. На сторінках "Известий" почали друкувати кращі студентські практичні роботи (Тарасенко, 1995).

Спочатку "Университетскими известиями" опікувалися ректори університету М. Бунге (1861 р.) та М. Іванішев (1861–1862 рр.), а на початку 1863 р. головним редактором було обрано в. о. екстраординарного професора кафедри міжнародного права В. Незабитовського, якому було призначено щорічну платню у розмірі 500 руб. Був створений редакційний комітет, до якого входили представники від усіх факультетів. До першого комітету входили: М. Бунге, В. Шульгін, К. Кесслер, Н. Іванішев, А. Вальтер, В. Коломійцев, С. Гогоцький, С. Ходецький, В. Незабитовський, А. Матвеєв. Їхнім завданням було відбирати матеріали для друку, урегульовувати спірні питання, визначати зміст випуску тощо. Через пів року В. Незабитовського замінив ординарний професор сільського господарства С. Ходецький, який продовжував виконувати обов'язки головного редактора до осені 1873 р. Восени 1863 р. був також змінений склад комітету, до якого ввійшли: С. Гогоцький (професор філософії), І. Тютчев (зав. хім. лабораторії), А. Вальтер (професор медицини), В. Незабитовський (професор права) та їхні заступники: А. Деллень (професор філології), І. Рахманінов (професор математики), В. Демченко (професор права), Х. Гюббенет (професор медицини) (Иконников, 1913).

Правила та порядок щодо формування видання, основні вимоги оформлення статей, які визначалися чіткістю та логічною структурованістю, були запропоновані професором С. Ходецьким. На зібранні редакційного комітету було вирішено, що на сторінках "Университетских известий" будуть друкувати не лише роботи викладачів і студентів Університету св. Володимира, а й інших авторів, за умови клопотання того чи іншого факультету, якщо цей матеріал був важливим і необхідним для начального процесу (Иконников, 1913). Але досить швидко таке рішення було скасовано, тому що було достатньо багато охочих з університетського середовища оприлюднити власні наукові дописи. Щоб зацікавити професорів і викладачів писати для "Известий", на засіданні Ради університету навесні 1868 р. було ухвалено рішення додатково віддавати авторам окремо по 200 примірників їхніх творів, видрукуваних на університетському папері й університетським коштом, які вони потім могли продавати охочим,

зокрема й студентам. Як зазначає М. Тимошик, дозволялося видавати й більшу кількість примірників – 500 або й 1 тис. – за окремими рішеннями редколегії та ради університету (Тимошик, 1999).

Чимало зусиль для розвитку "Университетских известий" доклав проф. С. Ходецький, до обов'язків якого входило не лише визначати черговість публікацій, підбирати шрифти для набору текстів, робити остаточну коректуру, а й вести фінансові справи. Передбачалося виділення коштів лише для друку офіційної документації (протоколів засідань) в сумі 500 руб. Отже, університету доводилося самостійно розв'язувати питання фінансування друкарської справи. Було вирішено щорічно виділяти від 4,5 тис. руб. для видання "Университетских известий". Від початку виходу першого номеру і до 1884 р. на видання університетом загалом було виділено 100 тис. руб., ураховуючи те, що автори за свої публікації гонорари не отримували. Винятком був лише бібліографічний розділ журналу, авторам якого виділяли загальну суму 1 тис. руб. на рік (Владимирский-Буданов, 1884a).

Структура видання була такою: перший розділ – офіційна частина, де розміщували протоколи, правила, звіти тощо; другий розділ – неофіційна, де друкували наукові статті; третій розділ, як додаток, містив метеорологічні спостереження, оголошення, матеріали. За пропозицією М. Бунге у 1874 р. структура журналу дещо змінилася і був доданий ще один розділ – критико-бібліографічний. Він мав уміщувати огляди наукових робіт із предметів, які вивчали в університеті, а також повідомлення результатів наукових досліджень для студентів і слухачів університету впродовж року. На цей розділ додатково було виділено 1,5 тис. руб., але потім скорочено до 1 тис. руб. Ці кошти призначалися для авторів, 50 руб. за друкований аркуш, а обсяг однієї статті не повинен був перевищувати 2,5 друк. арк. У журналі почали друкувати критичні огляди, однак, як зазначав проф. В.С. Іконніков, аналітичних статей практично не було (Иконников, 1884).

На останню чверть XIX ст. "Университетские известия" стали відображенням практично всього наукового життя університету. Від початку діяльності університету до 1855 р. викладачами та слухачами закладу було видано до 100 книг, а в проміжок між 1855–1875 рр. їхня кількість збільшилася до 550 книг і статей. Із цієї кількості 450 припадало на 1862–1875 рр., саме на той час, коли розпочалося видання журналу (Владимирский-Буданов, 1884a). Із-поміж представників університетської професорсько-викладацької спільноти другої половини XIX ст., які видавали свої праці на сторінках "Университетских известий", знайомлячи зі своїми науковими здобутками, варто згадати М. Максимовича, М. Іванішева, К. Кесслера, М. Бунге, О. Котляревського та багатьох ін. Також на сторінках "Известий" друкували лекційні курси, що надавало слухачам університету можливість користуватися працями професорів і поглиблювати свої знання. Починаючи з осені 1873 р. і до 1914 р., головним редактором "Университетских известий" був професор історії В. Іконніков. У 1873 р. було започатковано створення "Систематичного покажчика "Університетських відомостей", насамперед для неофіційної частини матеріалів, які були видані впродовж 1861–1872 рр. У наступні роки створення показників стало майже щорічною практикою. До ювілею заснування університету, в 1884 р., було видано великий покажчик, що нараховував 366 сторінок із 64 додатками (Иконников, 1884). У наступні періоди також формувалися покажчики за 1884–1896 рр., які були видані у 1898 р. (Щербатюк, 1997). Практика їхнього створення продовжувалася й на початку XX ст. Велика заслуга в цій справі належала В. Кордту, який був директором університетської бібліотеки впродовж 1894–1928 рр. та відповідав за коректуру покажчиків, що вимагала чимало уваги, зусиль, часу. До цієї справи залучалися колишні слухачі університету та співробітники бібліотеки, а їхня робота контролювалася директором бібліотеки та редактором журналу. На 1912 рік покажчик уміщував 2 210 назв статей, що належали до різних розділів журналу. Покажчик матеріалів 1913–1919 рр., останніх років виходу "Известий", був упорядкований і виданий українським істориком В. Щербатюком у 1997 р. Формуючи покажчик, як вказав сам упорядник, він мав на меті "систематизувати зібрані матеріали, максимально дотримуючись принципу, який було закладено у попередніх покажчиках" (Щербатюк, 1997, с. 6).

У 1875 р. до змісту "Известий" знову були внесені корективи, додано розділ "Наукова хроніка", у якому містилися повідомлення та протоколи наукових товариств, що діяли при університеті, звіти про наукові відрядження тощо. Якщо матеріали були великі за об'ємом, їх могли друкувати окремим додатком. Протягом наступних років змінювався і склад редакційного комітету. Від історико-філологічного факультету, наприклад, у різні роки були: А. Селін, С. Гогоцький, Ф. Фортинський, Ю. Кулаковський; від фізико-математичного – М. Ващенко-Захарченко, Г. Суслов; від юридичного – Н. Ренненкампф, Г. Сидоренко, О. Ейхельсон; від медичного – В. Покровський, В. Субботін, П. Морозов а також їхні заступники (Иконников, 1913).

Тривалий час перед редакційним комітетом часопису та друкарнею неодноразово поставала проблема щодо якості паперу, на якому друкували видання. Лише в 1875 р., коли Дитятківська паперова фабрика стала постачальником паперу, якість видань підвищилася, відповідно і сам журнал став привабливішим. Від першого року видання й до початку XX ст. наклад іа кількість друкованих аркушів "Известий" збільшувалося, що свідчило про зацікавленість і попит у такому виданні. У перші роки з друку виходило 300 примірників, а вже в 1868 р. наклад збільшився до 500. Дисертації видавали в кількості 300 прим., лекційні курси – 600 прим., а статті від 50 до 200, залежно від обсягу (Владимирский-Буданов, 1884b).

Розповсюдження "Известий" відбувалося так: понад 100 примірників з накладу отримували професори, окремі чиновники та стипендіати, університетські установи, для решти установ Києва (гімназій, училищ тощо) виділяли 40 примірників. Окремо 86 – адресно розсилали в межах імперії до установ, чиновникам та ін. Частина накладу журналу використовували для обміну виданнями з іншими університетами. На початок XX ст., ураховуючи університетсько-наукове спрямування, постійна підписка на журнал не була достатньо поширеною, тож у Києві налічувалося п'ять підписників і дев'ять примірників надходило до інших міст. Кількість підписників зростала в той час, коли на сторінках журналу друкували лекційні курси та навчальні матеріали для студентів. За кордон надсилали 77 примірників "Известий" задля обміну із закордонними університетами. У 1905 р., зокрема, університет отримав від європейських та імперських університетів майже 600 дисертацій за різними науковими напрямками, що було особливо цінним, адже їхній наклад був малочисельним і водночас необхідним для ознайомлення з науковими результатами. Роботи надходили переважно з Берлінського, Страсбурзького, Кенігсберзького та Бреславського університетів, провідних тогочасних освітніх і наукових центрів Європи (Иконников, 1913). Вартість "Университетских известий" також змінювалася, що було пов'язано з багатьма чинниками, зокрема й зі збільшенням публікаційного матеріалу. Починаючи з 1913 р., планувалося,

що "Известия" будуть виходити щомісячно по 25 друкованих аркушів кожен номер. У 1913 р. вийшло шість спарених книжок по два номери. Усі номери побачили світ і наступного року. На 1915 р. було вирішено збільшити номери до 30 друкованих аркушів. Однак Перша світова війна, а згодом і революційні події 1917 року внесли суттєві корективи в плани видання та в університетське життя загалом. У 1916 р., у зв'язку зі зменшенням фінансування, вдалося видрукувати лише перші чотири номери, а решта вийшли в наступному 1917 р. спареними номерами. Надалі ситуація ставала дедалі складнішою. У 1919 р. видали лише одну книгу, у якій були об'єднані чотири номери. Це був останній випуск "Университетских известий", після чого їхній друк вже не відновлювався, а продавати окремі книжки не дозволяли (Тимошик, 1999; Щербатюк, 1997).

На сторінках журналу друкували лекційні курси С. Гогоцького "Філософія XVII і XVIII ст. в порівнянні з філософією XIX ст.", В. Модестова – з римської літератури (Иконников, 1913). По кафедрі руської історії – роботи проф. В. Антоновича "До історії Великого Князівства Литовського", Т. Флоринського "Нова етнографічна карта Південної Македонії", Е. Рихліка "Поетична діяльність Франца Ладислава Челаковського до історії чеського літературного відродження" (Рихлік, 1914). Серед дописувачів "Университетских известий" варто згадати професора П. Голубовського, який є автором праць з історії "Половці в Угорщині", "Болгари", "Історія Сіверщини" та ін. Як зазначав Д. Дорошенко, "його діяльність була присвячена дослідженню нашої давньої історії. Вивчаючи історію давньої Русі, особливу увагу він приділяв історичній географії її дотатарського періоду. Він із симпатією ставився до українства і брав участь в укладенні українського історико-географічного словника. Був активним співробітником "Київської старини" від самого початку її заснування…мав завжди вільнолюбні погляди" (Дорошенко, 1907, с. 78). М. Грушевський, зі свого боку, характеризував Голубовського як "репрезентанта нової української історіографії, розпочатої Костомаровим…, а його праці здобули важливе значення в історії Київської Русі" (Грушевський, 1907, с. 160).

Друкували свої роботи й викладачі юридичного факультету – М. Бунге, М. Ренненкаммпф, був двічі виданий "Підручник загального кримінального права" А. Кістяківського, матеріали М. Владимирського-Буданова. Важливими були статті викладачів фізико-математичного факультету І. Рахманінова "Основи фізики", Н. Шиллера "Хімічні технології", А. Шидловського з астрономії. Достатньо широко були представлені на сторінках журналу роботи викладачів медичного факультету, серед яких курс лекцій з медицини проф. О. Шкляревського, з офтальмології проф. А. Ходина, курс гігієніста проф. В. Субботіна, а також проф. В. Дибковського, який став засновником фармакології (Иконников, 1913).

Дискусія і висновки

Дослідження історії створення, функціонування та змістового наповнення видання "Университетские известия" дає підстави стверджувати, що видання стало одним із ключових інтелектуальних осередків Київського університету другої половини XIX – початку XX ст. За складних суспільно-політичних умов, жорсткого урядового контролю й обмеження академічних свобод, журнал став простором для розвитку науки, фіксації наукових здобутків і формування академічних традицій університету. Саме завдяки цьому виданню ми можемо нині реконструювати інтелектуальне середовище, у якому формувалася модерна українська наукова школа та покоління її дослідників. Журнал є важливим джерелом з історії становлення університету – навчально-наукового центру на українських землях, відображенням динаміки гуманітарних, природничих і правничих знань. Систематичність публікацій, різноманітність тематики, залучення здобувачів, зробили видання одним з найавторитетніших університетських журналів того часу. Отже, з огляду на це, "Университетские известия" є важливим джерелом для дослідження не лише історії Київського університету, а й історії науки, освіти й інтелектуального життя України XIX – початку XX ст. й допомагає глибше зрозуміти формування української наукової традиції, простежити витоки академічних шкіл і виявити місце університетської періодики в модернізаційних процесах суспільства.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Владимирский-Буданов, М. Ф. (1884a). *История императорского университета св. Владимира*. Тип. Имп. ун-та Св. Владимира. https://dlib.kiev.ua/items/show/261#?c=0&m=0&s=0&cv=0

Владимирский-Буданов, М. Ф. (1884b). *Пятидесятилетие Университета св. Владимира: Речь, написанная для произнесения на юбилейном акте Ун-та (8 сент. 1884 г.)*. Тип. Имп. Ун-та св. Владимира. https://archive.org/details/pjatidesjatiletieuniversitetasvvladimi75/page/10/mode/2up

Грушевський, М. (1907). Петро Голубовський. Некролог. *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*, LXXVI (2), 159-162.

Дорошенко, Д.І. (1907). Голубовський П. В. Некролог. *Україна,* 2(1), 74-80.

Иконников, В. С. (1884). Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834–1884). Тип. Имп. ун-та Св. Владимира. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00003148

Иконников, В. С. (1913). *Систематический указатель к "Университетским известиям" за 1861–1912 гг.* Тип. Имп. ун-та Св. Владимира.

Колесник, В. Ф. та ін. (2019). *Історія Київського університету*. ВПЦ "Київський університет".

Мокляк, В. М. (2017). Університетський статут 1863 р.: компроміс між професорською корпорацією та владою чи упровадження реальної автономії. *Наукові записки*, 159, 103–108. https://cusu.edu.ua/images/download-files/naukovi-zapysky/159/19.pdf

Пирогов, Н. И. (1863). *Университетский вопрос*. Тип. Иосафата Огризко. https://books.google.com.ua/books?id=9dATTbygJ_sC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false

Рихлік, Е. А. (1914). Поетическая деятельность Франца Ладислава Челаковського. К истории ческого литературного возрождения. *Университетские известия, 5.*

Тарасенко, О. О. (1995). *З історії становлення та розвитку історичної освіти в Київському імператорському університеті св. Володимира*. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf

Тимошик, М. С. (1999). *Її величність – книга: історія видавничої справи Київського університету 1834–1999*. Наша наука і культура.

Шульгин, В. Я. (1864). *История университета Св. Владимира за первое двадцатипятилетие его существования*.

Шульгин, В. (1860). *История Университета Св. Владимира*. Типография Рюмина и Комп. https://dlib.kiev.ua/files/original/e5a5af9ba20ce1b37fd159faa9103a87.pdf

Щербатюк, В. М. (1997). *Систематичний покажчик до "Университетских известий" за 1913-1919 рр.* Київський ун-т ім. Тараса Шевченка.

Щербатюк, В. М. (1998a). Положення та правила видання "Университетских известий". Журнал в останні роки свого існування. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія* (40), 64-67.

Щербатюк, В. М. (1998b). *"Университетские известия" (1861–1919) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті* [Дис. канд. іст. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8E%D0%BA%20%D0%92$

References

Doroshenko, D. I. (1907). Golubovsky P. V. Obituary. *Ukraine*, 2(1), 74–80 [in Ukrainian].

Hrushevsky, M. (1907). Petro Golubovsky. Obituary. *Notes of the Taras Shevchenko Scientific Society*, LXXVI (2), 159–162 [in Ukrainian].

Ikonnikov, V. S. (1913). *Systematic index to "University News" for 1861–1912.* Printing house of the Imperial University of St. Vladimir [in Russian].

Ikonnikov, V. S. (1884). *Historical and statistical notes on scientists and educational and auxiliary institutions of the Imperial University of St. Vladimir (1834–1884).* Printed by the Imperial University of St. Vladimir [in Russian]. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00003148

Kolesnik, V. F. et al. (2019). *History of Kyiv University*. VPC "Kyiv University" [in Ukrainian].

Moklyak, V. M. (2017). The University Charter of 1863: a compromise between the professorial corporation and the authorities or the introduction of real autonomy. Scientific Notes, 159, 103-108. https://cusu.edu.ua/images/download-files/naukovi-zapysky/159/19.pdf [in Ukrainian].

Pirogov, N. I. (1863). The University Question. Josafat Ogryzko Printing House. https://books.google.com.ua/books?id=9dATTbygJ_sC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false [in Russian].

Rykhlik, E. A. (1914). The Poetic Work of Franz Ladislav Chelakovsky. On the History of the Czech Literary Renaissance. *University News*, 5 [in Russian].

Shcherbatyuk, V. M. (1997). *Systematic index to "University News" for 1913–1919.* Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian].

Shcherbatyuk, V. M. (1998). Regulations and rules for the publication of "University News". The journal in the last years of its existence. *Bulletin of Taras Shevchenko University of Kyiv. History,* 40, 64–67 [in Ukrainian].

Shcherbatyuk, V. M. (1998). "*University News" (1861-1919) and its role in the development of historical research at Kyiv University* [PhD thesis in history; Taras Shevchenko National University of Kyiv]. [in Ukrainian] https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8E%D0%BA%20%D0%92$

Shulgin, V. (1860). *History of St. Vladimir's University. Ryumin and Komp Printing House* [in Russian]. https://dlib.kiev.ua/files/original/e5a5af9ba20ce1b37fd159faa9103a87.pdf

Shulgin, V. Ya. (1864). *History of St. Vladimir's University during the First Twenty-Five Years of its Existence* [in Russian].

Tarasenko, O. O. (1995). *From the history of the formation and development of historical education at the Kyiv Imperial University of St. Vladimir* [in Ukrainian]. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf

Tymoshik, M.S. (1999). *Her Majesty – the Book: History of Publishing at Kyiv University 1834–1999*. Our Science and Culture [in Ukrainian].

Vladimirsky-Budanov, M. F. (1884a). *History of the Imperial University of St. Vladimir.* Typ. Imp. Univ. of St. Vladimir [in Russian]. https://dlib.kiev.ua/items/show/261#?c=0&m=0&s=0&cv=0

Vladimirsky-Budanov, M. F. (1884b). *The Fiftieth Anniversary of St. Vladimir's University: Speech written for delivery at the University's anniversary ceremony (9 September 1884).* Printed by St. Vladimir's Imperial University [in Russian]. https://archive.org/details/pjatidesjatiletieuniversitetasvvladimi75/page/10/mode/2up

Отримано редакцією журналу / Received: 10.03.26
Прорецензовано / Revised: 16.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Iryna MALATSAI, PhD (Hist.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-5094-1082
e-mail: malatcaj@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"UNIVERSITY NEWS" (1861–1919): A SOURCE ON THE HISTORY OF SCIENTIFIC LIFE AT KYIV UNIVERSITY

B a c k g r o u n d . ***The study covers the stages of organisation of university life and changes in educational policy that influenced the nature and content of university book publishing. Particular attention is paid to "University News" as a source on the history of the university's scientific life, reflecting the main areas of research, the evolution of editorial policy, the structure and thematic content of the publication. Analysis of the journal's materials allows us to trace the dynamics of the development of scientific disciplines, the participation of leading scientists in the formation of academic discourse, as well as the significance of this journal for the dissemination of knowledge and strengthening the prestige of Kyiv University in the educational and scientific community.***

M e t h o d s . ***The article uses a chronological method, which allowed us to trace the path from the initial idea of organising a university periodical to the implementation of the plan. A retrospective and synchronous approach made it possible to characterise the internal political and social processes that played a key role in the formation of university education in the second half of the 19th century. The structural-systemic method made it possible to identify the individual stages of the development of publishing and to determine the specific mechanisms that influenced the revival of publishing activity among teachers and students at Kyiv University.***

R e s u l t s . ***The establishment, functioning, and content structure of the journal give reason to consider it one of the leading intellectual centres of Kyiv University in the second half of the 19th and early 20th centuries. In the context of a complex socio-political situation, increased state supervision and restrictions on academic freedoms, the journal served as a platform for the development of scientific thought, the dissemination of scientific results and the formation of university academic traditions.***

C o n c l u s i o n s . ***Regular publication, thematic diversity and the involvement of students contributed to the establishment of the journal as one of the most authoritative university periodicals of its time. "University News" is an important source not only for researching the history of Kyiv University, but also for studying the development of science, education, and intellectual life in Ukraine in the 19th and early 20th centuries, enabling a deeper understanding of the formation of Ukrainian scientific tradition, tracing the origins of academic schools, and determining the role of university periodicals in the modernisation of society.***

K e y w o r d s : ***St. Vladimir's University of Kyiv, periodical scientific publication, educational and scientific activity, 'University News', publishing industry.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 930.1 (47) "20":94 (477)"9/13"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.18

Леонід МОГИЛЬНИЙ, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID 0000-0002-3167-2411
e-mail: mohylnyi@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОХОДЖЕННЯ МІСТ РУСІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX СТОЛІТТЯ: ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

Вступ. ***Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення спадку першої чверті XX ст. – періоду закладення основ сучасної урбаністики. В умовах деколонізації історичного наративу звернення до концепцій М. Грушевського, Д. Багалія та В. Хвойки допомагає простежити формування ідеї автохтонності українського містобудування та відхід від імперської "державної школи". Метою пропонованої статті є комплексний аналіз еволюції наукових поглядів на походження та функції міст Русі у працях істориків й археологів зазначеного періоду.***

Методи. ***Застосовано принцип історизму, об'єктивності та системності із використанням історіографічного, порівняльно-історичного та міждисциплінарного методів.***

Результати. ***Подані результати полягають у систематизації поглядів різних наукових шкіл на проблему урбанізації Русі крізь призму взаємодії історичного наративу та перших масштабних археологічних верифікацій. Уперше здійснено цілісне зіставлення "земської" школи М. Грушевського та моделі Д. Багалія з результатами польових досліджень В. Хвойки, В. Ляскоронського та М. Макаренка. Проаналізовано перехід від вузько-юридичного трактування міста як резиденції до соціологічного розуміння міста як самоорганізованої територіальної громади. Обґрунтовано, що саме в цей період закладено фундамент теорії автохтонності слов'янського поселення, заснованої на доказах безперервності розвитку від переддержавних городищ до літописних центрів. Уточнено роль регіональних студій (Л. Падалки, М. Макаренка) у висвітленні специфіки урбанізації різних земель Русі.***

Висновки. ***Проаналізовано трансформацію поглядів на генезис міст від "родової теорії" до територіально-громадської моделі, де місто постає суб'єктом державотворення. Висвітлено багатофункціональний характер центрів, що поєднували оборонні, адміністративні, торговельні та ремісничо-культурні ролі. Доведено, що археологічні відкриття початку XX ст. подолали позитивістську обмеженість у трактуванні міста та заклали підвалини сучасної урбаністичної традиції.***

Ключові слова: ***урбанізація Русі, історіографія, городище, М. Грушевський, Д. Багалій, В. Ляскоронський, територіальна громада, генезис міст.***

Вступ

Перша чверть XX ст. стала періодом парадигмального зсуву в розвитку історичної науки, позначившись глибоким переглядом концептуальних засад походження давньоруської державності. Криза усталених у XIX ст. схем – передусім родової теорії С. Соловйова та вузько-юридичних підходів державної школи – зумовила пошук нових моделей, де місто поставало не лише як адміністративний додаток до князівської влади, а і як складний соціально-економічний організм.

Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення інтелектуального спадку видатних істориків та археологів (М. Грушевського, Д. Багалія, В. Ляскоронського, В. Хвойки та ін.), чиї напрацювання заклали фундамент сучасної урбаністики. Саме на зламі століть і в її перші десятиліття було вперше сформульовано ідею про місто як автономний суб'єкт політичного життя, що виник на основі територіальної громади та внутрішнього економічного розвитку слов'янського суспільства.

Метою статті є комплексний аналіз еволюції наукових поглядів на походження і функції міст Русі в працях провідних українських дослідників першої чверті XX ст., виявлення точок дотику і дискусійних моментів між представниками історичної та археологічної шкіл, а також визначення їхнього внеску у формування сучасної концепції середньовічної урбанізації Східної Європи.

Методи

Для розв'язання поставлених завдань було застосовано такі методи дослідження:

• Історіографічний аналіз і синтез: використано як основний інструмент для опрацювання фундаментальних праць М. Грушевського та Д. Багалія. Це дало змогу виокремити еволюцію поглядів від "територіального принципу" громади до багатофункціональної моделі міста як адміністративно-торговельного центру.

• Порівняльно-історичний метод: застосовано для зіставлення концепцій "торговельної теорії" та "державницької школи". Метод допоміг виявити спільне та відмінне у підходах істориків (акцент на соціополітичних процесах) та археологів (акцент на матеріальній культурі та фортифікації).

• Типологічний метод: покладено в основу класифікації давньоруських городищ. Зокрема, проаналізовано морфологічну типологію В. Ляскоронського (від "болотних" до "концентричних" укріплень) і функціональну типологію Д. Багалія (торговельна, оборонна, адміністративна, ремісничa та релігійна функції).

• Ретроспективний метод: дав змогу оцінити наукову значущість відкриттів В. Хвойки та М. Макаренка з позицій сучасної науки, підтверджуючи їхні висновки про автохтонність слов'янського містоутворення та тяглість поселенських структур від доукнязівських часів.

• Метод локально-історичного (регіонального) аналізу: використано під час розгляду праць Л. Падалки та В. Ляскоронського. Він допоміг деталізувати загальні закономірності урбанізації на прикладі конкретних регіонів (Посулля, Полтавщина, Середнє Подніпров'я) та виявити роль природно-географічного чинника у виборі місць для фортифікацій.

В основі дослідження лежить цивілізаційно-антропологічний підхід, згідно з яким місто розглянуто не просто як сукупність оборонних споруд, а як "творчий елемент"

© Могильний Леонід, 2026

ISSN 1728-2640 (Print)

(за М. Грушевським), що трансформував племінну структуру в державну.

Використання археологічно-топографічного підходу (на основі праць В. Хвойки та В. Ляскоронського) забезпечило верифікацію теоретичних моделей матеріальними даними: параметрами валів, структурою дитинців і ремісничим інвентарем. Це допомого подолати обмеженість суто літописного підходу й обґрунтувати багатогранність функцій давньоруського міста як складного соціально-політичного організму.

Комбінація зазначених методів дала змогу зробити висновок про перехід наукової думки початку XX ст. від опису міст як "торговельних факторій" до розуміння їх як поліфункціональних центрів, що стали фундаментом державності Русі.

Результати

Проблему походження міст Русі в зазначений період фахівці розглядали крізь призму кількох ключових теорій. М. Грушевський у своїх фундаментальних працях обґрунтував пріоритет територіального принципу розселення, де "город" поставав осередком народної самоорганізації. Паралельно із цим Д. Багалій акцентував на багатофункціональності міських центрів, виділяючи їхню торговельну, оборонну та ремісничу ролі. Важливим чинником оновлення наукового дискурсу стало залучення масштабних археологічних матеріалів В. Хвойки та В. Ляскоронського, що змістили фокус уваги з літописних текстів на конкретну матеріальну культуру городищ.

За концепцією М. Грушевського, в основі суспільної будови Русі лежав не родовий, а територіальний принцип, вихідною точкою якого стало місто. "Город", за визначенням історика, – це "огороджене, безпечне місце", що формувалося з нагальної потреби захисту майна і життя від зовнішніх ворогів і міжусобних війн (Грушевський, 1904, с. 361). Сотні городищ на території Русі свідчать про універсальність цього явища.

Спільна праця з будівництва й оборони такого укріплення створювала міцний соціальний зв'язок, що переростав у територіальну громаду, незалежну від кровних зв'язків. З цього союзу виростали й інші функції: спільний суд і забезпечення порядку. Проте доля городищ була різною. Ті, що мали вигідне стратегічне положення або стояли на торговельних шляхах, еволюціонували в потужні економічні та політичні центри (Грушевський, 1904, с. 363–364).

Такі "старші міста" встановлювали гегемонію над навколишніми меншими містами – "пригородами", чия громада підкорялася рішенням центру. Цей новий міський устрій поступово витісняв стару племінну систему. Населення цілих округ приймало назву свого головного міста (кияни, полочани, чернігівці), а племена без сильних центрів поглиналися сусідами (Грушевський, 1904, с. 364).

М. Грушевський, однак, підкреслював, що остаточне перетворення руського міста на формальну владу відбулося вже за князівсько-дружинної доби. Саме військова сила князя та його адміністрація юридично закріпили ієрархію між містами, завершивши процес формування земель-князівств (Грушевський, 1904, с. 365).

Проведений аналіз показує, що М. Грушевський у своїй фундаментальній праці представив новаторський для свого часу погляд на роль міст у формуванні державності. Особливо цінним є його розуміння урбанізації як комплексного процесу, що поєднував оборонні, економічні та політичні аспекти.

Його концепція історії міст Русі випереджала свій час у розумінні взаємозв'язку між географічними умовами, військовою забезпеченістю та політичним розвитком. Типологія городищ, запропонована вченим, була заснована на археологічних даних і залишається оригінальною початковою позицією для дослідників середньовічної урбанізації, які в останній чверті XX і в перші десятиліття XXI ст. займалися розробками власних класифікацій городищ (Могильний, 2025, с. 16–17).

Особливо цікавим є висновок М. Грушевського про те, що зростання впливу міст поступово призводить до "витіснення старих племінних структур влади" – це ключове спостереження для розуміння процесів державотворення в ранньосередньовічній Європі.

Отже, у своїй фундаментальній "Історії України-Руси", перші томи і їхні перевидання, що вийшли саме в цей період, М. Грушевський приділяв значну увагу ролі міст. Він вважав їх ключовим творчим елементом у політичній організації Русі. На його думку, міста виникали передусім як осередки торгівлі та промислів на важливих торговельних шляхах (зокрема, "з варяг у греки"). М. Грушевський підкреслював, що міське життя стало основою для формування політичних і соціальних відносин Київської держави.

Науковий доробок М. Грушевського заклав методологічну основу для сучасних досліджень урбанізаційних і державотворчих процесів на теренах України, залишаючись актуальним для розуміння закономірностей розвитку середньовічних суспільств Східної Європи.

У праці Д. Багалія запропоновано теорію еволюції міського життя від племінних центрів до багатьох функціональних адміністративно-торговельних осередків. Особливо цікавими є спостереження вченого про різні темпи урбанізації серед слов'янських племен, роль колонізації у виникненні нових міст та їхнє оборонне значення у боротьбі з кочовиками. Автор підкреслює ключову роль князівської влади у створенні міської мережі, як важливого елемента державотворення.

Д. Багалій наголошує на тісному зв'язку між виникненням міст і внутрішніми процесами племінного життя. Як зазначає історик: "зміна назв племен тісно пов'язана з внутрішніми процесами життя племен, як і оборона у посиленні значення міста" (Багалей, 1914, с. 127). У деяких племен процес урбанізації розпочався раніше: "Процес розвитку міського життя розпочався у них [уличів і тиверців] раніше, ніж у інших племен" (Багалей, 1914, с. 127), про це свідчить велика кількість міст на їхній території.

Значна частина міст, на думку дослідника, виникла внаслідок колонізаційних процесів. Новгород, зокрема, за словами автора, "засновано ільменськими словенами для освоєння колонізованих територій", а Білоозеро було "слов'янською новгородською колонією" (Багалей, 1914, с. 132).

Д. Багалій також звертає увагу і на факт заснування багатьох міст князівською владою: "Головна роль в державному будівництві належала князівській владі" (Багалей, 1914, с. 194). Володимир Великий побудував "цілу низку нових міст по річках Десні, Остру, Трубежу, Сулі і Стугні" (Багалей, 1914, с. 191).

Учений виділяє у своїй роботі такі функції міст:

1) *Торговельна* функція передбачала ключову роль міст у торгівлі, зокрема Київ "набув важливе торгове значення" (Багалей, 1914, с. 181) завдяки своєму розташуванню "на великому шляху із варяг у греки" (Багалей, 1914, с. 150). Серед міського населення важливе місце займали "гості, тобто купці, які вели іноземну торгівлю" (Багалей, 1914, с. 200).

2) *Оборонна* функція полягала в тому, що міста слугували військовими оборонними пунктами і "являли собою військові оборонні прикордонні пункти" (Багалей, 1914, с. 291). Особливо це стосувалося міст, "побудованих для

використання воєнних цілей для захисту проти кочовиків" (Багалей, 1914, с. 292).

3) *Адміністративна* функція зосереджувалася в тому, що міста були "центрами від усього, що належало до його округу або волості". Головні міста "поширювали свій вплив на більш широку територію", тоді як пригороди – "на значно меншу" (Багалей, 1914, с. 292).

4) *Ремісничо-виробнича* функція простежується у тому, що у містах концентруються великі групи ремісників і виробництво. Міське населення охоплювало "просто купців, ремісників і т. д.", а "професійні заняття міщан були різноманітні" (Багалей, 1914, с. 200). 5. Релігійно-культурна функція полягала в тому, що з прийняттям християнства міста стали центрами поширення освіти: "християнство принесло з собою поширення грамотності і письмо" (Багалей, 1914, с. 216).

Д. Багалій детально описує структуру давньоруських міст, які "складалися з двох частин: дитинця і острога". Зокрема дитинець – містив важливі "суспільні будівлі, тобто собор, князівський палац і двори дружинників та духовенства"; Острог (зовнішнє місто) – місце концентрації більшості населення і розташування "жител ремісників і купців". За підрахунками вченого, "міст було багато – близько 300". При цьому "великою кількістю міст відзначалася південна і західна Русь – на північному сході їх було мало" (Багалей, 1914, с. 291).

Отже, робота Д. Багалія переконує, що міста Русі мають складне походження і багатофункціональний характер. Вони виникали як результат племінного розвитку, колонізаційних процесів і князівської політики, виконуючи торговельні, оборонні, адміністративні, ремісничі й культурні функції. Міста були не лише економічними центрами, але й основою державного будівництва, що підтверджує висновок дослідника про "подвійний характер: військово-адміністративний і промислово-торговий" міст Русі. Історик, який у цей час активно працював над історією Слобідської і Лівобережної України, також торкався ранніх етапів розвитку міст. Він наголошував на колонізаційних процесах і ролі міст як оборонних та адміністративних пунктів, що з часом перетворювалися на економічні центри. Цей період характеризувався активними дискусіями між прихильниками "торговельної теорії", які бачили в містах перш за все економічні центри, та тими, хто наголошував на їхній адміністративній і військовій функції та як осередків князівської влади.

Аналіз поглядів М. Грушевського та Д. Багалія, дає змогу побачити еволюцію наукової думки щодо феномена середньовічного міста Русі – від суто торговельних центрів до складних соціально-політичних організмів. Хоча автори розходяться в оцінці першопричин, вони одностайні в тому, що місто Русі I тис. було автономним і потужним суб'єктом, який визначав політичне обличчя держави, а не просто виконував роль князівської фортеці.

До другої групи праць, у яких містяться важливі ідеї щодо походження і функції міст Русі, належать дослідження В. Хвойки, В. Ляскоронського, Л. Падалки, М. Макаренка. На відміну від істориків, що створювали загальні концепції (як М. Грушевський чи В. Ключевський), ці дослідники зазвичай були археологами або історикамикраєзнавцями. Їхні висновки базувалися на конкретних матеріальних знахідках та глибокому вивченні окремих регіонів, що надавало дискусії нового масштабу.

На основі праці В. Хвойки можна зробити такі висновки про походження і функції міста Русі:

• Археологічні дослідження підтверджують побудову і стратегічне розміщення городищ, які "у великій кількості розміщені по всьому Середньому Подніпров'ї" і "зазвичай розташовані на малодоступних місцях, наприклад на підвищеннях місцевості, поряд з водою" (Хвойка, 1913, с. 50). Це свідчить про свідомий вибір місць для заснування поселень відповідно до оборонних й економічних потреб навколишнього населення.

• Різноманітність розмірів і складна фортифікаційна система городищ виявлялася в тому, що вони займали "від декількох сотень квадратних сажнів – до кількох десятків десятин" і були захищені "земляним валом [...], а із зовнішнього боку оточені глибоким ровом". У більш важливих центрах могло бути "два і три" ряди таких укріплень, що демонструє поступальну еволюцію оборонної архітектури (Хвойка, 1913, с. 50).

• Археологічні розкопки виявили складну технологічну конструкцію валів, які складалися "з насипної землі, утрамбований у нижній частині", а в деяких "шари насипки чергуються із землі та глини" (Хвойка, 1913, с. 50). Найскладніші споруди, як у Білгородському городищі, мали висоту 10-12 метрів з внутрішніми "зрубами 4 на 4,5 м заповненими утрамбованою глиною" (Хвойка, 1913, с. 50, 76).

• Археологічні матеріали свідчать про різноманітні функції міст: житлову (залишки жител), ремісничу (обробка кістки, тканина, обробка шкіри), господарську (скотарство), торгову (скарби), господарську та культурну (розвинений інвентар і прикраси). Ці знахідки доводять, що міста були не просто оборонними укріпленнями, а повноцінними урбаністичними центрами того часу (Хвойка, 1913, с. 50–61).

• Дослідження підтвердили наявність ієрархічної структури поселень: приклад Білогородського городища площею понад 90 га з окремим дитинцем із площею понад 10 га демонструє складну внутрішню структуру великих міст, де існували різні функціональні зони з різним рівнем укріплення (Хвойка, 1913, с. 50, 76).

• Знахідки інвентарю, прикрас, керамічних виробів свідчать про наявність різних видів ремесла і вказують на високий рівень розвитку матеріальної культури мешканців міст, що підтверджує їхній статус як центрів економічного та культурного життя.

Отже, археологічні дані В. Хвойки доводять, що міста Русі були складними багатофункціональними урбаністичними центрами з досконалою системою фортифікації, розвиненою матеріальною культурою та чіткою ієрархічною структурою. Їхнє походження й розвиток відображали потреби оборони, торгівлі, ремесла та адміністрування, що зробило їх основою державної організації тогочасного суспільства.

Як один із засновників української археології, В. Хвойка зробив важливі відкриття безпосередньо на території Києва. Його розкопки на Старокиївській і Замковій горах довели, що різночасові поселення на місці Києва існували задовго до літописних часів – щонайменше з часів трипільської культури, епохи бронзи та скіфського періоду. Він виявив залишки жител, знаряддя праці і предмети побуту V–VIII ст. Праці В. Хвойки стали найвагомішим аргументом на користь теорії автохтонного (місцевого) походження Києва. Своєю роботою він ставив під сумнів теорії про заснування міста на цій території виключно варягами чи хозарами.

Одним із відомих представників історичної науки, який здійснив значний внесок у вивченні історії міст Русі, був В. Ляскоронський (публікації 1901, 1903, 1904, 1907, 1913 рр.). Він спеціалізувався на історичній географії Русі та її стосунках зі степовими народами. В. Ляскоронський детально вивчав давньоруські городища, зокрема на

території Переяславщини і Сіверської землі. Він пов'язував виникнення міст із додержавним періодом, вважаючи їх спадкоємцями племінних центрів східних слов'ян. Він був одним із перших, хто систематично використовував карти, дані топоніміки й археологічні розвідки для реконструкції мережі давніх укріплень. Його праці доводили, що багато міст Русі виникло на місці вже наявних слов'янських "градів", які слугували оборонними й адміністративними центрами ще до приходу Рюриковичів (Могильний, 2026, с. 83).

Аналізуючи праці В. Ляскоронського, можна зробити такі висновки про походження і функції міст Русі:

• Міста Русі виникли в найбільш стратегічно зручних для оборони місцях – на високих мисоподібних виступах з крутими обривами до річок, що забезпечувало природний захист від ворогів. Як зазначав дослідник, "круті, мисоподібні виступи в сторону річної долини і дуже зручні для захисту берегів р. Сули здавна притягували сюди людей" (Ляскоронский, 1901, с. 1), "прикордонна межа повною мірою відповідала тим вимогам захисту, які вимагало життя у давнину" (Ляскоронский, 1903, с. 40).

• Розташування міст обумовлювалося також торговими шляхами – зокрема "на верхньому Посуллі [...] розміщується професійний шлях для просування зі сходу і північного сходу на захід, з донського та окського басейнів до дніпровського", "з'являються і на торгових, шляхах промислів, а також […] шляхом Дніпра до греків" (Ляскоронский, 1901, с. 1; Ляскоронский, 1903, с. 92, 127–128). Вишгород був "багатим, могутнім суперником Києва і в політичному і в економічному сенсі", де "проживало великокняже сімейство і зберігалася державна казна" (Ляскоронский, 1913, с. IV).

• Автор виділяє чотири типи міст, що розвинулися від простих "круглих болотних" (Великий Самбор, Гирівка, Грицівка) до складних "концентричних на пагорбах" (Великі Будки, Глинськ, Повстень) (Ляскоронский, 1901, с. 1–2, 10–11, 17, 27, 51). Така еволюція городищ свідчить про поступальний розвиток і вдосконалення оборонної архітектури. Зокрема, "городища великокнязівської епохи" (Баруч, Кснятин, Римов) мали найскладнішу систему укріплень із кількома валами й ровами, порівняно з поселеннями VIII–IX ст. (Ляскоронский, 1901, с. 27–29).

• Також, за спостереженнями дослідника, міста слугувала "другою оборонною зі сторони степу лінією, за якою селилося населення", особливо для захисту від кочовиків (Ляскоронский, 1907, с. 1). Про це свідчить будівництво міст по р. Рось "з часів Ярослава Мудрого для оборони від печенігів" (Ляскоронский, 1904, с. 6).

З огляду на це можемо зробити висновок, що міста Русі виникали як комплексні оборонно-торгові центри, стратегічно розташовані на природно укріплених висотах уздовж річкових шляхів для захисту від степових кочівників та контролю над торговими маршрутами. Їхня еволюція від простих круглих міст до складних багатовалових укріплень показує зростання військових загроз і розвиток будівельної культури Київської держави. Поєднуючи оборонні, адміністративні, торгові й релігійні функції, ці міста становили основу державності Русі.

Серед праць відомих археологів, які вивчали походження міст Русі, варто згадати і М. Макаренка (1917, 1925). Він, зокрема, досліджував городища роменської культури (VIII–X ст.) – археологічної культури, що належала літописним сіверянам. Його розкопки на городищі Монастирище біля Ромен, показали високий рівень розвитку матеріальних досягнень і фортифікації у слов'ян напередодні утворення Русі. Дослідження вченого надали переконливі археологічні докази існування протоміських центрів у слов'ян ще до приходу варягів. Це зміцнило позиції антинорманістів, які стверджували, що слов'янське суспільство мало власну основу для створення міст і формуванні державності.

На основі праць М. Макаренка можна зробити певні висновки про походження і функції міст Русі (України), як-от:

• Географічно городища як великі залишки давніх поселень були "розкидані в Східній Європі на просторах від Дунаю до Уралу, від Чорноморського півдня до крайньої півночі", розташовуючись "у степах і лісах, на високих горах і болотяних луках". Дослідник зазначає, що вони мають різноманітні типи і форми – "яйцевидні форми або коло", але водночас "дуже різняться своїми культурами" (Макаренко, 1925, с. 3).

• Дослідник підтримав думку Д. Самоквасова про основну функцію городищ як "укріплених поселень", критикуючи гіпотезу З. Ходаковського про їхнє використання як святилищ. За спостереженнями вченого, городища насамперед виконували оборону та житлову функцію для місцевого населення (Макаренко, 1917, с. 1).

• На території України кількість міст була особливо великою – по берегах лівобережних приток "Дніпра: Сули, Псла, Ворскли, Орелі [...] міст знаходиться не менше, ніж біля сучасних прибережних сіл" (Макаренко, 1925, с. 4). Це, на його думку, вказує на високу щільність давнього поселення і важливість річкових долин для розміщення поселень.

• Городища України характеризуються надзвичайною культурною і хронологічною різноманітністю – "кожна нова звістка про городище, то все нова культура, нові типи, нова доба", що, за спостереженнями вченого, ускладнює їхню систематизацію (Макаренко, 1925, с. 4). Хронологічно вони охоплюють тривалий період, включно із VI–VIII ст.

Отже, праці М. Макаренка доповнюють дослідження В Ляскоронського і В. Хвойки, показуючи, що походження міст Русі було частиною значно більшого і давнішого процесу освоєння Східноєвропейської рівнини різними етнічними групами, які, незважаючи на культурні відмінності, використовували схожі принципи фортифікації та вибору місць для поселень. Дослідження М. Макаренка демонструють, що міста Русі виникали не випадково, а як результат продуманої стратегії освоєння і захисту територій у складних геополітичних умовах протистояння зі степовими кочівниками. Проте це явище мало набагато більші масштаби та давніші корені, ніж вважали дослідники XIX ст.

Ще одним із помітних дослідників середньовічних міст Русі був Л. Падалка, який зосереджував свою увагу на історії Полтавщини. Його головна публікація "Минуле Полтавської території і її заселення" (1914) є прикладом вагомої регіональної праці. Падалка простежив історію освоєння краю від найдавніших часів, ідентифікував літописні міста (такі як Лтава – Полтава), дослідив десятки городищ скіфського і давньоруського періодів. На відміну від своїх сучасників і попередників, Л. Падалка не створював загальної теорії, але його робота продемонструвала, як на прикладі одного регіону можна простежити еволюцію поселень від ранніх укріплень до повноцінних міст Русі. Він підкреслював важливість природних умов й оборонних потреб у процесі формування середньовічної міської мережі.

На основі праці Л. Падалки можна зробити висновки про його уявлення щодо походження і функцій міст Русі, зокрема:

• Міста на Подніпров'ї виникли задовго до офіційного утворення Київської держави в IX ст., про що свідчить

той факт, що скандинавські джерела називали середнє Подніпров'я "Гардарики", тобто "країною міст" (Падалка, 1914, с. 30). Переяслав як "одне з найдавніших міст східної Європи" не тільки існував під час виникнення Русі, але й "займав одне з самих важливих місць серед давніх руських міст" (Падалка, 1914, с. 31–32).

• Заселення Полтавщини відбувалося через "зручні торгові шляхи" і "водний торговий транзит", що зумовило розташування міст у стратегічно важливих місцях (Падалка, 1914, с. 28). Переяслав був "розташований при злитті річці Альти і Трубежа, поблизу Дніпра", а місто Устя "служило портом Переяслава на Дніпрі" (Падалка, 1914, с. 33).

• Найбільшим свідченням територіальної організації системи оборони стали "земляні укріплення (вали)" – як "паралельні", так і "концентричні, які огороджували давні міські поселення осілих племен" (Падалка, 1914, с. 30). У Полтавській губернії були зареєстровані "сотня давніх земляних укріплень і більше 150 верст повздовжніх земляних валів", "в Чернігівській губернії зареєстровано більше 150 давніх укріплень, а в Київській – близько 400" (Падалка, 1914, с. 30).

• Географія регіону свідчить, що "у період Київської держави, була осаджена містами і впевнено заселена лише західна частина території сучасної Полтавської губернії, до р. Сули". Особливо багато відомих літописних міст було в "Посульсько-Удайському степу, який виступав центром літописної Посульської області" (Падалка, 1914, с. 31).

• Військово-колонізаційна функція середньовічних міст Л. Падалкою описується на прикладі заснування у 1116 р. міста Желді (Жовнина) внаслідок переселення в регіон "взятих на щит", тобто військовополонених. Вчений також намагається пояснити технічний термін "зруйнував місто" як факту встановлення нових оборонних "стін на валу, що вже існував" (Падалка, 1914, с. 37).

• Міста, на думку дослідника, "розташовані південніше Посульсько-Удайської частини степу, в середній смузі губернії", занепали через "багаторазове пограбування степовиками, спочатку печенігами, а потім половцями", що зумовило їх перетворення на "урочища-городища" (Падалка, 1914, с. 33).

Отже, міста Русі на території Полтавщини виникали як багатофункціональні центри, що об'єднували торговельні, оборонні й адміністративні функції, розташовуючись уздовж річкових шляхів для контролю торгівлі та захисту від степових кочівників. Походження міст Київської держави було результатом довготривалого, системного процесу, який поєднував оборонні, економічні і колонізаційні цілі, мав чіткі географічні закономірності та технологічні особливості для захисту від зовнішніх загроз.

Можемо з упевненістю стверджувати, що городища України, за археологічними матеріалами, являли собою систему укріплених поселень, що виникали впродовж VIII–XIII ст. у стратегічно важливих місцях річкових долин, виконуючи функції оборонних центрів й осередків господарської діяльності. Їхня надзвичайна кількість і культурне різноманіття свідчать про тривалість й інтенсивну історію заселення українських земель різними народами та культурами. Проблеми досліджень того часу полягають у відсутності узагальнень у працях багатьох дослідників (Л. Падалки, В. Хвойки, В. Ляскоронського, М. Макаренка та ін.). Їхнє вивчення виявилося недостатнім через брак фінансування розкопок і втрати речових та описових матеріалів. Ця група вчених змістили фокус досліджень із літописних текстів і загальних теорій на конкретний археологічний матеріал та регіональну історію, обґрунтовуючи ідею про глибоке місцеве, слов'янське коріння міської цивілізації на теренах України.

Дискусія і висновки

На основі аналізу праць провідних істориків та археологів першої чверті XX ст. (М. Грушевського, Д. Багалія, В. Хвойки, В. Ляскоронського, М. Макаренка та Л. Падалки) можна сформулювати такі наукові висновки:

• Дослідження початку XX ст. ознаменували перехід від родової теорії до територіально-громадського принципу формування суспільства. За концепцією М. Грушевського, "город" став тією відправною позицією, де спільна праця з будівництва укріплень трансформувала кровноспоріднені зв'язки в міцні територіальні союзи, що згодом витіснили стару племінну систему.

• Наукова думка цього періоду еволюціонувала від однобічних теорій (суто "торговельної" чи "князівської") до визнання комплексного характеру міста. Д. Багалій та інші дослідники довели, що давньоруське місто одночасно виконувало оборонну, адміністративну, торговельну, ремісничу та релігійно-культурну функції. Місто постало не просто як фортеця, а як складний соціально-політичний організм ("держава в державі").

• Завдяки роботам В. Хвойки та М. Макаренка було спростовано міфи про "дикість" слов'ян і виключно зовнішнє (варязьке чи хозарське) походження міст. Археологічні знахідки на Старокиївській горі, Монастирищі й інших об'єктах підтвердили наявність розвинених протоміських центрів ще в переддержавний період (V–VIII ст.), що свідчить про глибоке місцеве коріння урбанізаційних процесів.

• Праці В. Ляскоронського і Л. Падалки розкрили динаміку розвитку міської мережі: від простих "болотних" градів до складних багатовалових концентричних систем. Було обґрунтовано концепцію "старших міст" і "пригородів", де великі центри (як-от Київ, Переяслав чи Чернігів) встановлювали гегемонію над округами, формуючи основу майбутніх земель-князівств.

• Урбанізація Русі була тісно пов'язана з природно-географічними умовами (річкові шляхи "із варяг у греки") та зовнішніми викликами. Будівництво міст по лініях річок Десна, Остер, Сула, Стугна розглянуто як стратегічну державну політику (особливо за часи Володимира Великого та Ярослава Мудрого) для захисту від степових кочівників та освоєння нових територій.

• Аналіз матеріальної культури (В. Хвойка, Д. Багалій) дав можливість реконструювати внутрішній простір міста, що складалося з дитинця (адміністративно-релігійного центру) й острога / посаду (торговельно-ремісничого осередку). Така структура свідчить про високий рівень соціальної диференціації міського населення.

Поєднуючи аналіз писемних джерел із конкретним археологічним матеріалом, учені довели, що мережа міст Русі (відома скандинавам як "Гардарики") була результатом тривалого системного розвитку місцевого суспільства, ключовим інструментом державотворення та головним чинником культурної ідентифікації регіону.

Перспективним дослідженнями тематики є інтеграція класичних територіальних концепцій із сучасними методами ГІС-картування та археометрії для точної цифрової реконструкції мережі розселення й аналізу впливу ландшафтних змін на динаміку містобудування. Актуальним залишається порівняльний аналіз давньоруської урбанізації в контексті загальноєвропейських процесів формування "країни міст", а також перехід від загальних функціональних моделей до мікроісторичного аналізу соціальної топографії та повсякденного життя мешканців конкретних городищ.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Багалей, Д. (1914). *Русская история*. Т. 1: Княжеская Русь (до Иоанна III). Москва: Типография Товарищества И. Д. Сытина, VIII.

Грушевський, М. (1904). *Історія України-Руси* (т. 1: До початку XI віка). Наукове товариство імені Т. Шевченка.

Ляскоронский, В. (1907). *Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы*. Типография Г. Лисснера и Д. Собко (Из первого тома Трудов XIII Археологического Съезда).

Ляскоронский, В. (1901). *Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, в бассейне р. Сулы*. Типография Г. Лисснера и А. Гешел.

Ляскоронский, В. (1903). *История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия*. Типография Н. А. Гирич.

Ляскоронский, В. (1913). *Киевский Вышгород в удельно-вечевое время*. Сенатская типография.

Ляскоронский, В. (1904). *О местоположении летописного города Родни*. Санкт-Петербург.

Макаренко, Н. (1917). *Городища и курганы Полтавской губернии*. Изд. Полтавской ученой архивной комиссии.

Макаренко, М. (1925). Городище "Монастирище". *Науковий збірник за рік 1924: Історична секція ВУАН* (т. 19). Трест Київ-Друк, 8-ма друкарня.

Могильний, Л. (2025). Середньовічне місто Русі у працях Михайла Грушевського. *Історія та археологія*, 2, 9–18. https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-1

Могильний, Л., & Лященко, О. (2026). Генезис і стратегічні функції міст Русі у науковій спадщині Василя Ляскоронського. *Історія та археологія. Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка*, 1, 79–84. https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-9

Падалка, Л. В. (1914). *Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Исследование и материалы с картами*. Полтавская ученая арх. комиссия.

References

Bahalei, D. (1914). *Russian History*. T. 1: Kniazheskaia Rus (do Ioanna III). Tipohrafiia Tovarishchestva I. D. Sytina [in Russian].

Hrushevskyi, M. (1904). *History of Ukraine-Rus'* (vol. 1: Before the beginning of the 11th century). Taras Shevchenko Scientific Society [in Ukrainian].

Liaskoronskii, V. (1907). *Ancient settlements, burial mounds, and long (serpentine) ramparts along the Psla and Vorskla Rivers*. Tip. H. Lyssnera & D. Sobko (From the first volume of the Proceedings of the XIII Archaeological Congress) [in Russian].

Liaskoronskii, V. (1901). *Ancient settlements, burial mounds, and long (serpentine) ramparts in the Sula River basin*. Tip. H. Lissnera i A. Heshel [in Russian].

Liaskoronskii, V. (1903). *History of the Pereyaslavl Region from Ancient Times to the Mid-13th Century*. Tip. N. A. Hirich [in Russian].

Liaskoronskii, V. (1913). *Vyshgorod, Kyiv, during the era of appanage principalities and veche assemblies*. Senate printing house [in Russian].

Liaskoronskii, V. (1904). *On the Location of the Chronicle Town of Rodnia*. Sankt-Peterburh [in Russian].

Makarenko, N. (1917). *Ancient Settlements and Burial Mounds of the Poltava Governorate*. Publication of the Poltava Scientific Archive Commission [in Russian].

Makarenko, M. (1925). Ancient Settlements "Monastyryshche". *Scientific collection for 1924: Historical section of the VUAS (vol. 19).* Trest Kyiv-Druk, 8-ma drukarnia [in Ukrainian].

Mohylnyi, L. (2025). The Medieval City of Rus' in the Works of Mykhailo Hrushevskyi. *Istoriia ta arkheolohiia. Tsentralnoukrainskyi derzhavnyi universytet imeni Volodymyra Vynnychenka*, 2, 9–18 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-2-1

Mohylnyi, L. & Liashchenko O. (2026). Genesis and strategic functions of Rus cities in the scholarly heritage of Vasyl Liaskoronskyi. *Istoriia ta arkheolohiia. Tsentralnoukrainskyi derzhavnyi universytet imeni Volodymyra Vynnychenka*, 1, 79–84 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-9

Padalka, L. (1914). *History of the Poltava Region and Its Settlement*. Issledovanie i materialy s kartami. Poltava University of Arch. commission [in Russian].

Отримано редакцією журналу / Received: 10.04.26
Прорецензовано / Revised: 12.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Leonid MOHYLNYI, DSc (Hist.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-3167-2411
e-mail: mohylnyi@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ORIGIN OF RUS' CITIES IN NATIONAL SCHOLARLY THOUGHT OF THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURY: MAJOR CONCEPTS AND DEBATABLE ISSUES

Background. ***The relevance of the study is driven by the need for a critical re-evaluation of the intellectual heritage of the First Quarter 20th century – a period when the fundamental principles of modern urban studies were established. In the context of the contemporary search for national identity and the decolonization of historical narrative, examining the concepts of M. Hrushevsky, D. Bahaliy, and V. Khvoika allows for tracing the formation of the idea of autochthonous Ukrainian town-building and the departure from the imperial "state school." The purpose of the article is a comprehensive analysis of the evolution of scientific views on the origin and functions of the cities of Rus' in the works of historians and archaeologists of the specified period.***

Methods. ***The methodology is based on the principles of historicism and objectivity, employing historiographical, comparative-historical, and interdisciplinary methods.***

Results. ***The scientific novelty lies in the systematization of the views of various scientific schools on the problem of urbanization in Rus' through the prism of the interaction between historical narrative and the first large-scale archaeological verifications. For the first time, a holistic comparison is made between the "territorial" school of M. Hrushevskyi and the model of D. Bahaliy with the results of field research by V. Khvoika, V. Liaskoronskyi, and M. Makarenko. The study further develops the investigation of the transition from a narrow legal interpretation of the city as a residence to a sociological understanding of the "horod" (city) as a self-organizing territorial community. It is substantiated that this period laid the conceptual foundation for the theory of the autochthony of the Slavic city, based on evidence of the continuity of settlement development from pre-state hillforts to chronicled centers. The role of regional studies (L. Padalka, M. Makarenko) in highlighting the specific urbanization patterns of various lands of Rus' is clarified.***

Conclusions. ***Analyzes the transformation of views on the genesis of cities from the "kinship theory" to the territorial-communal model, where the city emerges as a subject of state-building. The multifunctional nature of the centers, which combined defensive, administrative, trade, and craft-cultural roles, is highlighted. It is proven that the archaeological discoveries of the early 20th century overcame positivist limitations in interpreting the city and laid the groundwork for the modern urbanistic tradition.***

Keywords: ***urbanization of Rus', historiography, hillfort (horodyshche), M. Hrushevskyi, D. Bahaliy, V. Liaskoronskyi, territorial community, genesis of cities.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ISSN 1728-3817

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 902.903(477)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.19

Oleksandr NAUMENKO, PhD Student, Senior Researcher
ORCID ID: 0000-0003-3931-603X
e-mail: alexandr.naumenko.jr@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine;
National Museum of the History of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Vadim STEPANCHUK, DSc (Hist.), Leading Researcher
ORCID ID: 0000-0002-5476-2284
e-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Yurii VEKLYCH, Senior Researcher
ORCID ID: 0000-0002-7448-9342
e-mail: veklych_um@ukr.net
Ukrainian Geological Research Institute of the Governmental Enterprise Ukrainian Geological Company, Kyiv, Ukraine

BIPOLAR SLICING THE STONE: OPPORTUNISTIC TECHNOLOGIES IN THE LOWER PALAEOLITHIC OF THE OUTER CARPATHIANS

Background. ***The study seeks to identify the techno-morphological characteristics of newly discovered core-and-flake industries in the Outer Carpathians and to clarify their adaptive mechanisms in response to the properties of local raw materials. Its primary objective is to define the distinctive features of these local technological strategies and to establish their position within the broader framework of the European Lower Palaeolithic.***

Methods. ***The research methodology combines: 1) technological analysis of the archaeological assemblages, and 2) experimental modelling conducted within a qualitative framework. Additionally, Structure-from-Motion (SfM) photogrammetry was used to create detailed 3D models of artefacts to perform diacritical analyses aimed at reconstructing the operational sequences. Particular attention is given to the relationship between raw material, reduction strategy, and flake morphology, as these parameters directly reflect the behavioural and technological choices of early hominins inhabiting the region.***

Results. ***The study revealed a specific strategy for processing local raw materials, based on the bipolar on anvil technique and the parallel fragmentation of stone blocks into elongated flakes with straight profiles, referred to as 'citrons' and 'bars'. This method, termed 'bipolar slicing', played a key role in the Lower Palaeolithic industries of the Outer Carpathians.***

Conclusions. ***The Solne 1 and Solne 2 assemblages represent a local variant of the Lower Palaeolithic technological tradition of the Eastern Carpathians, characterised by the application of bipolar slicing to local sandstone. Together with the Skhidnytsia locality, they form a coherent technological cluster that demonstrates regional specificity in raw material exploitation and reduction principles. These industries are closely related to several other Lower Palaeolithic sites in Ukraine, such as Medzhybizh, Holovchyntsi, and Velykyi Sholes, and are classified as core-and-flake industries.***

Keywords: ***Lower Palaeolithic, Pleistocene, Outer Carpathians, lithic technologies, opportunism, bipolar on anvil technique, bipolar slicing.***

Background

At a fundamental level, two main technological trajectories are commonly distinguished within the European Lower Palaeolithic: the core-and-flake trajectory, also referred to as the Oldowan or Mode 1, and the Large Cutting Tool (LCT) trajectory, traditionally associated with the Acheulean industry or Mode 2. For a long time, the presence or absence of large cutting tools, primarily handaxes, was regarded as the principal criterion for differentiating these technological models. However, recent studies suggest a more complex system of distinctions that also encompasses raw material strategies, knapping concepts, and the nature of the reduction process (Presnyakova et al., 2015; Clark, 2024; Özturan, 2024).

Several Lower Palaeolithic sites and localities have been identified in Ukraine, including those within the Western and Eastern Carpathians, the Upper Buh region, the Siverskyi Donets basin, and Crimea (latest review presented in Stepanchuk (2022)). Among these, the statistically substantial assemblages from the Korolevo site in the Western Carpathians and from Medzhybizh 1, Medzhybizh A, and Holovchyntsi 1 in the Upper Buh region provide the most informative data for reconstructing technological strategies. According to current interpretations, these sites are attributed to core-and-flake industries (Rocca, 2016; Kulakovska, 2022; Stepanchuk, 2020; 2022). At the same time, several important sites, such as Velykyi Sholes, located west of the Carpathians, remain insufficiently published (Ryzhov, Matviyishyna, & Karmazinenko, 2015; Ryzhov et al., 2017).

The European Mode 1 industries are considered to share several consistent characteristics. They are typically based on locally available raw materials and, consequently, exhibit limited lithological diversity. Mode 1 is defined by the frequent use of bipolar methods, a low degree or absence of complex reduction systems, a focus on producing flakes or sharp-edged fragments, and a rarity of secondary modification or successive production phases (Diez-Martín, 2006). The technological constraints of local raw materials, combined with a high degree of adaptability, resulted in considerable variability among regional variants of core-and-flake industries. One such variant has been identified in the Eastern Carpathians, particularly at the sites of Solne 1, Solne 2, and Skhidnytsia, where a distinctive combination of the bipolar-on-anvil technique and an opportunistic lithic processing strategy is observed (Stepanchuk et al., 2024; Bandrivskyi, Gnatyuk, & Stepanchuk, 2018; Bandrivskyi, Veklych, & Stepanchuk, 2025).

This study ***aims*** to identify the specific technological characteristics of the Lower Palaeolithic industries in the Outer Carpathians and to determine the forms of adaptive mechanisms employed in response to the properties of local

© Naumenko Oleksandr, Stepanchuk Vadim, Veklych Yurii, 2026

raw materials, both at the regional level and within the broader context of the European Lower Palaeolithic. To achieve this aim, the study sets out to: 1) describe the geomorphological contexts of the investigated sites; 2) characterise the raw material structure, typological and technological systems of the industries; 3) identify the main reduction models; 4) compare the archaeological materials with experimental samples produced through the knapping of local raw materials, assessing the degree of opportunism in technological choices; and 5) compare the resulting data with other European Lower Palaeolithic assemblages to identify potential parallels and distinctive regional features.

***Materials*.** Two stratified sites with *in situ* materials showing traces of anthropogenic modification were identified in 2024 near the village of Nahuievychi (Lviv Region) – Solne 1 and Solne (Stepanchuk et al., 2024; 2025). The Skhidnytsia site (Lviv Region) was discovered in 2018 and is located in the Harema tract on a dissected slope of the Skhidnytsia River valley. Aspects of its geomorphology are discussed in detail in Bandrivskyi et al. (Stepanchuk et al., 2024; Bandrivskyi, Gnatyuk, & Stepanchuk, 2018; Bandrivskyi, Veklych, & Stepanchuk, 2025). Here, we mainly focus on the Solne localities, and the present interpretation is based solely on the evidence obtained in 2024.

Geomorphological context of Solne 1. On the right slope of a small rill, approximately 1.5 m deep (GPS: 49.3503 N, 23.2968 E), undisturbed deposits of dense, light-coloured plastic clay were identified. These deposits contained occasional inclusions of hard-rock fragments up to 20 cm in diameter, distributed at varying depths without forming a distinct horizon.

Within a 1.2 m-thick section, greyish clays with ochreous and reddish-brown mottling and scattered stone fragments were observed. The clay is viscous and compact, exhibiting an amorphous structure. A grey-brown soil wedge, approximately 40 cm long and 4 cm wide, was documented within the layer. These facies correspond most closely to hydromorphic deposits of the *kr–il* rhythm, i. e. the Kryzhanivka – Illichivsk palaeogeographical cycle in the Ukrainian scheme. This interpretation is supported by the presence of the wedge, which shows traces of Shyrokyne (Bavelian) palaeosol development.

The facies and palaeopedological characteristics suggest that similar light-grey clays with ochreous inclusions are typical of hydromorphic loess–soil sequences of the Early Quaternary. In the Eastern Carpathian region, they correspond to the *kr–il* rhythm, encompassing the Kryzhanivka (*kr*, Waalian) and Illichivsk (*il*, Menapian) stages. Combined stratigraphic and gully-profile analyses conducted above and below the site delineate a sequence of geo-eolian stages: H0(+), H1(+), H2(+), and H3(+), as described by Veklych (2018).

Geomorphological context of Solne 2. Downstream from the Solne 1 locality, a stratigraphic section was identified in the left wall of an artificial cut, 1.9 m deep. The uppermost layer (Layer 1) consists of modern soil, up to 0.4 m thick, composed of dark-brown loam containing small angular rock fragments. Its lower boundary is uneven. Beneath it lies a gleyed palaeosol with a basal gravelly layer, subdivided into several horizons. The upper horizon of this part (Layer 2, up to 0.6 m thick), designated *edQ1sh* in the Ukrainian stratigraphic coding scheme, belongs to the brown series and is represented by dark greyish-brown dense clay with ash-grey mottling near the base. The structure is columnar to prismatic, with occasional small rock fragments. Its transition to the next horizon is gradual. The succeeding horizon (Layer 3, 0.5 m thick), classified as *dedQ1sh*, consists of gleyed pedosediment: compact, fissured brownish-grey clay containing small and medium-sized rock fragments. Its contact with the underlying layer is also gradual. At the base lies a deluvial pedosediment (Layer 4, *dedQ1sh*), approximately 0.4 m thick, composed of dense brownish-grey clay rich in clasts of variable size. Artefacts were recovered precisely from this horizon.

The lithofacies and palaeopedological characteristics of the Solne 2 deposits correspond to soils of the Shyrokyne (Bavelian) stage. Comparable properties are observed in a 7–8 m-thick stratigraphic sequence located 1.45 km north of the site, on the piedmont plain (GPS: 49.3634 N, 23.2989 E).

Geomorphologically, Solne 2 is situated 6–8 m below Solne 1, corresponding to a clearly defined, moderately inclined terrace. Based on neotectonic rhythm analysis and the configuration of terrace scarps, the formation of this surface is attributed to the *sh–il* terrace-building cycle. Archaeological testing of the section wall revealed a horizon rich in lithic debris, traceable for 3–4 m along the slope. Numerous pieces showed signs of intentional modification, including refitted fragments found approximately 50 cm apart.

Sites in a wider geomorphological context of the region. Both Solne sites are situated on a terraced slope, incised on either side by deep gullies. Within this terrain, two longitudinal terrace subseries can be distinguished, differing in gradient: an older, more gently steeply system (*kr–il*, *sh–pr*, *mr–sl*) and a younger, more sloping inclined one (*lb–tl*, *zv–dn*, *gn–bg*) (nomenclature after Veklych (2018)). Both sites belong to the upper subseries: Solne 1 occupies a position at the junction between the upper and middle terrace levels, whereas Solne 2 lies on the middle terrace, approximately 6–8 m lower. Surveys of the lower subseries in 2024 yielded no archaeological material.

Geomorphologically, Solne 1 occupies a transitional position between the upper (*kr*) and lower (*sh*) terrace levels. The facies and palaeopedological characteristics indicate a correlation with the terminal warm Kryzhanivka (*kr*, Waalian) phase and the onset of the colder Illichivsk (*il*, Menapian) phase. This interpretation is supported by the presence of a well-developed Shyrokyne (Bavelian) palaeosol in the stratigraphy of Solne 2, which lies lower and therefore represents a slightly younger stage. The deposits at Solne 1 correspond to the Kryzhanivka horizons of the upper terrace, which overlies the middle (Shyrokyne, Bavelian) terrace bearing the Skhidnytsia site (Stepanchuk et al., 2025; Bandrivskyi, Gnatyuk, & Stepanchuk, 2025).

Subsequent observations made during later fieldwork were consistent with the proposed age attribution of the Solne localities and suggest that additional Early Pleistocene horizons may also be present nearby; these later data, however, are not considered further here.

***Raw material base for experimental studies*.** Based on the morphometric characteristics and petrographic composition of the Solne assemblages, sandstone and other rocks from local secondary deposits were selected for experimental work. Precisely identifying the natural sandstone outcrops exploited by ancient hominins requires further geological and petrographic investigation. Therefore, sandstones from the nearest exposed outcrops, located within 2 km of the study sites, were used. The selected samples consisted mainly of flattened pebbles and slabs, displaying considerable variability in structure, density, colour, and other physical properties. This material heterogeneity allowed us to reproduce a wide range of conditions that ancient hominins would have encountered when selecting and processing raw materials. Quartzites, together with flat blocks and slabs of layered slate and various jasperoid types, played a secondary role

in the experimental series. The dimensions of individual pieces ranged from 5 to 25 cm, most commonly between 10 and 15 cm, which is slightly smaller than the average size of the archaeological specimens.

Methods

***General approach*.** The assemblages from the studied sites were analysed through basic categorisation procedures and an examination of techno-morphological attributes (Naumenko, & Stepanchuk, 2020). The applied typological system, previously tested at several other Lower Palaeolithic sites in Ukraine, was adapted to account for the specific properties of local raw materials and technological characteristics (Stepanchuk et al., 2021).

For selected artefacts, 3D models were produced using Structure-from-Motion (SfM) photogrammetry (see Naumenko, & Ryzhov, 2025) for equipment and methodological details). These models enabled detailed diacritical analyses aimed at identifying the sequence of processing stages and reconstructing the volumetric sequence of operations.

Basic principles and procedures of experimental study. The underlying principle of the experiments is to reproduce the key conditions of the studied sites. Experimental models of stoneknapping processes are based on the reconstruction of the hypothesised technical operations used by ancient hominins, using authentic raw materials from areas adjacent to the sites. This approach enables a direct and reliable comparison between the experimental products and the archaeological assemblages (Naumenko, & Stepanchuk, 2024).

Preliminary observations of hominin technologies at Lower Palaeolithic sites in the Outer Carpathians indicate the use of both freehand and bipolar on anvil techniques in primary lithic reduction. Experimental simulations of bipolar reduction involved three main components: an anvil, an active element (hammerstone), and a passive element (core) (Fig. 1). In contrast, freehand experiments utilised two components: a core (passive element) and a hammerstone (active element). The anvil and hammerstones were chosen from the largest available stones: a flattened sandstone cobble served as the anvil, while the hammerstones were large sandstone pebbles with either pointed-narrow or flat-wide working surfaces.

Fig. 1. Experimental modelling based on Solne data. Vertical bipolar knapping of a sandstone slab on the anvil

The experiments focused on two main objectives. The first was to gain direct experience in working with local stones to assess their knapping properties, suitability for processing, and capacity to produce recognisable traces of intentional percussion. This also provided a deeper understanding of general stone-working strategies and patterns. The second objective, informed by the experience gained, involved modelling the probable techniques and reduction methods employed by ancient hominins. Particular emphasis was placed on using raw materials that most closely matched the expected types, shapes, and proportions, and on implementing knapping strategies reconstructed from preliminary typological and technological data. The study does not rely on detailed statistical data processing. Its methodological basis is qualitative analysis, focusing on the observation, description, and interpretation of the emergence of technical and morphological attributes rather than their quantitative evaluation. The purpose is to achieve a more profound understanding of the nature and character of the artefacts and to identify the mechanisms underlying the formation of their technological and morphological features. Quantitative verification of these observed patterns is planned for the next stage of research.

During the experiments, two main models of raw material utilisation were tested: fragmentation (splitting stones into large pieces) and core reduction (the continuous removal of flakes). Within both models, processing did not involve complex rhythms or frequent reorientations of the cores. Most removals were marginal and unidirectional. Reduction sequences comprised isolated, parallel, and serial removals (the latter process being best described as 'slicing').

The experiments were partially documented through photographic and video recording, allowing subsequent analysis of impact dynamics and removal trajectories.

Results

Experimental data. The experiments enabled the comparison of experimental and archaeological assemblages, yielding several important observations and conclusions.

(i). The results confirmed the satisfactory knapping properties of local raw materials, demonstrating their suitability for use within Lower Palaeolithic technological strategies.

(ii). The capacity of the raw material to produce flakes with sharp edges increases proportionally with its hardness and density (Fig. 2, 3). Less homogeneous varieties, such as laminated slates, although prone to producing large quantities of amorphous fragments and splinters, are nevertheless capable of generating flakes typical of siliceous rocks – with a pronounced proximal part, a distinct striking platform, and thinner edges (Fig. 2 (4)).

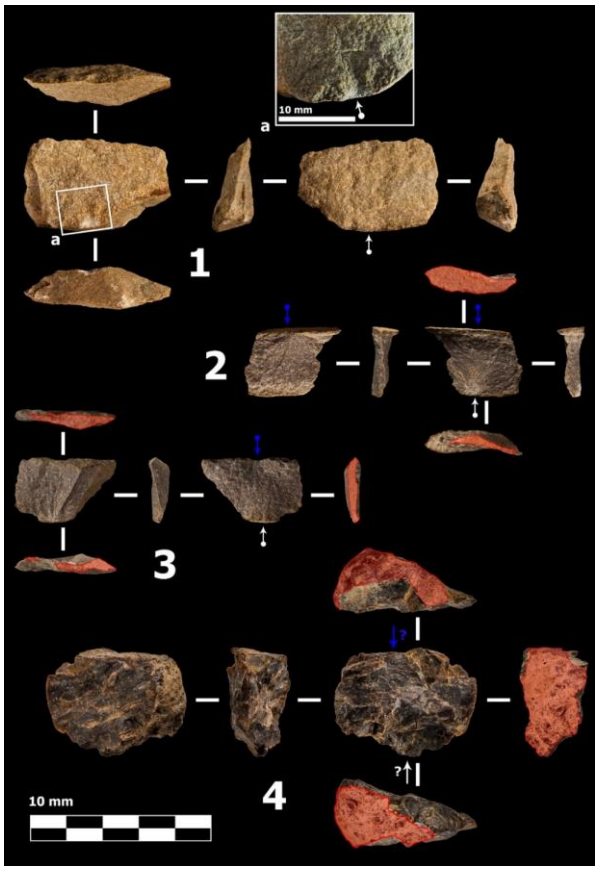

Fig. 2. Experimental products
1 – sandstone flake; a – impact point in the form of a shallow groove with microcracks and an elongated bulbar scar with a stepped end; 2 – sandstone bar-like flake; 3 – sandstone citron-like flake with a flat bulb of percussion and a groove in the rebound force zone; 4 – jasperoid citron-like flake. The white arrow with a dot indicates the impact point, while the blue arrow with a dot shows the rebound force point. Arrows without dots show probable points of impact and rebound force. In flakes 2–4, the cortical surface is highlighted in red

(iii). Diagnostic features of intentional percussion on siliceous rocks such as a pronounced bulb of percussion with a conical impact point and bulbar scar, sharply defined scar boundaries on the dorsal surface, feather-like terminations, and other related traits cannot be regarded as universal or definitive criteria of artefactuality without considering the taphonomic context of the site, the specific raw materials employed, and the characteristics of the reduction strategies. All rocks used in the experiments (as well as those from the archaeological sites) exhibit a high degree of anisotropy, non-conchoidal fracture, and uneven knapping surfaces. Consequently, typical impact waves do not form, and percussion bulbs are poorly pronounced, occurring primarily in fine-crystalline varieties. The edges of scars on the same plane generally remain indistinct (see flakes in Fig. 3: none display well-pronounced bulbs of percussion, and the boundaries of previous removals on their dorsal surfaces are blurred).

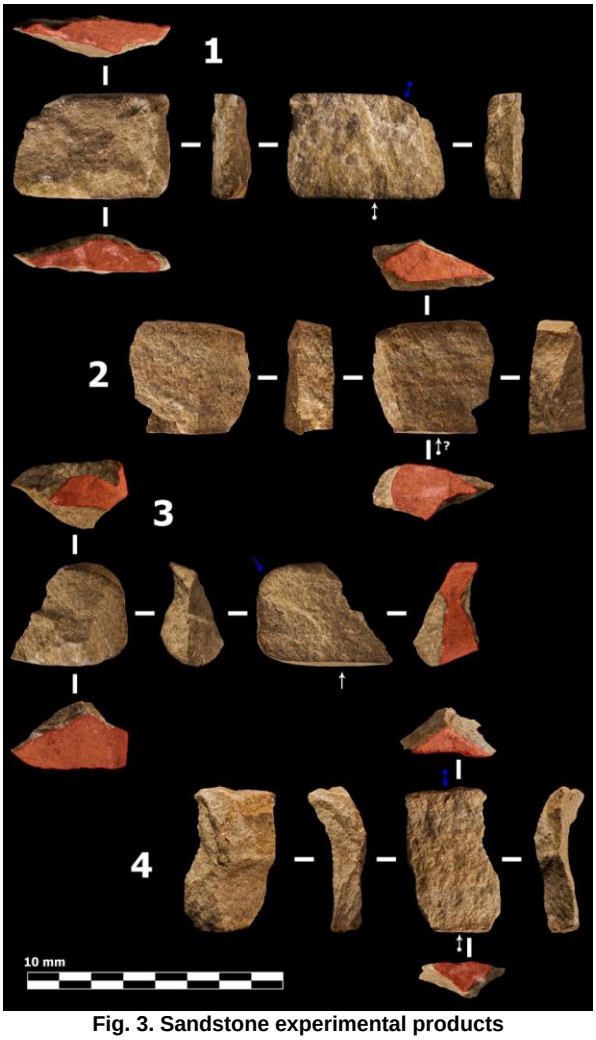

Fig. 3. Sandstone experimental products
1, 2, 4 – bar-like flakes; 3 – citron-like flake. Note that the ventral surfaces, other than microgrooves, show no clear signs of percussion, and the scar boundaries on the dorsal surface are blurred. Only the overall flake morphology suggests their anthropogenic origin. The white arrow with a dot indicates the impact point, while the blue arrow with a dot shows the rebound force point. Arrows without dots show probable points of impact and rebound force. The cortical surface is highlighted in red

The point of percussion often exhibits point-like dimensions and distinctive morphology: a shallow groove or surface depression accompanied by the disruption of intergranular bonds and the formation of microcracks (Fig. 2 (a)). Under stronger impact, these cracks expand and radiate from the point of contact across the knapping surface, mimicking the fissures and raised ridges. During bipolar reduction, pressure from opposing impacts may also promote the development of small scars within zones of maximum deformation, often beyond the initial point of impact. Comparable phenomena are observed in the working of siliceous raw materials (Naumenko, 2021).

However, in many cases, the features described above are entirely absent. It is especially important to note that the most common among them – a groove at the point of impact – is highly susceptible to post-depositional alteration. In shallow depositional environments, artefacts bearing such traces lose their diagnostic features particularly quickly. Conversely, their

ISSN 1728-3817

preservation within stratified contexts, as at Solne, greatly facilitates identification. Analytical evaluation requires a comprehensive, systematic, and flexible approach that accounts for the specific taphonomic conditions of the site, the nature of the raw materials, and the technological characteristics of the assemblage. When assessing artefactuality, it is crucial to consider not only the recurrence of technical features but also the morphological traits and their correspondence to the properties of the raw material, especially in relation to the original shape and size of the natural pieces.

(iv). Preliminary analysis revealed distinctions between the products of bipolar on anvil knapping and those produced by the freehand technique. In the bipolar case, traditional diagnostic indicators of artefactuality are less frequent. Although morphological features often suggest anthropogenic origin, technical attributes become distinctly recognisable only under conditions of more intensive reduction. For instance, percussion bulbs, even in a broad interpretative sense, were observed on only 10–15 % of bipolar flakes, whereas among freehand products they occurred three to four times more frequently (depending on the structure and texture of the raw material). Notably, during bipolar reduction, bulbs formed exclusively on the densest and most homogeneous sandstones, while freehand flaking produced them even in lower-quality material. More regular proportions, feather-like edges, and a curved profile distinguish freehand flakes. In contrast, bipolar flakes exhibit straighter axial profiles, greater massiveness, and often possess an axial end, which is a rebound force platform. Bipolar reduction is also typically associated with a higher incidence of breaks, step scars, and mechanical fractures, predominantly longitudinal, though transverse ones are also common.

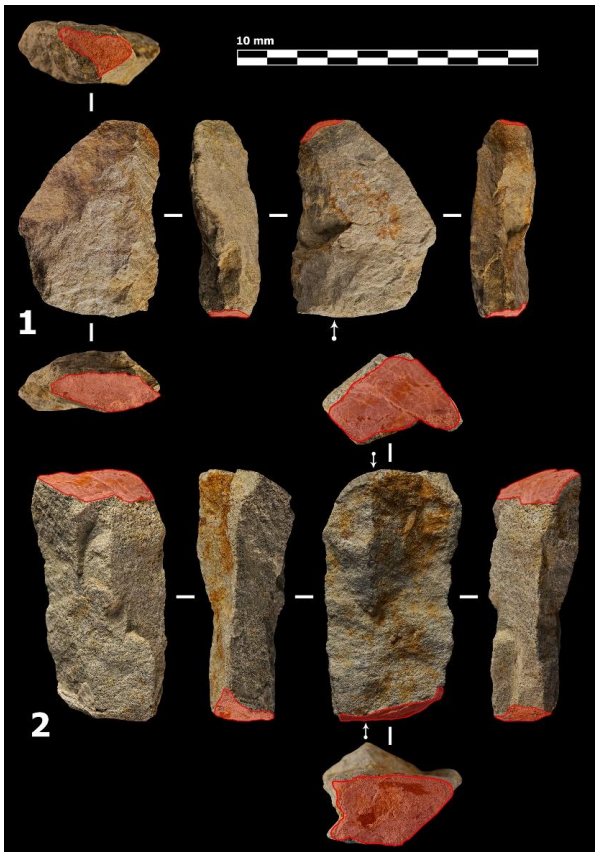

Fig. 4. Solne 1 assemblage, 2024 collection
Bar-like flakes. The white arrow with a dot indicates the impact point. The cortical surface is highlighted in red

(v). The sequential fragmentation of flat raw material pieces, whether natural (pebbles, blocks, or slabs) or artificially produced, often results in the formation of elongated flakes with sub-rectangular proportions and a straight axial profile. These flakes typically preserve at least two opposing flat surfaces, which represent remnants of the original outer surface of the core. In the assemblages from the studied sites, areas of the primary cortex of pebbles or blocks are often retained at opposite ends of such flakes – in both the proximal (striking) and distal (rebound force) zones (see flakes in Fig. 2 (4); Fig. 3 (1, 2, 4)). However, in cases where the core was reoriented or striking platforms were prepared, these zones may instead display scars from earlier removals. Morphologically, such flakes combine flat areas in the proximal and distal zones with sharper, feather-like lateral edges, which in some cases impart a distinctive 'prismatic' appearance. The term 'bar' seems appropriate for this form, reflecting its elongated morphology and apparently straight laterals. When such a 'bar' is detached from the edge of a core, one of its lateral faces, like the proximal and distal ones, will also represent part of the original surface – either retaining cortex or showing scars of previous removals. In cases where the removal extends across the full width of the core, a 'citron' is produced (Fig. 2 (3, 4); Fig. 3 (3)). This term aptly conveys the essence of the process: the sequential detachment of parallel flakes that 'sliced' through the entire thickness of the slab, analogous to slicing a monolith into evenly sized segments.

(vi). Products of experimental bipolar reduction, characteristic of particular raw material varieties, find direct analogues in the archaeological assemblages from the Solne sites and other localities in the Outer Carpathian region, such as Skhidnytsia (Bandrivskyi, Gnatyuk, & Stepanchuk, 2025; Stepanchuk et al., 2025). This primarily concerns flakes that can be categorised as bars and citrons. These are elongated flakes with a straight axial profile and an axial distal part representing the flat surface of the original piece that rested on the anvil (or conversely, if the flake was detached by rebound force). Most artefacts display only weakly defined points of percussion, and percussion bulbs are observed only occasionally. At the same time, cracks, breaks, and bulbar scars observed on the artefacts correspond closely in morphology to analogous defects documented on experimental bipolar samples.

The context of sites in light of technological and experimental data. The present paper addresses only those aspects essential for the technological characterisation of the industries; further details are presented in Bandrivskyi et al. (Bandrivskyi, Gnatyuk, & Stepanchuk, 2018; Bandrivskyi et al., 2025) and Stepanchuk et al. (2024; 2025).

Based on the results of the 2024 explorations, 10 and 29 reliable artefacts were identified at the nearby Solne 1 (Fig. 4, 5) and Solne 2 (Fig. 6–9) sites, respectively. Taking into account the materials obtained in 2025, a total of 65 artefacts and around 100 geofacts or objects showing questionable traces of anthropogenic modification were recorded in two sections at Solne 1, and 153 artefacts in the Solne 2 section. The Skhidnytsia site, located approximately 15 km from Solne localities, comprises about 450 artefacts according to data from 2019 (Fig. 10). All three industries are dominated by the use of local sandstone varieties: mainly large pebbles at Solne 1, both pebbles and flattened blocks at Solne 2, and smaller pebbles at Skhidnytsia. Less frequently exploited raw materials include local slates occurring as slabs and chalk marl (Solne 1 and 2), as well as volcanic rocks of non-local origin such as dacite and andesite–dacite (Skhidnytsia). Further analysis focuses on the best-studied materials: the 2024 exploration data from the Solne sites and the 2019 excavation assemblage from Skhidnytsia.

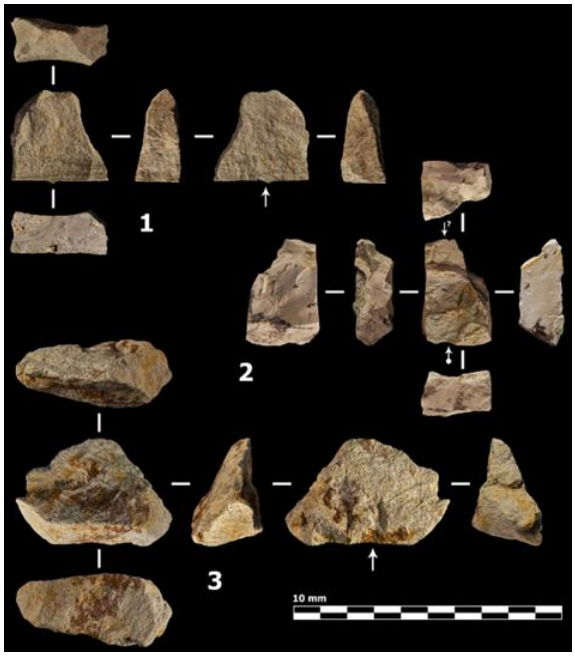

Fig. 5. Solne 1 assemblage, 2024 collection
1, 3 – sandstone flakes; 2 – chalk marl splinter. The white arrow with a dot indicates the impact point. Arrows without dots show probable percussion points

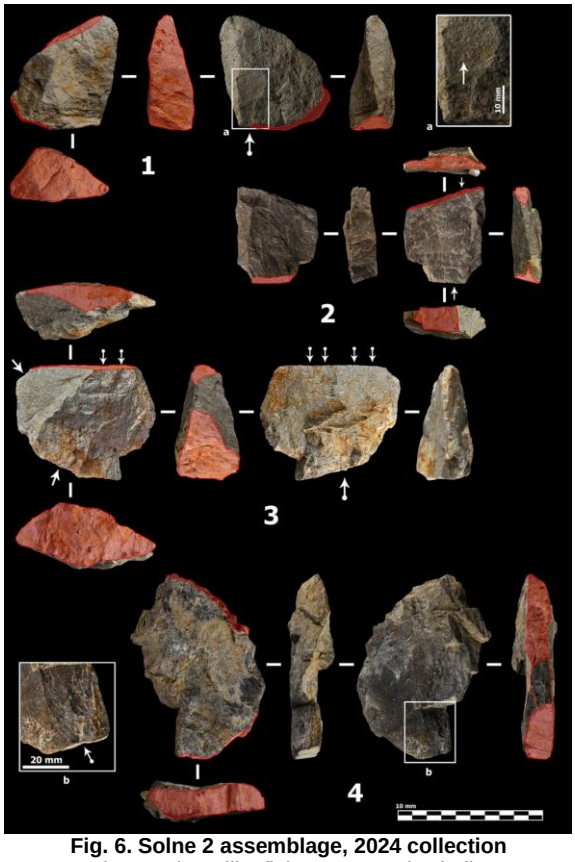

Fig. 6. Solne 2 assemblage, 2024 collection
1 – sandstone citron-like flake; a – massive bulbar scar; 2 – sandstone bar-like flake; 3 – sandstone processed bar-like flake (actually a core). The upper platform, unlike that of many other bar-like flakes, is not cortical but represents a scar from a previous removal; 4 – sandstone citron-like flake; b – impact point in the form of a groove with microcracks. The white arrow with a dot indicates the impact point. Arrows without dots show probable percussion points. The cortical surface and platforms are highlighted in red

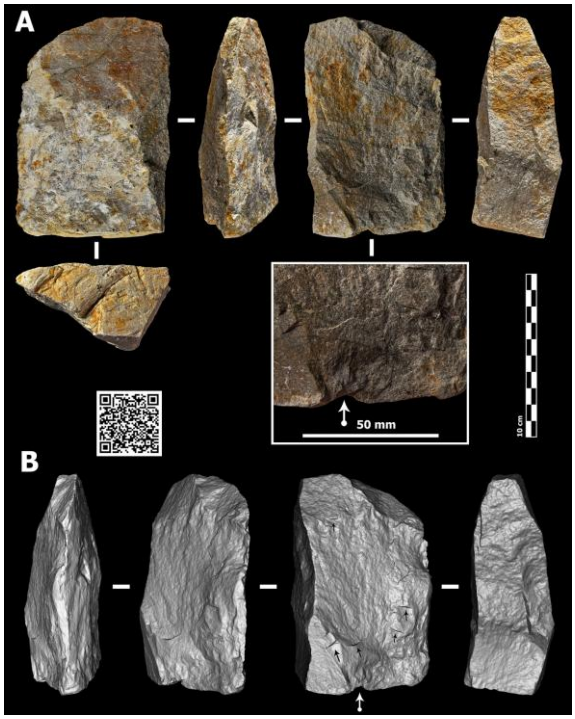

Fig. 7. Solne 2 assemblage, 2024 collection
A massive sandstone flake with a cortical platform. A – photographs; B – 3D model. The 3D model is accessible via QR code. The white arrow with a dot indicates the point of impact. Black arrows in the 3D model indicate the direction of numerous "bulbar scars" that arise from the intense pressure generated by bipolar knapping on an anvil

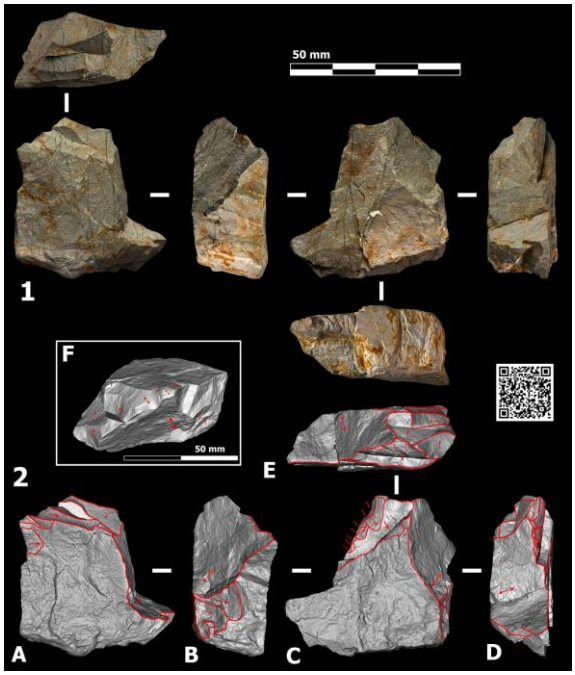

Fig. 8. Solne 2 assemblage, 2024 collection
Artefact on a massive sandstone block. 1 – photographs; 2 – 3D model. The 3D model is accessible via QR code. A–F – different projections of the artefact. The scar boundaries are outlined in red. The red arrow with a dot indicates the point of impact. Arrows without dots show probable percussion points. The artefact demonstrates a multifacial multipolar pattern of exploitation. Both narrow and wide surfaces were used. However, some scars, particularly observable on projections C and E, may be associated with the object's use as a heavy-duty chopping tool

ISSN 1728-3817

The assemblages mainly consist of flakes (4 of 10 at Solne 1, 26 of 29 at Solne 2, and 152 of 232 at Skhidnytsia), accompanied by fragments, splinters, isolated natural pieces bearing scars, and cores. Most objects exhibit features characteristic of bipolar reduction, such as straight profile, several, usually opposite, contact zones (Fig. 9), non-conical, point-like, and flat percussion points and bulbs, as well as numerous bulbar scars and scars of secondary accompanying flakes formed beyond the impact zones (Fig. 6 (a–b)) (Naumenko & Stepanchuk, 2020; Naumenko, 2021). A single core from the Solne 2 assemblage (Fig. 8) appears to have been produced using the freehand technique, suggesting its occasional application. Comparable traces of limited freehand flaking are also observed in the Skhidnytsia materials (Bandrivskyi, Veklych, & Stepanchuk, 2025). However, none of the studied industries displays evidence of complex systems for the preparation and exploitation of core working surfaces, nor of bifacial processing.

All three industries are rich in bars and citrons, previously identified in experimental studies: Solne 1–2 of 4 flakes (Fig. 4), Solne 2–13 (8 citrons and 5 bars) of 26 flakes (Fig. 6), and Skhidnytsia – 113 (58 citrons and 55 bars) of 152 flakes (Fig. 10). These forms consistently display features indicative of bipolar on anvil knapping and likely represent a deliberate approach to raw material exploitation, whereby stone was sequentially fragmented into elongated elements suitable for further use without the need for complex secondary modification. Particularly noteworthy are the statistical data on the distribution of flakes according to the position of the primary cortex, which suggest right-handed knappers within the Skhidnytsia assemblage (Bandrivskyi, Veklych, & Stepanchuk, 2025) (Fig. 11 (6)).

According to preliminary geomorphological data, the Solne 1, Solne 2, and Skhidnytsia sites date to the late Early Pleistocene (*kr–sh* stages – Solne 1 and Solne 2) and the late Early to early Middle Pleistocene (*kr–mr* stages – Skhidnytsia). The chronological proximity of these localities is complemented by the similarity of their raw material, typological, and technological characteristics. All assemblages are based on the use of local sandstone and include flakes, cores, and various types of production debris. Technological analysis indicates that the reduction process was limited to relatively simple, opportunistic actions aimed at producing usable flakes directly, without elaborate core preparation.

Of particular interest are the artefacts identified as bars and citrons. Experimental studies have confirmed their morphological features and formation conditions, demonstrating a close relationship with the type of raw material (flattened sandstone blanks), the technique employed (bipolar on an anvil), and the reduction strategy (serial parallel removals). A comparable method of splitting volumetric (pebble) raw material is known as the '*tranches de saucisson*' (Turq, 1989).

Citrons and bars as individual morphotypes occur in many industries throughout the Stone Age. At Lower Palaeolithic sites, their presence is often associated with the fragmentation of pebbles (Ranov, & Dodonov, 2003; Drift, 2009, Fig. 6; Barsky et al., 2011; Drift, 2012; Garcia, Martínez, & Carbonell, 2013; de Lombera-Hermida et al., 2016; Lemorini et al., 2023). In cases where slices appear as single or isolated specimens, their occurrence likely reflects the episodic use of the slicing method as one of several possible strategies for exploiting raw material, or may result from chance, dictated by the shape of the raw material.

This is clearly illustrated by the materials from the closely situated sites of Medzhybizh 1 and Medzhybizh A in the Upper Southern Buh region. Their industries display considerable similarity and are generally based on the bipolar fragmentation of flint pebbles aimed at producing sharp-edged pieces. Despite the absence of complex core reduction systems, single citrons and bars are present in these assemblages. At the same time, the industries are characterised by a diversity of other morphotypes, namely pebbles with isolated scars, marginal fragments, and primary flakes (Stepanchuk et al., 2021). It appears that slicing, as a method of sequential parallel knapping carried out step by step until pebble exhaustion, was employed only sporadically in this context. Moreover, it was not aimed at producing slice-type flakes but rather served as a means of breaking raw material into massive fragments, reflecting a typical raw material exploitation strategy characteristic of the Medzhybizh 1 and Medzhybizh A industries. Therefore, the mere presence of citrons and bars cannot be regarded as an indicator of the slicing method. These forms merely reflect the morphological results of pebble fragmentation. Only when citrons and bars appear as part of a sequential technological chain and constitute a significant portion of the industry's categories can slicing be considered a fully developed reduction method.

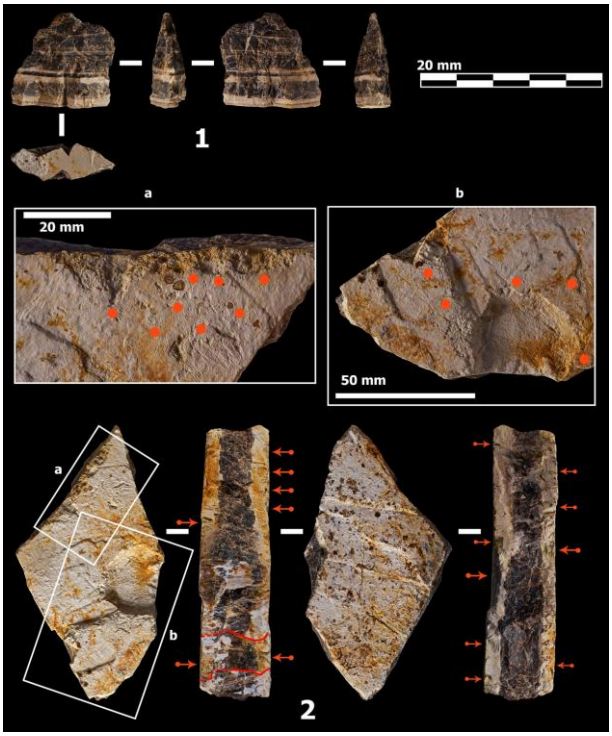

Fig. 9. Solne 2 assemblage, 2024 collection
Slate slab processing products. 1 – flake with a straight axial profile and cortical platform; 2 – slab with scars showing traces of bipolar reduction. Numerous pit-like impact marks are shown in the callouts a and b. The red arrow with a dot indicates the point of impact

At the same time, slices were sometimes produced deliberately, as documented both in several technologically more complex LCT and Middle Palaeolithic sites, where they served as blanks for transverse scrapers of the Quina type and backed knives (Debénath, & Dibble, 1994).

The widespread occurrence of slices has served as the basis for distinguishing a particular 'slice' (sometimes 'cobble-slice') technique (Gladilin, & Sitlivy, 1990; Debénath, & Dibble, 1994, pp. 29, 33; Derevyanko et al., 1994, p. 104), which is occasionally equated with bipolar on anvil reduction (Whittaker, 1994, pp. 113–115). We argue that slicing is more accurately considered not as a technique, but as a method – a comprehensive strategy for solving a specific reduction

task, which determines selection of raw material and core configuration, as well as the sequence of technical operations applied (Crabtree, 1982). Furthermore, slicing should not be equated with bipolar on anvil reduction, since the latter is merely one of the techniques that can be employed within the broader conceptual framework of the slicing method.

The method applied at the Solne and Skhidnytsia sites can be referred to as 'bipolar slicing'. A similar approach is described by Sharon (2009), who defines it as the 'sliced-slab core method', in which the natural flat, wide surface of a slab-like core is used as a striking platform to remove flakes across its entire thickness. He notes that this method was employed within the Acheulean techno-complex across various regions of Africa, the Near East, and Eurasia to produce large flakes (over 10 cm in length) used in the manufacture of Large Cutting Tools (LCTs). It should be emphasised that this refers to immobile cores. Sharon (2009, Fig. 5) and Goren-Inbar et al. (Goren-Inbar, Grosman, & Sharon, 2011, Fig. 11) clearly illustrate the flake removal dynamics in the sliced-slab core method. The process begins with the 'opening of the core' by detaching primary fragments or 'shoulder' flakes. The working surface is then prepared by removing a 'bar', which eliminates the ridge that has formed and levels the flaking surface. Subsequently, the 'targeted slices' – flakes removed from the left and right sides of the core, retaining remnants of cortex on the proximal, distal, and, depending on the side, one of the lateral edges – are detached. After this stage, another bar is removed to re-level the core's working surface. This sequence is repeated until the core is exhausted or discontinued for any reason. In this technological sequence, 'bars' function as preparatory flakes, essentially waste products, whereas large 'citrons' represent the intended slice blanks, designed for the subsequent manufacture of LCTs.

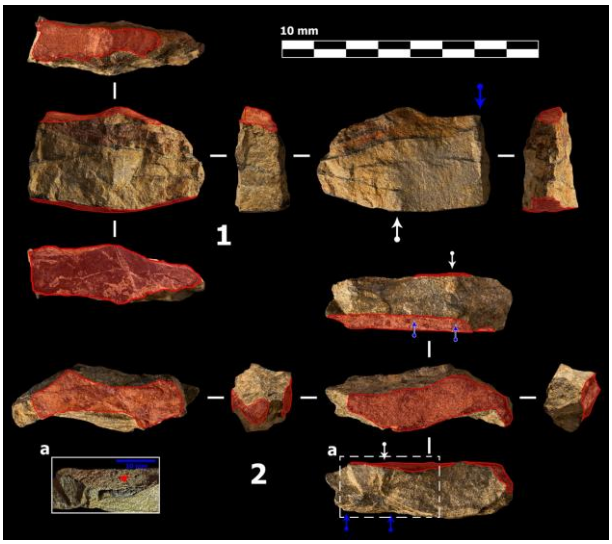

Fig. 10. Skhidnytsia assemblage, 2024 geological trial pit
1 – sandstone bar-like flake; 2 – sandstone citron-like flake; a – the red triangular arrow marks the impact point, caused by an unsuccessful attempt to remove the flake, which resulted in a crack. The white arrow with a dot indicates the impact point, while the blue arrow with a dot shows the rebound force point. The cortical surface is highlighted in red

Regarding the Solne 1, Solne 2, and Skhidnytsia sites, Sharon's (2009) model can only be applied partially. There is no evidence for the strictly regulated sequence of removals described for Acheulean industries. At Solne, the technological aim included small, medium, and large flakes alike. In these assemblages, 'bars' were not by-products but deliberate results of raw material fragmentation using the bipolar on anvil technique. These forms reflect a cohesive technological concept focused on efficiently exploiting local resources. The approach did not involve complex core preparation and was based on a model of sequential, parallel knapping of the 'slicing' type, adapted to the properties of the local slab-like and blocky raw materials, as well as the functional context of the sites. Core reduction was not random; rather, it was determined by specific situations on the working surface and aimed at maximising the use of the core volume. A simplified scheme, more accurately reflecting the specifics of 'bipolar slicing' in the Outer Carpathians, is shown in Fig. 11.

Therefore, the bipolar slicing method observed at the Solne and Skhidnytsia sites, although sharing some similarities with the sliced-slab core method, cannot be regarded as a feature linking the Solne industries to Acheulean complexes. It should be remembered that the Large Cutting Tools (LCTs), produced on large flakes removed from giant cores or stationary blocks, have long been regarded as a key technological marker distinguishing Acheulean from Oldowan industries (Isaac, 1969).

The closest technological analogues for the Lower Palaeolithic industries of the Outer Carpathians within Ukraine are found in sites of the eastern part of the country, mainly Vyshnevyi Dol and Pionerske (Vietrov, 2014; 2015; 2024). Here, the primary raw material consisted of giant, immobile sandstone blocks weighing tens of kilograms. The large flakes produced from knapping these blocks were further fragmented, mainly through bipolar reduction and, in some cases, probably using the freehand technique. The typological features of these industries retain frequent choppers and the absence of well-shaped flake tools. At the same time, some assemblages contain isolated, faintly expressed bifacial forms, as well as large flakes showing macro-damage, which may be interpreted as traces of use as cutting tools; cleavers and picks are absent (Stepanchuk, Vietrov, & Skorikov, 2017). Similar assemblages with large flakes, along with atypical choppers and flake tools, are also known from the Dnister valley (Stepanchuk, & Ridush, 2009). It should be noted that all these industries from eastern and western Ukraine are derived from surface collections, and their attribution to the Middle Pleistocene is not confirmed by direct evidence.

As in the case of the Vyshnevyi Dol site, the Layer 6 (MIS 14) industry of Korolevo is characterised by the use of large blocks of local raw material (Gladilin, & Sitlivy, 1990; Kulakovska, 2022). The assemblage includes massive flakes and a series of flake tools and displays evidence of bipolar reduction. The industry is conventionally defined as Mode 1 (Koulakovska, Usik, & Haesaerts, 2010). However, the presence of bifacial forms indicates a considerably more complex technological organisation, challenging this categorisation. The combination of features – use of bifacial methods, extensive application of freehand technique involving specific reduction procedures and the presence of hand-held cores, and a well-developed system of flaked tool production – points to a substantially higher level of technological control and planning. Taken together, these characteristics may reflect the kind of variability in Lower Palaeolithic industries described by Rocca et al. (Rocca, Abruzzese, & Aureli, 2016).

By analogy with industries with handaxes, the Korolevo Layer 6 assemblage exhibits stable morphogenesis in the production of large scrapers. Similar evidence is observed at the High Lodge site (MIS 13), where bipolar reduction co-occurs with thoroughly retouched flake tools. Although the High Lodge industry is formally classified as core-and-flake, its scrapers point to formalised methods of flake tool production

aimed at creating large implements with long, sharp working edges and acute angles – features comparable to Acheulean bifaces, which justify including the High Lodge scrapers within the standard definition of the LCT category (Stileman, Shipton, & Ashton, 2024).

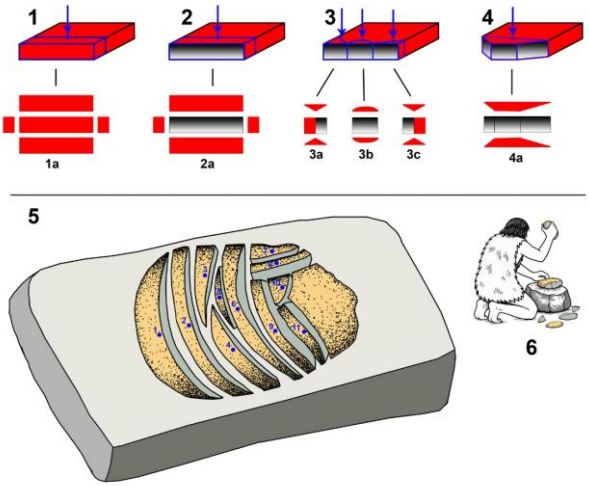

Fig. 11. Simplified schemes of the 'bipolar slicing' method in the Outer Carpathians

1 – removal of a marginal flake/fragment (1a) completely covered with a cortex; 2 – subsequent slicing of the slab, which produces citron with a scar of the previous removal (2a); 3 – removals from the core's front area: 3a – left corner (citron with cortex on left dorsal surface); 3b – central zone (bar with cortex on striking and rebound platforms); 3c – right corner (citron with cortex on right dorsal surface); 4 – removal of a bar from the protruding surface formed by removals 3a-c (the knapping surface again becomes smooth, as in stage 2); 5 – knapping of a flattened pebble on the anvil using the 'bipolar slicing' method (the numbers indicate the order of removals); 6 – bipolar reduction: a right-handed knapper mainly produces flakes with cortex remaining on the right edge (generated by DALL·E via ChatGPT, 2025)

Similar questions regarding the relationship between complex production strategies, bipolar reduction, and the attribution to a particular Mode also arise in the analysis of the Valle Giumentina 42-AL assemblage. This industry shows evidence of bipolar on anvil technique, including the use of the '*tranches de saucisson*' method, alongside well-retouched flake tools and the absence of bifaces (Nicoud et al., 2016). The association of flake implements and bipolar reduction initially led researchers to draw parallels with both Acheulean and Middle Palaeolithic contexts (Nicoud et al., 2016), particularly with Quina-type Mousterian industries. Based on new dating, the assemblage is now attributed to the Lower Palaeolithic and correlated with MIS 12b (Nicoud et al., 2022). However, the authors prefer not to classify it within Mode 1 or Mode 2, arguing that "*bifaces, large flakes, small tools: these industries make up the whole Lower Palaeolithic*" (Nicoud et al., 2022, p. 48). The relatively small Valle Giumentina 42-AL assemblage almost fully conforms to this broad technological spectrum.

The examples above clearly demonstrate that the mere presence of the bipolar on anvil technique cannot serve as a basis for classifying an industry as archaic. Fragments produced through bipolar reduction may be subsequently employed in the creation of technologically complex implements, such as bifacial forms, cores, or carefully retouched flakes (Mathias, Bernard-Guelle, & Viallet, 2025).

Therefore, despite certain similarities with Acheulean technological strategies, the industries of Solne 1 and Solne 2 cannot be assigned to the LCT complex. The analysed artefact series show no evidence of deliberate production of large flakes intended for the creation of heavy-duty cutting-chopping tools. Their reduction sequences are based on the bipolar on anvil technique; assemblages yielding a limited range of products such as fragments, flakes, knapped pieces, and only a few retouched tools. It is precisely this technological simplicity, functional orientation, and the absence of a complex system of tool shaping that distinguish the Solne assemblages (as well as the comparable industries of Skhidnytsia, Medzhybizh, Holovchyntsi, and Velykyi Sholes) from Lower Palaeolithic industries lacking or only rarely containing bifacial forms yet characterised by a well-developed component of retouched flake tools (e. g., Korolevo, High Lodge, Valle Giumentina). The latter, primarily owing to their intensive shaping, high degree of standardisation, and more organised reduction sequences, despite occasional bipolar elements, can justifiably be attributed to LCT complexes or to the Acheulean technocomplex, even in the absence of bifaces and regardless of the specific knapping technique employed. As for the assemblages of the Outer Carpathians, they are best defined now as core-and-flake industries. The accumulation of new data will enable a more precise assessment of their position within the broader framework of Lower Palaeolithic variability in the territory of present-day Ukraine.

Discussion and conclusions

The assemblages of the Solne 1 and Solne 2 sites represent a local variant of the Lower Palaeolithic technological tradition of the Eastern Carpathians, based on the rational exploitation of local sandstone. The similarity of the raw material likely determined the typological, morphological, and technological uniformity of these industries: comparable properties of the source material resulted in analogous technological solutions aimed at its optimal utilisation.

Although some technical procedures show partial similarity to Acheulean technological strategies, particularly those resembling the sliced-slab core method, these industries cannot be assigned to the LCT complex. Solne 1 and Solne 2 show no evidence of deliberate production of large blanks intended for heavy-duty cutting-chopping tools, while reduction was based mainly on bipolar on anvil technique that yielded a very limited range of products: fragments, flakes, and a few retouched pieces.

This combination of features aligns the Solne and Skhidnytsia assemblages with several other Lower Palaeolithic sites in Ukraine (namely, Medzhybizh, Holovchyntsi, and Velykyi Sholes), whose industries likewise lack complex shaping operations and are characterised by the opportunistic use of locally available raw materials. In contrast to Lower Palaeolithic industries with an advanced component of retouched flake tools that, despite the absence of handaxes, may be attributed to LCT complexes (the Acheulean technocomplex), the Solne materials exemplify a different technological model corresponding to core-and-flake industries.

In the regional context, the newly discovered assemblages reflect an independent adaptation of early hominins to the environment of the Carpathian Foreland. Their technological simplicity and flexibility illustrate an essential behavioural strategy of the Lower Palaeolithic – the ability to exploit available resources efficiently and to adapt technological solutions to the specific properties of local raw materials and ecological conditions.

Authors' contribution: Oleksandr Naumenko – conceptualisation, data curation, formal analysis, investigation, methodology, resources, visualisation, writing – original draft, review and editing; Vadim Stepanchuk – supervision, conceptualisation, data curation, formal

analysis, investigation, methodology, resources, validation, writing – original draft, review and editing; Yurii Veklych – methodology, resources, validation, writing – original draft, review and editing.

Sources of funding. The authors declare that no external funding was received for this research or the preparation of the manuscript for publication.

Acknowledgements. The authors express their sincere gratitude to the Drohobych-based local historian Valentyn Monakov for his invaluable assistance during the research conducted in 2024–2025.

References

Bandrivskyi, M., Gnatyuk, R., & Stepanchuk, V. (2018). New Lower Paleolithic locality Skhidnytsya II in North-Eastern part of Beskid mountains (preliminary results of researches). *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 22, 12–25 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-223-235 [Бандрівський, М., Гнатюк, Р., & Степанчук, В. (2018). Нове місцезнаходження нижнього палеоліту Східниця II у північно-східній частині Бескидів. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, 12–25].

Bandrivskyi, M., Veklych, Y., & Stepanchuk, V. (2025). The 2019 Lower Palaeolithic Finds from the Harema Tract (Skhidnytsia): Technotypological Characteristics and Geomorphological Context. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 29, 148–160. https://doi.org/10.33402/mdapv.2025-29-148-160.

Barsky, D., Chapon-Sao, C., Bahain, J., Beyene, Y., Cauche, D., Celiberti, V., Desclaux, E., de Lumley, H., de Lumley, M., Marchal, F., Moullé, P., & Pleurdeau, D. (2011). The Early Oldowan Stone-Tool Assemblage from Fejej FJ-1A, Ethiopia. *Journal of African Archaeology*, 9(2), 207–224. https://doi.org/10.3213/2191-5784-10196

Clark, J. (2024). Assessing the Role of Early "Large Cutting Tools" in Flake Production: an Experimental Comparison of Early Acheulean Handaxe and Oldowan Core Manufacture. *Lithic Technology*, 1–16. https://doi.org/10.1080/01977261.2024.2402601

Crabtree, D. E. (1982). *An Introduction to Flintworking*. Occasional Papers of the Museum, Idaho State University.

De Lombera-Hermida, A., Rodríguez-Álvarez, X. P., Peña, L., Sala-Ramos, R., Despriée, J., Moncel, M. H., Gourcimault , G., Voinchet, P., & Falguères, C. (2016). The lithic assemblage from Pont-de-Lavaud (Indre, France) and the role of the bipolar-on-anvil technique in the Lower and Early Middle Pleistocene technology. *Journal of Anthropological Archaeology*, 41, 159–184. https://doi.org/10.1016/j.jaa.2015.12.002

Debénath, A., & Dibble, H. L. (1994). *Handbook of Paleolithic Typology: Lower and Middle Paleolithic of Europe (Vol. 1)*. University of Pennsylvania.

Derevyanko, A., Markin, S., & Vasiliev, S. (1994). *Palaeolithic Studies: Introduction and Basics*. "Nauka" Publishing House. Siberian Publishing Company [in Russian]. [Деревянко, А., Маркин, С., & Васильев, С. (1994). *Палеолитоведение. Введение и основы*. Издательство "Наука". Сибирская издательская фирма].

Diez-Martín, F. (2006). After the African Oldowan: the earliest technologies of Europe. In N. Toth, & K. Schick (Eds.), *The Oldowan: Case Studies into the Earliest Stone Age* (pp. 129–151). Stone Age Institute Press.

Drift, van der, J. W. (2009). Bipolar techniques in the Old-Palaeolithic. *APAN/EXTERN*, 13, 1–15.

Drift, van der, J. W. (2012). *Partitioning the Palaeolithic. Introducing the bipolar toolkit concept*. Aktieve Praktijk Archeologie Nederland.

Garcia, J., Martínez, K., & Carbonell, E. (2013). The early Pleistocene stone tools from Vallparadís (Barcelona, Spain): rethinking the European mode 1. *Quaternary International*, 316, 94–114. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.09.038

Gladilin, V., & Sitlivy, V. (1990). *Acheulean of Central Europe*. Naukova Dumka [in Russian]. [Гладилин, В., & Ситливый, В. (1990). *Ашель Центральной Европы*. Наукова думка].

Goren-Inbar, N., Grosman, L., & Sharon, G. (2011). The technology and significance of the Acheulian giant cores of Gesher Benot Ya 'aqov, Israel. *Journal of Archaeological Science*, 38(8), 1901–1917. https://doi.org/10.1016/j.jas.2011.03.037

Isaac, G. L. (1969). Studies of early culture in East Africa. *World Archaeology*, 1(1), 1–28. https://doi.org/10.1080/00438243.1969.9979423

Koulakovska, L., Usik, V., & Haesaerts, P. (2010). Early Paleolithic of Korolevo site (Transcarpathia, Ukraine). *Quaternary International*, 223, 116–130. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2009.09.031

Kulakovska, L. (2022). Typological characteristics of the industry in layer VI of the Korolevo site in the Transcarpathia Region. *Lietuvos Archeologija*, 48, 207–219. https://doi.org/10.33918/25386514-048007

Lemorini, C., Santucci, E., Caricola, I., Nucara, A., & Nunziante-Cesaro, S. (2023). Life around the elephant in space and time: An integrated approach to study the human-elephant interactions at the late Lower Paleolithic site of La Polledrara di Cecanibbio (Rome, Italy). *Journal of Archaeological Method and Theory*, 30(4), 1233–1281. https://doi.org/10.1007/s10816-022-09584-4

Mathias, C., Bernard-Guelle, S., & Viallet, C. (2025). The use of splits and flakes as blanks for debitage or shaping: examples from the late Lower and Middle Palaeolithic of Southern France. *PALEO. Revue d'archéologie préhistorique*, 34, 200–233. https://doi.org/10.4000/1516s

Naumenko, O. (2021). Bulbar Scar as a Diagnostic Sign of Bipolar on Anvil Technique (on the Materials of the Medzhybizh Lower Paleolithic Localities). *Stone Age of Ukraine*, 21, 69–75 [in Ukrainian]. [Науменко, О. (2021). Вищербина як діагностична ознака біполярної техніки на ковадлі (за матеріали меджибізьких нижньопалеолітичних місцезнаходжень). *Кам'яна доба України*, 21, 69–75].

Naumenko, O., & Ryzhov, S. (2025). The Biface Made of Quartzite from Pekari Village: A Case Study Using 3D Modelling. *Arheologia*, 3, 44–51 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.15407/archaeologyua2025.03.044 [Науменко, О., & Рижов, С. (2025). Двобічний виріб із кварциту із с. Пекарі: дослідження з використанням 3D-моделювання. *Археологія*, 3, 44-51].

Naumenko, O., & Stepanchuk, V. (2020). Technical and Morphological Signs of Limestone Processing at the Lower Palaeolithic Site Medzhybizh A. *Arheologia*, 1, 112–123 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.112 [Науменко, О., & Степанчук, В. (2020). Техніко-морфологічні ознаки обробки вапняку на нижньопалеолітичній стоянці Меджибіж А. *Археологія*, 1, 112–123].

Naumenko, O., & Stepanchuk, V. (2024). Experiments on the simulation of Lower Palaeolithic artefacts and technology in Medzhybizh (2018–2022). In T. M. Karpova (Ed.), *Archaeology & Fortification* (pp. 193–205). FOP Pankova A. S. [in Ukrainian]. [Науменко, О., & Степанчук, В. (2024). Експерименти з моделювання артефактів і технологій нижнього палеоліту в Меджибожі (2018–2022). В Т. М. Карпова (Ред.), *Археологія & фортифікація* (с. 193–205). ФОП Панкова А. С.].

Nicoud E., Aureli D., Pagli M., Villa V., Chausse C., Agostini S., Bahain J.-J., Boschian G., Degeai J.-P., Fusco F., Giaccio B., Hernandez M., Kuzucuoglu C., Lahaye C., Lemorini C., Limondin-Lozouet N., Mazza P., Mercier N., Nomade S., Pereira A., Robert V., Rossi M. A., Virmoux C., & Zupancich A. (2016). Preliminary data from Valle Giumentina Pleistocene site (Abruzzo, Central Italy): A new approach to a Clactonian and Acheulian sequence. *Quaternary International*, 409, 182–194. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.08.080

Nicoud E., Aureli D., Pagli M., Villa V., Tomasso A., Pereira A., Nomade S., Lemorini C., Zupancich A., & Nunziante-Cesaro S. (2022). Techno-economic behaviours during Middle Pleistocene: Valle Giumentina level ALB-42 (MIS 12b, Abbateggio, Central Italy). *Bulletin de la Société préhistorique française*, 119(3), 421–447.

Özturan, M. (2024). *Patterns in volume management in core-and-flake and large cutting tool assemblages in North-West Europe during MIS 11 and MIS 9*. [PhD thesis]. University of Reading. https://doi.org/10.48683/1926.00121653

Presnyakova, D., Archer, W., Braun, D. R., & Flear, W. (2015). Documenting differences between early Stone Age flake production systems: An experimental model and archaeological verification. *PloS One*, 10(6), e0130732. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0130732

Ranov, V., & Dodonov, A. (2003). Small instruments of the Lower Palaeolithic site Kuldara and their geoarchaeological meaning. In J. M. Burdukiewicz, & A. Ronen (Eds.), *Lower Palaeolithic Small Tools in Europe and the Levant* (pp. 133–147). BAR S1115.

Rocca, R. (2016). First settlements in Central Europe: Between originality and banality, *Quaternary International*, 409, 213–221. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.08.066

Rocca, R., Abruzzese, C., & Aureli, D. (2016). Europeans Acheuleans: Critical perspectives from the East. *Quaternary International*, 411, 402–411. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2016.01.025

Ryzhov, S., Karmazinenko, S., Bondar, K., Matviishyna, Zh., Veklych, Y., & Tymofeieva, Zh. (2017). Preliminary results of geo-archaeological research in the new Lower Paleolithic site of Velykyj Sholes in Ukrainian Transcarpathia. In *Proceedings of XI International Scientific Conference "Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment" 11–14 October 2017* (pp. 168–173). Kyiv. https://doi.org/10.3997/2214-4609.201800092

Ryzhov, S., Matviyishyna, Zh., & Karmazinenko, S. (2015). New Archaeological and Palaeogeographic Investigations on the Lower Pleistocene Period in Transcarpathia. In M. Yamada, & S. Ryzhov (Eds.), *Archaeology and geology of Ukraine in a regional context* (pp. 43-64). Meiji University.

Sharon, G. (2009). Acheulian giant-core technology: a worldwide perspective. *Current Anthropology*, 50(3), 335–367. https://doi.org/10.1086/598849

Stepanchuk, V. (2020). Studying the Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine: Main trends, discussions and results. In M. Lilly, I. Potekhina, & I. C. E. Budd (Eds.), *Prehistoric Ukraine: From the first hunters to the first farmers* (pp. 7–61). Oxbow.

Stepanchuk, V. (2022). Early human dispersal at the western edge of the Eastern European plain: data from Ukraine. *L'Anthropologie*, 126(1), 102977. https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102977

Stepanchuk, V., & Ridush, B. (2009). Neporotove VI: New Lower Palaeolithic surface locality at the Middle Dniester area, Western Ukraine. In J. M. Burdukiewicz, K. Cyrek, P. Dychek, & K. Szymczak (Eds.), *Understanding the Past* (pp. 321–330). University of Warsaw.

Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Veklych, Y., Naumenko, O., Matviishyna, Z., & Karmazynenko, S. (2021). The Lower Palaeolithic assemblage of Medzhibozh 1 layer III (Ukraine) and its palaeoenvironmental context. *Materiale şi cercetări arheologice (Serie nouă)*, 1(1), 37–69. https://doi.org/10.3406/mcarh.2021.2202

Stepanchuk, V., Veklych, Y., Naumenko, O., & Monakov, V. (2024). Geoarchaeological Survey in the Eastern Carpathians, Ukraine. *Geoconcept*

Journal, 5(1), 35–39. https://geoconcept-journal.com/index.php/geosp/article/view/226/158

Stepanchuk, V., Veklych, Yu., Naumenko, O., & Monakov, V. (2025). Geoarchaeological Survey in the Outer Eastern Carpathians: Revealing New Lower Palaeolithic Evidence. *Geoconcept Journal*, 2, 1–17.

Stepanchuk, V., Vietrov, V., & Skorikov, V. (2017). Study of the Lower Paleolithic of Plain Ukraine, review of current data. *Stone Age of Ukraine*, 17–18, 48–65 [in Ukrainian]. [Степанчук, В., Вєтров, В., & Скоріков, В. (2017). Дослідження нижнього палеоліту рівнинної України: огляд сучасних даних. *Кам'яна доба України*, 17–18, 48–65].

Stileman, F., Shipton, C., & Ashton, N. (2024). Not just scraping by: Experimental evidence for large cutting tools in the High Lodge non-handaxe industry. *Journal of Paleolithic Archaeology*, 7, 8. https://doi.org/10.1007/s41982-024-00172-4

Turq, A. (1989). Approche technologique et economique du facies Mousterien de type Quina: etude preliminaire. *Bulletin de la Societe Prehistorique Française*, 86(8), 244–256.

Veklych, Yu. M. (2018). *Geoeolian morpho-lithogenesis and methodological aspects of its research*. Ukrainian State Geological Prospecting Institute [In Ukrainian]. [Веклич, Ю. М. (2018). *Геоеоловий морфо-літогенез та методологічні аспекти його дослідження*. УкрДГРІ].

Vietrov, V. (2014). Vishnevyi Dol, Makarovo, Pionerskoe, Krasnyi Derkul: Early Paleolithic localities with quartzite in the Middle Severskii Donets area. In V. Stepanchuk (Ed.), *Medzhybizh locality and problems of Lower Paleolithic studies on the East European plain* (pp. 165–176). Terno-graf [in Russian]. [Ветров, В. (2014). Вишнёвый Дол, Макарово, Пионерское, Красный Деркул: местонахождения раннего палеолита с кварцитом в среднем течении Северского Донца. В В. Степанчук (Ред.), *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини* (с. 165–176). Терно-граф].

Vietrov, V. (2015). Study of Paleolithic quartzite in Eastern Ukraine: Pioneerskoe-1. *Herald of Omsk University. Series: Historical Studies*, 1(5), 76–89 [in Russian]. [Ветров, В. (2015). Изучение кварцитового палеолита на Востоке Украины: Пионерское-1. *Вестник Омского университета. Серия "Исторические науки"*, 1(5), 76–89].

Vietrov, V. (2024). Exploration and monitoring of Early Paleolithic sites in the Luhansk Region (2014–2021). *Consensus*, 4, 54–78 [in Ukrainian]. [Вєтров, В. (2024). Розвідки та моніторинг місцезнаходжень раннього палеоліту в Луганській області (2014–2021 рр.). *Консенсус*, 4, 54–78. https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/054-078].

Whittaker, J. (1994*). Flintknapping. Making and understanding stone tools*. University of Texas Press.

Отримано редакцією журналу / Received: 30.01.26
Прорецензовано / Revised: 20.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Олександр НАУМЕНКО, асп., ст. наук. співроб.
ORCID ID: 0000-0003-3931-603X
e-mail: alexandr.naumenko.jr@gmail.com
Київський національний університет імена Тараса Шевченка, Київ, Україна;
Національний музей історії України, Київ, Україна

Вадим СТЕПАНЧУК, д-р іст. наук, провід. наук. співроб.
ORCID ID: 0000-0002-5476-2284
e-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua
Національна академія наук України, Київ, Україна

Юрій ВЕКЛИЧ, канд. геолог. наук, ст. наук. співроб.
ORCID ID: 0000-0002-7448-9342
e-mail: veklych_um@ukr.net
Український геологорозвідувальний інститут Державного підприємства "Українська геологічна компанія", Київ, Україна

"БІПОЛЯРНИЙ СЛАЙСИНГ" КАМЕНЮ: ОПОРТУНІСТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ НИЖНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ЗОВНІШНІХ КАРПАТ

Вступ. ***Метою дослідження є визначення техніко-морфологічних характеристик нещодавно виявлених нуклеусно-відщепових індустрій Зовнішніх Карпат. Основні завдання роботи – виявлення відмінних рис цих локальних технологічних стратегій, уточнення їхніх адаптивних механізмів і з'ясування їхнього місця в контексті європейського нижнього палеоліту.***

Методи. ***Методологія дослідження поєднує: технологічний аналіз археологічних комплексів й експериментальне моделювання, виконане в межах якісного підходу. Для вивчення технологічних операцій здійснено діакритичний аналіз артефактів і їхніх 3D-моделей, створених методом SfM-фотограмметрії. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між властивостями сировини, стратегією редукції та морфологією відщепів, оскільки саме ці параметри відображають поведінкові та технологічні рішення ранніх гомінінів регіону.***

Результати. ***Дослідження виявило специфічну стратегію обробки місцевої сировини, що ґрунтується на техніці біполярного розщеплення на ковадлі та паралельній фрагментації кам'яних блоків на видовжені, прямовисні відщепи, відомі як "скибки" та "стовпчики". Цей метод, визначений як "біполярний слайсинг", відігравав ключову роль у технології нижньопалеолітичних індустрій Зовнішніх Карпат.***

Висновки. ***Комплекси Сольне 1 і Сольне 2 є локальним варіантом нижньопалеолітичної технологічної традиції Зовнішніх Карпат, що характеризується використанням "біполярного слайсингу" місцевого пісковику. Разом із місцезнаходженням Східниця вони формують цілісний технологічний кластер, що відображає регіональну специфіку принципів експлуатації сировини наприкінці раннього – на початку середнього плейстоцену. Ці індустрії тісно пов'язані з іншими нижньопалеолітичними стоянками України, зокрема Меджибожем, Головчинцями та Великим Шолесом і належать до нуклеусно-відщепової технологічної моделі 1.***

Ключові слова: ***нижній палеоліт, плейстоцен, Зовнішні Карпати, кам'яні технології, опортунізм, техніка біполярна на ковадлі, "біполярний слайсинг".***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки рис. 11 (елемент 6) автори використовували ChatGPT. Після використання цього інструмента автори перевірили та проаналізували рис. 11 (елемент 6).

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of Fig. 11 (element 6) the authors used ChatGPT. Following the use of this tool, the authors reviewed, verified, and analyzed Fig. 11 (element 6).

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 821.521.09(520)"19/20":305-055.2:791.228:929Йосано
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.20

Олександра НЕСТЕРУК, магістрант
ORCID ID: 0009-0007-7685-305X
e-mail: nesteruk_oleksandra@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ГЕНДЕРНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЙОСАНО АКІКО В АНІМЕ "БРОДЯЧІ ПСИ ЛІТЕРАТУРИ"

В с т у п . ***Протягом десятиліть індустрія аніме сформувала розмаїтий спектр репрезентацій гендерної ідентичності: фемінності, маскулінності, андрогінності та небінарності. Ці репрезентації активно взаємодіють з історичною пам'яттю та сучасними дискурсами. Одним із показових прикладів такої взаємодії є постать Йосано Акіко (1878–1942) – поетки та феміністки епох Мейджі й Тайшьо, образ якої був адаптований та інтерпретований в аніме "Бродячі пси літератури" (2016–2023). Її переосмислення поєднує історичний прототип, мотиви воєнної травми та субверсію традиційних фемінних ролей.***

Актуальність дослідження зумовлена тим, що звернення до постаті Йосано Акіко в контексті аніме дає змогу висвітлити механізми реконфігурації образу жінки в сучасній японській візуальній культурі. Мета дослідження – виявлення специфіки гендерного конструювання образу Йосано Акіко в аніме "Бродячі пси літератури" шляхом зіставлення аніме-адаптації з історичним прототипом та інтерпретації ключових аспектів її репрезентації.

М е т о д и . ***Дослідження спирається на поєднання підходів гендерних і візуальних студій. Застосовано теорію перформативності гендера Джудіт Батлер для інтерпретації конструювання жіночої професійної суб'єктності Йосано Акіко, а також семіотичний та інтермедіальний аналіз для зіставлення історичного образу поетки з аніме-репрезентацією в аніме "Бродячі пси літератури".***

Р е з у л ь т а т и . ***Виявлено, що адаптація Йосано Акіко в аніме "Бродячі пси літератури" поєднує історичні алюзії з наративною та візуальною трансформацією. Надприродна здатність лікарки зцілювати тлумачиться як метафора подвійності жіночої ролі в умовах інституційного насильства та як критика нормативної моделі жіночої жертовності. Крім того, персонажка модифікує гендерну динаміку серіалу та пропонує альтернативну модель жіночої ідентичності, засновану на автономії та професійній компетентності.***

В и с н о в к и . ***Проведене дослідження засвідчило, що залучення постаті Йосано Акіко до наративу аніме "Бродячі пси літератури" дає можливість вписати феміністичний досвід початку XX ст. в координати сучасної популярної культури. Кейс медіарепрезентації Йосано Акіко в аніме демонструє, що медіальні образи здатні не лише відтворювати, а й критично переглядати усталені гендерні конвенції, що відкриває перспективи подальших досліджень взаємодії між історичними фігурами, популярною культурою та гендерними дискурсами в сучасній Японії.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***Йосано Акіко, "Бродячі пси літератури", медіарепрезентація, гендер, японська література, японська популярна культура.***

Вступ

Від другої половини XX ст. індустрія аніме в Японії, поряд із манґою, функціонує як один з основних медіумів конструювання та репрезентації моделей гендерної ідентичності (Berndt, 2024, p. 3). У межах цього медіапростору співіснують різні конфігурації фемінності та маскулінності, поступово артикулюються андрогінні й небінарні образи, що корелюють із трансформаціями японського суспільства післявоєнного періоду. Помітною тенденцією є звернення до історичних постатей, біографію та творчість яких адаптують відповідно до жанрових конвенцій сучасної японської популярної культури.

Аніме "Бродячі пси літератури" (яп. 文豪ストレイドッグス, *Bungō Sutorei Doggusu*), що належить до жанрів екшену, містики та надприродної фантастики, є характерним прикладом такого підходу, оскільки його персонажі змодельовані на основі реальних літераторів, а їхні надприродні здібності символічно відтворюють й артикулюють пов'язані з прототипами літературні наративи (Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki, n. d.-b). Серед них особливу увагу привертає постать Йосано Акіко (1878–1942) – поетки епох Мейджі й Тайшьо та активної учасниці дискусії про "нову жінку" (яп. 新しい女, *atarashii onna*), що виступала за освіту для жінок, професійну реалізацію та тілесну автономію (Rodd, 1991, pp. 180–182). Її репрезентація в аніме поєднує мотиви воєнної травми, професійної компетентності та субверсії традиційних фемінних ролей, перетворюючи історичну постать на складний медіальний образ.

Попри значну увагу як до творчості Йосано Акіко в літературознавчих дослідженнях, так і до її участі в інтелектуальних дискусіях раннього жіночого руху в гендерних студіях, питання її переосмислення та представлення в такому медіумі, як японська анімація, системно не опрацьоване, принаймні у доступних україномовних та англомовних дослідженнях. Наявні праці зосереджуються переважно на її поезії, прозі та феміністичній ролі. Натомість медіальні інтерпретації, зокрема в сейнен-аніме, зазвичай розглянуто побіжно або в межах ширших студій популярної культури.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена потребою простежити взаємозв'язок між історичним образом Йосано Акіко та його візуально-медійною рецепцією в аніме-культурі. Таке порівняння дає змогу виявити, як сучасні медіа підважують усталені уявлення про гендер, а також показати, яким чином через образ письменниці актуалізуються теми воєнного досвіду, насильства та жіночої агентності.

У зазначеному контексті постає питання, яким чином сучасна японська популярна культура відтворює образ Йосано Акіко в аніме та як це позначається на уявленнях про роль жінки в японському суспільстві. З огляду на це ***метою*** дослідження є аналіз способів інтерпретації історичного образу Йосано Акіко в аніме "Бродячі пси літератури" і з'ясування того, як ця репрезентація впливає на сучасне сприйняття її постаті.

© Нестерук Олександра, 2026

ISSN 1728-3817

Для досягнення поставленої мети визначено такі ***завдання***: окреслити історико-культурний контекст життя та творчості Йосано Акіко; проаналізувати механізми репрезентації авторки в аніме "Бродячі пси літератури" у зіставленні з історичним прототипом; дослідити субверсію традиційних фемінних ролей у репрезентації професійної та тілесної суб'єктності персонажки; оцінити роль жанрових, наративних і візуальних засобів аніме у перетворенні історичної фігури на елемент сучасної популярної культури; інтерпретувати культурні та соціальні аспекти переосмислення образу Йосано Акіко в контексті сучасних гендерних уявлень у Японії.

Методи

У статті застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує інструменти візуальних і гендерних студій. Теоретичною основою слугує концепція гендерної перформативності Джудіт Батлер, яка дає змогу інтерпретувати образ Йосано Акіко як вияв субверсивної перформативності, сформованої через повторювані культурні практики, що виходять за межі традиційних уявлень про жіночність. Семіотичний аналіз використано для виявлення символічних структур наративу (здатність до зцілення, флешбеки війни, мотив травми). Інтермедіальний підхід дав змогу зіставити історичну постать із її візуальною трансформацією у форматі анімації.

До джерельної бази увійшли історико-біографічні матеріали, присвячені Йосано Акіко, а також аніме "Бродячі пси літератури", що формує основний корпус для дослідження репрезентаційних стратегій. Аналіз візуального матеріалу здійснено шляхом перегляду офіційних промоартів студії "Bones" і релевантних епізодів аніме, що охоплюють мотиви воєнного досвіду, професійної медичної практики та взаємодії персонажки з іншими героями.

Поєднання зазначених підходів надало можливість простежити, як в аніме адаптуються історичні смисли, інтегруючись у сучасні медійні формати, а також як ці трансформації співвідносяться з актуальними гендерними дискурсами в Японії.

Результати

Йосано Акіко (яп. 与謝野晶子, *Yosano Akiko*) як поетка японського романтизму та публічна інтелектуалка сформувалася за епох Мейджі й Тайшьо – періодів інтенсивних соціокультурних трансформацій та активізації гендерних дискусій у Японії. Її рання творчість, зокрема новаторська збірка танка "Скуйовджене волосся" (яп.『みだれ髪』, *Midaregami*), видана 1901 р. спільними зусиллями "Токійської спілки нової поезії" (яп. 東京新詩社, *Tōkyō Shinshisha*) та "Літературного дому Ітo" (яп. 伊藤文友館, *Itō Bunyūkan*), викликала значний суспільний інтерес. У ній авторка відверто зверталася до тем інтимних почуттів, жіночої сексуальності, еротизму та пристрасті. Подібні мотиви суперечили консервативному уявленню про належну жіночу поведінку й були майже відсутні в поетичному дискурсі кінця XIX – початку XX ст. Її тексти стали одним із ранніх прикладів публічної артикуляції жіночої тілесності та бажання в сучасній японській літературі.

Новаторські елементи простежуються також у прозовій творчості письменниці, зокрема в напівавтобіографічних текстах. Як зазначає Швета Арора, аналізуючи оповідання "Рисові тістечка з маком" (яп.『けし餅』, *Keshimochi*), Йосано переосмислює традицію *I-novel* (яп. 私小説, *shishōsetsu*), яка в добу Мейджі формувалася передусім як жанр, присвячений чоловічому досвіду. На відміну від канону, у текстах Йосано центральною є саме жіноча суб'єктність. Наратив вибудовується довкола внутрішнього голосу оповідачки та її повсякденного досвіду, раніше маргіналізованого як "негідного" серйозної літератури (Arora, 2025, p. 33). Цей підхід окреслює Йосано як авторку, що активно конструює фемінну перспективу у прозі. В оповіданні тематизовано також внутрішню та географічну "міграції" – переїзд із провінції до міського інтелектуального центру, який може бути прочитаний як метафора виходу за межі патріархальних обмежень та входження до професійного культурного середовища (Arora, 2025, p. 43).

Варто зауважити, що шлях письменниці до літературного визнання був позначений суттєвими обмеженнями, накладеними власними батьками та суспільними очікуваннями. Йосано глибоко переживала той факт, що її брат мав освітні можливості, недоступні їй, зокрема здобуття вищої освіти (Beichman, 2002, pp. 50–54). Ймовірно, цей досвід суттєво вплинув на формування її критичного ставлення до питань жіночої освіти й інтелектуальної самореалізації.

З огляду на це можемо стверджувати, що Йосано Акіко стала однією з перших публічних інтелектуалок Японії, що поставили під сумнів патріархальні норми. Водночас її становлення відбувалося в середовищі літературних кіл, що залишалися переважно патріархальними й обмежували залучення жінок. Публікації авторки у журналі "Вранішня зірка" (яп.『明星』, *Myōjō*) та її стосунки з поетом Йосано Текканом (яп. 与謝野鉄幹, *Yosano Tekkan*) сприяли входженню до цих кіл (Beichman, 2002, p. 83).

Крім того, її професійна ідентичність як письменниці не лише формувалася в умовах напруженої взаємодії з патріархальними структурами, але й характеризувалася амбівалентністю. З одного боку, вона отримувала доступ до літературного середовища та його мереж. З іншого, ці ж структури визначали рамки, у яких жінка могла легітимно діяти. Подвійність аналогічно виявлялася в конвенційній вимозі до поеток одночасно демонструвати інтелектуальну "поважність" і підпорядкування традиційним уявленням про жіночність (Mackie, 2003, pp. 45–72).

У цьому контексті гендерна поведінка Йосано може бути осмислена як серія перформативних стратегій, що поєднували елементи відповідності соціальним нормам з елементами їхнього підважування. Як пише Джудіт Батлер, категорії, які тривалий час вважалися природними, насправді є результатом соціальних практик, і оскільки гендер є набором повторюваних дій, їхня зміна або "неправильне виконання" може порушити нормативні гендерні категорії та відкрити простір для альтернативних ідентичностей (Butler, 1988, p. 522). Відповідно, оскарження цих практик відкриває нові можливості для політики й етичної відповідальності.

Активна участь Йосано Акіко у редакційних практиках "Вранішньої зірки" та звернення до теми жіночої тілесності можна інтерпретувати як повторювані дії, що сприяли формуванню нового типу жіночого авторства в культурі, де інтелектуальна праця жінок маргіналізувалася, а питання сексуальності – суворо регламентувалися. Так само це дозволяє розглядати дії Йосано не тільки як суто емансипативні, а і як реакцію на домінантні гендерні моделі. Ця реакція не допускала цілковитої "втечі" від очікувань, проте й не зводилися до їхнього пасивного прийняття. До слова, це можна буде побачити й у її адаптованій репрезентації в аніме "Бродячі пси літератури".

Ще один приклад – участь Йосано в дебатах із журналісткою Хірацукою Райчо (平塚らいてう, *Hiratsuka Raichō*)

щодо "захисту материнства" (яп. 母性保護論争, *bosei hogo ronsō*) 1916–1919 рр. Дебати проілюстрували, як її професійна ідентичність була фундаментально нерозривна із суперечливими виявами гендера. Письменниця стверджувала, що залежність дружин від чоловіків не краща за залежність жінок від держави. Окрім того, у той час, як Хірацука виступала за захисні заходи для підтримки матерів, Йосано наполягала, що такий захист, зрештою, посилює підпорядкованість жінок, позиціюючи материнство як несумісне з інтелектуальною та фаховою самореалізацією (Tomida, 2020, p. 258). Ця опозиція поглядів засвідчила, що гендерна перформативність діє не лише як індивідуальний вибір, а як суперечлива територія, де зіштовхуються різні бачення жіночої суб'єктивності.

Отже, поведінка Йосано Акіко як незалежної, самодостатньої жінки суперечила очікуванням, що заміжні матері мають надавати пріоритет домашнім обов'язкам. Проте вона досягла цього, не відмовляючись від материнства як такого. Йосано паралельно виконувала ролі матері та професійної авторки, демонструючи, що вони не мають бути несумісними, попри патріархальне наполягання на протилежному. З огляду на це можемо зробити висновок, що присутність Йосано Акіко в літературних колах, її творчість і діяльність як феміністки визначають її статус ключової фігури японського раннього жіночого руху.

Хоча репутацією авторка переважно завдячує своїм танка, інші її твори також були вагомими. Зокрема, знаковим жестом стала поема модерного формату шінтайші (яп. 新体詩, *shintai-shi*) "Не віддавай життя своє" (яп. 『君死にたまふことなかれ』, *Kimi shinitamau koto nakare*), опублікована у "Вранішній зірці" у 1904 р.

Текст був адресований братові поетки, який служив солдатом під час російсько-японської війни. У ньому артикулюється приватний голос, що суперечив офіційній воєнній пропаганді та суспільним очікуванням безумовної підтримки війни. Поема спричинила бурхливу реакцію читачів: Йосано звинувачували у браку патріотизму та навіть у зраді. Хоча твір часто інтерпретують як антивоєнний маніфест, дослідники також зазначають, що мотивація Акіко могла мати передусім особистий, а не політичний характер: це була емоційна відповідь сестри, занепокоєної за життя брата (Rimer, & Gessel, 2014, p. 143). Ця напруга між публічною вимогою жіночого мовчазного схвалення війни та приватним голосом, який потребує права на співчуття, актуалізувала дискусію про можливість активної жіночої позиції в суспільстві.

Фрагмент поеми у тримовному варіанті представлено нижче (табл. 1).

Таблиця 1

Фрагмент поеми "Не віддавай життя своє" японською, англійською та українською мовами

Оригінал японською	Англійський переклад (автор невідомий)	Український переклад (авторський)
ああ、弟よ、君を泣く、 君死にたまふことなかれ。 末に生れし君なれば 親のなさけは勝りしも、	Oh, younger brother mine, for thee I weep, Prithee do not die, For you were born the very last, And our parents loved you all the more,	О брате, обличчя сльозами вмиваю: не віддавай життя своє. Наймолодший, батьками плеканий, найдужче люблений з-поміж дітей.
親は刃をにぎらせて 人を殺せと教へしや、 人を殺して死ねよとて 廿四までを育てしや。	Yet they made thee grasp a blade in hand, Taught thee kill a man you shall, Kill a man, and die you too, groomed you thus to age twenty-four.	Та чи батько й мати навчали тебе, брате, до рук меча брати – і ним життя обривати? Двадцять чотири роки любові, аби ти вбивав на війні і знайшов свою смерть на війні?
堺の街のあきびとの 老舗を誇るあるじにて、 親の名を継ぐ君なれば、 君死にたまふことなかれ。	Master now of the proud old house, The merchant-house of Sakai, our town, You must now carry on our name, So I prithee, do not die,	У Сакаї ти – гідний господар купецького дому. Твоя доля – продовжити справу батьків, не віддавши життя нікому.
旅順の城はほろぶとも、 ほろびずとても、何事ぞ、 君は知らじな、あきびとの 家の習ひに無きことを。	Though Lüshun's fortress should perish, Should it be saved, what of that? Thou ought know, it nowhere commands On the familial codes of our merchant house.	Впаде Порт-Артур чи ні – чому не байдуже тобі? Не збагнути: про це не говорять у стінах купецького дому.

Примітка. Фрагменти поеми японською та англійською мовами подано за ресурсом Culture in Criticism (n. d.); український переклад виконано авторкою статті на основі англійського перекладу з метою ілюстрування тематичних акцентів твору і не претендує на філологічну точність.

Ураховуючи багатовимірність історичної постаті Йосано Акіко, важливо простежити, як ключові елементи її біографії та творчості трансформуються в сучасному медійному просторі. Далі увагу зосереджено на репрезентації її образу як персонажки в аніме "Бродячі пси літератури", де художні засоби та жанрові конвенції визначають специфіку інтерпретації історичного прототипу: окремі риси зберігаються, тоді як інші переосмислюються або редукуються в межах наративу.

Аніме та манґа, як уже зазначалося, функціонують як провідні платформи формування й репрезентації ідентичностей у Японії. Починаючи з 1990-х рр., межі між основними жанрами – шоджьо (яп. 少女, *shōjo*), шьонен (яп. 少年, *shōnen*) та сейнен (яп. 青年, *seinen*) – поступово

розмиваються. Історикиня мистецтв Ж. Берндт зауважує, що аніме-франшизи, інтегровані у формат медіаміксу, поєднують товарну продукцію, літературні адаптації, відеоігри та виставкові практики, утворюючи багаторівневі мережі продукування смислів (Berndt, 2024, pp. 1–16). За таких умов посилюється тенденція появи складних і неоднозначних персонажів. Відповідно, аніме й манґа стають простором, де читачі й читачки експериментують із гендерною ідентичністю, ідентифікуючи себе з героями у відносно вільному від соціальних обмежень символічному середовищі. Ця динаміка сприяє появі персонажок, що артикулюють феміністичні концепти й уникають шаблонних типажів.

Образ Йосано Акіко в аніме "Бродячі пси літератури" є промовистим прикладом цього явища. На офіційній сторінці вебсайту аніме у розділі "Персонажі" (англ. *Characters*) вона описана як штатна лікарка Озброєної детективної агенції (яп. 武装探偵社, ***Busō Tantei-sha***), що незамінна для його роботи, а також як людина, у присутності котрої не рекомендується робити старомодні зауваження, що принижують жінок (アニメ「文豪ストレイドッグス」第5シーズン公式サイト, n. d.). Ця характеристика демонструє вибудовування персонажа крізь призму сучасної гендерної чутливості та вказує на цілеспрямовану інтеграцію феміністичних конотацій у наративну систему аніме.

У "Бродячих псах літератури" персонажі змодельовані на основі реальних літераторів і втілюють їхню символічну спадщину – творчість, ідеї та біографічні мотиви – через надприродні здібності, назви яких зазвичай є інтертекстуальними посиланнями до найвідоміших творів відповідних авторів. Йосано представлена як молодша лікарка-агентка Озброєної детективної агенції із прізвиськом "ангел смерті" (англ. *Angel of Death*) (Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki, n. d.-a).

Надприродна здатність Йосано – "Не віддавай життя своє" – апелює до однойменної поеми шінтайші, уже розглянутої вище. Ця здатність допомагає їй зцілювати поранених людей, зокрема й саму себе. Однак є неухильна умова: вона може порятувати лише тоді, якщо ушкодження настільки тяжкі, що зумовлюють перебування на волосині від смерті. Це означає, що коли потрібно зцілити несмертельні рани, вона змушена завдавати людині несумісні із життям ушкодження ще до того, як її здатність активується (Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki, n. d.-d). Через це всі співробітники бояться потрапити до її рук (アニメ「文豪ストレイドッグス」第5シーズン公式サイト, n. d.). Як лікарка з надприродними здібностями до зцілення, вона не вписується в традиційні жіночі ролі, пов'язані з турботою та піклуванням. Такий парадоксальний механізм перетворює її на амбівалентну постать – водночас рятівницю та згубницю. Це можна інтерпретувати як динаміку вразливості та влади.

Передісторія про Йосано у сорок шостому епізоді четвертого сезону аніме під назвою "Мрія про метеликів" (яп. 蝶を夢む, ***Chō o Yumemu***) допомагає дізнатися про те, що ще одинадцятирічною дитиною вона була завербована військовим лікарем Морі Оґаєм (яп. 森鴎外, ***Mori Ōgai***), котрий змусив її рятувати солдатів на фронті своєю здатністю, попри їхнє небажання продовжувати жити (Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki, n. d.-c). Невдовзі виснажені нескінченним циклом переходу між смертю та життям, вони почали ненавидіти дівчинку – саме тоді за нею закріпилося прізвисько "ангел смерті".

Отже, ця арка сюжету артикулює воєнну травму персонажки, досліджує теми насильства й експлуатації жіночої праці. Проте вона уникає її віктимізації: Йосано зображено не як безпорадну жертву, а як суб'єкт із власною волею, професійністю та стійкістю. Відмова від ролі "дівчини в біді" (англ. *damsel in distress*) підважує традиційний жіночий архетип аніме у жанрі екшен. Йосано не лише рятує, а й самостійно контролює межі між життям і смертю й ухвалює стратегічні рішення – отже, постає активною агенткою наративу, а не допоміжною фігурою.

Теорія гендерної перформативності Дж. Батлер пропонує важливу рамку для розуміння того, як аніме "Бродячі пси літератури" вибудовує образ Йосано Акіко. За Батлер, гендер – стилізоване повторення дій, через яке він утілюється в життя. Це не внутрішня істина та не поодинока дія, а постійна практика, що створює ефекти стабільної гендерної ідентичності. Зважаючи на це, тіло не є нейтральним носієм біологічної статі – воно постає водночас місцем відтворення влади та полем її підважування (Butler, 2006, p. 12).

Сам формат багатосерійного аніме підсилює перформативну оптику, адже дає змогу послідовно утверджувати професійну суб'єктність Йосано впродовж епізодів, де візуальні та поведінкові стратегії формують її гендерну ідентичність (Butler, 2006, p. 43). Повторювані демонстрації інтелектуальної переваги, спокій під тиском, здатність до стратегічного вибору та моменти емоційної глибини й уразливості "накопичуються" як ітеративні перформативні дії, що в сукупності конституюють її професійну жіночу суб'єктність у наративі "Бродячих псів літератури".

В аніме "Бродячі пси літератури" простежується кілька стійких семіотичних візуальних рішень, що одночасно і відсилають до історичної Йосано, і переозначують її під конвенції аніме: 1) коротке темне волосся з виразною геометрією зачіски, дистанційованою від романтизованої тендітності); 2) професійний офісний стиль, що постає як ікона (icon) й адаптує історичні асоціації під сучасну стриману елегантність; 3) холодна палітра (біла сорочка / чорна спідниця / сірі панчохи, червоні підбори – як акцент, що виділяється), яка "кодує" інтелектуальну дистанцію та професійну серйозність; 4) упевнена постава в композиції кадру. Згідно з класифікацією знаків Ч. С. Пірса, зазначені елементи функціонують переважно як ікони (міметичні) та символи (культурно опосередковані), чия інтерпретація відсилає до професійності (What Is a Sign? by Charles Sanders Peirce, n. d.). Сукупно ці ознаки конструюють візуальний образ літераторки й підпорядковують його жанровим конвенціям аніме (рис. 1) (Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki, n. d.-a).

Важливим семіотичним елементом є її шпилька у вигляді метелика, яку їй подарував один із солдатів, Шундзен Тачіхара (яп. 立原舜臣, ***Tachihara Shunzen***). Вона функціонує як символ, адже метелик спирається на культурно закріплену асоціацію зі швидкоплинністю життя й тендітністю. Водночас він виконує роль індексу (index), позначаючи зв'язок із воєнною травмою та минулим досвідом персонажки. Урешті-решт, це її маркер трансформації межового стану між життям і смертю, що перегукується зі здатністю Йосано відновлювати тіло через його тимчасове руйнування. У цій оптиці метелик постає символом, що підкреслює амбівалентну роль персонажки як "цілительки".

Відтак візуальне втілення Йосано Акіко – зачіска, костюм, мова тіла та просторове розташування на промоарті – функціонують як перформативна ітерація професійної

суб'єктності, що розходиться з історичними відомостями про реальну авторку.

Рис. 1. Йосано Акіко ("Бродячі пси літератури"), офіційний промоарт студії "BONES"

Маємо зауважити, що такі розбіжності не є надмірним відхиленням від відповідності історичного прототипу. Навпаки, йдеться про механізми інтермедіального перекладу, коли історичні постаті переформатовуються під специфіку аніме-вираження. Це узгоджується з нинішньою логікою культури франшиз, де дизайн персонажа відіграє роль структурного візуального компоненту франшизи (LaMarre, 2009, p. 300).

Через цю оптику професійну суб'єктність Йосано подано не як приклад турботи та вразливості, а як компетентне і навіть певне "жорстке піклування", оскільки здатність "Не віддавай життя своє" унаочнює саме парадоксальний насильницький аспект зцілення (візуально на це вказує суттєво велика ампутаційна хірургічна пилка, стилізована під зброю) як вимогу самої механіки здібності, а не її особисте бажання, тоді як головна мета – повернення до життя – залишається гуманною.

Якщо співвіднести цей переосмислений образ із біографічним, то аніме-репрезентація підсвічує ті риси реальної історичної Йосано Акіко, що легко медіалізуються, серед них – інтелектуальний авторитет, гострота суджень, публічна присутність, а також відсуває на периферію інші, у цьому контексті – її публічні позиції щодо питання материнства. Отже, аніме конструює адаптовану під медіаконвенції модель професійної жіночності, сумісну з очікуваннями жанру та чутливістю сучасної аудиторії, де бар'єри патріархального середовища мінімізовані або ж опрацьовані через альтернативні сюжетні механізми в межах надприродного світу оповіді.

Внаслідок аналізу рівня міжособистісних відносин, зокрема з Ранпо Едоґавою (яп. 江戸川乱歩, *Edogawa Ranpo*), стає очевидним, що аніме моделює неієрархічне розуміння сили. Йосано визнає інтелект Ранпо попри відсутність у нього надприродних здібностей, а колеги – авторитет лікарки. У термінах перформативності це взаємне визнання теж є дією, що стабілізує її професійний статус у межах Озброєної детективної агенції. Ці елементи не лише адаптують образ історичної постаті до жанрових конвенцій, а й окреслюють рамки нового способу її зчитування.

Крім того, семіотичний рівень візуального представлення доречно співвіднести з оптикою чоловічого погляду (англ. *male gaze*) згідно з підходом Лори Малві. В аніме Йосано навмисно не фетишизована: стриманий силует, відсутність еротизованих акцентів і кадрування, яке не редукує її до об'єкта візуального задоволення, зміщують акцент із тілесності на компетентність (Mulvey, 1975, pp. 6–18).

Підсумовуючи, зазначимо: у біографічній реальності перформативність Йосано Акіко реалізувалася передусім через її інтелектуальну діяльність: літературні інновації, активне мережеве позиціювання в чоловічих інтелектуальних середовищах та публічні виступи формували образ письменниці всупереч гендерним обмеженням епохи. Натомість в аніме роль таких повторюваних перформативних дій беруть на себе візуальні та наративні стратегії: дизайн костюма, пози в кадрі, характер взаємодії з колегами та специфічна механіка надприродної здатності.

Співвіднесення із ширшим соціальним контекстом засвідчує, що, попри поступ, Японія й надалі утримує порівняно низькі позиції в глобальних індексах гендерної рівності. За даними Глобального звіту про гендерний розрив 2025 (англ. *Global Gender Gap Report 2025*), оприлюдненого Всесвітнім економічним форумом (англ. *The World Economic Forum*), Японія посідає 118-те місце серед 148 країн (Gender Gap Report 2025, n. d.). За таких умов символічні моделі жіночого професійного авторитету в японській популярній культурі функціонують не лише як естетичні формати репрезентації, але і як інструменти вироблення альтернативних уявлень про гендерні ролі та способи репрезентації жіночої професійної суб'єктності.

Дискусія і висновки

За результатами дослідження встановлено, що аніме "Бродячі пси літератури" здійснює інтермедіальне переосмислення історичного образу Йосано Акіко через упізнавані семіотичні маркери репрезентації та парадоксальну природу її здібності, що пов'язує лікування з необхідністю завдання майже фатальної шкоди. Така модель адаптації образу, втім, не є метафорою примусу, а радше функціонує як художньо осмислене розширення теми професійної автономії, де лікування постає як амбівалентний акт. Унаслідок цього формується жіночий образ, у якому компетентність, прагматичність і здатність ухвалювати рішення в екстремальних умовах (стан на межі життя та смерті) стають основними визначниками професійного статусу персонажки. Така трансформація корелює з розглядом франшиз як мережевих систем репрезентації, де візуальний і наративний дизайн персонажа постає центральним механізмом формування та циркуляції значень.

Отримані результати узгоджуються з низкою теоретичних підходів і сучасних досліджень. По-перше, теорія гендерної перформативності Дж. Батлер підкреслює, що повторювані дії – поведінкові патерни, самопрезентація, стиль професійної взаємодії, а також специфічний спосіб застосування здатності до зцілення – функціонують як практики, що стабілізують жіночу професійну суб'єктність у межах наративу аніме. Динаміка взаємодій Йосано Акіко з іншими персонажами втілює модель неієрархічного розуміння сили, в якій повага ґрунтується на професійному авторитеті, а не на масштабі надприродних здібностей. По-друге, результати розвивають підхід Ж. Берндт щодо медіаміксу як багаторівневої мережі циркуляції значень, у межах якої розмиваються жанрові кордони. По-третє, спостереження можуть бути інтерпретовані у межах поняття чоловічого погляду Л. Малві: візуальна репрезентація Йосано Акіко уникає фетишизації, зміщуючи акцент із тілесності на професійні навички. Висновки також резонують із підходом Т. Ламарра, який

розглядає дизайн персонажа як структурний візуальний компонент франшизи. У випадку Йосано Акіко це виявляється на вказаних стилістичних маркерах, що закріплюють її функцію в наративі та забезпечують упізнаваність у межах аніме як мережі значень.

Залучення цих спостережень до аналізу аніме-репрезентації Йосано Акіко в аніме "Бродячі пси літератури" дає змогу побачити певну спадкоємність у способах конструювання жіночої суб'єктності. Якщо в оповіданні "Рисові тістечка з маком" траєкторія героїні пов'язана з внутрішньою та просторовою "міграцією", то в аніме ця логіка трансформується в переміщення між різними інституційними просторами насильства (військовий госпіталь, згодом – Озброєна детективна агенція). Обидва випадки демонструють, як жінка маневрує в межах жорстких соціальних структур: літературна героїня – через вибір письма і географічний рух, а аніме-персонажка – через професійну медичну компетентність і контроль над тілесністю. Отже, аніме-образ Йосано можна інтерпретувати як медіальне продовження тієї ж тенденції, яку фіксують літературознавчі студії: утвердження жіночої суб'єктності, що водночас убудована в наявні владні структури, але й критикує їх.

Очікувано, адаптації неминуче супроводжуються змінами, втратами й появою нових сенсів, які неможливо оцінювати за допомогою простих мірок "тотожності" чи "відхилення". Аніме-образ Йосано Акіко постає як самостійна, відмінна від історичного прототипу конфігурація, а не його копія. Визнання того, що інтермедіальний переклад здатен принципово модифікувати способи конструювання гендерної поведінки, передбачає аналіз адаптації не через критерій узгодженості з історичним прототипом, а через те, як механізми репрезентації формують альтернативні моделі гендерної ідентичності. У межах пропонованого дослідження це виявляється через конвенції жанру сейнен і ширший контекст сучасної японської популярної культури.

Отже, аніме "Бродячі пси літератури" здійснює селективне переосмислення історичної постаті Йосано Акіко. У перформативній оптиці жіноча професійна позиція стабілізується завдяки повторюваним візуально-поведінковим патернам. На тлі сталих низьких місць Японії в глобальних індексах гендерної рівності такі репрезентації виконують практичну функцію альтернативних моделей жіночої агентності в публічній сфері. Методологічно поєднання інтермедіального, семіотичного та гендерно-теоретичного підходів виявилося продуктивним для аналізу трансформації історичних смислів у сучасній анімації.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Arora, S. (2025). Migration and gender norms in Yosano Akiko's prose fiction "Keshimochi" (Poppyseed Rice Cake, 1910). *Forum for Contemporary Issues in Language and Literature,* 6. https://doi.org/10.34739/fci.2025.06.03

Beichman, J. (2002). *Embracing the firebird: Yosano Akiko and the birth of the female voice in modern Japanese poetry*. University of Hawai'i Press.

Berndt, J. (2024). Introduction: Two media forms in correlation. In J. Berndt (Ed.), *The Cambridge companion to manga and anime* (pp. 1–16). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781009003438.001

Butler, J. (1988). Performative acts and gender constitution: An essay in phenomenology and feminist theory. *Theatre Journal*, 40(4), 519–531. https://doi.org/10.2307/3207893

Butler, J. (2006). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity* (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203824979

Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki. (n. d.-a). *Akiko Yosano*. Bungo Stray Dogs Wiki. https://bungostraydogs.fandom.com/wiki/Akiko_Yosano

Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki. (n. d.-b). *Bungo Stray Dogs* (anime). In *Bungo Stray Dogs Wiki*. https://bungostraydogs.fandom.com/wiki/Bungo_Stray_Dogs_(Anime)

Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki. (n. d.-c). *Episode 46. Bungo Stray Dogs Wiki*. https://bungostraydogs.fandom.com/wiki/Episode_46

Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki. (n. d.-d). *Thou shalt not die*. In **Bungo Stray Dogs Wiki**. https://bungostraydogs.fandom.com/wiki/Thou_Shalt_Not_Die

Culture in Criticism. (2015, August). *Opinion: Poem "Thou Shalt Not Die" by Akiko Yosano*. https://culture-in-criticism.blogspot.com/2015/08/opinion-poem-thou-shalt-not-die-by.html

Gender Gap Report 2025. (n. d.). *World Economic Forum*. https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2025

LaMarre, T. (2009). *The anime machine: A media theory of animation*. University of Minnesota Press.

Mackie, V. (2003). *Feminism in Modern Japan: Citizenship, Embodiment and Sexuality*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511470196.003

Mulvey, L. (1975). Visual Pleasure and Narrative Cinema. *Screen*, 16(3), 6–18. https://doi.org/10.1093/screen/16.3.6

Rimer, T., & Gessel, V. (2014). *The Columbia Anthology of Modern Japanese Literature*. Columbia University Press.

Rodd, L. R. (1991). Yosano Akiko and the Taishō debate over the "new woman." In G. L. Bernstein (Ed.), *Recreating Japanese women*, 1600–1945 (pp. 175–198). University of California Press. http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pnmjh.12

Tomida, H. (2020). The Japanese New Woman: Hiratsuka Raichō's Feminism and Its Influence upon the Japanese Women's Movement. *Editorial Committee of the Hiyoshi Bulletin, Keio University*, (35), 245–274.

What Is a Sign? by Charles Sanders Peirce. (n. d.). Marxists Internet Archive. https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/us/peirce1.htm

アニメ「文豪ストレイドッグス」第5シーズン公式サイト. (n. d.). アニメ「文豪ストレイドッグス」第5シーズン公式サイト. https://bungosd.com/character

References

Arora, S. (2025). Migration and gender norms in Yosano Akiko's prose fiction "Keshimochi" (Poppyseed Rice Cake, 1910). *Forum for Contemporary Issues in Language and Literature,* 6. https://doi.org/10.34739/fci.2025.06.03

Beichman, J. (2002). *Embracing the firebird: Yosano Akiko and the birth of the female voice in modern Japanese poetry*. University of Hawai'i Press.

Berndt, J. (2024). Introduction: Two media forms in correlation. In J. Berndt (Ed.), *The Cambridge companion to manga and anime* (pp. 1–16). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781009003438.001

"Bungo Stray Dogs" Season 5 Anime Official Website. (n. d.). [in Japanese]. https://bungosd.com/character

Butler, J. (1988). Performative acts and gender constitution: An essay in phenomenology and feminist theory. *Theatre Journal*, 40(4), 519–531. https://doi.org/10.2307/3207893

Butler, J. (2006). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity* (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203824979

Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki. (n. d.-a). *Akiko Yosano*. Bungo Stray Dogs Wiki. https://bungostraydogs.fandom.com/wiki/Akiko_Yosano

Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki. (n. d.-b). *Bungo Stray Dogs* (anime). In *Bungo Stray Dogs Wiki**. https://bungostraydogs.fandom.com/wiki/Bungo_Stray_Dogs_(Anime)

Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki. (n. d.-c). *Episode 46.* Bungo Stray Dogs Wiki. https://bungostraydogs.fandom.com/wiki/Episode_46

Contributors to Bungo Stray Dogs Wiki. (n. d.-d). *Thou shalt not die*. In *Bungo Stray Dogs Wiki**. https://bungostraydogs.fandom.com/wiki/Thou_Shalt_Not_Die

Culture in Criticism. (2015, August). *Opinion: Poem "Thou Shalt Not Die" by Akiko Yosano*. https://culture-in-criticism.blogspot.com/2015/08/opinion-poem-thou-shalt-not-die-by.html

Gender Gap Report 2025. (n. d.). *World Economic Forum*. https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2025/

LaMarre, T. (2009). *The anime machine: A media theory of animation*. University of Minnesota Press.

Mackie, V. (2003). *Feminism in Modern Japan: Citizenship, Embodiment and Sexuality*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511470196.003

Mulvey, L. (1975). Visual Pleasure and Narrative Cinema. *Screen*, 16(3), 6–18. https://doi.org/10.1093/screen/16.3.6

Rimer, T., & Gessel, V. (2014). *The Columbia Anthology of Modern Japanese Literature*. Columbia University Press.

Rodd, L. R. (1991). Yosano Akiko and the Taishō debate over the "new woman." In G. L. Bernstein (Ed.), *Recreating Japanese women*, 1600–1945 (pp. 175–198). University of California Press. URL: http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pnmjh.12

Tomida, H. (2020). The Japanese New Woman: Hiratsuka Raichō's Feminism and Its Influence upon the Japanese Women's Movement. *Editorial Committee of the Hiyoshi Bulletin, Keio University*, (35), 245–274.

What Is a Sign? by Charles Sanders Peirce. (n. d.). Marxists Internet Archive. https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/us/peirce1.htm

Отримано редакцією журналу / Received: 18.02.26
Прорецензовано / Revised:12.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Oleksandra NESTERUK, Master's Student
ORCID ID: 0009-0007-7685-305X
e-mail: nesteruk_oleksandra@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

GENDERED REPRESENTATION OF YOSANO AKIKO IN ANIME "BUNGO STRAY DOGS"

Background. ***Over the past decades, the anime industry has developed a diverse spectrum of gender representations, including femininity, masculinity, androgyny, and non-binary identities that actively interact with historical memory and contemporary discourses. One of the most illustrative examples of this interaction is Yosano Akiko (1878–1942), a poet and feminist of the Meiji and Taishō eras, whose image has been adapted and reinterpreted in the anime "Bungo Stray Dogs" (2016–2023). This reworking juxtaposes the historical prototype with motifs of war-related trauma and a systematic subversion of conventional feminine roles. The relevance of this study lies in showing how examining Yosano Akiko in the context of anime elucidates the mechanisms through which the female figure is reconfigured in contemporary Japanese visual culture. This study aims to identify the specific features of the gendered construction of Yosano Akiko's image in "Bungo Stray Dogs" by comparing the anime adaptation with its historical prototype and analysing the key aspects of her representation.***

Methods. ***The study draws on an interdisciplinary framework that combines approaches from gender studies and visual studies. Judith Butler's theory of gender performativity is employed to interpret the construction of Yosano Akiko's professional female subjectivity, while semiotic and intermedial analysis are used to compare her historical image as a poet with its anime representation in Bungo Stray Dogs.***

Results. ***The analysis reveals that the adaptation of Yosano Akiko in "Bungo Stray Dogs" combines historical allusions with both narrative and visual transformation. The character's supernatural healing ability is interpreted as a metaphor for the ambivalence of women's roles under conditions of institutional violence and as a critique of the normative model of female self-sacrifice. Furthermore, the character reshapes the series' gender dynamics and articulates an alternative model of female identity grounded in autonomy and professional competence.***

Conclusions. ***The study has demonstrated that the incorporation of Yosano Akiko into the narrative of "Bungo Stray Dogs" makes it possible to situate early twentieth-century feminist experience within the framework of contemporary popular culture. The case of Yosano's media representation in anime indicates that mediated images are capable not only of reproducing but also of critically revising established gender conventions, thereby opening up prospects for further research on the interplay between historical figures, popular culture, and gender discourses in contemporary Japan.***

Keywords: ***Yosano Akiko, "Bungo Stray Dogs", media representation, gender, Japanese literature, Japanese popular culture.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the authors did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94(430):329.11:325.14"2013/2025"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.21

Михайло ПАНАСЮК, асп.
ORCID ID: 0000-0002-5432-7637
e-mail: m.panasuk99@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ АНТИМІГРАЦІЙНОЇ ТА АНТИІСЛАМСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПАРТІЇ "АЛЬТЕРНАТИВА ДЛЯ НІМЕЧЧИНИ" (2013–2025)

Вступ. ***Зростання підтримки правопопулістських партій у країнах Західної Європи та їхня дедалі активніша роль у формуванні міграційного й релігійного дискурсу актуалізують дослідження ідеологічної еволюції таких рухів. Особливий інтерес у цьому контексті становить "Альтернатива для Німеччини" (АдН) – партія, що за дванадцять років трансформувалася від поміркованого євроскептичного утворення до однієї з провідних антиміграційних й антиісламських сил Федеративної Республіки Німеччини. Актуальність теми зумовлена як суспільно-політичним резонансом діяльності АдН у Німеччині та Європейському Союзі, так і науковою потребою в систематизованому аналізі механізмів радикалізації програмних її положень. Дослідження спрямоване на виявлення трансформації позицій партії від поміркованого підходу на початковому етапі існування до формування комплексної антиміграційної та антиісламської доктрини, що посіла центральне місце у програмних документах і парламентській діяльності АдН.***

Методи. ***У статті застосовано загальнонаукові методи аналізу та синтезу. Зі спеціальних історичних методів використано хронологічний, компаративний та історико-типологічний. Для дослідження динаміки трансформації програмних документів і риторики АдН застосовано метод дискурс-аналізу.***

Результати. ***Встановлено, що в 2013–2014 рр. АдН ще не розглядала міграцію як головну загрозу, поєднуючи визнання потреби в кваліфікованій імміграції з вимогами щодо її регулювання. Після 2015 р. міграційна тема стала провідною в партійній стратегії, а риторика партії набула дедалі жорсткішого характеру. У 2016–2019 рр. антиміграційний дискурс був інституціоналізований через концепти "ісламізації", "паралельних суспільств" і "німецької провідної культури". Із 2021 р. центральне місце посіла ідея "реміграції", яка в 2024–2025 рр. була закріплена в програмних документах і виборчій риториці як сукупність практик примусового повернення й видворення. Водночас антиісламська політика набула системного характеру: іслам дедалі частіше тлумачився не як релігія, а як політична та цивілізаційна загроза.***

Висновки. ***Доведено, що еволюція антиміграційної та антиісламської політики АдН відображає перехід партії від євроскептичного руху до впливової правопопулістської сили, для якої обмеження міграції, звуження правового статусу мусульман і критика мультикультуралізму стали ключовими складниками політичної ідентичності. Радикалізація цих настанов була зумовлена міграційною кризою 2015 р., зміною внутрішньопартійного балансу сил та успішною інституціоналізацією відповідних вимог у парламентській практиці.***

Ключові слова: ***"Альтернатива для Німеччини", міграційна криза 2015 р., реміграція, ісламізація, правий популізм, Німеччина.***

Вступ

Посилення правопопулістських рухів у країнах Західної Європи є однією з визначальних тенденцій політичного розвитку першої чверті XXI ст. Особливе місце серед них посідає німецька партія "Альтернатива для Німеччини" (АдН), заснована у 2013 р. як євроскептична сила і така, що впродовж наступного десятиліття перетворилася на одного з ключових акторів антиміграційного й антиісламського дискурсу в Німеччині. Здобувши на виборах до Бундестагу 2025 р. 20,8 % голосів і ставши другою політичною силою країни, партія наочно продемонструвала, що її риторика знаходить широкий відгук у німецькому суспільстві.

Каталізатором радикальної трансформації АдН стала європейська міграційна криза 2015 р., коли рішення уряду Ангели Меркель відкрити кордони для сотень тисяч біженців із Сирії, Афганістану та країн Близького Сходу докорінно змінило порядок денний німецької політики. Саме в цей період міграційне питання витіснило євроскептичну тематику і стало основою політичної мобілізації прихильників партії. Паралельно формувалася й антиісламська доктрина АдН: від поміркованої критики окремих практик до концептуалізації ісламу як політичної загрози, несумісної з ліберально-демократичним устроєм Німеччини.

Незважаючи на значний масив зарубіжних досліджень, присвячених феномену АдН, в українській історіографії ця тема залишається фактично не розробленою. Між тим досвід радикалізації правопопулістських партій у Західній Європі є надзвичайно важливим для розуміння ширших процесів трансформації ліберальних демократій, що визначає наукову новизну й актуальність пропонованого дослідження.

Огляд літератури та джерел. Історіографічну базу дослідження становлять переважно праці західних, зокрема німецьких, учених. Трансформацію політичного курсу АдН у бік правого популізму та механізми антимусульманського расизму ґрунтовно досліджує А. Хойслер (Häusler, 2017; 2019). Проблематику інструменталізації релігії як електоральної стратегії висвітлено в працях К. Бітцля та М. Курце (Bitzl, & Kurze, 2021), а специфіку популістської риторики "Альтернативи для Німеччини" у ставленні до ісламу розкриває Ф. Біскамп (Biskamp, 2018). Інституціоналізацію антиміграційних вимог партії та її діяльність як парламентської опозиції аналізують А. Хенсель із колегами (Hensel et al., 2017). Американський дослідник Дж. Стерфон (Sterphone, 2020) досліджує популістсько-націоналістичну риторику АдН та механізми легітимації її антиісламської політики через звернення до ліберально-демократичних цінностей і концепт "цивілізаціонізму". Джерельну базу дослідження становить репрезентативний комплекс матеріалів кількох груп. Основу формують офіційні програмні документи АдН федерального рівня за 2013–2025 рр., резолюції партії, а також програми та резолюції земельних об'єднань (Баварії, Бранденбургу, Нижньої Саксонії, Саксонії-Ангальт і Шлезвіг-Гольштайну).

© Панасюк Михайло, 2026

Окрему групу утворюють матеріали парламентської діяльності: стенограми дебатів і проєкти резолюцій Бундестагу, ініційовані фракцією АдН, а також публічні заяви лідерів партії. Додатково залучено повідомлення німецьких медіа, матеріали незалежних журналістських розслідувань й офіційні звіти Федерального відомства із захисту Конституції.

Метою дослідження є з'ясування особливостей еволюції антиміграційної та антиісламської політики партії "Альтернатива для Німеччини" у 2013–2025 рр., а також визначення основних чинників радикалізації її програмних положень і політичної риторики щодо міграції, надання притулку та ісламу. Дослідження спрямоване на виявлення трансформації позицій партії від поміркованого підходу до імміграції на початковому етапі її існування до формування комплексної антиміграційної та антиісламської доктрини, що посідає центральне місце у програмних документах і політичній діяльності АдН. Для досягнення поставленої мети визначено такі ***завдання***: проаналізувати програмні документи та офіційні заяви "Альтернативи для Німеччини" у 2013–2025 рр. щодо міграційної політики та надання притулку; простежити основні етапи трансформації ставлення партії до імміграції та біженців під впливом міграційної кризи 2015 р.; дослідити формування та розвиток антиісламської риторики АдН, її місце в партійній ідеології та механізми її легітимації; з'ясувати роль концептів "ісламізації", "паралельних суспільств" і "реміграції" в політичному дискурсі партії; визначити особливості інституціоналізації антиміграційних та антиісламських вимог АдН через парламентську діяльність, програмні документи та виборчі кампанії.

Методи

В основу дослідження покладені принцип історизму, який реалізується через розгляд еволюції програмних положень і риторики АдН у нерозривному зв'язку з конкретно-історичними умовами, що надає підстави пояснити радикалізацію партії не як випадкове явище, а як закономірний результат взаємодії ідеологічних, політичних і суспільних чинників конкретної епохи. Метод аналізу та синтезу застосовано для опрацювання програмних документів АдН, парламентських резолюцій і заяв партійного керівництва, хронологічний метод забезпечив послідовний розгляд трансформації позицій АдН від програми 2013 р. через ключові документи 2014, 2015, 2016, 2017, 2019, 2021 рр. до програми 2025 р., що допомогло виявити поступове посилення антиміграційної й антиісламської риторики. Компаративний метод використовувався для порівняння програмних документів різних років між собою, а також для зіставлення позицій федеральних і земельних осередків партії. Історико-типологічний метод дав змогу виокремити три якісно відмінні етапи в розвитку партії: поміркований євроскептичний (2013–2015), перехідний радикалізаційний (2015–2017) та зрілий правопопулістський (2017–2025). Дискурс-аналіз застосовано для виявлення стратегій легітимації антиміграційних й антиісламських вимог у програмних документах партії.

Результати

Партія "Альтернатива для Німеччини" була створена навесні 2013 р. групою професорів-економістів, журналістів і колишніх членів Християнсько-демократичного союзу (ХДС), серед яких ключовими фігурами були Бернд Луке, Александр Гауланд та Конрад Адам. Головною передумовою появи нової політичної сили стала гостра боргова криза в Єврозоні (2009–2010) та незадоволення німецької консервативної й бізнесової еліти політикою уряду канцлерки Ангели Меркель щодо фінансового порятунку Греції, використовуючи кошти німецьких платників податків. У квітні 2013 р. було прийнято першу програму АдН, що базувалася на помірному євроскептицизмі. Питання міграції у програмі 2013 р. ще не стояло гостро на порядку денному: партія виступала за "відкриту і дружню до іноземців Німеччину" і підтверджувала, що Німеччина потребує кваліфікованої імміграції осіб, які мають бажання інтегруватися. Також "Альтернатива для Німеччини" визнавала право надання захисту особам, які зазнають серйозних політичних переслідувань з можливістю їхнього подальшого працевлаштування. Водночас партія наголосила про зміні міграційної політики та законодавства Німеччини за зразком канадської моделі, тобто введення бальної системи імміграції та припинення невпорядкованої імміграції до німецьких соціальних систем (Alternative für Deutschland, 2013, p. 4).

Під час підготовки до виборів до Європейського парламенту на федеральному з'їзді партії у березні 2014 р. АдН прийняла більш розгорнену передвиборчу програму. Порівняно із федеральною програмою 2013 р. міграційна проблематика в програмі 2014 р. стала значно помітнішою. У новій програмі з'являється окремий великий розділ "Гуманна політика у сфері імміграції та надання притулку", де партія не виступала проти міграції як такої та визнавала її економічну необхідність (Alternative für Deutschland, 2014, p. 15). Проте саме в цьому розділі спостерігається зародження майбутньої антиміграційної риторики. Наприклад, "Альтернатива для Німеччини" виступала проти імміграції до системи соціального забезпечення, оскільки різниця в рівнях добробуту між державами ЄС може спричинити до "перевантаження соціальних бюджетів та ерозію соціальної держави". Вона наголошувала на обмеженнях соціальних виплат мігрантам, а саме, що виплата коштів на соціальну підтримку іммігрантів має проводитись у межах законодавства Німеччини, без усякого зовнішнього впливу з боку Європейського Союзу. Для того, щоб отримувати соціальне забезпечення, іммігранти повинні сплачувати податки, як і всі інші мешканці. У разі, якщо коштів на проживання і сплату податків недостатньо, то мігранти повинні повернутися до себе на Батьківщину (Alternative für Deutschland, 2014, pp. 15–16).

"Альтернатива для Німеччини" ще не розглядала міграцію як головну загрозу для німецького суспільства. Проте у програмі вже був помітний акцент на безпековому аспекті міграції. Партія закликала до депортації іноземців із країн ЄС, які засуджені за злочини, і ці рішення про депортацію мали би виконуватися швидко (AfD, 2014, p. 15). Як і у програмі 2013 р., політика щодо біженців ще залишалася відносно поміркованою: програма містила низку положень, спрямованих на інтеграцію біженців. Зокрема, АдН виступала за надання їм права на працю, наголошуючи, що це запобігає соціальній ізоляції та сприяє швидшій їхній інтеграції (Alternative für Deutschland, 2014, p. 16).

Варто зауважити, що у двох попередніх програмах у питаннях міграції не йшлося про іслам. Водночас засновник й очільник партії Бернд Луке у листопаді 2013 р. сформулював свою позицію щодо ісламу в межах консервативно-ліберального напряму. У своїх "10 тезах про іслам" Бернд Луке визначав Німеччину як "світську державу з глибоко вкоріненим християнським характером" (Lucke, 2013), офіційно визнавав іслам як легітимну релігію та підтверджував конституційні права мусульман на свободу віросповідання; пропонував модель інтеграції, за якою мусульманин може бути повноцінним членом німецького суспільства, якщо визнає принципи свободи совісті та

слова, демократії, правової держави, рівності чоловіків і жінок. Особливо гостро стояло питання рівності жінок: рівноправність жінок належить до фундаментальних німецьких цінностей, але окремі ісламські вчення суперечать цій цінності. Проте він визнавав право жінок добровільно носити хіджаб чи дотримуватися релігійних норм. Водночас очільник партії критикував вислів колишнього президента Німеччини Крістіана Вульфа, що "Іслам належить Німеччині", зазначив, що "шаріат не може бути джерелом права в Німеччині" та не розглядає іслам як складову німецької ідентичності (Lucke, 2013). "10 Тез про іслам" Бернда Луке заклали майбутню програмну формулу "Альтернативи для Німеччини": "Мусульмани належать Німеччині, але іслам – ні". Також у своїй програмі 2014 р. партія не згадувала про іслам, проте категорично відкидала можливість вступу Туреччини до Європейського Союзу, зазначаючи, що "Європа має свої географічні, культурні, та історичні кордони", і в такий спосіб демонструвала культурно-цивілізаційне бачення європейської інтеграції (Alternative für Deutschland, 2014, p. 11).

Протягом 2014 р., на тлі розгортання вуличного руху PEGIDA (з нім.: "Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes" – "Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу"), "Альтернатива для Німеччини" усвідомила мобілізаційний потенціал антиісламських й антиміграційних настроїв. Незважаючи на внутрішньопартійні дискусії, партія почала солідаризуватися з протестувальниками, розглядаючи їх як своїх "природних союзників" (Bitzl, & Kurze, 2021, p. 479). Це створило передумови для внутрішньопартійного перевороту й усунення поміркованого крила АдН. Переломним моментом в історії АдН став липень 2015 р., коли на загальнонаціональному з'їзді Бернд Луке програв вибори співголови партії Фрауке Петрі та згодом залишив лави партії. Отже, як зазначає німецький учений А. Хойслер, політичний курс партії остаточно змістився в бік "правого популізму з фолькіш-націоналістичними ознаками" (Häusler, 2017, p. 69).

Із середини 2015 р. стало зрозуміло, що ЄС вдалося стабілізувати євро і це питання вже не стояло на порядку денному в політичних дебатах. Натомість ескалація європейської міграційної кризи восени 2015 р., пов'язана з рішенням уряду Ангели Меркель відкрити кордони для сотень тисяч біженців з Сирії, Афганістану та країн Близького Сходу, для оновленої АдН стала ідеальним мобілізаційним фактором. У вересні 2015 р. партія розгорнула масштабну публічну кампанію під назвою "Осінній наступ 2015" (нім. "Herbstoffensive 2015") під гаслом "Пора викласти карти на стіл! Зупиніть хаос щодо надання притулку та кризи євро!" (Alternative für Deutschland, 2015a), та супроводжувалася масовими вуличними демонстраціями, проведенням загальнонаціональних акцій, таких як інформаційні стенди або лекції і проголошенням відвертих антиміграційних програмних тез.

Одним із найважливіших документів у межах руху "Осінній наступ 2015" стали "Тези з питань надання притулку", які були проголошені у вересні 2015 р. та стали маркером інституалізації антимігрантського курсу "Альтернативи для Німеччини". АдН заявляла, що європейська солідарність є "ілюзією", а сусідні країни (напр., Італія, Угорщина, Франція) керуються "національним егоїзмом", порушуючи Дублінську угоду та навмисно перенаправляють мігрантів до Німеччини (Alternative für Deutschland, 2015c). Також у документі містилася вимога призупинити виплату Німеччиною внесків до бюджету ЄС доти, доки інші країни не припинять перекладати витрати на біженців на Німеччину. Партія критикувала уряд Ангели Меркель і зазначила, що саме Німеччина робить нелегальну імміграцію найбільш привабливою через високі соціальні виплати, що перевищують доходи в країнах Балкан. Альтернатива для Німеччини запропонувала радикальну програму щодо подолання міграційної кризи, яку називає "хаосом із наданням притулку" (Alternative für Deutschland, 2015c). Їхні пропозиції зводилися до максимального ускладнення легальних і фізичних шляхів для мігрантів:

- Закриття національних кордонів, де "Альтернатива для Німеччини" вимагала негайного відновлення прикордонного контролю на німецьких кордонах та відмови у в'їзді тим, хто прибуває з безпечних третіх країн. Також пропонувалося повернути візовий режим для країн Західних Балкан.
- Партія пропонувала скасувати право подавати заяву на притулок безпосередньо на території Німеччини. Замість цього заяви мали подаватися в німецьких посольствах у країнах походження або в центральних таборах під управлінням ЄС чи ООН.
- Для осіб із "безпечних країн" або без документів пропонувалося розглядати і відхиляти заявки протягом 48 год як "очевидно необґрунтовані".
- До списку "безпечних країн" пропонували вносити всі держави, що підписали Женевську конвенцію про статус біженців, або держави, де рівень визнання біженців становить менше 2 %.
- Пропонували негайно замінити всі фінансові виплати для біженців на виключно натуральну допомогу. Важливим аспектом також є спроба партії переглянути історичні та правові основи надання притулку в Німеччині. Партія заявила, що конституційне право на притулок, що визначено у ст. 16a Основного закону ФРН і створене у 1949 р., розраховувалося на певну "осяжну кількість" політично переслідуваних осіб, а не на "економічно мотивоване переселення народів". Отже, АдН вимагала додати нові обмеження до ст. 16a Основного Закону ФРН, щоб жоден громадянин із безпечних третіх країн не міг претендувати на надання захисту, а також щоб порушення німецьких законів автоматично призводило до відмови у наданні притулку (Alternative für Deutschland, 2015c).

28 листопада 2015 р. АдН оприлюднила чергову резолюцію "Притулок", у якому АдН уперше системно виклала свої вимоги щодо подолання міграційної кризи. Документ містив різку критику дій федерального уряду, партія вимагала від німецького уряду припинити порушення закону й усунути наслідки порушень Основного закону ФРН і Дублінського регламенту III у сфері міграції. "Альтернатива для Німеччини" стверджувала, що право на притулок не може стояти вище за інші фундаментальні права і має бути обмежене заради безпеки держави та її населення. Партія закликала до "захисту національної (німецької) ідентичності" і наполягала, що право на притулок не створює ані відкритих, ані прихованих підстав для імміграції, а саме надання захисту розглядається винятково як індивідуальне право, яке не може надаватися колективно цілим групам або народам (Alternative für Deutschland, 2015b). Також АдН пропонувала конкретні політичні інструменти обмеження міграції, такі як фізичне закриття кордонів із правом на встановлення прикордонного контролю та прикордонних загороджень як легітимного інструменту забезпечення суверенітету та безпеки, ведення "верхньої межі" для кількості шукачів притулку, обмеження, призупинення або взагалі скасування право на возз'єднання сімей мігрантів, використання депортацій щодо мігрантів, яким було відмовлено у притулку. Іслам прямо не згадано в документі, проте

концептуальна база антиісламської риторики вже формується у цей період: "Альтернатива для Німеччини" наголошувала на боротьбі з утворенням "контр- та паралельних суспільств" (Alternative für Deutschland, 2015b).

Перенесення акцентів на проблеми міграції та мультикультуралізму виразно відобразилося також і в риториці лідерів партії. У січні 2016 р., наприклад, під час активної фази кризи біженців тодішня очільниця АдН Фрауке Петрі дала інтерв'ю газеті "Mannheimer Morgen", де заявила, що німецькі прикордонники мають право використовувати вогнепальну зброю проти нелегальних мігрантів "у разі потреби" (Mack, & Serif, 2016, January 29). Така заява викликала хвилю обурення по всій Німеччині. У лютому 2016 р., одразу після скандального інтерв'ю Фрауке Петрі, її заступниця та депутатка Європарламенту Беатрікс фон Шторх підтримала позицію Фрауке Петрі щодо застосування зброї проти нелегальних мігрантів (The Local, 2016, February 1). Отже, це стало системною позицією керівництва партії, що тестувала межі допустимого в німецькому суспільстві.

На Штутгартському з'їзді партії, що відбувся 30 квітня – 1 травня 2016 р. було ухвалено нову основну програму "Альтернативи для Німеччини". У розділі, присвяченому міграційній політиці, наданню притулку й інтеграції, партія вимагала відновлення повного контролю над державними кордонами, зокрема із залученням німецьких збройних сил і спорудженням фізичних загороджень (Alternative für Deutschland, 2016, p. 27). Водночас наголошувалося, що Німеччина не є країною імміграції "через своє географічне розташування, історію, населення та щільність населення" (Alternative für Deutschland, 2016, p. 58).

У програмі 2017 р., ухваленій напередодні виборів до Бундестагу, АдН закликала повернутися до закону про громадянство відповідно до принципу походження, що діяв до 2000 р. (Alternative für Deutschland, 2017, p. 32). Це обґрунтовувалося положенням про нерозривний зв'язок німецького громадянства з мовою та культурою, а також необхідністю обмеження його надання лише тим іммігрантам, що пройшли повноцінну процедуру натуралізації (Alternative für Deutschland, 2016, p. 65). Партія також виступала проти використання масової імміграції як інструменту розв'язання демографічних проблем (Alternative für Deutschland, 2016, p. 41). Присутність іммігрантів й іноземців у країні інтерпретувалася як "загроза національному характеру", пов'язана із формуванням паралельних суспільств і недостатнім рівнем інтеграції (Alternative für Deutschland, 2016, p. 63). У цьому контексті пропонувалися заходи щодо прискорення депортацій, а також посилення уваги до частки іноземців серед осіб, засуджених за кримінальні правопорушення, і запровадження заборони на подальшу натуралізацію злочинців (Alternative für Deutschland, 2016, pp. 64–65).

Окреме місце в програмі 2016 р. посідала проблема ісламу та мусульманської спільноти в Німеччині. На думку багатьох дослідників, зокрема й А. Хенселя (Hensel et al., 2017, p. 18), А. Хойслера (Häusler, 2019, pp. 13–14) та Дж. Стерфона (Sterphone, 2020, pp. 30–33), у своїй політичній боротьбі проти суспільного плюралізму та мультикультуралізму АдН активно відтворює й політично експлуатує вже усталений у німецькому суспільно-політичному дискурсі образ "ісламу як ворога". Під прикриттям "критики ісламу" та апеляцій до захисту культурної самобутності партія поширювала висловлювання, які в науковій літературі кваліфікуються як вияви антимусульманського расизму та праворадикальної риторики.

У самій програмі АдН виокремлено розділ "Іслам не належить Німеччині", де зростання мусульманської спільноти у ФРН інтерпретується як загроза для держави та суспільного ладу (Alternative für Deutschland, 2016, p. 49). Водночас партія виступає проти ідеології мультикультуралізму, яку визначає як "серйозну загрозу соціальному миру та подальшому існуванню нації як культурної одиниці", та протиставляє їй концепт "німецької домінуючої культури" (Alternative für Deutschland, 2016, p. 47). Хоча в питаннях релігії "Альтернатива для Німеччини" формально декларувала свободу віросповідання, совісті та переконань, вона водночас вимагала й обмеження окремих практик мусульман, які, на її думку, суперечать демократичному устрою Німеччини (Alternative für Deutschland, 2016, p. 47). У цьому контексті зростання мусульманського населення трактується як виклик для держави, суспільства та ціннісної системи Німеччини (Alternative für Deutschland, 2016, p. 48).

Як зазначає Ф. Біскамп, АдН формально не формулює ці обмеження як заперечення прав мусульман, а подає їх як необхідні заходи захисту прав людини та рівності у протиставленні ісламу (Biskamp, 2018, p. 253). У межах такої логіки партія одночасно підкреслює, що мусульмани, які проживають у Німеччині як законослухняні та добре інтегровані громадяни, є визнаними й цінними членами суспільства (Alternative für Deutschland, 2016, p. 49).

Ця стратегія легітимації простежується і в інших програмних положеннях. "Альтернатива для Німеччини" наполягала на дотриманні свободі слова й можливості критикувати іслам: "Критика релігії, яка поширюється і на іслам, є легітимною в правових межах, оскільки є складовою фундаментального права на свободу вираження поглядів", тим самим опонуючи підходу, який трактує критику ісламу "як ісламофобію або приниження гідності" (Alternative für Deutschland, 2016, p. 49). У програмі також стверджується, що низка мечетей поширює антидемократичні або радикальні погляди, що обґрунтовує необхідність посиленого державного контролю над ними. Додатково висуваються вимоги щодо заборони іноземного фінансування мечетей, обов'язкового використання німецької мови в проповідях, обмеження ісламської теологічної освіти в школах, а також заборони будівництва мінаретів і публічних закликів муедзина до молитви (Alternative für Deutschland, 2016, p. 49).

"Альтернатива для Німеччини" також підкреслювала, що релігійні організації можуть користуватися правовими привілеями, гарантованими німецьким законодавством, лише за умови повної лояльності до ліберального конституційного ладу. Водночас мусульманські організації, на її думку, такої лояльності не демонструють, що слугує аргументом на користь обмеження їхнього правового статусу. У цьому ж контексті пропонувалася заборона одягу, що повністю закриває обличчя, а також обмеження релігійних символів у державному секторі, що обґрунтовувались вимогами гендерної рівності (Alternative für Deutschland, 2016, pp. 49–50).

У сфері освіти вимагалося заборонити ісламські школи, що підконтрольні ісламським організаціям, аргументуючи це тим, що такі інституції здатні стимулювати радикалізацію, допоки іслам не пройде шлях фундаментальної реформації. Натомість пропонувалося інтегрувати релігійну освіту для учнів-мусульман у позаконфесійних уроках етики в державних школах або щонайменше викладати цей предмет німецькою мовою силами педагогів, які здобули освіту в Німеччині. Зрештою, партія вимагала скасувати так звані привілеї для учнів-мусульман, зокрема й практику звільнення дівчат від обов'язкового відвіду-

вання уроків плавання та фізкультури, знову ж таки, позиціонуючи ці заходи як вимогу забезпечення загальної рівності (Alternative für Deutschland, 2016, p. 55).

Важливо, що подібні положення спираються не лише на безпекову або правову аргументацію. У програмних документах АдН простежується ширше цивілізаційне протиставлення між "християнсько-західною" культурою та ісламом (Sterphone, 2020, pp. 38–39). У цій опозиції Захід постає як простір демократії, свободи та прогресу, тоді як іслам конструюється як носій несумісних із цими принципами культурних і політичних характеристик. У цьому контексті захист "німецької провідної культури", що, за версією "Альтернативи для Німеччини", базується на "релігійній традиції християнства, науково-гуманістичній традиції та римському праві" (Alternative für Deutschland, 2016, p. 47), інтерпретується як умова збереження національної ідентичності.

Логічним продовженням такого підходу стала поява в програмах земельних об'єднань АдН концепту "ісламізації". Зокрема, у програмі земельного об'єднання АдН у Баварії виступала проти "ісламізації публічного простору" (Alternative für Deutschland Landesverband Bayern, 2018, p. 47), а АдН у Саксонії – проти "повзучого створення ісламських структур" (Alternative für Deutschland Landesverband Sachsen-Anhalt, 2016, p. 44). Земельне об'єднання АдН у Брандербурзі посилалася на пов'язувало негативні суспільні зміни з імміграцією зі "східного регіону" (Alternative für Deutschland Landesverband Brandenburg, 2019, p. 58). Зі свого боку, земельне об'єднання у Нижній Саксонії навіть прогнозувало у своїй передвиборчій програмі "заміщення корінного німецького населення" (Alternative für Deutschland Landesverband Niedersachsen, 2017, p. 77) до кінця XXI ст. Отже, іслам у програмних документах "Альтернативи для Німеччини" постає не лише як релігійна система, а передусім як політико-культурний конструкт, що розглядається як несумісний із ліберально-демократичним устроєм Німеччини. Це слугувало підставою для обґрунтування необхідності обмеження прав мусульман і їхніх організацій, яке так само послідовно легітимізувалося через апеляцію до ліберальних і демократичних цінностей. Стратегія антиміграційного й антиісламського дискурсу виявилися надзвичайно успішною для АдН: на виборах до Бундестагу 2017 р. партія здобула 12,6 % голосів, уперше пройшовши до федерального парламенту як третя за силою політична група.

Після проходження до Бундестагу у 2017 р. "Альтернатива для Німеччини" отримала можливість трансформувати свої програмні вимоги в законодавчі ініціативи. Основними напрямами діяльності партії стали посилення депортаційної політики, обмеження права на надання притулку, боротьба з нелегальною міграцією та протидія ісламським організаціям. У 2018 р., наприклад, АдН вимагала створити спеціальну парламентську комісію для розслідування міграційної політики уряду Ангели Меркель після 2015 р. (Deutscher Bundestag, 2018a). Це стало одним із перших випадків, коли АдН намагалася інституціоналізувати наратив про "міграційну кризу" як наслідок свідомих помилок федерального уряду. Показовою стала парламентська дискусія у жовтні 2018 р., ініційована проєктом резолюції АдН під назвою "Несумісність ісламу, шаріату та правової держави – ліквідація підґрунтя для радикалізації, заборона поширення протиправних вчень". У цьому документі партія зазначала, що окремі елементи ісламського віровчення нібито несумісні з німецькою правовою державою та ліберально-демократичним порядком. Автори документа стверджують, що у Корані та шаріаті містяться заклики до насильства, дискримінації жінок і немусульман, а також норми, які суперечать Основному закону ФРН. Партія відкидала можливість реформованого або ліберального ісламу, стверджуючи, що Коран не допускає переосмислення, а спроби створення "просвітницького ісламу" є ілюзорними. На цій підставі пропонувалося вжити заходів для обмеження поширення тих частин Корану, що, на думку АдН, містять "протиправні заклики" (Deutscher Bundestag, 2018b).

У 2019 р., під час підготовки до виборів у Європейський парламент, партія представила свою нову програму. У сфері міграційної політики "Альтернатива для Німеччини" прямо заявила, що демографічне зростання в Африці у поєднанні з ліберальною політикою Брюсселя веде до маргіналізації корінних європейців й історичного культурного краху (Alternative für Deutschland, 2019, p. 37). У цій програмі вперше було згадано практику можливості депортації мігрантів під назвою "реміграція". Відповідно, у розділі "Реміграція замість масової імміграції" АдН наполягала, що масова імміграція позбавляє країни походження їхніх найактивніших громадян, а повернення мігрантів є більш корисним, ніж їхня інтеграція, і тому майбутня політика має бути орієнтована на масштабні програми повернення мігрантів (Alternative für Deutschland, 2019, p. 40). Партія виступала за повернення контролю над міграційною політикою та політикою щодо надання притулку на рівень національної держави, відмову від обов'язкових механізмів розподілу біженців у межах ЄС і вихід Німеччини з міжнародних міграційних угод ООН. "Альтернатива для Німеччини" вимагала посилення прикордонного контролю, обмеження соціальних стимулів для шукачів притулку, прискорення депортацій осіб, яким було відмовлено у наданні захисту, а також повернення біженців до країн походження після зникнення підстав для захисту (Alternative für Deutschland, 2019, pp. 38–41). Отже, партія відійшла від орієнтації на австралійську та канадську моделі міграційного законодавства, які бралися за взірець п'ятьма роками раніше.

У своїй програмі 2019 р. "Альтернатива для Німеччини" позбавила іслам статусу суто релігії і проголосила його "небезпекою для Європи". Визначення ісламу як "тоталітарної політичної ідеології" стало легітимізуючим інструментом для вимог щодо обмеження прав мусульман. Партія стверджувала, що оскільки сам іслам заперечує свободу віросповідання, європейська держава має право захищатися від нього репресивними методами. "Альтернатива для Німеччини" ввела у своїй програмі термін "таквія", що означає приховування віри заради безпеки. АдН стверджувала, що будь-які спроби інтеграції чи діалогу з боку мусульман можуть бути лише стратегічним обманом ("таквією"), що робить компроміс у принципі неможливим (Alternative für Deutschland, 2019, p. 51). Також партія використовувала у цій програмі теорію "Великого заміщення", вказуючи на "вищу народжуваність" мусульман і перспективу перетворення корінних європейців на "меншість у власних країнах". Порівняно із 2016–2017 рр., у 2019 р. АдН розширила детальний перелік обмежень, які зачіпають не лише релігійні символи, а й повсякденні релігійні практики, правопорядок і сімейне право. Мусульманська п'ятнична молитва стає "демонстрацією сили", а мінарет – знаком панування". Окремої уваги заслуговує вимога заборони "імамських шлюбів", що вказує на пряме втручання у сферу приватного релігійного права, спрямоване на ліквідацію паралельних ісламських інститутів правосуддя (Alternative für Deutschland, 2019, p. 52).

У 2021 р. партія представила програмний документ "Німеччина. Але нормальна", у якому антиміграційний курс отримав подальшу систематизацію. Серед ключових положень – відновлення повного контролю над кордонами, фізичні бар'єри на кордонах, обмеження возз'єднання сімей, запровадження десятирічного періоду очікування для отримання постійного проживання, заборона працевлаштування для шукачів притулку, щорічні перевірки статусу біженців, а також уведення податку на грошові перекази за кордон. Додатково пропонувався вихід із глобальних міграційних угод ООН, зокрема Глобального договору про міграцію та Глобального договору про біженців. (Alternative für Deutschland, 2021, pp. 90–96).

Питання реміграції також стояло на порядку денному: "Альтернатива для Німеччини" вимагала "наступальну депортацію" для зменшення кількості людей, які мають покинути країну, створення національного та наднаціонального "порядку денного реміграції" як частини принципу "допомоги на місцях". Для практичної реалізації цього завдання у 2021 р. було запропоновано передачу повноважень і ресурсів для виконання депортацій від земельних органів до Федеральної поліції, використання літаків Бундесверу для депортаційних рейсів, а також обов'язкове оформлення статусу "особа, що зобов'язана виїхати" для усіх нелегальних мігрантів (Alternative für Deutschland, 2021, p. 91–94). Отже, програма 2021 р. проголосила єдиним можливим орієнтиром для Німеччини досвід Японії, що захищає свою ідентичність через майже повне закриття кордонів для іноземців і збереження моноетнічної структури суспільства.

У програмі 2021 р. АдН пропонувала комплексну політику обмеження впливу ісламу в суспільному та політичному житті Німеччини, водночас формально наголошуючи на підтримці свободи віросповідання для мусульман, які визнають німецьку конституцію та інтегруються в суспільство. Партія виходила з того, що іслам у своїх політичних формах становить загрозу для ліберально-демократичного порядку, внутрішньої безпеки та суспільної єдності країни. Із цієї причини "Альтернатива для Німеччини" вимагала заборонити застосування норм шаріату в будь-якій формі, боротися з "паралельними суспільствами" та мусульманськими кланами, депортувати причетних до злочинності осіб, припинити іноземне фінансування мечетей, розірвати співпрацю з турецько-ісламською спілкою у справах релігії й заборонити ісламські об'єднання, які, на думку партії, суперечать конституційному ладу, зокрема "Братів-мусульман". Значну увагу приділяли контролю над релігійною сферою: імами мали підтверджувати знання німецької мови на рівні B2 й орієнтуватися на німецький конституційний порядок, ісламсько-теологічні кафедри в університетах пропонувалося ліквідувати, а конфесійне викладання ісламу в школах замінити нейтральним курсом ісламознавства. Крім того, АдН виступала за заборону носіння бурки й нікабу в громадських місцях, недопущення носіння хустки в державній службі та школах, а також за посилення контролю над шлюбними практиками мусульман з метою запобігання полігамії та примусовим шлюбам (Alternative für Deutschland, 2021, pp. 84–87).

Отже, програма 2021 р. розглядала іслам не лише як релігійне явище, а передусім як політичну, культурну та безпекову проблему, що потребує державного регулювання й обмеження.

У програмах земельних осередків та офіційній документації "Альтернативи для Німеччини" слово "реміграція" переважно не вживали. Натомість програмні документи повторювали заклики до повернень мігрантів і посилення правопорядку. Наприклад, у програмі 2022 р. АдН Шлезвіг-Гольштайну йшлося про необхідність "відновити обов'язкове видворення навіть за незначні злочини", тобто запровадити практику примусової депортації для всіх порушників закону (Alternative für Deutschland Landesverband Schleswig-Holstein, 2022, p.103).

У 2022 р. фракція "Альтернативи для Німеччини" у Бундестазі внесла проєкт "Наступальна депортація для тих, кому було відмовлено у наданні притулку". Під час дебатів член АдН Бернд Бауман заявив, що в Німеччині понад 800 000 тих, кому було відмовлено у наданні притулку і лише близько 10 000 реально депортуються щороку, тому потрібні заходи у вигляді "наступальної депортації" для сотень тисяч мігрантів, яким було відмовлено у наданні захисту (Deutscher Bundestag, 2022).

На тлі пропалестинських мітингів у Німеччині, що тривали з жовтня 2023 року та резонансного нападу на поліцейського в Мангаймі у 2024 р., "Альтернатива для Німеччини" подала до парламенту низку резолюцій із вимогою негайно заборонити ісламістські об'єднання на кшталт "Muslim Interaktiv" (Deutscher Bundestag, 2024b; 2024c). Під час дебатів у травні-червні 2024 р. представники АдН, зокрема депутат Бернд Бауман, наголошували, що саме "неконтрольована масова імміграція" стала прямою причиною того, що тисячі людей вільно вимагають створення халіфату просто на вулицях німецьких міст (Deutscher Bundestag, 2024a).

Варто відзначити про позицію очільника АдН в Тюрингії Бйорна Хьокке, який за даними Федерального відомства із захисту Конституції землі Тюрингія 6 листопада 2023 р. на мітингу PEGIDA заявив, що "Чоловіки з Африки, чоловіки з арабського регіону […] абсолютно не такі, як ми. Вони мають інші звичаї, бачення держави […] Їх неможливо інтегрувати". За даними звіту, то такі висловлювання Хьокке передбачають відновлення "етнічно-культурної гомогенності" Німеччини шляхом "мільйонних реміграцій", тобто масових виїздів осіб "іншої культури" (Ministerium für Inneres und Kommunales, 2023, p. 17).

З кінця 2023 р. термін "реміграція" фактично увійшов у політичний дискурс Німеччини. За даними агентства Correctiv, які стали відомими у січні 2024 р., у листопаді 2023 р. поблизу м. Потсдам відбулася закрита зустріч, серед яких були представлені праворадикальний активіст, лідер австрійського ідентитарного руху Мартін Зельнер, члени правого крила Християнсько-демократичного Союзу, бізнесові кола та члени АдН Роланд Гартвіг, радник співголови АдН Аліси Вайдель, депутатка Бундестагу Герріт Гуй, а також лідери АдН у Потсдамі та федеральній землі Саксонія-Ангальт Тім Краузе й Ульріх Зігмунд. Ця зустріч називалася "майстер-план" і мала на меті обговорити "вигнання мільйонів людей з Німеччини" з "нереалізованим німецьким корінням" і навіть тих, хто вже має німецьке громадянство (Correctiv, 2024, January 10). АдН, зі свого боку, після суспільної реакції намагалася дистанціюватися від цих ідей, наголошуючи, що це була приватна зустріч, яка не була організована партією, а члени АдН брали участь як приватні особи.

Після резонансу "Альтернатива для Німеччини" формалізувала власні погляди. На початку 2024 р. партія ухвалила "Позиційне рішення про реміграцію", де чітко визначила термін "реміграція" як "усі заходи і стимули для правового повернення до батьківщини іноземців, які зобов'язані виїхати". У ньому також перераховано сім основних пунктів реміграційної політики АдН, як-от:

- депортація близько 250 000 осіб, що зобов'язані залишити країну;

ISSN 1728-3817

• гуманітарний захист має надаватися доти, поки є дійсна причина загрози, але це не може давати право на постійну імміграцію;

• реміграція біженців із Сирії та Афганістану, бойові дії в чиїх країнах завершилися;

• депортація іноземних злочинців та екстремістів до країн їхнього походження або до третіх країн, які готові їх прийняти;

• іноземці, які вчинили злочини, мають втратити право на проживання в Німеччині;

• обмеження імміграції в соціальну систему Німеччини

• запобігання нелегальній імміграції шляхом посилення прикордонного контролю й усунення стимулів до міграції (Alternative für Deutschland, 2024).

Загалом медіа та громадськість сприйняли концепцію партії як ознаку екстремізму – і велика увага до неї змусила керівників АдН, які намагалися уникнути стигматизації, виправдовуватися, наполягаючи, що мають на увазі лише "правове повернення" осіб без статусу.

Водночас "Альтернатива для Німеччини" продовжила активно використовувати цей термін у виборчих кампаніях. Наприклад, регіональні лідери АдН у східних землях (Саксонія, Тюрингія, Саксонія-Ангальт) відкрито залучили ідеї "реміграції" у передвиборчі промови: вони обіцяли розпочати десятирічний проєкт реміграції після приходу до влади.

Символічним каталізатором посилення риторики "реміграції" АдН у 2024 р. стала перемога Дональда Трампа на виборах президента США, який також є прихильником реміграційної політики. У листопаді 2024 р. земельне об'єднання АдН у Баварії ухвалило "Резолюцію про реміграцію", яка містила заклики до створення методів, що відповідають Основному Закону, щоб полегшити скасування вже наданого німецького громадянства, а також "мету всебічної реміграції мільйонів". Партія вважала, що "групи людей зі слабкими здібностями та бажанням до інтеграції повертались на батьківщину через обов'язкові програми повернення" (Alternative für Deutschland Landesverband Bayern, 2024). З погляду законодавства в Німеччині заборонено дискримінацію за етнічним походженням, проте у цій резолюції партія намагається поєднати конституційні вимоги, такі як депортація шукачів притулку, які скоїли злочини, з неконституційним концептом "реміграції", і це стало першим випадком, коли регіональна структура АдН відкрито оголосила про мету вигнання мільйонів людей.

У січні 2025 р. на з'їзді партії в м. Різа було прийнято чергову програму партії "Альтернатива для Німеччини". Основні вимоги щодо міграційної політики, висунуті у 2021 р., збереглися майже без змін: відновлення національного контролю над міграційною політикою, посилення охорони кордонів, обмеження надання притулку, розширення практики депортацій, протидія загальноєвропейським механізмам розподілу біженців і критика міжнародних міграційних угод (Alternative für Deutschland [AfD], 2025, pp.100–111). Ключовим нововведенням стала вимога партії обмежити доступ іноземних громадян до базової соціальної допомоги (нім. Bürgergeld), зробивши умовою її отримання щонайменше десять років соціально страхового працевлаштування в Німеччині без отримання додаткових соціальних виплат. "Альтернатива для Німеччини" також пропонувала обмежити тривалість отримання цієї базової соціальної допомоги іноземцями терміном на один рік і посилити контроль за доступом до соціальної системи (AfD, 2025, pp. 25–26).

У цій програмі було остаточно закріплено термін "реміграція", яке використано як заголовок розділу із жорсткими антиміграційними заходами: "план заходів […] називається реміграцією" й містить, зокрема, пункти про "послідовне видворення всіх осіб, які зобов'язані виїхати", "стимулювання добровільного повернення за допомогою грошей та соціальних гарантій" і "полегшення видворення іноземних злочинців, екстремістів та серійних правопорушників" (AfD, 2025, p. 101). Отже, ідея "реміграції" полягає як комплекс конкретних політичних заходів із нав'язування виїзду і депортації мігрантів стала повною мірою частиною офіційної політики АдН, відображеною в партійній доктрині.

У сфері релігійної політики також простежується значна спадкоємність між програмами 2021 та 2025 рр. АдН і надалі розглядає іслам переважно через призму безпеки, інтеграції та культурної ідентичності, пов'язуючи його з проблемами паралельних суспільств, радикалізації та політичного екстремізму. Як і в програмі 2021 р., партія виступає за обмеження інституційної присутності ісламу в Німеччині через заборону іноземного фінансування мечетей, посилення контролю над діяльністю імамів, ліквідацію ісламської теології в університетах та заборону окремих релігійних практик і символів. Водночас у програмі 2025 р. помітно посилюється риторика щодо "політичного ісламу", який визначається як "найбільша загроза для християнсько-західної культури Німеччини" (AfD, 2025, pp.120–123).

Останні результати виборів до Бундестагу 2025 р., на яких АдН здобула 20,8 % голосів і стала другою політичною силою в країні, засвідчили закріплення змін у політичних позиціях партії, що формувалися протягом попереднього десятиліття. У більш загальному сенсі це відображає перехід від програмних заяв до їхнього поступового втілення у парламентській практиці. Отже, розвиток риторики "Альтернативи для Німеччини" від ранніх програмних формулювань до регулярного використання в політичних дебатах свідчить про поступове закріплення правопопулістських підходів до міграційної та релігійної політики в межах німецької політичної системи.

Дискусія і висновки

Дискусія щодо антиміграційної й антиісламської політики "Альтернативи для Німеччини" посідає важливе місце в сучасній німецькій і міжнародній політичній науці. У центрі наукових дебатів перебувають питання природи правого популізму, причин зростання підтримки антиміграційних сил у Європі, а також впливу міграційної кризи 2015 р. на трансформацію політичних систем західних демократій. Особливу увагу дослідники приділяють тому, яким чином АдН поєднує критику міграційної політики й ісламу з апеляцією до демократичних цінностей, безпеки та захисту національної ідентичності. Водночас дискусійним залишається питання, чи варто розглядати програмні положення партії як складову загальноєвропейського правопопулістського тренду або як вияв специфічних політичних процесів у Німеччині.

Спираючись на поставлені автором завдання, можна дійти таких висновків. По-перше, упродовж 2013–2025 рр. "Альтернатива для Німеччини" пройшла суттєву ідеологічну трансформацію у сфері міграційної політики. Якщо на початковому етапі свого існування партія визнавала потребу Німеччини у кваліфікованій імміграції та підтримувала відносно поміркований підхід до надання притулку, то вже після міграційної кризи 2015 р. міграційне питання стало центральним елементом її політичної програми. У подальших документах дедалі більше уваги приділялося обмеженню імміграції, посиленню прикор-

донного контролю, скороченню соціальних гарантій для мігрантів і розширенню практики депортацій.

По-друге, ключовим чинником радикалізації позицій АдН стала європейська міграційна криза 2015 р., що збіглася з внутрішньопартійною зміною керівництва та посиленням правопопулістського крила партії. Саме після усунення Бернда Луке та приходу до керівництва Фрауке Петрі міграційна тематика остаточно витіснила євроскептичний порядок денний і стала основою політичної мобілізації прихильників партії.

По-третє, антиісламська політика АдН розвивалася від відносно поміркованої критики окремих аспектів ісламу до формування цілісної концепції, у межах якої іслам дедалі частіше розглядали не лише як релігію, а як політичну та культурну загрозу для німецького суспільства. Починаючи з програми 2016 р., партія системно обґрунтовувала необхідність обмеження діяльності мусульманських організацій, контролю за релігійною освітою, фінансуванням мечетей та окремими релігійними практиками, поєднуючи ці вимоги з риторикою захисту демократичного ладу, прав людини та гендерної рівності.

По-четверте, важливим елементом еволюції програмних положень АдН стало формування концептів "ісламізації", "паралельних суспільств" і "реміграції". Якщо спочатку вони використовувалися переважно як елементи політичної риторики, то згодом були інституціоналізовані в офіційних програмних документах партії. Особливо показовим стало закріплення концепції реміграції в програмах і резолюціях 2024–2025 рр., що засвідчило перехід від критики міграції до пропозиції комплексної політики повернення та видворення мігрантів.

По-п'яте, після входження до Бундестагу у 2017 р. "Альтернатива для Німеччини" почала активно переносити свої програмні вимоги в парламентську діяльність. Законодавчі ініціативи партії щодо посилення депортаційної політики, обмеження права на притулок та протидії ісламським організаціям свідчать про поступову інституціоналізацію антиміграційного й антиісламського порядку денного в межах німецької політичної системи.

Отже, протягом 2013–2025 рр. "Альтернатива для Німеччини" здійснила перехід від поміркованого євроскептичного руху до політичної сили, для якої антиміграційна й антиісламська проблематика стала одним із головних елементів ідентичності. Еволюція програмних документів партії демонструє послідовне посилення вимог щодо обмеження міграції, надання захисту біженцям й інституційної присутності ісламу в Німеччині. Водночас зростання електоральної підтримки АдН свідчить про те, що відповідні питання залишаються важливим чинником сучасного політичного розвитку Федеративної Республіки Німеччина.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Alternative für Deutschland Landesverband Bayern. (2018). *Bayern. Aber sicher! Wahlprogramm Landtagswahl Bayern 2018*. https://afdbayern.de/wp-content/uploads/2018/07/2018_AfD_Bayern_Wahlprogramm1.pdf

Alternative für Deutschland Landesverband Bayern. (2024). *Bayerische Resolution für Remigration zum Landesparteitag in Greding.* https://afdbayern.devalternita.de/wp-content/uploads/2024/11/Bayerische-Resolution-fuer-RemigrationV1.pdf

Alternative für Deutschland Landesverband Brandenburg. (2019). *Landtagswahlprogramm für Brandenburg 2019*. https://afd-um.de/wp-content/uploads/2019/08/Wahlprogramm_Brandenburg_2019_ohne_kapitelbilder_kommentare_acc2144-01-06-19-final.pdf

Alternative für Deutschland Landesverband Niedersachsen. (2017). *Niedersachsen. Unsere Heimat. Unsere Zukunft*. https://afd-niedersachsen.de/wp-content/uploads/2022/03/AFD_2017-05-07_Landesprogramm-NDS-min.pdf

Alternative für Deutschland Landesverband Sachsen-Anhalt. (2016). *Wahlprogramm zur Landtagswahl am 13. März 2016*. https://afd-anhalt-bitterfeld.de/wp-content/uploads/2019/04/Wahlprogramm_lsa.pdf

Alternative für Deutschland Landesverband Schleswig-Holstein. (2022). *Unser Norden. Unser Programm. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland zur Landtagswahl 2022 in Schleswig-Holstein*. https://kleinschmidt-kurt.de/wp-content/uploads/2022/03/Programm-der-AfD-zur-Landtagswahl-in-Schleswig-Holstein-2022.pdf

Alternative für Deutschland. (2013). *Wahlprogramm: Parteitagsbeschluss vom 14.04.2013*. https://www.abgeordnetenwatch.de/sites/default/files/election-program-files/afd_1.pdf

Alternative für Deutschland. (2014). *Mut zu Deutschland. Für ein Europa der Vielfalt. Programm der Alternative für Deutschland (AfD) für die Wahl zum Europäischen Parlament am 25. Mai 2014*. https://web.archive.org/web/20150321090521/http:/www.alternativefuer.de/wp-content/uploads/2014/04/Europaprogramm-der-AfD1.pdf

Alternative für Deutschland. (2015a). *Herbstoffensive 2015*. https://web.archive.org/web/20150914020727/http:/www.alternativefuer.de/herbstoffensive-2015

Alternative für Deutschland. (2015b). *Resolution „Asyl" der Alternative für Deutschland*. https://web.archive.org/web/20160207125056/http:/www.alternativefuer.de/wp-content/uploads/sites/7/2015/12/Resolution-Asyl.pdf

Alternative für Deutschland. (2015c). *Thesenpapier Asyl. Mit Mut zu Deutschland das Asylchaos unter Kontrolle bringen!* https://web.archive.org/web/20151002052539/http:/www.alternativefuer.de/wp-content/uploads/2015/09/15-09-10-Thesenpapier_LA.pdf

Alternative für Deutschland. (2016). *Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland*. https://www.afd.de/wp-content/uploads/2023/05/Programm_AfD_Online_.pdf

Alternative für Deutschland. (2017). *Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017*. https://www.afd.de/wp-content/uploads/2017/06/2017-06-01_AfD-Bundestagswahlprogramm_Onlinefassung.pdf

Alternative für Deutschland. (2019). *Europawahlprogramm: Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 9. Europäischen Parlament 2019*. https://www.afd.de/wp-content/uploads/2019/03/AfD_Europawahlprogramm_ A5-hoch_web_150319.pdf

Alternative für Deutschland. (2021). *Deutschland. Aber normal. Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 20. Deutschen Bundestag*. https://www.afd.de/wp-content/uploads/2021/06/20210611_AfD_Programm_2021.pdf

Alternative für Deutschland. (2024). *Wie die AfD den Begriff "Remigration" definiert.* https://www.afd.de/remigration/#:~:text=1,Offensive%20im%20Rahmen%20einer%20%E2%80%9ERemigrationsagenda%E2%80%9C

Alternative für Deutschland. (2025). *Zeit für Deutschland. Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 21. Deutschen Bundestag*. https://www.afd.de/wp-content/uploads/2025/02/AfD_Bundestagswahlprogramm2025_web.pdf

Biskamp, F. (2018). Populism, religion, and distorted communication. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*, 2(2), 247–276. https://doi.org/10.1007/s41682-018-0022-1

Bitzl, C., & Kurze, M. (2021). Rechtsextreme Muslimhetze: Die Instrumentalisierung von Religion als Vote-Seeking-Strategie der AfD. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*. https://doi.org/10.1007/s41682-021-00076-y

Correctiv. (2024, January 10). *Geheimplan gegen Deutschland*. https://correctiv.org/aktuelles/neue-rechte/2024/01/10/geheimplan-remigration-vertreibung-afd-rechtsextreme-november-treffen/#:~:text=Von%20diesem%20Treffen%20sollte%20niemand,Millionen%20von%20Menschen%20aus%20Deutschland

Deutscher Bundestag. (2018a). *Einsetzung eines Untersuchungsausschusses Asyl- und Migrationspolitik* (Drucksache 19/2392). https://dserver.bundestag.de/btd/19/023/1902392.pdf

Deutscher Bundestag. (2018b). *Unvereinbarkeit von Islam, Scharia und Rechtsstaat – Der Radikalisierung den Boden entziehen, keine Verbreitung gesetzwidriger Lehren* (Drucksache 19/4840). https://dserver.bundestag.de/btd/19/048/1904840.pdf

Deutscher Bundestag. (2022). *Forderung nach "Abschiebungsoffensive" stößt auf scharfen Widerspruch.* https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2022/kw17-de-abschiebung-886598#:~:text=Bernd%20Baumann%20,Dies%20m%C3%BCsse%20nicht%20sein

Deutscher Bundestag. (2024a). *Anträge zum Umgang mit islamistischen Organisationen abgelehnt*. https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2024/kw24-de-islamistische-organisationen-1006780

Deutscher Bundestag. (2024b). *Kampf in Deutschland gegen islamistische Organisationen jetzt mithilfe weiterer Maßnahmen und Verbote konsequent fortführen* (Drucksache 20/11373). https://dserver.bundestag.de/btd/20/113/2011373.pdf

Deutscher Bundestag. (2024c). *Verbot des Vereins Muslim Interaktiv* (Drucksache 20/11372). https://dserver.bundestag.de/btd/20/113/2011372.pdf

Häusler, A. (2017). AfD, Pegida & Co. In P. Antes & R. Ceylan (Eds.), *Muslime in Deutschland. Islam in der Gesellschaft* (pp. 51–63). Springer VS. https://doi.org/10.1007/978-3-658-15115-7_4

Häusler, A. (2019). *Antimuslimischer Populismus. Rechter Rassismus in neuem Gewand. Baustein 7*. Bundeskoordination Schule ohne Rassismus – Schule mit Courage. https://www.vielfalt-mediathek.de/wp-content/uploads/2020/12/sor_smc_baustein_7_antimuslimischer_populismus_vielfalt_mediathek.pdf

Hensel, A., Finkbeiner, F., Dudek, P., Förster, J., Freckmann, M., & Höhlich, P. (2017). *Die AfD vor der Bundestagswahl 2017.Vom Protest zur parlamentarischen Opposition*. Otto Brenner Stiftung. https://archiv.otto-brenner-stiftung.de/fileadmin/user_data/stiftung/02_Wissenschaftsportal/03_Publikationen/AH91_AfD_BTWahl_Goettingen_2017_07_17.pdf

Lucke, B. (2013, November 1). *10 Thesen zum Islam*. Genius.com. https://genius.com/Bernd-lucke-10-thesen-zum-islam-annotated

Mack, S., & Serif, W. (2016, January 29). Sie können es nicht lassen! *Mannheimer Morgen*. https://www.mannheimer-morgen.de/politik_artikel,-politik-sie-koennen-es-nicht-lassen-_arid,751556.html

Ministerium für Inneres und Kommunales. (2023). *Verfassungsschutzbericht 2023 Freistaat Thüringen*. https://verfassungsschutz.thueringen.de/fileadmin/Verfassungsschutz/Oeffentlichkeitsarbeit/Verfassungsschutzbericht_2023.pdf

Sterphone, J. (2020). The New Nationalism? *German Politics and Society*, 38(4), 28–50. https://doi.org/10.3167/gps.2020.380402

The Local. (2016, February 1). *Outrage after AfD call for armed force against refugees*. https://www.thelocal.de/20160201/afd-stirs-outrage-with-comments-about-shooting-children

References

Alternative für Deutschland Landesverband Bayern. (2018). *Bayern. Aber sicher! Wahlprogramm Landtagswahl Bayern 2018*. https://afdbayern.de/wp-content/uploads/2018/07/2018_AfD_Bayern_Wahlprogramm1.pdf

Alternative für Deutschland Landesverband Bayern. (2024). *Bayerische Resolution für Remigration zum Landesparteitag in Greding.* https://afdbayern.devalternita.de/wp-content/uploads/2024/11/Bayerische-Resolution-fuer-RemigrationV1.pdf

Alternative für Deutschland Landesverband Brandenburg. (2019). *Landtagswahlprogramm für Brandenburg 2019*. https://afd-um.de/wp-content/uploads/2019/08/Wahlprogramm_Brandenburg_2019_ohne_kapitelbilder_kommentare_acc2144-01-06-19-final.pdf

Alternative für Deutschland Landesverband Niedersachsen. (2017). *Niedersachsen. Unsere Heimat. Unsere Zukunft*. https://afd-niedersachsen.de/wp-content/uploads/2022/03/AFD_2017-05-07_Landesprogramm-NDS-min.pdf

Alternative für Deutschland Landesverband Sachsen-Anhalt. (2016). *Wahlprogramm zur Landtagswahl am 13. März 2016*. https://afd-anhalt-bitterfeld.de/wp-content/uploads/2019/04/Wahlprogramm_lsa.pdf

Alternative für Deutschland Landesverband Schleswig-Holstein. (2022). *Unser Norden. Unser Programm. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland zur Landtagswahl 2022 in Schleswig-Holstein*. https://kleinschmidt-kurt.de/wp-content/uploads/2022/03/Programm-der-AfD-zur-Landtagswahl-in-Schleswig-Holstein-2022.pdf

Alternative für Deutschland. (2013). *Wahlprogramm: Parteitagsbeschluss vom 14.04.2013*. https://www.abgeordnetenwatch.de/sites/default/files/election-program-files/afd_1.pdf

Alternative für Deutschland. (2014). *Mut zu Deutschland. Für ein Europa der Vielfalt. Programm der Alternative für Deutschland (AfD) für die Wahl zum Europäischen Parlament am 25. Mai 2014*. https://web.archive.org/web/20150321090521/http:/www.alternativefuer.de/wp-content/uploads/2014/04/Europaprogramm-der-AfD1.pdf

Alternative für Deutschland. (2015a). *Herbstoffensive 2015*. https://web.archive.org/web/20150914020727/http:/www.alternativefuer.de/herbstoffensive-2015/

Alternative für Deutschland. (2015b). *Resolution "Asyl" der Alternative für Deutschland*. https://web.archive.org/web/20160207125056/http:/www.alternativefuer.de/wp-content/uploads/sites/7/2015/12/Resolution-Asyl.pdf

Alternative für Deutschland. (2015c). *Thesenpapier Asyl. Mit Mut zu Deutschland das Asylchaos unter Kontrolle bringen!* https://web.archive.org/web/20151002052539/http:/www.alternativefuer.de/wp-content/uploads/2015/09/15-09-10-Thesenpapier_LA.pdf

Alternative für Deutschland. (2016). *Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland*. https://www.afd.de/wp-content/uploads/2023/05/Programm_AfD_Online_.pdf

Alternative für Deutschland. (2017). *Programm für Deutschland. Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017*. https://www.afd.de/wp-content/uploads/2017/06/2017-06-01_AfD-Bundestagswahlprogramm_Onlinefassung.pdf

Alternative für Deutschland. (2019). *Europawahlprogramm: Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 9. Europäischen Parlament 2019*. https://www.afd.de/wp-content/uploads/2019/03/AfD_Europawahl/programm_A5-hoch_web_150319.pdf

Alternative für Deutschland. (2021). *Deutschland. Aber normal. Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 20. Deutschen Bundestag*. https://www.afd.de/wp-content/uploads/2021/06/20210611_AfD_Programm_2021.pdf

Alternative für Deutschland. (2024). *Wie die AfD den Begriff "Remigration" definiert.* https://www.afd.de/remigration/#:~:text=1,Offensive%20im%20Rahmen%20einer%20%E2%80%9ERemigration sagenda%E2%80%9C

Alternative für Deutschland. (2025). *Zeit für Deutschland. Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 21. Deutschen Bundestag*. https://www.afd.de/wp-content/uploads/2025/02/AfD_Bundestagswahlprogramm2025_web.pdf

Biskamp, F. (2018). Populism, religion, and distorted communication. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*, 2(2), 247–276. https://doi.org/10.1007/s41682-018-0022-1

Bitzl, C., & Kurze, M. (2021). Rechtsextreme Muslimhetze: Die Instrumentalisierung von Religion als Vote-Seeking-Strategie der AfD. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik*. https://doi.org/10.1007/s41682-021-00076-y

Correctiv. (2024, January 10). *Geheimplan gegen Deutschland*. https://correctiv.org/aktuelles/neue-rechte/2024/01/10/geheimplan-remigration-vertreibung-afd-rechtsextreme-november-treffen/#:~:text=Von%20diesem%20Treffen%20sollte%20niemand,Millionen%20von%20Menschen%20aus%20Deutschland

Deutscher Bundestag. (2018a). *Einsetzung eines Untersuchungsausschusses Asyl- und Migrationspolitik* (Drucksache 19/2392). https://dserver.bundestag.de/btd/19/023/1902392.pdf

Deutscher Bundestag. (2018b). *Unvereinbarkeit von Islam, Scharia und Rechtsstaat – Der Radikalisierung den Boden entziehen, keine Verbreitung gesetzwidriger Lehren* (Drucksache 19/4840). https://dserver.bundestag.de/btd/19/048/1904840.pdf

Deutscher Bundestag. (2022). *Forderung nach „Abschiebungsoffensive" stößt auf scharfen Widerspruch.* https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2022/kw17-de-abschiebung-886598#:~:text=Bernd%20Baumann%20,Dies%20m%C3%BCsse%20nicht%20sein

Deutscher Bundestag. (2024a). *Anträge zum Umgang mit islamistischen Organisationen abgelehnt*. https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2024/kw24-de-islamistische-organisationen-1006780

Deutscher Bundestag. (2024b). *Kampf in Deutschland gegen islamistische Organisationen jetzt mithilfe weiterer Maßnahmen und Verbote konsequent fortführen* (Drucksache 20/11373). https://dserver.bundestag.de/btd/20/113/2011373.pdf

Deutscher Bundestag. (2024c). *Verbot des Vereins Muslim Interaktiv* (Drucksache 20/11372). https://dserver.bundestag.de/btd/20/113/2011372.pdf

Häusler, A. (2017). AfD, Pegida & Co. In P. Antes & R. Ceylan (Eds.), *Muslime in Deutschland. Islam in der Gesellschaft* (pp. 51–63). Springer VS. https://doi.org/10.1007/978-3-658-15115-7_4

Häusler, A. (2019). *Antimuslimischer Populismus. Rechter Rassismus in neuem Gewand. Baustein 7*. Bundeskoordination Schule ohne Rassismus – Schule mit Courage. https://www.vielfalt-mediathek.de/wp-content/uploads/2020/12/sor_smc_baustein_7_antimuslimischer_populismus_vielfalt_mediathek.pdf

Hensel, A., Finkbeiner, F., Dudek, P., Förster, J., Freckmann, M., & Höhlich, P. (2017). *Die AfD vor der Bundestagswahl 2017.Vom Protest zur parlamentarischen Opposition*. Otto Brenner Stiftung. https://archiv.otto-brenner-stiftung.de/fileadmin/user_data/stiftung/02_Wissenschaftsportal/03_Publikationen/AH91_AfD_BTWahl_Goettingen_2017_07_17.pdf

Lucke, B. (2013, November 1). *10 Thesen zum Islam*. Genius.com. https://genius.com/Bernd-lucke-10-thesen-zum-islam-annotated

Mack, S., & Serif, W. (2016, January 29). Sie können es nicht lassen! *Mannheimer Morgen*. https://www.mannheimer-morgen.de/politik_artikel,-politik-sie-koennen-es-nicht-lassen-_arid,751556.html

Ministerium für Inneres und Kommunales. (2023). *Verfassungsschutzbericht 2023 Freistaat Thüringen*. https://verfassungsschutz.thueringen.de/fileadmin/Verfassungsschutz/Oeffentlichkeitsarbeit/Verfassungsschutzbericht_2023.pdf

Sterphone, J. (2020). The New Nationalism? *German Politics and Society*, 38(4), 28–50. https://doi.org/10.3167/gps.2020.380402

The Local. (2016, February 1). *Outrage after AfD call for armed force against refugees*. https://www.thelocal.de/20160201/afd-stirs-outrage-with-comments-about-shooting-children

Отримано редакцією журналу / Received: 10.04.26
Прорецензовано / Revised: 16.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Mykhailo PANASIUK, PhD Student
ORCID ID: 0000-0002-5432-7637
e-mail: m.panasuk99@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE EVOLUTION OF THE ANTI-IMMIGRATION AND ANTI-ISLAM POLICIES OF THE ALTERNATIVE FOR GERMANY PARTY (2013–2025)

Background. ***The growing support for right-wing populist parties in Western European countries and their increasingly active role in shaping migration and religious discourse have intensified scholarly interest in the ideological evolution of such movements. In this context, the Alternative for Germany (AfD) is of particular interest, as the party has transformed over the past twelve years from a moderately Eurosceptic organization into one of the leading anti-immigration and anti-Islam political forces in the Federal Republic of Germany. The relevance of this topic is determined both by the significant socio-political impact of the AfD in Germany and the European Union and by the academic need for a systematic analysis of the mechanisms underlying the radicalization of the party's programmatic positions. This study aims to identify the transformation of the party's positions from a relatively moderate approach during its early years to the development of a comprehensive anti-immigration and anti-Islam doctrine that has come to occupy a central place in the AfD's policy documents and parliamentary activities.***

Methods. ***The article employs general scientific methods of analysis and synthesis. Among the specialized historical methods, the chronological, comparative, and historical-typological approaches are applied. To examine the dynamics of the transformation of the AfD's programmatic documents and rhetoric, the method of discourse analysis is utilized.***

Results. ***The study establishes that during 2013–2014, the AfD did not yet regard migration as the principal threat, combining recognition of the need for skilled immigration with demands for its regulation. After 2015, migration became the dominant issue in the party's strategy, while its rhetoric grew increasingly restrictive. During 2016–2019, the anti-immigration discourse was institutionalized through the concepts of "Islamization", "parallel societies", and the "German guiding culture". Since 2021, the concept of "remigration" has assumed a central position and, by 2024–2025, was incorporated into the party's programmatic documents and electoral rhetoric as a set of practices involving the compulsory return and deportation of migrants. Simultaneously, the party's anti-Islam policy acquired a systematic character: Islam was increasingly interpreted not as a religion but as a political and civilizational threat.***

Conclusions. ***The study demonstrates that the evolution of the AfD's anti-immigration and anti-Islam policies reflects the party's transition from a Eurosceptic movement to an influential right-wing populist force for which restricting immigration, narrowing the legal status and rights of Muslims, and criticizing multiculturalism have become key components of its political identity. The radicalization of these positions was driven by the 2015 migration crisis, changes in the internal balance of power within the party, and the successful institutionalization of these demands in parliamentary practice.***

Keywords: ***Alternative for Germany (AfD), 2015 migration crisis, remigration, Islamization, right-wing populism, Germany.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ISSN 1728-3817

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 39:615.89:728.1(477.4)"1950/2000"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.22

Ірина СИМОНЕНКО, провід. фахівець
ORCID ID: 0009-0008-6654-5819
e mail: iryna.symonenko@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СИМВОЛІКА ПРОСТОРУ Й ОБРЯДОВО-ЛІКУВАЛЬНІ ПРАКТИКИ ТРАДИЦІЙНОЇ ОСЕЛІ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

В с т у п . ***Традиційну хату Наддніпрянщини другої половини XX ст. фахівці розглядають як цілісний символічний простір, у межах якого просторове зонування й елементи інтер'єру постають носіями духовних, обрядових і лікувально магічних практик. Основну увагу пропонованої статті зосереджено на ключових елементах оселі (печі, покуті, ікони, текстиль, хатні обереги) як символічно навантажених локусах, пов'язаних із народними віруваннями й уявленнями про захист, лікування та гармонізацію простору.***

Наукова новизна полягає в інтерпретації традиційної сільської оселі Наддніпрянщини другої половини XX ст. як культурного феномена, де внутрішнє зонування та наповнення інтер'єру розглянуто не лише у функціональному, а й символічному вимірі.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у краєзнавчій, освітній і музейній діяльності, а також у збереженні й популяризації культурної спадщини.

М е т о д и . ***Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні етнографічного аналізу польових матеріалів, усних свідчень й інтерпретації житлового простору в контексті сучасних антропологічних підходів до вивчення повсякденності. У роботі використано історико-порівняльний, описово-аналітичний і структурно-функціональний методи, що дали змогу простежити символічне значення елементів інтер'єру в традиційній культурі населення Наддніпрянщини.***

Р е з у л ь т а т и . ***Встановлено, що внутрішня організація хати функціонувала як система символічного впорядкування простору, яка забезпечувала реалізацію оберегових, обрядових і лікувальних практик. Піч, покуть, хатній текстиль і сакральні предмети інтер'єру виконували не лише побутові, а й символічні функції, пов'язані з уявленнями про захист оселі і добробут родини. Уявлення про присутність "домовика" підкреслювали сприйняття хати як цілісного духовного середовища.***

В и с н о в к и . ***Доведено, що традиційна українська оселя поставала не лише формою житла, а й культурною моделлю світу, у межах якої відтворювалися уявлення про порядок, захист, здоров'я та духовне благополуччя родини, а організація інтер'єру забезпечувала збереження традиційних світоглядних засад. Отримані результати підкреслюють значущість житлового простору як носія нематеріальної культурної спадщини українців.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***Наддніпрянщина, традиційна хата, сакральний простір, символіка житла, обрядові практики, обереги, народні вірування, лікувальні практики.***

Вступ

Актуальність теми зумовлюється важливими науковими, культурними та суспільними чинниками. У другій половині XX ст. традиційна сільська оселя Наддніпрянщини під впливом урбанізації, типового будівництва та соціокультурних змін зазнала значних трансформацій. Унаслідок цього поступово зникали особливості планування житла, а разом з ним – його духовне й символічне значення. З огляду на це дослідження зазначених елементів є важливим для збереження культурної спадщини та кращого розуміння української культури й національної ідентичності.

Метою пропонованої статті є аналіз житлового простору як чинника підтримання духовного життя родини та реалізації оберегових і ритуальних дій.

Традиційна сільська хата українців завжди виконувала не лише побутову функцію житла, але й слугувала духовним і ритуальним центром родини. У культурі Наддніпрянщини оселю сприймали як живий організм, де кожен конструктивний елемент мав сакральне, оберегове та лікувальне значення. Хата організовувала простір для життя родини і водночас була місцем проведення обрядів, магічних практик і лікувальних дій.

Усе ж варто зауважити, що маловивчені аспекти проблеми сільської оселі Наддніпрянщини у другій половині XX ст. пов'язані з необхідністю комплексного аналізу взаємозв'язку матеріальної культури та духовного життя населення. Такий підхід дає змогу відтворити традиційний світогляд і розкрити значення хати не лише як житлового, а й сакрального простору.

Огляд літератури. *Традиційне* українське житло як культурне й духовне явище потребує системного дослідження його внутрішнього планування та конструктивних елементів у контексті магічних, оберегових і лікувальних практик. Хоча окремі обрядові практики та символіка житлового простору досліджувалися раніше, проте бракує систематизації цих знань у контексті архітектурної структури оселі та їхнього впливу на духовне життя родини. Зокрема, недостатньо досліджено роль окремих конструктивних елементів у формуванні сакрального й оберегового середовища оселі. Уперше інтерпретовано внутрішнє планування як носій духовних практик у пізньорадянський період.

У процесі написання статті встановлено, що наявні дослідження та публікації лише частково висвітлюють окремі аспекти цієї проблеми. Важливе теоретичне значення для інтерпретації сакрального простору має концепція Мірча Еліаде (1907–1986), який поєднував два виміри буття – сакральне і профанне, розглядаючи міф не як вигадку, а як спосіб осмислення реальності, що повертає людину до "первісного" міфічного часу. У працях "Священне і мирське" (1957)[1] та "Міф про вічне повернення" (1949)[2] М. Еліаде показав, що ритуали та

[1] Еліаде Мірча. Священне і мирське. 1957. https://spadok.org.ua/biblioteka/mircha-eliade-svyashchennyy-prostir-i-sakralizatsiya-svitu-1957

[2] Еліаде Мірча. Міф про вічне повернення. 1949. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%84_%D0%BF%D1%80% D0% BE_%D0%B2%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0% BD%D0%BD%D1%8F

© Симоненко Ірина, 2026

ISSN 1728-2640 (Print)

повторення архетипових дій структурують повсякденність і надають їй смислового виміру.

Серед ранніх українських етнографів і дослідників, що вивчали традиційну українську хату та пов'язані з нею вірування, варто виокремити низку загальних етнографічних й історико-культурних праць, що заклали основу для теоретичного та методологічного осмислення традиційного житла. Зокрема, П. Чубинський (1872), один із перших науковців, що систематизував фольклорний та етнографічний матеріал, висвітлюючи питання побуту й житлової культури українців. Хв. Вовк (1899–1929) у своїх етнографічних й антропологічних працях розглядав традиційну українську хату як важливий елемент матеріальної та духовної культури, пов'язаний із народними уявленнями, віруваннями й обрядами. Це відображено в серії "Матеріали до українсько-руської етнології", що виходила у Львові під редакцією Вовка та інших науковців Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці Д. Щербаківського (1926; 2008) містять численні матеріали про народну культуру та хатні традиції, що стали джерельною базою для подальших етнологічних досліджень.

Вагомий внесок у вивчення традиційної культури українців зробили також сучасні етнологи: Г. Скрипник (1991; Скрипник, & Курочкін, 1993), В. Наулко (2015), М. Гримич (Ред., 2016), Л. Артюх (2022). Ці праці й наукові здобутки створили наукову базу та методологічну основу, на які нині орієнтуються дослідники традиційної культури, зокрема ті, що пов'язані з вивченням етнокультурних аспектів народного житла й духовних практик.

До спеціальних досліджень, присвячених традиційній українській хаті та пов'язаним із нею віруванням належать праці В. Масненка (2012), В. Сушко (2024), І. Симоненко (2023) й А. Данилевич (2024). Їхні роботи охоплюють загальні питання житла, народних вірувань й етнокультурних практик та містять матеріал, що сприяє кращому розумінню народного житла, побуту й пов'язаних із ним вірувань.

У виданні В. Масненка "Українська хата" (Масненко, & Ракшанов, 2012), наприклад, народне житло розглянуто як самобутнє явище в історії архітектури, тісно пов'язане з українськими традиціями, символами, звичаями й обрядами.

Будівельні обряди та вірування, пов'язані з вибором місця й матеріалів для спорудження житла у населення Наддніпрянщини, висвітлено в окремих спеціальних дослідженнях, зокрема у статті І. Симоненко "Будівельна обрядовість середньої Наддніпрянщини у другій половині XX століття: заборони та прикмети при виборі будівельних матеріалів" (2023).

У статті В. Сушко "Народна архітектура та житло українців-слобожан" (2024) проаналізовано народну архітектуру, зміни планувальних принципів житла, внутрішній простір хати та побутові особливості осель, пов'язані з етнокультурними практиками сільського населення.

Повір'я та хатні вірування, зокрема народні методи лікування й духовні переконання, розкрито у статті А. Данилевич "Побутові вірування українців XX століття на прикладі знахарів" (2024).

Отже, хата в традиційній культурі Наддніпрянщини слугувала не лише житловим приміщенням, а й важливим елементом культурної спадщини та духовного життя українців. простір хати поставав як модель космосу.

Методи

Для отримання наукових результатів у роботі використано історико-порівняльний, описово-аналітичний і структурно-функціональний методи, які дали змогу простежити символічне значення елементів інтер'єру в традиційній культурі населення Наддніпрянщини. Історико-порівняльний метод використано для зіставлення традиційних уявлень про житловий простір та обрядово-лікувальні практики населення Наддніпрянщини у різні історичні періоди, а також для виявлення змін у символічному наповненні оселі.

Описово-аналітичний метод дав змогу систематизувати польові, етнографічні та літературні матеріали, охарактеризувати основні елементи інтер'єру традиційної оселі та проаналізувати їхнє символічне значення в повсякденних й обрядових практиках.

Структурно-функціональний метод застосовано для дослідження внутрішньої організації житлового простору, визначення функцій окремих елементів оселі та з'ясування їхньої ролі в обрядово-лікувальних практиках і народних віруваннях.

Результати

У народній уяві оселю сприймали як "малий всесвіт", захищений духовний простір родини, місце збереження пам'яті поколінь. З давніх часів українцям були відомі магічні властивості дому, які використовувались у лікувальних практиках з метою запобігання захворюванням, психічним розладам і негативним впливам зовнішнього світу.

Сакральний характер будинку підтверджувався численними магічними діями, які використовувалися в народній медицині у другій половині XX ст. Віра людини в захисну силу будинку, його стін, порога, вікон і дверей була визначальним чинником у забезпеченні безпеки та слугувала перешкодою на шляху злих сил і "демонів хвороби". Саме будинок і його конструктивні елементи в лікувальній магії вважалися гарантом отримання бажаних результатів – одужання та збереження здоров'я.

Повністю охопити роль житла та його конструктивні елементи у традиційних духовних, магічних і лікувальних уявленнях неможливо, оскільки вона охоплює численні факти, пов'язані з використанням різних частин оселі. Усі ці дії об'єднані спільною метою – "запобігти фізичному та духовному занепаду людини" (Данилюк, 2008).

Планування хати як відображення духовних уявлень українців. Українці сприймали дім як маленький всесвіт: де дах – це небо, підлога – земля, а піч – центр життя, символ вогню, тепла й родини. Зокрема, у традиційній українській хаті особливе місце посідала піч, що була не просто конструкцією для обігріву та приготування їжі, а й осередком родинного та духовного життя, справжнім центром домашнього буття, наповнювала оселю запахами й символами затишку, добробуту та духовності. Як писав О. Довженко: "…В тобі так гарно пахло давниною, рутою-м'ятою, любистком, і добра щедра піч твоя пахла стравами, печеним хлібом, сушеним яблуками і сухим насінням, зіллям, корінням…" (Орєхович, 2020).

Саме з нею пов'язували уявлення про життя, тепло, достаток і родинне існування, що відобразилось у вислові "родинне вогнище". Переходячи в нове помешкання, виконувався обряд "входин", який здійснювали після розпалювання печі, "щоб хата не була пустою", тобто позбавленої життєвої сили.

Окрім побутових функцій, піч відігравала важливу роль у ритуальних і лікувальних практиках. Біля печі здійснювали обрядові дії, пов'язані з охороною здоров'я, зокрема обігрів немовляти, лікування окремих хвороб, а також обрядові маніпуляції. Отже, піч була сакральним центром, де поєднувалися матеріальні та духовні уявлення українців.

У помешканні не можна було лихословити, що знайшло своє відображення у прислів'ї: "Сказав би, та піч у хаті". Піч сприймалася як священний елемент оселі, що

створював затишок, охороняв родину та був свідком щоденних і святкових подій.

Існував звичай прибирати в печі не кочергою, а вимітати віником або метелкою, оскільки вірили, що це сприятиме щасливому й заможному життю.

Важливе місце піч посідала в родинно-обрядовій практиці Наддніпрянців. Під час заручин старости та наречена мали стояти ближче до печі; при цьому старости намагалися потай виколупати з печі шматочок цеглини чи обмазки та покласти його до кишені, для успішного сватання. Наречена того вечора не відходила від печі колупаючи комин, ніби благаючи її про захист. Відомі випадки, коли під час сватання дівчина ховалася на печі: якщо вона не погоджувалась на шлюб, то до кінця обряду залишалася там.

Піч супроводжувала людину і в кризових моментах життя. Під час похорону існував звичай трималися за піч, аби подолати страх і не боятися покійника. За давніми віруваннями, домовик теж любив піч і мав за нею своє місце. Його вважали добрим духом сім'ї: якщо мешканці оселі до нього ставились добре, він допомагав родині, а якщо ображали – шкодив.

За народними уявленнями під час випікання хліба всіх мешканців оселі зганяли з печі: "У ці священні хвилини мала бути тиша і спокій – її не можна було турбувати в ці особливі хвилини", – так казали бабуся і мати, наче піч була живою й чутливою істотою. І справді, піч була "магічним осередком хати" та займала значне місце у народній медицині. Уявлення про лікувальні властивості печі включали такі практики:

• *Лікування горла* – коли болить горло, потрібно було натиснути ним на всі чотири кути стола, потім потерти ним об комин і причіпок або край печі.

• *Лікування лихоманки та гарячки* – хворого обкурювали димом від печі і промовляли: "З хати димом, з двору вітром".

• Для *лікування головного болю* – кидали у піч волосся, промовляючи: "Поки піч горить – голова болить".

• *Позбавлення від ячменю* – око хворого торкалися трьома ячмінними зернами та кидали їх у піч.

• *Лікування бородавок* відбувалось аналогічно: кожну бородавку торкали горошиною, після чого кидали її у вогонь.

• *Від переполоху* – хвору дитину купали в воді з золою, після чого насипали просіяної золи на всі кути ночовок. Після купання дитину витирали цією золою.

• *Від переляку* – топили олово на комині, щоб вгадати причину.

Інші магічні практики охоплювали:

• *"Прив'язування хлопця до себе"* – дівчина брала землю, на якій залишився відбиток його ноги, замішувала її і промовляла: "Як піч від хати нікуди не відходить, так щоб від мене і він не відходив".

• *Догляд за худобою* – корову, що вперше отелилася, господиня годувала просом із хлібної лопати (якою ставлять хліб у піч). Занісши до хати теля, терли його писком об піч і комин, промовляючи: "Будь здорове й гладке, як піч".

• *Захист рослин* – золу з припічку зберігали і посипали нею капустяні грядки, щоб уберегти їх від попільниці.

Велику роль у магічних та лікувальних уявленнях про оселю відігравало **вогнище**. Вогонь завжди був символом спокою та щастя, джерелом світла і тепла. Його берегли та вважали священним. За його допомогою українці готували їжу, зігрівалися, а в давнину – захищалися від звірів. Вогню приносили жертви: зерна нового врожаю, ритуальні напої. Йому приписували магічні властивості: він захищав від нечистої сили, очищав, зцілював, допомагав знімати порчу.

Подібні уявлення були поширені в народній традиції Наддніпрянщини і відобразилися у віруваннях та прикметах, пов'язаних із житлом, особливо у другій половині XX ст.:

• На Русі існував звичай *укладати шлюб* біля родинного вогнища. Один із батьків звертався до молодих із побажанням: "Нехай вогонь Вас поєднає".

• Щоб *відігнати злі сили*, на Київщині практикували приносити зі старої хати до новозбудованої жар із вугликами та сажою. Біля вогнища найчастіше здійснювались обряди *зняття порчі*, пошуку причини хвороби (зокрема й від *"лихого ока"*), а також символічного покарання винного.

Вогонь у хаті вважали живим: якщо він без видимої причини гаснув, це трактували як прикмету наближення неприємностей або хвороби. Господиня мала ставитися до вогню лагідно, з повагою: про вогонь не можна казати нічого лихого, на нього не можна плювати, кидати чи бавитись з вогнем. У кожній оселі дбайлива господиня тримали жар у боковій пічурці. Із жевріючих, пригорнутих попелом вуглин, роздмухували вогник для печі.

Навколо вогню осінніми та зимовими вечорами збиралися всі мешканці хати. За народними уявленнями, біля нього жили духи – оберігачі оселі. Наші пращури вірили, що дім оживає лише з того часу, "коли розпалять у печі перший вогонь". Ці практики свідчать про важливу роль і магічні властивості вогню та печі в українській народній культурі.

Водночас із прийняттям християнства вогнище передало частину своїх функцій найсвятішому і найпочеснішому місцю в будинку – **покуттю**. Тут завжди вішали рушники, ікони і стояв стіл. Святість цього місця простежується у багатьох звичаях та обрядах. Так повелося, що в місці, де розміщувався пантеон домашніх богів, відбувалися всі найважливіші події родинного життя: перша купель новонародженого; немовля одразу після народження загортали в кожух і клали на покуття, щоб було багате; тут відбувались заручини й благословення молодих, а під час весілля ставили житній сніп і всаджували почесних гостей; під час родинного обіду на покутті сидів господар; на Святий вечір ставили горщики з кутею; тут же прощалися з покійником. Перед цим шанобливим місцем усі, хто заходив у хату, знімали шапку.

Ікони в хаті розміщували на покутті. Перед ними завжди горіла лампадка, а за образами зберігали освячені реліквії: квіти, гілочку верби, просфорку, свячену воду, громничну свічку; а на Різдво ставили дідух. Перед іконами молилися Богу. Найчастіше на них зображували Ісуса Христа, Богоматір та Святого Миколая.

На Київщині та Полтавщині особливо поширеними були образи Матері Божої з малим Христом, Розп'яття та Святого Миколая Чудотворця. Образи обов'язково опоряджували рушниками, колоссям пшениці, гілками калини, сухими квітами. Під іконою Святого Миколая у Великий піст горіла воскова лампадка.

Ікони виконували не лише релігійну, а й магічну та лікувальну функції. Перед ними молилися за здоров'я, про захист від нещасть і зцілення для хворих членів родини. Освячену воду і громничу свічку використовували під час лікування, обкурювання оселі та захисту від нечистої сили. Вірили, що молитва має особливу силу.

Образи в хаті нагадували членам родини про Божу опіку, доброту й милосердя, виховували повагу, любов до ближніх і відповідальність за родину. Ікона в

українських віруваннях сприймалась як джерело благодаті для сім'ї та її членів, про яку звертались до Бога у щоденних молитвах.

Особливе місце на покуті посідали **рушники**, якими оздоблювали ікони. Вишиті рушники були не тільки окрасою хати, а й важливим сакральним символом та оберегом оселі від впливу зовнішніх негативних чинників. Їм приписували магічні та лікувальні властивості: вважалося, що рушник захищає дім від нечистої сили, хвороб і нещасть.

Рушники, що висіли на іконах, використовували під час важливих подій родинного життя: народження, весілля чи похорону. Ними приймали немовля після купелі, благословляли молодих, а також проводжали в останню путь. У лікувальних практиках рушник застосовували для "перев'язування" хвороб: ним обв'язували, голову, руки чи хворе місце, вірили, що через молитву недуга відступить.

Інколи двері та вікна прикрашали рушниками. Окремими рушниками накривали хліб на столі та діжку з тістом. У кожній українській хаті рушник завжди висів біля порога: ним витирали руки й посуд; з рушником ходили доїти корову (Нестеренко, & Снігирьова, 2022).

Вишиті рушники мали символічне значення, наприклад, червоний колір вважали захисним, а рослинні і геометричні мотиви символізували довге життя та міцне здоров'я. Отже, рушник в українській хаті поєднував у собі релігійні, магічні та лікувальні властивості.

Не менш важливе символічне та обрядове значення в традиційній селянській хаті мав і **стіл**. Він був духовним і ритуальним центром оселі, відігравав провідну роль у весільних і календарних обрядах. Вірили, що певні ритуальні дії зі столом забезпечували родині достаток і добробут. Стіл завжди стояв у кутку напроти печі і мав магічну силу. Таке розташування визначалося його численними функціями: його першим заносили до хати, на нього клали хліб-сіль, ставили ритуальні страви, споживали їжу, працювали та збиралися всі члени родини, відзначали урочистості або сумували. Тому стіл завжди розміщували в чистій, освітленій частині житлового приміщення. Назва "стіл" походить від стародавнього звичаю стелити рушник або обрус, пізніше – скатертину. Великий стіл уособлював ідею єдності, родинної міцності та злагоди.

У традиційній культурі українців стіл наділяли не тільки побутовими, а й магічними і лікувальними властивостями. Після завершення будівництва найперше що робили – вносили стола і клали на нього хліб – що символізувало достаток, благополуччя та захист оселі. Обов'язковим вважали також залишати хліб на столі у колишній хаті новим мешканцям – як побажання добробуту.

Стіл посідав почесне місце й у весільному обряді. Зокрема, молода передавала нареченому хустку обов'язково через стіл, засвідчуючи свою згоду на шлюб.

Магічні уявлення, пов'язані зі столом, проявлялися в поховальній обрядовості. На Житомирщині та Київщині існував звичай виставляти стіл з їжею за ворота в той час, коли вулицею везли або несли покійника, – це своєрідна форма шанування між світом живих і мертвих (Сторожук, 2011; Шульга, 2011). Побутувало переконання, що хворому на пропасницю допомагає окраєць хліба, взятий зі столу тієї хати, де перебував покійник, оскільки його вважали носієм особливої очищувальної та лікувальної сили.

Стіл наділяли і лікувальними властивостями. У селянському середовищі вірили, що предмети, пов'язані зі столом – передусім хліб, скатертина або окраєць їжі, – здатні "вбирати" хворобу та сприяти одужанню. Стіл слугував місцем виконання замовлянь, молитов й обрядових дій, спрямованих на захист родини від хвороб. У сучасному побуті стіл зберіг своє функціональне значення, однак його розташування і символічна роль у кімнаті зазнала змін.

Невід'ємно пов'язаним із столом у народній культурі Наддніпрянщини сільське населення вважало **хліб**, який сприймали як святиню – символ життя, достатку, благополуччя, родинного добробуту та гостинності (Хожайєнко, 2023). Він також вважався Божим благословенням і слугував своєрідним оберегом оселі та родини, тому його не можна було зневажати. Ставлення до нього супроводжувалося низкою заборон і прикмет: хліб не викидали, навіть засохлий – його перетворювали на крихти і додавали до корму худобі.

Постійна присутність хліба на столі сприймалася як запорука добробуту й захисту від злих сил, тоді як зневажливе ставлення до нього вважали гріхом і могло призвести до нещастя або хвороб.

Він наділявся особливими духовними, магічними та лікувальними властивостями. Магічні властивості хліба виявлялися у численних обрядових практиках: його використовували під час заселення до нової хати, весільних і родинних обрядів, а також у ритуалах, спрямованих на забезпечення плодючості, достатку та гармонії в родині. Хліб клали на стіл, поріг або піч, супроводжуючи ці дії відповідними замовляннями та прикметами.

У лікувальних практиках хліб застосовували як посередника між тілесним і духовним здоров'ям людини. Його крихти або скоринку використовували в народному лікуванні, прикладали до хворих місць, поєднували з молитвами чи знахарськими замовляннями. Саме хліб у традиційній культурі українців поставав не лише як харчовий продукт, а і як важливий елемент сакрального простору хати та носій багатозначної символіки.

Регіональні свідчення підтверджують особливе ставлення до хліба та столу, як сакрального центру оселі. Зокрема, побутувало повір'я: "Хоть удень, хоть вночі – ніколи не прибирайте хліба зі столу", адже хліб мав постійно перебувати на почесному місці – на столі, скатертині або рушнику, – щоб він "ніколи не покидав сім'ю" і щоб родина не знала голоду (Хожайєнко, 2023). На Київщині вважали: "На стіл не можна класти ключі, бо буде сварка" (Шульга, 2011). Отже, стіл символізував сімейну єдність і благополуччя родини.

Як і в багатьох інших культурах, у народній традиції Наддніпрянщини **посуду** також приписували магічні та лікувальні властивості. Глиняний посуд вважали "живим" і таким, що заспокоює та гармонізує їжу; дерев'яний асоціювався з природною силою і здоров'ям; срібний – був символом чистоти та захищав від хвороб і "негативного впливу"; особистий посуд сприймався як носій індивідуальної сили людини, тому кожна дитина мала власний, а користуватися чужим заборонялося і цих приписів суворо дотримувалися.

Водночас посуд наділяли й обереговими властивостями. Попередні покоління користувалися переважно глиняним і дерев'яним посудом, який часто виготовляли власноруч, наділяючи його часткою душі та вірою в захисні й цілющі властивості. З другої половини XX ст. посуд переважно купували, ставлячись до нього обережно, оскільки вірили, що він здатний накопичувати силу та передавати її людині.

Особливе місце серед домашнього посуду займали горщики та горщиці, які використовували не лише для приготування їжі, а і як об'єкти повсякденного побуту та

носіїв народних вірувань; вважали, що в оселі обов'язково має бути і горщик, і горщиця.

Горщик символізував домашнє багатство та добробут і міг виконувати захисну або магічну функцію, особливо під час приготування святкових страв чи ритуальних подій. Горщиця уособлювала особисту сферу людини або дитини; її вважали особистим предметом, наділеним обереговими властивостями, через який "передавалася" енергія користувача.

Поширеним було повір'я, що вдома не можна зберігати надбитий посуд, бо це "не на добро" і могло спричинити сварку. Саме тому надщерблені або розбиті глечики й тарілки не викидали, а з повагою закопували в землю (Войтович, 2002). Подібний випадок зафіксовано і на Кіровоградщині, коли надбитий посуд теж не залишали, а закопували, щоб уникнути нещасть (Чепак, 2025).

Такі вірування та звичаї свідчать, що дім і предмети в ньому сприймалися як носії особливого змісту та сили, а посуд і предмети домашнього вжитку відігравали обрядово-оберегову роль у житті пращурів.

Подібно до посуду та предметів домашнього вжитку, символічне значення мали й *конструктивні елементи дому*: стіни, стеля, двері, вікна, поріг і підлога.

Поріг і двері будинку сприймалися як символи переходу – між світом "своїм" і "чужим". Поріг хати мав особливе значення та слугував оберегом, захищаючи оселю від людської злоби та злих сил. Саме тут здійснювали магічні й лікувальні обряди, спрямовані на запобігання хворобам і зцілення людей.

На Черкащині, зокрема, у разі *конвульсій дитини* її клали біля порога, накривали діжею й розбивали на ній глиняний горщик (Дзюбка, 2012). Київщина у своїй лікувальній практиці має випадок хворої на епілепсію дитини: "дитину клали на поріг, вистригали трохи волосся, вставляли його у дірку в косяку дверей на висоті голови дитини і забивали осиковим кілочком (Окопна, 2011). На Полтавщині дитину, яка захворіла "від лихого ока", клали на поріг і тричі переступали через неї (Охріменко, 2013). На порозі лікували й крижові болі: хворий лягав на поріг, а дитина топталася на його попереку; або чекали, поки хтось переступить через нього. Зняття порчі також відбувалося на порозі: у посудину з непочатою водою кидали палаючі вуглики від згорілого глоду, постраждалий пив цю воду та обмивав тіло, а залишки води виливали на дверні петлі.

Поріг був також місцем дотримання певних заборон і правил етикету. Через поріг не подавали руки чи речі, оскільки вірили, що посваришся. Також розмовляти із сусідкою через поріг вважалося неввічливим – її потрібно було запросити до хати або вийти самому.

Традиційні уявлення про хату виявлялися і в інших звичаях, пов'язаних із порогом. На Черкащині, наприклад, вважали, що вагітна жінка не повинна виливати воду через поріг, інакше дитина страждатиме на блювоту. Молодята, переступаючи поріг хати, робили це лише правою ногою, а наречену обов'язково переносили через поріг дому нареченого, щоб не потривожити духів і не завдати шкоди молодій господині. Крім того, існувала традиція підмітати оселю від порога до покуття, аби "добро та злагода йшли в хату, а не з неї".

Підкова, розташована над порогом, уособлювала роль оберега, приносячи вдачу та добробут. Її дарування супроводжувалося побажаннями успіху, достатку й щастя, а також вірою в те, що вона захищає оселю від негативних сил і невдач.

Подібне сакральне значення мало й **перехрестя**, яке в обрядовій практиці українців часто виконувало функцію кордону, де здійснювалися різноманітні оберегові дії. За народними уявленнями, нечиста сила, потрапляючи на перехрестя, втрачала орієнтир і зникала (Войтович, 2002).

Подібну оберегову функцію мали **вікна**, які традиційно називали "очима хати". Вони символізували відкритість до світу та світла і водночас виконували захисну функцію, оберігали оселю від злих сил. На ніч вікна не залишали відкритими без потреби, щоб не "загубити" щастя й добробут. Через них "виходили" й "входили" позитивні та негативні енергії, тому їх прикрашали різьбленням на рамах і вишивкою на шторах, що виконували оберегову функцію та захищали оселю від злих сил.

Двері також мали важливе значення: через них заходили гості й щастя, проникали злидні та хвороби. Існувала система профілактичних заходів для захисту оселі: дверні косяки й замки обкурювали травами; на дверях залишали спеціальні знаки, малювали або різьбили хрести; біля вхідних дверей ставили гілки дерев, мітлу прутами догори чи спеціальні рослини, щоб відлякати нечисту силу й уникнути неприємностей.

Крім того, вікна та двері оздоблювали рушниками, часником або сухою кропивою, що, за народними уявленнями, захищало оселю від потойбічних сил.

Особливе магічне значення мала головна балка будинку – **сволок**. Він виконував не лише конструктивну функцію, а й сакральну: його вважали оберегом оселі та мешканців від злих сил, бо через нього тримався дах і "зберігався даховий дух родини". Сволок символізував міцність будови, сім'ї та здоров'я всіх, хто жив у хаті. Його обрамляли орнаментами, різьбленням або підвішували предмети, що виконували роль оберегів: написи, позначки, рівнобічні та косі хрести, а також небесні знаки – сонце й місяць; голубів, дерева й інші мотиви.

З другої половини XX ст. сволок використовували також у лікувальних діях. Дорослих і дітей проводили під сволоком для захисту від гарячки, головного болю або простудних захворювань. Після тяжких недуг знахарі вдавалися до обрядів зі сволоком, спрямованих на "зміцнення тіла" та "поверненню життєвих сил". Наприклад, щоб вилікувати *безсоння у дитини*, її брали на руки й тричі торкались ногами сволока, водночас тричі плювали та промовляли: "Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Амінь". Вважалося, що священна сила сволока здатна відводити "лихі погляди" та захищати оселю від негативної енергії.

Крім символічних оберегів, для захисту будинку від удару блискавки використовували кістки і шкаралупу: їх зав'язували у вузлик і підвішували "на горище"; іноді засовували за кроквы та балки, встромляли в солому даху або просто залишали на горищі для магічного захисту.

Глиняній **долівці** в український хаті надавали особливе значення. Шановану тисячоліттями, її щотижня змащували і вкривали пахучими травами – осокою, любистком, м'ятою. У певні дні тижня її чистили від попелу та сміття, щоб "оновити енергію хати". Прохолодна влітку й тепла взимку, змащена глиною долівка була приємною для ходіння босоніж. Глину осмислювали як елемент "живого простору" оселі – сакральну субстанцію, пов'язану зі стихією Землі. У народних уявленнях контакт із нею сприяв зціленню та відновленню життєвих сил (Лозко, 2006).

Вважали, що рівна та доглянута долівка не лише сприяє порядку в оселі, а й оберігає родину від проникнення злих духів, нещасть і негативної енергії. Крім того, *лікувальні властивості глини* були широко відомі: її застосовували для лікування плевритів, катарів, інфекційних хвороб і запалень легень, клали на тіло при ревматизмі, робили компреси або ванни. Отже, глиняна долівка

в українській хаті поєднувала практичне, оберегове та лікувальне значення, слугуючи важливим елементом побуту й сакрального простору.

У ході дослідження встановлено, що внутрішній простір хати утворював систему символічно організованого впорядкування, яка забезпечувала функціонування оберегових, обрядових і лікувальних практик. Елементи інтер'єру – піч, покуть, хатній текстиль і сакральні предмети – виконували не лише утилітарні, а й символічні функції, пов'язані з уявленнями про захист житла і забезпечення добробуту в родини. Простежено, що окремі елементи житлового простору були залучені до народних лікувальних практик, постаючи важливими компонентами традиційної системи вірувань, спрямованої на збереження фізичного й духовного благополуччя. Виявлено збереження архаїчних світоглядних уявлень у побутовій культурі населення Наддніпрянщини у другій половині XX ст.

Дискусія і висновки

Кожен елемент хати – від порога, дверей і вікон до сволока, печі та глиняної долівки – виконував не лише практичну функцію, а й мав оберегове та лікувальне значення. Написи, хрести, орнаменти й інші обереги, розташовані на сволоку, стінах, дверях та інших конструктивних елементах хати, свідчать про захист оселі й родини від хвороб, нечистої сили та нещасть.

У другій половині XX ст., попри модернізацію та появу нових матеріалів і типових проєктів, традиційна хата зберігала свій символічний і духовний зміст. Вона залишалася не просто житлом, а простором, де поєднувалися віра, традиції та побут, а спадковість світогляду передавалися з покоління в покоління, навіть коли зовнішній вигляд житла змінювався.

Дослідження показують, що внутрішнє планування сільської хати Наддніпрянщини не було випадковим: розташування всіх елементів підпорядковувалося як практичним, так і духовним потребам. Кожна деталь оселі мала своє символічне і оберегове значення, спрямоване на підтримку порядку, здоров'я та благополуччя родини.

Перспективи подальших досліджень цього напрямку пов'язані з комплексним вивченням традиційної сільської оселі Наддніпрянців як культурного явища, зокрема з аналізом регіональних особливостей внутрішнього планування та їх трансформацій під впливом різних процесів. Важливим є також дослідження символіки окремих елементів оселі в контексті обрядовості й повсякденного життя, а також залучення усних свідчень мешканців для відтворення традицій. Перспективним залишається міждисциплінарний підхід із використанням методів етнографії, архітектури та сучасних технологій для збереження й популяризації традиційної культурної спадщини.

Хоча неможливо охопити всі знання і практики попередніх поколінь, зберігається загальне розуміння хати як осередку оберегів і магічних дій, спрямованих на захист мешканців і підтримку гармонії в родини. В основі цієї обрядовості лежала віра людини в захисну силу дому та його окремих елементів.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Артюх, Л. (2022). *Традиційна українська кухня в народному календарі*. Балтія-Друк.

Вовк, Х. (Ред.). (1899–1929). *Матеріали до українсько-руської етнології* (т. 1–22). Наукове товариство ім. Шевченка.

Войтович, В. (2002). *Українська міфологія*. Либідь.

Гримич, М. (Ред.). (2016). *Народна культура українців: життєвий цикл людини*. Дуліби.

Данилевич, А. (2024). Побутові вірування українців XX століття на прикладі знахарів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія,* 158(1), 34–39. https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.5

Дзюбка, М. Ф. (2012). *Додаток 3: Список респондентів.* Ф. 59 (П. 1, Од. зб. 5, Арк. 5), Архівний фонд Міжкафедральної навчальної лабораторії "Центр підводної археології, археологічних та етнологічних досліджень" історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Данилюк, А. (2008). *Давня архітектура українського села: етнографічний нарис*. Наукова думка.

Лозко, Г. (2006). *Українське народознавство*. АртЕк.

Масненко, В., & Ракшанов, В. (2012). *Українська хата*. Брама Україна.

Наулко, В. (2015). *Традиційна культура українців: матеріальні та духовні аспекти*. Академвидав.

Нестеренко, О., & Снігирьова, Л. (2022, 7 червня). *Хатні обереги. Обереги українського народу*. https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/565/

Окопна, Н. І. (2011). *Додаток 3: Список респондентів.* Ф. 59 (П. 1, Од. зб. 3, Арк. 7), Архівний фонд Міжкафедральної навчальної лабораторії "Центр підводної археології, археологічних та етнологічних досліджень" історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Орєхович, О. (2020, 6 жовтня). *Про українську хату*. Товариство "Чернігівське земляцтво". https://chz.org.ua/pro-ukrainsku-khatu/

Охріменко, Т. Г. (2013). *Додаток 3: Список респондентів.* Ф. 59 (П. 1, Од. зб. 4, Арк. 2), Архівний фонд Міжкафедральної навчальної лабораторії "Центр підводної археології, археологічних та етнологічних досліджень" історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Симоненко, І. (2023). Будівельна обрядовість середньої Наддніпрянщини у другій половині XX століття: заборони та прикмети при виборі будівельних матеріалів. *Етнічна історія народів Європи,* 70, 37-47. https://doi.org/10.17721/2518-1270.2023.70.05

Скрипник, Г. (1991). Традиційні уявлення і вірування українців. *Радянська школа, 3,* 25–31.

Скрипник, Г., & Курочкін, О. (1993). Народні вірування, демонологія, космогонія. *Українська минувшина,* 17, 205–226.

Сторожук, О. І. (2011). *Додаток 3: Список респондентів.* Ф. 59 (П. 1, Од. зб. 8, Арк. 1), Архівний фонд Міжкафедральної навчальної лабораторії "Центр підводної археології, археологічних та етнологічних досліджень" історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Сушко, В. (2024). Народна архітектура та житло українців-слобожан. *Матеріали до української етнології,* 23(26), 111–121. https://doi.org/10.15407/mue2024.23.111

Хожайєнко, Ю. (2023). Фразеологізми з компонентом "хліб" як вияв української ідентичності. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки,* 207, 290–293. https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-207-44

Чепак, О. В. (2025). *Додаток 3: Список респондентів.* Ф. 59 (П. 1, Од. зб. 6, Арк. 2), Архівний фонд Міжкафедральної навчальної лабораторії "Центр підводної археології, археологічних та етнологічних досліджень" історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Шульга, Л. П. (2011). *Додаток 3: Список респондентів.* Ф. 59 (П. 1, Од. зб. 3, Арк. 17), Архівний фонд Міжкафедральної навчальної лабораторії "Центр підводної археології, археологічних та етнологічних досліджень" історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Щербаківський, Д. (1926). *Українське мистецтво. Ч. 2: Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці.* Київ; Прага.

Щербаківський, Д. (2008*). Козак Мамай: мистецько-етнографічні праці.* Факт.

References

Artiukh, L. (2022). *Traditional Ukrainian cuisine in the folk calendar*. Baltiia-Druk [in Ukrainian].

Chepak, O. V. (2025). *Appendix 3: List of respondents*. F. 59 (P. 1, Od. zb. 6, Ark. 2), Archival Fund of the Interdepartmental Training Laboratory "Center for Underwater Archaeology, Archaeological and Ethnological Research", Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Danylevych, A. (2024). Everyday beliefs of Ukrainians in the 20th century based on the example of healers. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History Series,* 158(1), 34–39 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.5

Danyliuk, A. (2008). *Ancient architecture of the Ukrainian village: Ethnographic essay*. Naukova Dumka [in Ukrainian].

Dzyubka, M. F. (2012). *Appendix 3: List of respondents.* F. 59 (P. 1, Od. zb. 5, Ark. 5), Archival Fund of the Interdepartmental Training Laboratory "Center for Underwater Archaeology, Archaeological and Ethnological Research", Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Hrymych, M. (Ed.). (2016). *Folk culture of Ukrainians: The life cycle of a person* (in 5 vols.). Dulyby [in Ukrainian].

Khozhaienko, Yu. (2023). Phraseological units with the component "bread" as a manifestation of Ukrainian identity. *Scientific Notes. Philological Series,* 207, 290–293 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-207-44

Lozko, H. (2006). *Ukrainian ethnology*. ArtEk [in Ukrainian].

Masnenko, V., & Rakshanov, V. (2012). *Ukrainian house*. Brama Ukraina [in Ukrainian].

Naulko, V. (2015). *Traditional culture of Ukrainians: Material and spiritual aspects*. Akademvydav [in Ukrainian].

Nesterenko, O., & Snihyrova, L. (2022, June 7). House amulets. *Amulets of the Ukrainian people* [in Ukrainian]. https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/565/

Okhrimenko, T. G. (2013). *Appendix 3: List of respondents.* F. 59 (P. 1, Od. zb. 4, Ark. 2), Archival Fund of the Interdepartmental Training Laboratory "Center for Underwater Archaeology, Archaeological and Ethnological Research", Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Okopna, N. I. (2011). *Appendix 3: List of respondents.* F. 59 (P. 1, Od. zb. 3, Ark. 7), Archival Fund of the Interdepartmental Training Laboratory "Center for Underwater Archaeology, Archaeological and Ethnological Research", Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Oriekhovych, O. (2020, October 6). About the Ukrainian house. *Chernihiv Compatriots Society* [in Ukrainian]. https://chz.org.ua/pro-ukrainsku-khatu

Shcherbakivsky, D. (1926). *Ukrainian art. Part 2: Bukovinian and Galician wooden churches, grave and roadside crosses, figures and chapels.* Kyiv; Prague [in Ukrainian].

Shcherbakivsky, D. (2008). *Kozak Mamai: Artistic and ethnographic works.* Fakt [in Ukrainian].

Skrypnyk, H. (1991). Traditional beliefs and worldview of Ukrainians. *Soviet School,* 3, 25–31 [in Ukrainian].

Skrypnyk, H., & Kurochkin, O. (1993). Folk beliefs, demonology, cosmogony. *Ukrainian Past,* 17, 205–226 [in Ukrainian].

Storozhuk, O. I. (2011). *Appendix 3: List of respondents*. F. 59 (P. 1, Od. zb. 8, Ark. 1), Archival Fund of the Interdepartmental Training Laboratory "Center for Underwater Archaeology, Archaeological and Ethnological Research", Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Shulga, L.P. (2011). *Appendix 3: List of respondents*. F. 59 (P. 1, Od. zb. 3, Ark. 17), Archival Fund of the Interdepartmental Training Laboratory "Center for Underwater Archaeology, Archaeological and Ethnological Research", Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Sushko, V. (2024). Vernacular architecture and housing of Slobozhanshchyna Ukrainians. *Materials for Ukrainian Ethnology, 23*(26), 111–121 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.15407/mue2024.23.111

Symonenko, I. (2023). Building rituals of Middle Dnipro region in the second half of the 20th century: Prohibitions and omens in the selection of building materials. *Ethnic History of European Nations,* 70, 37–47 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.17721/2518-1270.2023.70.05

Vovk, H. (Ed.). (1899–1929). *Materials for Ukrainian-Ruthenian ethnology* (vol. 1–22). Shevchenko Scientific Society [in Ukrainian].

Voitovych, V. (2002). *Ukrainian mythology*. Lybid [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 10.04.26
Прорецензовано / Revised: 16.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Iryna SYMONENKO, Leading Specialist
ORCID ID: 0009-0008-6654-5819
e mail: iryna.symonenko@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SYMBOLISM OF SPACE AND RITUAL-HEALING PRACTICES IN THE TRADITIONAL DWELLING OF THE DNIPRO UKRAINE REGION IN THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY

Background. ***The traditional hut of the Dnieper region of the second half of the 20th century is considered as a holistic symbolic space, within which spatial zoning and interior elements become carriers of spiritual, ritual and healing-magical practices. The main attention of the article is focused on the key elements of the dwelling (stove, penance, icons, textiles, home amulets) as symbolically loaded loci associated with folk beliefs and ideas about protection, treatment and harmonization of space.***

The scientific novelty lies in the interpretation of the traditional rural dwelling of the Dnieper region of the second half of the 20th century as a cultural phenomenon, where the internal zoning and filling of the interior are considered not only in the functional, but also in the symbolic dimension.

The practical significance of the study lies in the possibility of using its results in local history, educational and museum activities, as well as in the preservation and popularization of cultural heritage.

Methods. ***The research methodology is based on a combination of ethnographic analysis of field materials, oral testimony and interpretation of living space in the context of modern anthropological approaches to the study of everyday life. The work uses historical-comparative, descriptive-analytical and structural-functional methods, which made it possible to trace the symbolic meaning of interior elements in the traditional culture of the population of the Dnieper region.***

Results. ***It was established that the internal organization of the hut functioned as a system of symbolic organization of space, which ensured the implementation of protective, ritual and healing practices. The stove, the penitentiary, home textiles and sacred interior items performed not only household, but also symbolic functions associated with ideas about the protection of the home and the well-being of the family. The idea of the presence of the "housekeeper" emphasized the perception of the hut as a holistic spiritual environment.***

Conclusions. ***It is proven that the traditional Ukrainian dwelling was not only a form of housing, but also a cultural model of the world, within which ideas about order, protection, health and spiritual well-being of the family were reproduced, and the organization of the interior ensured the preservation of traditional worldview principles. The results obtained emphasize the significance of living space as a carrier of the intangible cultural heritage of Ukrainians.***

Keywords: ***Dnipro region, traditional Ukrainian house, sacred space, symbolism of dwelling, ritual practices, amulets, folk beliefs, healing practices.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 929:78+7.059Абрамович
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.23

Олена СЕРДОБОЛЬСЬКА, д-р філософії з історії, асист.
ORCID ID: 0000-0003-3854-6642
e mail: olena.myroniuk@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОСТПЕРФОРМАТИВНА ВИСТАВКА: МУЛЬТИМЕДІЙНІ СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ТІЛА У ВИСТАВКОВОМУ ПРОЄКТІ "MARINA ABRAMOVIĆ: BALKAN EROTIC EPIC" У БЕРЛІНІ

В с т у п . ***Присвячено аналізу виставкового проєкту "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition", представленого у виставковому просторі "Gropius Bau" у Берліні, як прикладу трансформації мистецтва перформансу у постперформативну мультимедійну форму. Дослідження зосереджене на вивченні мультимедійних стратегій репрезентації тіла, особливостей медіатизації ритуалу та ролі цифрових технологій у формуванні сучасного виставкового середовища. Особливу увагу приділено тому, яким чином Марина Абрамович переосмислює балканський фольклор, еротичну тілесність і колективну пам'ять через відеоінсталяцію, звукову драматургію, просторовий монтаж і кураторську режисуру.***

М е т о д и . ***Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний підхід, що поєднує мистецтвознавчий, культурологічний і медіатеоретичний аналіз. Формально-стилістичний метод застосовано для вивчення візуальних і просторових особливостей відеоінсталяцій та перформативних елементів експозиції. Герменевтичний підхід використано для інтерпретації символічних і ритуальних образів у контексті балканської культурної традиції. Концепції Ж. Батая, М. Фуко та В. Тернера дали змогу проаналізувати взаємозв'язок тілесності, еротизму, влади та ритуалу, тоді як праці Е. Фішер-Ліхте, Р. Краусс, Л. Мановича та К. Бішоп стали теоретичним підґрунтям для осмислення процесів медіатизації перформансу, постмедійного стану мистецтва й імерсивних кураторських практик.***

Р е з у л ь т а т и . ***Встановлено, що у проєкті "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" перформанс втрачає характер одноразової тілесної події та набуває форми комплексного мультимедійного середовища. Відеоінсталяції, багатоканальні проєкції, звукові композиції, сценографія та перформанс формують єдину систему репрезентації, у якій тіло постає одночасно як фізична присутність, медіальний образ і носій культурної пам'яті. Аналіз робіт "Scaring the Gods to Stop the Rain", "Fucking the Ground / Fertility Rites", "Magic Potions", "Tito's Funeral" та "Nude with Skeleton" засвідчив, що цифрові медіа не лише документують перформативну дію, а й конструюють нові форми її існування. Виявлено, що художниця використовує механізми театралізації, кінематографічного монтажу та масштабування зображення для створення імерсивного досвіду, у межах якого ритуал трансформується на медіальний образ колективної пам'яті.***

В и с н о в к и . ***Проєкт "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" демонструє характерні риси постперформативної виставки, у якій межі між перформансом, відеоартом, інсталяцією та театральною практикою стають дедалі менш визначеними. Доведено, що цифрові технології відіграють ключову роль у трансформації перформативного мистецтва, перетворюючи тіло на багаторівневий медіальний конструкт. Звернення до балканського фольклору та ритуальних практик дає художниці можливість не лише актуалізувати питання колективної пам'яті та культурної ідентичності, але й критично осмислити механізми стереотипізації Балкан у західному культурному дискурсі. З огляду на це виставка постає як приклад сучасної мультимедійної кураторської практики, у якій медіатизація стає основним способом художнього висловлювання та репрезентації тіла.***

К л ю ч о в і с л о в а : ***Марина Абрамович, мистецтво перформансу, постперформативність, медіамистецтво, цифрові технології, відеоінсталяція, тіло, ритуал, Балкани, кураторські практики.***

Вступ

Сучасне мистецтво дедалі активніше функціонує у просторі міждисциплінарних практик, де межі між окремими художніми медіа стають дедалі менш визначеними. Особливо помітними ці процеси є у сфері перформансу, який протягом останніх десятиліть зазнав суттєвих трансформацій під впливом цифрових технологій, відеоарту, мультимедійних інсталяцій і нових кураторських підходів. Якщо для класичного перформансу другої половини XX ст. визначальними були безпосередня присутність художника, унікальність події та фізична взаємодія із глядачем, то сучасні виставкові практики дедалі частіше інтегрують перформативні стратегії у складні мультимедійні середовища, де відео, звук, сценографія та цифрові технології стають рівноправними елементами художнього висловлювання. У цьому контексті особливого значення набуває проблема репрезентації тіла. Тілесність у сучасному мистецтві дедалі рідше постає виключно як фізична присутність виконавця та все частіше функціонує як медіальний образ, що одночасно існує у просторі відео, звуку, цифрової проєкції та виставкової архітектури. Така трансформація змінює не лише способи художнього висловлювання, але й сам характер взаємодії між твором і глядачем. Відповідно, актуальним стає дослідження тих механізмів, за допомогою яких цифрові медіа формують нові моделі сприйняття тіла, пам'яті, ритуалу та колективного досвіду.

Одним із найбільш показових прикладів подібних процесів є виставковий проєкт "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition", представлений у виставковому просторі "Gropius Bau" у Берліні (Gropius Bau, 2026). Проєкт став масштабною виставковою інтерпретацією однойменного циклу робіт Марини Абрамович, присвяченого балканському фольклору, народним віруванням, еротичним ритуалам, практикам родючості та колективним уявленням про взаємозв'язок людини, природи й сакрального. На відміну від етнографічного підходу до репрезентації народної культури, художниця створює складну художню модель, у якій фольклорні образи та ритуальні практики трансформуються за допомогою сучасних медіатехнологій.

Важливе місце у проєкті посідають відеоінсталяції, багатоканальні проєкції, звукові композиції, просторова драматургія експозиції та перформативні інтервенції, що формують цілісне імерсивне середовище. У межах виставки тіло постає не лише як об'єкт репрезентації, але і

© Сердобольська Олена, 2026

як носій культурної пам'яті, ритуального досвіду та колективної ідентичності. Завдяки використанню кінематографічних принципів монтажу, масштабування зображення, звукового програмування простору та сценографічної організації експозиції художниця створює нову форму взаємодії між глядачем і твором, у якій перформативна дія виходить за межі традиційного розуміння перформансу.

Особливого значення у виставці набуває проблема медіатизації ритуалу. Звертаючись до балканського фольклору, язичницьких обрядів та архаїчних уявлень про тілесність, Марина Абрамович не прагне реконструювати історичні практики в документальному сенсі. Натомість вони стають основою для створення нових художніх образів, сформованих засобами цифрового відео, монтажу, звукової драматургії та виставкової режисури. У підсумку ритуал функціонує не як автентична культурна практика, а як медіальний конструкт, що поєднує пам'ять, міфологію, еротизм і сучасні механізми візуального виробництва образів.

Дослідження виставкового проєкту "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" є важливим також у контексті осмислення сучасних кураторських практик. Виставка демонструє тенденцію до перетворення експозиції на цілісне середовище переживання, де окремий мистецький твір більше не існує ізольовано, а функціонує як складова багаторівневої просторової структури. Саме тому аналіз мультимедійних стратегій репрезентації тіла у цьому проєкті допомагає не лише розкрити особливості творчого методу Марини Абрамович, але й окреслити ширші процеси трансформації мистецтва перформансу та розвитку постперформативних форм у культурі XXI ст.

Метою пропонованого дослідження є аналіз мультимедійних стратегій репрезентації тіла у виставковому проєкті Марини Абрамович в Берліні, а також виявлення ролі цифрових медіа, відеоінсталяції, звукової драматургії та просторової організації експозиції у формуванні постперформативної виставкової моделі.

Для досягнення поставленої мети визначено такі ***завдання***: проаналізувати особливості репрезентації тіла у структурі виставкового проєкту; дослідити функції відеоінсталяцій і цифрових технологій у формуванні художнього висловлювання; розглянути механізми медіатизації ритуалу та колективної пам'яті; виявити роль балканського фольклору та культурних стереотипів у побудові образної системи виставки; розкрити значення просторової драматургії й імерсивних практик у взаємодії глядача з експозицією; окреслити особливості постперформативної виставки як актуальної форми сучасного мистецтва.

Методи

У дослідженні застосовано комплексний підхід, зумовлений специфікою обраної теми. Використано загальнонаукові, мистецтвознавчі та культурологічні методи, що дають змогу розглядати виставковий проєкт "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" у контексті сучасного медіамистецтва, мистецтва перформансу й актуальних кураторських практик. Формально-стилістичний метод використано для аналізу відеоінсталяцій, особливостей візуальної репрезентації тіла, принципів побудови образу й організації виставкового простору. Герменевтичний підхід дає можливість інтерпретувати символічні образи, ритуальні мотиви та культурні смисли, пов'язані з балканським фольклором, еротичною тілесністю та колективною пам'яттю. Також у дослідженні застосовано семіотичний аналіз, що допомагає розглядати тілесність, ритуальні дії та медіальні образи як систему знаків і символів, які формують художню структуру виставки.

Важливе значення для дослідження мають концепції Ж. Батая, М. Фуко та В. Тернера, які надають можливість проаналізувати взаємозв'язок тілесності, еротизму, влади й ритуалу. Теоретичним підґрунтям роботи також стали праці Е. Фішер-Ліхте, Р. Краусс, Л. Мановича, К. Бішоп та М. Тодорової, що допомагають осмислити процеси медіатизації перформансу, особливості мультимедійної репрезентації тіла та механізми конструювання образу Балкан у сучасній культурі.

Результати

Мистецтво перформансу другої половини XX ст. було тісно пов'язане з ідеєю безпосередньої присутності (Fischer-Lichte, 2008). Для художників 1960–1970-х рр. тіло ставало не лише матеріалом мистецтва, але й простором політичного жесту, фізичного випробування та критики соціальних структур (Bishop, 2005). Перформанс існував як унікальна подія, нерозривно пов'язана з конкретним моментом часу (Phelan, 1993). Марина Абрамович стала однією із центральних постатей цього процесу. У ранніх роботах художниці тіло функціонувало як простір радикального досвіду, болю та психологічної межовості (Abramović, 2016). Однак у XXI ст. практика Абрамович поступово зміщується від одноразового перформативного акту до складних виставкових проєктів, у яких дедалі більшого значення набувають цифрові технології та мультимедійна репрезентація (Auslander, 2008).

Р. Краусс у своїй концепції "постмедійного стану" зазначала, що сучасне мистецтво дедалі менше залежить від конкретного медіуму. Художній твір формується як взаємодія різних систем репрезентації – відео, звуку, тексту, архітектури та тілесної дії (Krauss, 1999). Саме така логіка лежить в основі "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition", де перформанс перестає існувати як автономна форма й інтегрується у складне мультимедійне середовище. Важливим теоретичним підґрунтям для розуміння цього процесу є також праці Е. Фішер-Ліхте. Дослідниця наголошувала, що сучасний перформанс дедалі частіше функціонує через процес трансформації глядацького досвіду (Fischer-Lichte, 2008). У випадку "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" ця трансформація досягається не лише через живу присутність виконавця, але й через систему відеопроєкцій, звукового середовища та просторової драматургії.

Отже, виставка Марини Абрамович демонструє перехід від класичного мистецтва перформансу до постперформативної виставкової моделі, у якій тіло існує водночас як фізичний об'єкт, цифровий образ та елемент кураторської режисури. Однією з ключових особливостей проєкту є активне використання мультимедійних засобів у побудові виставкового простору. Виставка функціонує не як сукупність окремих робіт, а як цілісне середовище, у якому різні типи медіа взаємодіють між собою. Відеоінсталяції, багатоканальні проєкції, звукові композиції, перформативні дії та сценографічні елементи створюють складну систему просторового занурення. Глядач не лише споглядає окремі твори, а й поступово проходить крізь серію афективних станів, побудованих за принципами театральної драматургії.

Особливо важливу роль у виставці відіграє цифрове відео. Роботи "Scaring the Gods to Stop the Rain", "Fucking the Ground / Fertility Rites, Magic Potions та Tito's Funeral" (https://www.berlinerfestspiele.de/en/gropius-bau/programm/2026/ausstellungen/marina-abramovic/ausstellungstexte) побудовані за кінематографічними принципами, у них активно використовуються монтаж, уповільнений рух, зміна масштабу кадру, звукове нашарування та режисерськи вибудована пластика тіла. Л. Манович у праці

"Мова нових медіа" зазначав, що цифрова культура змінює сам спосіб організації візуального досвіду. Якщо традиційне мистецтво було пов'язане зі статичним образом, то цифрові медіа формують динамічну, монтажну структуру сприйняття (Manovich, 2001). У "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" саме монтаж стає одним із головних інструментів створення ритуальної атмосфери. Важливе значення має також звукове середовище виставки. Звукова драматургія функціонує як окремий механізм формування емоційної напруги. Повторювані ритми, голосіння, колективні вокальні фрагменти та шумові текстури створюють відчуття ритуальної присутності.

З огляду на це виставковий простір набуває ознак імерсивного середовища, де глядач залучається у багаторівневу систему тілесного й емоційного переживання. Однією із центральних тем виставки стає переосмислення ритуалу через цифрові медіа. Абрамович звертається до язичницьких практик, балканського фольклору й архаїчних форм тілесності, однак не реконструює їх у документальному сенсі. Ритуал у цьому проєкті існує як художньо сконструйований образ, створений за допомогою сучасних медіатехнологій. Саме цифрове відео, монтаж і сценографія перетворюють ритуальні жести на естетизовану форму колективної пам'яті. Особливо показовою у цьому контексті є робота "Scaring the Gods to Stop the Rain" (https://www.berlinerfestspiele.de/en/gropius-bau/programm/2026/ausstellungen/marina-abramovic/ausstellungstexte). Жіночі фігури у чорному одязі виконують ритуальні дії серед природного ландшафту. Камера не документує подію нейтрально, а створює майже міфологічний образ колективного заклинання природи. Для аналізу цієї роботи важливо звернутися до концепції ритуалу В. Тернера. Дослідник визначав ритуал як "ліміальний стан" – простір переходу між звичними соціальними структурами (Turner, 1969). У виставці Абрамович ця межовість посилюється через медіатизацію. Цифрове зображення руйнує відчуття документальності та переводить ритуал у площину театралізованого видовища. У роботі "Fucking the Ground / Fertility Rites" (https://www.berlinerfestspiele.de/en/gropius-bau/programm/2026/ausstellungen/marina-abramovic/ausstellungstexte) ритуальна тема поєднується з гротеском та іронією. Чоловічі тіла, що взаємодіють із землею, утворюють надмірний, майже сюрреалістичний образ колективної оргії. Тут Абрамович одночасно працює з архаїчними уявленнями про родючість і деконструює патріархальні моделі тілесності.

Саме цифрові медіа дають художниці можливість посилити ефект надмірності. Великі екрани, кінематографічний масштаб й уповільнений монтаж перетворюють тілесну дію на медіальний спектакль. Центральне місце у виставці посідає проблема тіла як простору пам'яті, ритуалу та політичного досвіду (Derrida, 1996). Для Марини Абрамович тіло ніколи не було лише біологічною формою. У її творчості воно функціонує як інструмент дослідження влади, страху, сексуальності та меж людського існування. Особливого значення для аналізу "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" набуває філософія Ж. Батая (Bataille, 1986). У праці "Еротизм" мислитель визначав еротичне як досвід руйнування індивідуальних меж. На думку філософа, еротизм безпосередньо пов'язаний із темою смерті, оскільки обидва стани передбачають втрату стабільної суб'єктності. У виставці ж Абрамович, еротизм і смерть постійно взаємодіють між собою. Особливо це помітно у перформансі "Nude with Skeleton" (https:// www.moma.org/audio/playlist/243/3132), де оголене тіло лежить поруч зі скелетом. Живе тіло й образ смерті утворюють єдину візуальну структуру. Подібну взаємодію тілесності та смерті бачимо і в роботі "Tito's Funeral" (https:// www.berlinerfestspiele.de/en/gropius-bau/programm/2026/ausstellungen/marina-abramovic/ausstellungstexte). Колективне голосіння жінок набуває майже екстатичного характеру. Повторюваність рухів, ритмічність плачу й емоційна інтенсивність формують стан колективного афекту. Водночас важливим аспектом виставки є політичність тіла. М. Фуко у своїх дослідженнях влади наголошував, що політичні системи контролюють суспільство через дисциплінування тілесності (Foucault, 1995). У проєкті Абрамович тіло постає як простір боротьби між індивідуальною свободою та колективною ідеологією. Звернення до образу Тіто та соціалістичної Югославії підкреслює, що політична система функціонувала не лише через закони чи інституції, але й через ритуали, символи та колективні тілесні практики.

Окрему роль у виставці відіграє проблема репрезентації Балкан у західній культурі. Абрамович свідомо працює з образами надмірної тілесності, архаїчності та ритуальності, які традиційно асоціювалися із Балканським регіоном. М. Тодорова у праці "Imagining the Balkans" зазначала, що Балкани в західному дискурсі часто постають як простір "внутрішньої європейської іншості" – територія між цивілізацією та варварством (Todorova, 2009). Саме ці стереотипи художниця доводить до межі гротеску. У роботі "Magic Potions" (https://www.berlinerfestspiele.de/en/gropius-bau/programm/2026/ausstellungen/marina-abramovic/ausstellungstexte) величезні фалічні об'єкти, псевдонаукова манера оповіді та навмисна театралізованість створюють пародійну модель "балканської екзотики". Абрамович демонструє, що уявлення про Балкани значною мірою були сформовані зовнішнім поглядом. При цьому художниця не відмовляється від цих образів повністю, а навпаки, підсилює їх за допомогою цифрових медіа, монтажу та сценографічної надмірності. Отже, виставка одночасно використовує та деконструює механізми культурної стереотипізації.

Важливим елементом виставкового досліджуваного проєкту є організація самого експозиційного простору. "Gropius Bau" перетворюється на складну систему переходів між різними емоційними та візуальними станами. К. Бішоп у своїх дослідженнях сучасного мистецтва наголошувала, що імерсивні виставки функціонують через залучення глядача до тілесного досвіду (Bishop, 2005). У проєкті Марини Абрамович глядач не займає позицію зовнішнього спостерігача, а стає учасником просторово організованої системи переживання. Темні зали, масштабні відеопроєкції, ритмічне звукове середовище та перформативні елементи формують ефект поступового занурення у ритуальний простір. Особливо важливо, що live performance у виставці інтегрований у загальну структуру експозиції. Перформанс більше не існує окремо від виставки, а стає одним із компонентів мультимедійного середовища. Таким чином проєкт демонструє зміну самої логіки сучасної виставки. Експозиція функціонує вже не як спосіб показу окремих творів, а як цілісна система режисури глядацького досвіду.

Виставковий проєкт "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" є показовим прикладом трансформації мистецтва перформансу у постперформативну мультимедійну форму. У межах цього проєкту цифрові медіа перестають виконувати лише документальну функцію та стають центральним інструментом формування художнього й кураторського висловлювання. Відеоінсталяції, звукова драматургія, цифровий монтаж, сценографічна побудова простору та live performance утворюють єдину систему репрезентації тіла. Тіло у виставці постає водночас як фізична присутність, медіальний образ, політичний символ і носій колективної пам'яті.

Звернення Марини Абрамович до ритуалу та балканського фольклору демонструє, що сучасне мистецтво дедалі активніше працює не з реконструкцією історії, а з її медіатизованою інтерпретацією. Саме цифрові технології допомагають художниці перетворити ритуал на складну систему афективного та візуального переживання. З огляду на це проєкт постає не лише як виставка мистецтва перформансу, але і як приклад сучасної мультимедійної кураторської практики, у якій межі між відеоартом, театром, інсталяцією та перформансом поступово зникають.

У цьому контексті надзвичайно важливим є те, що критика балканізму у виставці реалізується не лише на рівні змісту, але й через саму структуру медіального образу. Відеоінсталяції побудовані за логікою кінематографічної видовищності: масштабні проєкції, уповільнений рух, надмірно акцентована тілесна пластика, ритмічна повторюваність дій і густе звукове середовище формують ефект штучно сконструйованого міфу. У цьому разі цифрове медіа перестає бути засобом документації перформансу і перетворюється на інструмент продукування нової візуальної реальності. Саме ця трансформація є принциповою для розуміння "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" як постперформативної виставки. Якщо ранній перформанс Марини Абрамович був заснований на ідеї фізичної співприсутності художника і глядача, то у цьому проєкті тіло функціонує вже як медіалізований образ, інтегрований у складну систему цифрової репрезентації (Jones, 1998). Перформанс більше не існує як одноразова подія; він набуває форми мультимедійного середовища, де відео, звук, сценографія та просторовий монтаж утворюють єдину структуру досвіду. Особливу роль у побудові цього досвіду відіграє архітектура експозиції. Простір "Gropius Bau" у проєкті Абрамович перестає бути нейтральним контейнером для демонстрації мистецьких об'єктів і починає функціонувати як активний компонент кураторської драматургії (Gropius Bau, 2026). Глядач рухається через серію затемнених залів, масштабних відеопроєкцій і звукових середовищ, у яких формується відчуття поступового занурення у ритуальний простір. Саме просторовий сценарій визначає спосіб взаємодії з виставкою.

У цьому сенсі проєкт Абрамович можна співвіднести з концепцією імерсивної виставки, про яку пише К. Бішоп. Дослідниця наголошує, що сучасна експозиція дедалі частіше орієнтується не на демонстрацію окремого твору, а на створення цілісного чуттєвого середовища (Bishop, 2005). У "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" ця логіка доведена до максимальної інтенсивності. Відео, звук, тілесний рух виконавців, освітлення та сценографічні елементи працюють як єдина система афективного впливу. Особливо показовим у цьому контексті є використання великоформатних відеопроєкцій. Людське тіло у виставці набуває монументального масштабу, що руйнує дистанцію між зображенням і глядачем. Камера постійно акцентує тілесні деталі: шкіру, м'язову напругу, дихання, ритм рухів. Завдяки цьому тіло сприймається не як статичний об'єкт споглядання, а як джерело фізичної та емоційної інтенсивності. Важливе значення має також звукова драматургія проєкту. Голосіння, ритуальні вигуки, монотонні ритми та шумові текстури створюють стан майже трансового занурення. Звук у виставці не супроводжує візуальний образ, а формує окремий рівень тілесного переживання. Через низькі частоти та повторювані акустичні структури глядач відчуває фізичний вплив медіасередовища на власне тіло. Саме тому в цьому проєкті принципово змінюється роль глядача, оскільки він більше не займає позицію зовнішнього спостерігача, а стає учасником просторово організованої системи переживання. Така модель характерна для багатьох сучасних мультимедійних виставок, у яких кураторська практика дедалі активніше використовує механізми театру, кінематографа та цифрової культури.

У цьому контексті особливого значення набуває поняття медіатизації ритуалу. Абрамович звертається до язичницьких практик, балканського фольклору й архаїчних форм тілесності, однак не реконструює їх у документальному сенсі. Ритуал у виставці існує як художньо сконструйований медіальний образ. Саме цифрові технології – монтаж, масштабування зображення, багатоканальне відео та звукове програмування простору, перетворюють ритуальні жести на естетизовану форму колективної пам'яті. Це особливо помітно у роботі "Tito's Funeral" (https://www.berlinerfestspiele.de/en/gropius-bau/programm/2026/ausstellungen/marina-abramovic/ausstellungstexte), де колективне голосіння жінок трансформується у майже хореографічну композицію. Повторюваність рухів, ритмічність плачу та синхронність тілесних жестів формують стан колективного афекту. У цьому випадку смерть постає не лише як історична подія, а як перформативний акт, що поєднує політичний, ритуальний та тілесний виміри досвіду.

Отже, виставковий проєкт "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" демонструє характерні процеси трансформації мистецтва перформансу в умовах постмедійної культури початку XXI ст. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що у цьому проєкті перформативна практика Марини Абрамович виходить за межі традиційного розуміння перформансу як події безпосередньої тілесної співприсутності художника та глядача. Натомість тіло набуває статусу багаторівневого художнього образу, що одночасно функціонує як фізична присутність, медіальний конструкт, носій культурної пам'яті й інструмент візуального наративу. Дослідження показало, що ключову роль у формуванні художньої структури виставки відіграють цифрові медіа, які не лише документують перформативну дію, а й визначають способи її репрезентації та сприйняття. Відеоінсталяції, багатоканальні проєкції, монтажні стратегії, звукова драматургія та просторово організована експозиція формують цілісне імерсивне середовище, у межах якого відбувається синтез перформансу, відеоарту, інсталяції та театральної режисури. Унаслідок цього художній твір постає не як окремий об'єкт, а як складна система взаємодії образу, простору, руху та глядацького досвіду. Особливого значення у проєкті набуває інтерпретація балканської культурної спадщини. Звернення до язичницьких ритуалів, фольклорних практик та архетипних моделей тілесності відбувається через механізми естетичної реконструкції та медіальної трансформації. Ритуал у виставці функціонує не як етнографічна реальність, а як художньо сконструйований візуальний міф, у якому переплітаються колективна пам'ять, еротизм, сакральність і політичний досвід. Саме через медіальне опосередкування художниця актуалізує питання культурної ідентичності та репрезентації Балкан у сучасному західному мистецькому дискурсі.

Важливою рисою проєкту є також переосмислення виставкового простору як активного елемента художнього висловлювання. Архітектура експозиції, світлові сценарії, звукові середовища та великоформатні проєкції утворюють цілісну просторову композицію, що визначає траєкторію сприйняття та рівень емоційного залучення глядача. З огляду на це виставка постає не лише як демонстрація мистецьких творів, а і як комплексна форма кураторської режисури досвіду.

Дискусія і висновки

Отже, "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" є показовим прикладом сучасної постперформативної художньої практики, у якій відбувається переосмислення природи перформансу, статусу тіла та можливостей

цифрових медіа. Проєкт засвідчує, що в сучасному мистецтві процес медіатизації не витісняє тілесність, а формує нові способи її візуалізації та репрезентації, відкриваючи нові перспективи для взаємодії між перформансом, виставковим простором і глядацьким досвідом.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Abramović, M. (2016). *Walk through walls: A memoir*. Crown Archetype.
Auslander, P. (2008). *Liveness: Performance in a mediatized culture*. Routledge.
Bataille, G. (1986). *Erotism: Death and sensuality*. City Lights Books.
Bishop, C. (2005). *Installation art: A critical history*. Tate Publishing.
Derrida, J. (1996). *Archive fever: A Freudian impression*. University of Chicago Press.
Fischer-Lichte, E. (2008). *The transformative power of performance: A new aesthetics*. Routledge.
Foucault, M. (1995). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Vintage Books.
Gropius Bau. (2026). *Marina Abramović: Balkan Erotic Epic*. https://www.gropiusbau.de
Jones, A. (1998). *Body art/Performing the subject*. University of Minnesota Press.
Krauss, R. (1999). *A voyage on the North Sea: Art in the age of the post-medium condition*. Thames & Hudson.
Manovich, L. (2001). *The language of new media*. MIT Press.
Phelan, P. (1993). *Unmarked: The politics of performance*. Routledge.
Todorova, M. (2009). *Imagining the Balkans*. Oxford University Press.
Turner, V. (1969). *The ritual process: Structure and anti-structure*. Aldine Publishing.

References

Abramović, M. (2016). *Walk through walls: A memoir*. Crown Archetype.
Auslander, P. (2008). *Liveness: Performance in a mediatized culture*. Routledge.
Bataille, G. (1986). *Erotism: Death and sensuality*. City Lights Books.
Bishop, C. (2005). *Installation art: A critical history*. Tate Publishing.
Derrida, J. (1996). *Archive fever: A Freudian impression*. University of Chicago Press.
Fischer-Lichte, E. (2008). *The transformative power of performance: A new aesthetics*. Routledge.
Foucault, M. (1995). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Vintage Books.
Gropius Bau. (2026). *Marina Abramović: Balkan Erotic Epic*. https://www.gropiusbau.de
Jones, A. (1998). *Body art/Performing the subject*. University of Minnesota Press.
Krauss, R. (1999). *A voyage on the North Sea: Art in the age of the post-medium condition*. Thames & Hudson.
Manovich, L. (2001). *The language of new media*. MIT Press.
Phelan, P. (1993). *Unmarked: The politics of performance*. Routledge.
Todorova, M. (2009). *Imagining the Balkans*. Oxford University Press.
Turner, V. (1969). *The ritual process: Structure and anti-structure*. Aldine Publishing.

Отримано редакцією журналу / Received: 10.04.26
Прорецензовано / Revised: 16.05.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Olena SERDOBOLSKA, PhD (Hist), Assist.
ORCID ID: 0000-0003-3854-6642
e-mail: olena.myroniuk@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

POST-PERFORMATIVE EXHIBITION: MULTIMEDIA STRATEGIES FOR THE REPRESENTATION OF THE BODY IN THE EXHIBITION PROJECT "MARINA ABRAMOVIĆ: BALKAN EROTIC EPIC" IN BERLIN

Background. ***The article is devoted to the analysis of the exhibition project "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition", presented at the exhibition space Gropius Bau in Berlin, as an example of the transformation of performance art into a post-performative multimedia form. The research focuses on the study of multimedia strategies for the representation of the body, the specific features of the mediatization of ritual, and the role of digital technologies in shaping the contemporary exhibition environment. Special attention is paid to how Marina Abramović reinterprets Balkan folklore, erotic corporeality, and collective memory through video installation, sound dramaturgy, spatial montage, and curatorial direction.***

Methods. ***The methodological basis of the study is an interdisciplinary approach combining art historical, cultural, and media-theoretical analysis. The formal-stylistic method is applied to examine the visual and spatial characteristics of video installations and performative elements of the exhibition. The hermeneutic approach is used to interpret symbolic and ritual images within the context of Balkan cultural tradition. The concepts of Georges Bataille, Michel Foucault, and Victor Turner enable the analysis of the interrelation between corporeality, eroticism, power, and ritual, while the works of Erika Fischer-Lichte, Rosalind Krauss, Lev Manovich, and Claire Bishop provide the theoretical framework for understanding processes of performance mediatization, the post-medium condition of art, and immersive curatorial practices.***

Results. ***It has been established that in the project "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" performance loses its character as a singular bodily event and acquires the form of a complex multimedia environment. Video installations, multichannel projections, sound compositions, scenography, and live performance form a unified representational system in which the body appears simultaneously as physical presence, media image, and carrier of cultural memory. The analysis of the works "Scaring the Gods to Stop the Rain", "Fucking the Ground / Fertility Rites", "Magic Potions", "Tito's Funeral", and "Nude with Skeleton" demonstrates that digital media not only document performative action but also construct new forms of its existence. It has been shown that the artist employs mechanisms of theatricalization, cinematic montage, and image scaling to create an immersive experience in which ritual is transformed into a mediated image of collective memory.***

Conclusions. ***The project "Marina Abramović: Balkan Erotic Epic. The Exhibition" demonstrates the characteristic features of a post-performative exhibition in which the boundaries between performance, video art, installation, and theatrical practice become increasingly blurred. It has been proven that digital technologies play a key role in the transformation of performative art, turning the body into a multi-layered media construct. The reference to Balkan folklore and ritual practices allows the artist not only to actualize issues of collective memory and cultural identity but also to critically reflect on the mechanisms of stereotyping the Balkans within Western cultural discourse. Thus, the exhibition appears as an example of contemporary multimedia curatorial practice in which mediatization becomes the primary mode of artistic expression and representation of the body.***

Keywords: ***Marina Abramović, performance, post-performativity, media art, digital technologies, video installation, body, ritual, Balkanism, curatorial practices.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94(437.3)"1989/2011":32:316.7
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.163.24

Вадим ТЕРЕЩУК, асп.
ORCID ID: 0009-0005-6140-7650
e-mail: vadym.tereshchuk@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПАМ'ЯТЬ ПРО АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ СПРОТИВ У ЧЕХІЇ: ІНСТИТУЦІЇ, ПОЛІТИКА ТА СУСПІЛЬНІ КОНТРОВЕРСІЇ

Вступ. ***Проблема осмислення комуністичної минулості посідає важливе місце в політиці історичної пам'яті Чехії. Однією з найдискусійніших тем цього періоду є антикомуністичний опір, відомий у чеській історіографії як "третій рух опору". Складність теми зумовлена як теоретичною невизначеністю поняття "опору" в історичній науці, так і його суперечливим сприйняттям у чеському суспільстві, адже резистенція 1948–1989 рр. велася проти співвітчизників, а не іноземних окупантів. Після 1989 р. в Чехії розгортається політична боротьба за легітимацію учасників антикомуністичного опору, яка виявляє відсутність суспільного консенсусу щодо оцінки комуністичного періоду. Аналіз процесу визнання третього опору дає змогу простежити, як взаємодіють правові механізми, інституції пам'яті, громадські ініціативи та політичні еліти в осмисленні контроверсійних аспектів історії. Чеський випадок демонструє, як проходить процес переоцінки минулого в посттоталітарних країнах і яким чином історія з об'єкта наукового дослідження стає інструментом політичної боротьби.***

Мета дослідження: проаналізувати суспільні дискусії навколо антикомуністичного руху опору та процес його правового визнання в політиці історичної пам'яті Чехії у 1989–2011 рр.

Методи. ***У дослідженні застосовано поєднання історичного, дискурсивного й інституційного аналізу. Джерельну базу формують законодавчі акти Чехословаччини / Чеської Республіки 1989–2011 рр., стенограми парламентських дебатів, програмні документи політичних партій, матеріали громадських організацій і публікації незалежних медіа. Дискурс-аналіз використано для дослідження риторики прихильників і критиків закону про третій рух опору в парламентських дебатах.***

Результати. ***Встановлено, що процес правового визнання антикомуністичного руху опору та його учасників був зумовлений поєднанням кількох взаємопов'язаних чинників: переглядом історичних підходів до поняття опору, суспільним запитом на декомунізацію та переосмислення комуністичного історичного наративу, а також правозахисною діяльністю щодо осіб, репресованих у 1948–1989 рр. Виявлено, що ключову роль у формуванні публічного дискурсу навколо антикомуністичного опору відіграли політичні в'язні, студентський рух та інтелектуали-дисиденти. Аналіз партійних документів і публічних висловлювань політиків засвідчив, що з другої половини 1990-х рр. питання третього руху опору та його правового визнання стало інструментом політичного протистояння між правими (ODS, ODA, KDU–ČSL) і лівими (ČSSD, KSČM) політичними партіями, що вплинуло на процес підготовки й ухвалення відповідного закону. Створення ÚSTR забезпечило архівну й аналітичну базу для дослідження та подальшого законодавчого закріплення антикомуністичного руху опору.***

Висновки. ***Аналіз парламентських читань закону № 262/2011 Sb. та риторики його прихильників і критиків показав, що, попри юридичне визнання антикомуністичного руху опору, його оцінка залишається предметом глибокої політичної та суспільної поляризації. Дискусії про межі поняття опору, моральну та правову оцінку насильницьких дій і політизацію теми засвідчують відсутність суспільної згоди щодо оцінки антикомуністичного спротиву в Чехії.***

Ключові слова: ***політика історичної пам'яті, третій рух опору, антикомуністичний спротив, декомунізація, Чеська Республіка, Інститут дослідження тоталітарних режимів, парламентські дебати.***

Вступ

Антикомуністичний рух опору посідає важливе, але водночас і суперечливе місце в історичній пам'яті Чеської Республіки: однією частиною громадян він сприймається як продовження традиції національної резистенції XX ст., а іншою – як політизована конструкція, що розділяє чеське суспільство згідно з їхнім баченням й оцінкою минулого. Осмислення третього руху опору як складової політики пам'яті дає змогу не лише краще зрозуміти специфіку чеського переходу від комунізму до демократії, а й запропонувати методи розв'язання дискусійних тем історичної пам'яті для інших країн, що пережили досвід тоталітарних режимів.

Після падіння комуністичного режиму в Чехословаччині проблема оцінки антикомуністичного опору 1948–1989 рр. набула нового звучання в публічному та політичному просторі. Поряд із поступовою декомунізацією, відкриттям архівів і переглядом комуністичної інтерпретації минулого, у чеському суспільстві розгорнулися дискусії щодо меж поняття опору, моральної оцінки дій його учасників і можливості їхнього правового визнання. Ці дискусії поєднували суперечки істориків, діяльність громадських ініціатив колишніх політичних в'язнів і правозахисників, а також позиції політичних партій щодо характеру та наслідків антикомуністичного спротиву.

Упродовж 1990–2000-х рр. тема третього руху опору поступово виходить за межі фахового обговорення і перетворюється на предмет політичного протистояння, що безпосередньо вплинуло на формування законодавчих ініціатив у сфері політики історичної пам'яті. Кульмінацією цього процесу стало ухвалення чеським парламентом закону "Про учасників опору та спротив комунізму" у 2011 р. Закон юридично визнав антикомуністичний опір, запровадив правовий статус і матеріальні гарантії учасникам опору та підтвердив їхню моральну правоту в боротьбі проти комуністичного режиму.

Огляд літератури. Історіографія антикомуністичного руху опору в Чехословаччині 1948–1989 рр. сформувалася в 1990-х рр. і нині активно розвивається в працях чеських, словацьких та закордонних дослідників.

Однією із засновниць дослідження чехословацького антикомуністичного опору є З. Дворжакова, яка у своїх працях зверталася як до окремих епізодів спротиву, – зокрема політичної еміграції після 1948 р. та діяльності М. Горакової, – так і до узагальненого аналізу феномена антикомуністичного опору, наголошуючи на його

© Терещук Вадим, 2026

ISSN 1728-2640 (Print)

специфіці порівняно з першим і другим рухами опору (Dvořáková, 1999). Вагомий внесок у дослідження опору зробила Ф. Маєрова, яка аналізує антикомуністичний опір у контексті колективної пам'яті, приділяючи увагу ролі Конфедерації політичних в'язнів (KAN) у формуванні суспільної оцінки опору після 1989 р. (Mayerová, 2002).

Чеський досвід осмислення комуністичного минулого в порівняльній центральноєвропейській перспективі аналізує Ж. Рупнік. Автор розглядає антикомуністичний опір як складову політики історичної пам'яті й перехідного правосуддя та простежує позиції впливових політичних діячів 1990-х рр. щодо історичної пам'яті та третього руху опору (Rupnik, 2002). Критичний перегляд самого поняття *третього опору* здійснив В. Соммер, вказуючи на його обмеженість для аналізу суспільства періоду соціалістичної диктатури 1948–1989 рр. Автор пропонує використовувати ширше поняття *резистенції*, що охоплює не лише організований і збройний опір, але й повсякденні, соціальні та культурні форми несприйняття режиму (Sommer, 2012).

Я. Холінський у своїй статті, ґрунтуючись на аналізі документальних і публічних джерел, досліджує декомунізацію в Чехії після 1989 р., зосереджуючись на ролі конкретних інституцій, політичних акторів і громадських ініціатив. Він показує, як у межах цих процесів тема антикомуністичного опору набула суспільної видимості, що вплинуло на її правове визнання у 2011 р. (Cholínský, 2024).

Джерельну основу дослідження формують нормативно-правові акти Чехословаччини та Чеської Республіки (закони № 496/1990 Sb., № 198/1993 Sb., № 262/2011 Sb., кримінальне законодавство, парламентські резолюції), а також стенограми парламентських читань, що допомогли простежити процес правової легітимації антикомуністичного опору. Для реконструкції публічного дискурсу перехідного періоду використано програмний документ політичної партії ODS, виступи в парламенті, промови й інтерв'ю політиків, а також матеріали незалежної преси початку 1990-х рр. Додатково залучено матеріали громадських ініціатив і правозахисних організацій, а також публікації Інституту вивчення тоталітарних режимів (ÚSTR).

Мета статті – дослідити, як у Чехії після 1989 р. розгорталися суспільні дискусії щодо антикомуністичного руху опору та яким чином вони вплинули на його правове визнання у 2011 р. Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких ***завдань***: окреслення історичного та термінологічного контексту концепції "третього руху опору"; аналіз еволюції підходів до поняття опору в історичній науці; характеристика законодавчих кроків щодо подолання комуністичного минулого; вивчення дискурсу про опір 1989–1993 рр. і ролі громадських ініціатив; з'ясування політичних передумов правового визнання антикомуністичного опору в 1993–2010 рр.; аналіз парламентських дебатів щодо закону № 262/2011 Sb.

Методи

Методологія дослідження використовує поєднання історичного, інституційного та дискурсивного аналізу, що дає змогу комплексно розглянути становлення концепції третього руху опору в чеській політиці пам'яті. Історичний метод використано для реконструкції еволюції поняття *опору* та порівняння різних періодів чеської резистенції (1938/45–1948/89), а також для відтворення ключових етапів декомунізації, люстрацій і становлення нових інституцій пам'яті після 1989 р. Інституційний аналіз допоміг простежити роль громадських організацій, політичних партій і спеціалізованих установ у процесі правового визнання антикомуністичного опору. Дискурс-аналіз застосовано для вивчення змісту парламентських дебатів і публічних обговорень у медіа, а також для порівняння різних підходів до оцінки третього руху опору, зокрема уявлень про допустимість насильства, моральну відповідальність і політичне використання історичної пам'яті.

Результати

Історичний і термінологічний контекст "третього руху опору". Проблематика третього опору в чеській історіографії та політиці пам'яті є комплексною: вона охоплює питання дефініції терміна, доцільності його використання, типології опору та кола його учасників. Згідно з концепцією, що набула популярності після 1989 р., в історії Чехії виокремлюються три періоди національної боротьби, об'єднані спільною метою – перший опір (1914–1918) проти габсбурзької монархії, другий (1939–1945) – проти нацистської окупації та третій опір (1948–1989), спрямований проти комуністичного режиму Чехословаччини. Історик З. Дворжакова, одна з помірко-ваних прихильниць концепції, формулює "спільну мету" трьох опорів так: "Створити вільну незалежну державу; після її ліквідації прагнути до її відновлення під час Другої світової війни; а коли її захопив комуністичний тоталітаризм – боротися проти нього та прагнути до повернення її колишнього демократичного характеру" (Dvořáková, 1999, p. 27–28).

Конструкція трьох рухів опору зазнає значної критики з боку істориків і політиків. Противники концепції вказують на її політизованість і надмірне спрощення в інтересах формування нового посткомуністичного національного наративу. Історик В. Соммер зауважує: "В основі наративу третього опору лежить націоналістична історія, що зображує три історичні битви демократичної та вільнодумної чеської нації проти гноблення з боку іноземних деспотичних держав і внутрішніх зрадників. Про національно обмежену оптику цієї концепції свідчить і той факт, що єдиним проблемним моментом оспіваного третього опору є те, що це була боротьба проти членів власної нації. Намагаючись довести місце третього опору в довшій історичній тяглості, його образ конструюється за моделлю антинацистського опору – так, ніби це було просте зміщення" (Sommer, 2012, p. 30).

Поряд із дискусією щодо легітимності самої концепції постає інше, важливе для дослідження, питання: що являє собою "опір" і як його визначати? До 1980-х рр. у світовій історіографії переважало пов'язане з дослідженням антинацистських рухів спротиву в Європі визначення опору як організованої, переважно озброєної опозиції, часто у вигляді підпільних або партизанських рухів. Таке розуміння лише частково відображає реалії першого та другого чеських опорів і майже не відповідає особливостям третього.

Чеський антинацистський опір 1939–1945 рр., попри відносно невелику чисельність у європейському контексті, за оцінками чеських істориків налічував близько 10 тис. активних учасників, (без урахування чехів у складі іноземних збройних формувань й учасників Празького повстання 1945 р.) (Partyzánské hnutí… 2025; Gentry, 2020). Він мав чітку організаційну структуру, поділяючись на "zahraniční" (закордонний) і "domácí" (внутрішній) опір. Рушійними силами внутрішнього опору були демократи, підпорядковані Чехословацькому уряду у вигнанні Е. Бенеша, та комуністи під керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ). Екзильний уряд у Лондоні залишався загальновизнаним легітимним урядом Чехословаччини, якому підпорядковувався весь некомуністичний чеський спротив.

Натомість антикомуністичний опір 1948–1989 рр. не мав такої кількості учасників, також була відсутня єдина організаційна структура та керуючий центр. Відсутність

останнього у третього опору було зумовлено бездіяльністю демократичної опозиції і президента Е. Бенеша особисто. Після захоплення комуністами влади в Чехословаччині в ході так званого "переможного лютого" 1948 р. демократична опозиція не сформувала альтернативного уряду у вигнанні, який міг би кинути виклик легітимності комуністичного уряду К. Ґотвальда й об'єднати та очолити опозицію усередині країни і за кордоном. Додатковим фактором обмеженості антикомуністичного опору була підтримка нового режиму частиною чеського суспільства.

Зазначені фактори зумовили те, що третій рух опору мав переважно індивідуальний характер, а небагаточисленні підпільні організації – група братів Ма́шин, "Чорний лев 777", "МАРАЖ", група "Світлана" й інші, за рідкісними винятками ("Гостінські гори"), нараховували не більше 10–15 членів. Велика кількість таких груп була проєктом Служби державної безпеки (StB) з метою виявлення дисидентів і дискредитації антикомуністичного руху. Інші підпадали під вплив спецслужб через засланих агентів і контролювалися зсередини (напр. "Світлана") (Svoboda, 2017). Відособлення таких штучних організацій від справжніх груп опору дотепер залишається актуальною проблемою для чеських істориків.

Активний (збройний) опір чинився в перші роки правління КПЧ, проте вже із середини 1950-х рр. майже повністю припинився. Це пов'язано як із посиленням репресивного апарату комуністичного режиму, так і з невиправданими надіями опозиції на початок "гарячої" фази холодної війни між США та СРСР, що мала принести чехам звільнення від комуністичної диктатури. Єдиним винятком спротиву, ототожненим зі збройним протистоянням, залишалася діяльність так званих "кур'єрів" (kuryři) – піших агентів, які, співпрацюючи з американською розвідкою, незаконно перетинали кордон Чехословаччини з метою шпигунства, допомоги втікачам, доставки секретних повідомлень тощо.

Отже, порівняння з антинацистським спротивом 1939–1945 рр. показує, що вузького визначення опору як організованої збройної боротьби недостатньо для повноцінного дослідження антикомуністичної резистенції 1948–1989 рр. Це засвідчує необхідність залучення ширших визначень опору, запропонованих істориками другої половини XX ст.

Від збройної боротьби до повсякденних форм: еволюція концепції опору. Переосмислення дослідниками опору не лише як організованого, збройного спротиву, відбулося в 1980–1990-х рр., хоча окремі дискусії про його природу були започатковані ще в 1950-х рр. британськими істориками-марксистами Е. Гобсбаумом, Дж. Руде, К. Гіллом та Р. Коббом (Sommer, 2012, p. 11). Одним з основоположників нового, так званого "постмодерністського" підходу до вивчення та характеристики опору став історик Дж. Скотт, який уперше у своїй праці "Зброя слабких" (1985) увів концепцію "повсякденних форм опору" – як опору пригноблених класів, заснованого на "малопомітних" методах поза "формальною політичною діяльністю".

Концепція Дж. Скотта сприяла появі низки нових досліджень, автори яких істотно розширили трактування опору й уявлення про різноманітність його форм. Вони виходили з того, що спротив може набувати різних виявів – від "традиційної" політичної діяльності, зокрема маршів, протестів, підпільної діяльності та збройної боротьби (Д. МакАдам, А. Морріс, Т. Робінсон, Дж. Джаспер, С. Гельман), до повсякденних актів спротиву, таких як навмисно неефективна праця (Дж. Скотт, А. Прасад і П. Прасад), символічне носіння певного одягу (Л. Карр), вільне висловлювання (Д. Хьюз, Н. Сільва) або, навпаки, мовчання (Ш. Пікерінг) (Hollander, & Einwohner, 2004, p. 535–536).

Нові підходи до дослідження феномена опору сприяли переосмисленню істориками антикомуністичного руху в Чехословаччині, зокрема й шляхом виокремлення форм протидії режиму, альтернативних збройному насильству, що відігравали провідну роль у контексті третього опору. До них належать пікети та маніфестації (Ян Палах, Ян Заїц), діяльність політичної опозиції (Мілада Горакова, Вацлав Гавел), поширення самвидаву та культурний спротив (Людвік Вацулік, Павел Когоут), міжнародна правозахисна активність (Зденек Млинарж, Вацлав Гавел), різноманітна нелегальна діяльність (Велеслав Вал, Їржі Гаєк) тощо.

Одночасно розширення поняття опору спричинило нові дискусії: де проходять його межі і які дії можна вважати резистенцією? Соціологи Дж. А. Холландер і Р. Л. Ейнвонер у статті "Концептуалізація опору" (Hollander, & Einwohner, 2004) звертають увагу на те, що: "Більшість опублікованих робіт про опір демонструють рішучу відсутність уваги до визначень. Дійсно, багато авторів, здається, закликають до концепції опору у своїх назвах чи вступах, але потім не визначають її або не використовують систематично в решті своїх робіт. Як зазначає Вайц (Weitz, 2001, p. 669), "термін опір залишається нечітким, що дає можливість деяким ученим бачити його майже скрізь, а іншим – майже ніде" (Hollander, & Einwohner, 2004, p. 534).

Маючи на меті подолати цю невизначеність, Холландер і Ейнвонер запропонували класифікацію опору за двома критеріями – "навмисності" та "впізнаваності". Важливо, чи сам актор сприймає свою дію як опір і чи визнають її такою інші – як адресати опору, так і сторонні спостерігачі. Комбінація цих критеріїв допомогла виокремити сім типів резистенції – від загальновизнаних до таких, що викликають значні професійні дискусії.

Гнучкість цієї типології зробила її привабливою для чеських дослідників (В. Соммер, В. Ріпка, К. Горжені, М. Чернік, К. Юрстакова та ін.), які застосували її до аналізу комуністичного періоду. Водночас проблема універсального визначення опору в історіографії залишається нерозв'язаною, особливо в контексті третього опору, де співіснують збройні, політичні, культурні та повсякденні форми протидії режиму.

Отже, у дослідженні феномена опору склалася дещо парадоксальна ситуація: колишнє вузьке визначення опору залишало поза увагою широкий спектр форм резистенції, тоді як сучасні розширені підходи створюють ризик "розмиття" самого поняття й викликають сумніви, які дії взагалі можна вважати опором. Отже, уже на рівні загального огляду стає очевидним, що антикомуністичний опір у Чехословаччині 1948–1989 рр. є складною темою, як у сенсі історичного контексту, так і в площині термінологічних дебатів.

Законодавчий розрив із комуністичним минулим: практичний і символічний виміри. Після Оксамитової революції 1989 р. в Чехословаччині розпочався процес декомунізації та перегляду комуністичної спадщини. Політика історичної пам'яті, зокрема визнання та правове закріплення антикомуністичного опору, на початку 1990-х рр. відступало на другий план перед пріоритетними завданнями посткомуністичного уряду – демократизації політичних інститутів і переходу до ринкової економіки.

Державна ревізія минулого в Чехії після 1989 р. розпочалася через низку законів, спрямованих на розрив із комуністичним режимом, виправлення соціальної та майнової несправедливості й очищення державного апарату від колишніх функціонерів КПЧ та StB. Хоча більшість

цих норм, окрім акта № 198/1993 Sb., не були безпосередньо пов'язані з третім рухом опору, саме вони започаткували правовий розрив з комуністичною спадщиною і створили фундамент для юридичного визнання антикомуністичного спротиву та його учасників.

Першим декларативним вираженням відмови від фундаментальних складових тоталітарного режиму став Конституційний закон № 135/1989 Sb., що вилучав із Конституції Чехословаччини положення про "провідну роль КПЧ" у суспільстві й державі. Низку актів, направлених на засудження окремих практик комуністичного режиму, було ухвалено Федеральними зборами Чехословаччини. Серед них варто виділити: визнання "недійсним із самого початку" (як нав'язаного силою і прийнятого нелегітимним урядом) Договору про умови тимчасового перебування радянських військ на території ЧССР від 16 жовтня 1968 р. та засудження комуністичного закону про ліквідацію Моравсько-Сілезької землі в 1949 р., як "несправедливого акта" і вияву "тоталітарної бюрократично-централістичної практики" (Usnesení federálního..., 1989). Зазначені резолюції демонстрували готовність нового політичного керівництва до правового розриву з комуністичним минулим в правовому полі.

Важливою частиною декомунізації були закони про люстрацію та реституцію. Закон № 403/1990 Sb. ("малий реституційний закон") став першим дієвим механізмом відшкодування майнових кривд, даючи громадянам можливість вимагати повернення або компенсації за майно, конфісковане комуністами у 1955–1959 рр. Закон № 87/1991 Sb. ("великий реституційний закон") поширив реституцію на період 1948–1990 рр. Обидва закони стали головними інструментами політики реституції в Чехії, проте їхня реалізація стала можливою завдяки конституційному закону № 496/1990 Sb., що повертав майно КПЧ народу Чеської та Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР). У преамбулі закону зазначено: "Після захоплення влади в 1948 р. Комуністична партія Чехословаччини вважала державу своєю власністю та ставилася до майна всього народу як до свого" (O navrácení majetku…, 1990).

Окрім практичної користі, – запобігання "розчиненню" конфіскованої власності у руках колишніх партійців, закон виконував також важливу символічну функцію – усував ототожнення КПЧ з державою. У цьому аспекті його цільове спрямування збігалось з намірами закону № 135/1989 Sb.

Люстраційну складову декомунізації формували "великий" (№ 451/1991 Sb.) і "малий" (№ 279/1992 Sb.) закони про люстрацію, що обмежували доступ до урядових і правоохоронних посад колишнім членам комуністичної партії та співробітникам спецслужб. Обидва закони були ухвалені після закінчення правління Уряду національного порозуміння (січень 1989 – червень 1990), куди входили "реформовані" комуністи, які змирились із демонтажем комуністичного правління. Початково ухвалені терміном на п'ять років, вони були продовжені у 1996 і фактично зроблені безстроковими у 2001 р.

Загалом законодавчі ініціативи чехословацького уряду 1989–1993 рр. продемонстрували готовність посткомуністичної влади до критичного переосмислення тоталітарного минулого, правового відмежування від комуністичного режиму та формування нової демократичної культури, зокрема й у сфері пам'яті.

Підсумок цих заходів утілив відомий закон № 198/1993 Sb. "Про незаконність комуністичного режиму та опір йому", ухвалений новим урядом прем'єр-міністра В. Клауса 9 липня 1993 р. вже у Чеській Республіці. Правовий акт однозначно закріпив комунізм як ворожий, нав'язаний чехам режим, проголошуючи: "Комуністичний режим, заснований на владі однієї партії – Комуністичної партії Чехословаччини, яка згідно з Конституцією 1960 р. була провідною силою в суспільстві та державі, – був злочинним, нелегітимним і таким, що заслуговує осуду" (O protiprávnosti komunistického..., 1993).

Закон № 198/1993 Sb. став важливою віхою і першим серйозним успіхом для політичних сил, що активно виступали за визнання третього опору та його учасників. Згідно з текстом закону, особи, які активно підтримували режим, підлягали моральному осуду, тоді як громадяни, які чинили опір, визнавалися гідними пошани, а їхня діяльність – справедливою, морально виправданою, гідною поваги. Незважаючи на те, що закон мав декларативний характер і визнавав факт опору режиму, але не концепцію третього руху опору (Mayerová, 2002, p. 59), він уперше легітимізував його учасників і підкреслював їхню моральну правоту, що стало відправною точкою для юридичного визнання антикомуністичного спротиву.

Отже, законодавчі кроки перших посткомуністичних років у Чехословаччині та Чехії засвідчили поступовий, але послідовний правовий розрив із комуністичним режимом, що поєднував практичні інструменти декомунізації з виразним символічним осудом тоталітарного минулого. Саме конституційні, реституційні та люстраційні заходи створили необхідні передумови для подальшої переоцінки комуністичного історичного наративу. У цьому контексті закон № 198/1993 Sb. став вихідною точкою для наступних дискусій про третій рух опору, його учасників і місце в чеській політиці історичної пам'яті.

Формування дискурсу про антикомуністичний опір у перехідний період 1989–1993 рр. Дискурс навколо третього руху опору розгортався у трьох взаємопов'язаних площинах – у політичному полі, охоплюючи парламентські дебати, партійні програми та законотворчі ініціативи, у діяльності громадських об'єднань, а також у медійному просторі, де формувалося суспільне сприйняття цієї теми. Упродовж 1989–2011 рр. у ньому брали участь найрізноманітніші суспільні групи, їхні інтерпретації природи та значення третього опору відображали глибші розбіжності щодо політики пам'яті в посткомуністичній Чехії.

Провідний дослідник чеської комуністичної доби Я. Холінський виокремлює чотири ключові середовища, у яких уперше, у 1989–1990 рр., було порушено питання антикомуністичного опору і необхідності його переосмислення поза межами комуністичної пропаганди. Це – колишні політичні в'язні та дисиденти, студентський рух, учасники Клубу залучених безпартійних (KAN), частина підписантів Хартії 77 й інтелектуали (історики, публіцисти, журналісти), згуртовані навколо журналу "Střední Evropa", пов'язаного з Інститутом центральноєвропейської культури та політики (ISKP) (Cholínský, 2024, p. 113).

Основною організацією, що об'єднувала політичних в'язнів, була створена в 1990 р. Конфедерація політичних в'язнів Чехословаччини (KPVČ/KPV ČR) – правонаступниця Клубу 231, недовговічної правозахисної організації періоду Празької весни 1968 р. У меморандумі організації від 1 лютого 1990 р. проголошувалося: "*Конфедерація політичних в'язнів Чехословаччини (далі KPVČ) є добровільним, заінтересованим і цільовим об'єднанням, членом якого може стати кожен в'язень, засуджений у 1948–1989 рр. за так звану діяльність проти держави згідно із законами № 50/1925, № 231/1948 Sb. та іншими, ухваленими й застосованими з політичної сваволі монополії КПЧ, а також прямі родичі цих в'язнів, які були страчені або вже померли*" (Cholínský, 2024, p. 129).

ISSN 1728-3817

У тексті меморандуму KPVČ наголошувала, що в'язні 1950-х рр. були першими, хто чинив опір диктатурі КПЧ, а сам період її панування варто розглядати як третій опір, оскільки відносно найбільше з тих, кого судили, страчували чи іншим чином переслідували, належали до лав учасників чеського національного опору у Другій світовій війні. Отже, KPVČ наголошували на прямому зв'язку між другим (антинацистським) і третім (антикомуністичним) рухами опору (Cholínský, 2024, p. 130–134).

Інша активна суспільна група – студентський рух, не мав єдиної постійної структури після саморозпуску страйкових комітетів у 1989 р., але зберігав політичну активність у межах Громадянського форуму (OF), Студентської палати Ради вищих шкіл (SK RVŠ) і місцевих академічних сенатів. Після розпаду OF у 1991 р. студенти розподілилися між новими політичними партіями (ODS, OH, KDU–ČSL, KAN). Саме KAN, активну частину якого становила молодь, першою серед політичних партій публічно порушила питання третього опору. KAN, як і KPVČ, була заснована в 1968 р. та повторно відкрита після Оксамитової революції в травні 1990 р.

Платформою, де зазначені громадські об'єднання могли висловлювати свою позицію, стали незалежні періодичні видання – малотиражні або спеціалізовані журнали з обмеженим охопленням широкої аудиторії. Холінський зазначає, що до поширення в Чехії інтернету, ключовими медіа залишалися телебачення, радіо й великі газети, але там тема декомунізації не була пріоритетною. З огляду на це перші дискусії про третій опір розгорнулися на сторінках менших журналів (Cholínský, 2024, p. 119). Серед них потрібно згадати такі, як: "Студентські листи" (Studentské listy), "Нецензуровані новини" (Necenzurované noviny) та "Центральна Європа" (Střední Evropa). Кожне видання певною мірою репрезентувало три основні сегменти суспільного дискурсу – студентський, дисидентський та інтелектуально-політичний.

"Студентські листи", що виросли з революційного студентського руху у грудні 1989 р., були "домашнім рупором" політично активного студентства. Їхнім головним редактором став студент-журналіст П. Жачек, майбутній перший директор ÚSTR. У випуску № 20 журналу (1990) було опубліковано відому декларацію студентських лідерів з нагоди першої річниці 17 листопада 1989 р. У статті студенти висловили незадоволення наслідками Оксамитової революції й урядовою політикою декомунізації, проголошуючи події 1989 р. – "вкраденою революцією". Уряду та президенту було висунуто тринадцять пунктів "на обміркування", одним з яких була вимога визнання антикомуністичного опору, включно з легітимацією його учасників і поліпшенням їхнього фінансового становища: "Жертви комуністичного терору та геноциду, політичні в'язні 1950-х рр., сьогодні живуть у жахливих умовах. Це люди, які страждали в комуністичних в'язницях десять, п'ятнадцять і більше років. Комуністичний режим справді зруйнував їхнє життя. Їхнє становище незрівнянне зі станом "дисидентства" у 1970-х рр. Ці люди не закликають до реабілітації. Це просто моральний обов'язок кожного з нас – хоча б згодом визнати сенс їхнього життя: визнати їхню довічну боротьбу та моральну позицію як легальний антикомуністичний третій опір" (Provolání VŠ studentů…, 1990, p. 1–2).

Звернення студентів стало одним з перших оформлених закликів до уряду, де порушували питання третього руху опору. Ще однією важливою особливістю тексту стало виразне протиставлення двох поколінь антикомуністичного опору – політичних в'язнів 1950-х та дисидентів 1970-х рр. Тема нерівності учасників спротиву до подій Празької весни та після неї також часто піднімалась KPVČ, переважна більшість членів якої були в'язнями перших десятиліть після 1948 р. Учасники першої хвилі антикомуністичного опору 1948–1968 рр. відчували себе забутими, порівняно зі своїми успішнішими послідовниками 1968–1989 рр.

Газета "Нецензуровані новини", більш відома під назвою "Руда корова" (Rudé krávo), була заснована дисидентом Петром Цибулкою в 1991 р. Видання стало відомим завдяки радикальному антикомуністичному тону та публікації "неофіційних" списків співробітників й інформаторів StB. Списки викликали широкий резонанс у чеському суспільстві, зокрема й спричинили численні судові справи й особистий конфлікт П. Цибулки із президентом В. Гавелом, який вважав такий спосіб розкриття імен некоректним.

Найвагомішим серед згаданих періодичних видань була "Центральна Європа" – чеський нелегальний журнал, створений у 1984 р. групою дисидентів на чолі з доктором філософії Рудольфом Кучерою. Після 1989 журнал виходив легально, з підзаголовком "Ревю з питань центральноєвропейської культури та політики".

У 1989 р. Р. Кучера заснував ISKP – чеський громадський науково-культурний інститут, що займався дослідженням і популяризацією історії Центральної Європи, зокрема тем, пов'язаних із тоталітарним минулим. Інститут організовував конференції, публічні лекції, видавничі проєкти, на яких були присутні чеські й іноземні історики та політологи. Отже, під керівництвом Р. Кучери ISKP та журнал "Центральна Європа" стали головним майданчиком для висвітлення актуальних питань чеської політики: декомунізації, люстрацій, євроінтеграції, пам'яті про комунізм тощо.

Осінню 1991 р. три зазначені організації – KPVČ, KAN та ISKP – організували "І Міжнародну конференцію про злочини комунізму", що стала визначною подією для посткомуністичної Чехословаччини та Центрально-Східної Європи загалом. У редакційній передмові "Центральна Європа" (лютий 1992 р.) підкреслювали: "Це була перша акція такого роду взагалі – ніколи раніше не проводили подібну конференцію, на якій виступали й говорили люди, які самі жили десятиліттями в комуністичному тоталітаризмі. Тут давали свідчення політичні в'язні комуністичних концентраційних таборів, очевидці та жертви злочинної ідеології, ім'ям якої у всьому світі було принесено в жертву мільйони невинних людей, очевидці та жертви злочинних практик комуністичних владних апаратів. Винятковість цієї конференції полягала в тому, що поряд із цими свідченнями пролунала низка теоретичних міркувань на тему комунізму від кількох визначних європейських чи світових політологів, які брали участь у конференції" (Cholínský, 2024, p. 114).

Конференція збіглася в часі з ухваленням "великого люстраційного закону" № 451/1991 Sb., а тема опору й форм спротиву стала одним із важливих мотивів обговорення. Захід відкрив шлях для інших міжнародних конференцій, ("Совість Європи і комунізм", "Опір і спротив комуністичному режимові в Чехословаччині та у Центральній Європі", "Злочини комуністичних режимів"), які почали проводити в Чехії. Вони перетворилися на стабільний канал впливу громадських середовищ й істориків на політику пам'яті.

Отже, дискурс про третій рух опору в Чехії сформувався завдяки "низовій" ініціативі найбільш зацікавлених у декомунізації суспільних груп – дисидентів, студентів та інтелектуалів. Незалежні медіа та публічні форуми забезпечили популяризацію теми та сприяли її поступовому перенесенню з рівня громадського обговорення до

політичних дебатів і законодавчих проєктів. Саме в цей час закладається підґрунтя для майбутньої інституціоналізації антикомуністичного опору в політиці пам'яті.

Створення ÚSTR та політичні передумови ухвалення закону про третій рух опору. Після 1993 р. питання офіційного визнання антикомуністичного опору перетворилося на одну з помітних тем політики історичної пам'яті Чеської Республіки. Актуалізація проблематики пов'язана із приходом до влади Вацлава Клауса та його Громадянської демократичної партії (ODS), яка в 1993 р. сформувала правоцентристську коаліцію з партіями Християнсько-демократичний союз – Чехословацька народна партія (KDU – ČSL) і Громадянський демократичний альянс (ODA) та запропонувала жорсткіший курс у політиці пам'яті, ніж попередні уряди перехідного періоду 1989–1992 рр. Крім того, позиція В. Клауса щодо осмислення комуністичного минулого суттєво відрізнялася від бачення президента В. Гавела (1989–1992; 1993–2003).

Позиція Гавела щодо засудження комунізму виходила з його бачення політичної діяльності як "неполітичної політики" (nepolitická politika). Він наголошував, що політика не повинна бути технікою влади та маніпуляції, а має служити пошуку й захисту "змістовного життя" (Welton, 2016). У ставленні до комуністичного минулого це означало акцент на примиренні, небажання ділити суспільство на "жертв" і "винуватців" й обережність щодо законодавчого виділення "морально привілейованих" груп. У новорічній промові 1 січня 1990 р. Гавел підкреслював спільну відповідальність чехів за тоталітарний режим: "Я говорю про всіх нас. Ми всі звикли до тоталітарної системи та прийняли її як незмінний факт, і тим самим фактично її підтримували. Іншими словами: ми всі – хоча, звичайно, кожен різною мірою – відповідальні за функціонування тоталітарного механізму, ніхто з нас не є лише його жертвою, але ми всі водночас є його співтворцями" (Šimíček, 2014).

З огляду на це, підписуючи закон № 198/1993 Sb. "Про незаконність комуністичного режиму...", Гавел розглядав його передусім як декларацію, покликану "закрити розділ" і дати змогу суспільству рухатися далі, а не як інструмент подальшої поляризації (Rupnik, 2002).

В. Клаус, навпаки, послідовно наполягав на чіткому ідеологічному розмежуванні з комуністичним минулим. Як міністр фінансів у 1989–1992 рр. і прем'єр-міністр із 1992 р., він пов'язував засудження комунізму й підтримку люстрацій з необхідністю захистити "чеський шлях" до ринкової економіки. Як прихильник класичної західної ринкової моделі й ліберально-консервативної правиці у стилі Рейгана / Тетчер, Клаус критикував будь-які варіанти "третього шляху" як спробу реабілітації соціалістичної моделі: "Саме тому я вважаю, що третій шлях дев'яностих років – це не що інше, як нова спроба врятувати соціалізм, соціал-демократію та державу загального добробуту. Я переконаний, що існує лише два шляхи людського суспільства, і що третій шлях – це евфемістичний та оманливий термін для позначення другого шляху – соціалізму" (Klaus, 1999).

Ця логіка чітко відображена у виборчій програмі ODS "Свобода та процвітання" (1992), де відмова від "третього шляху" прямо поєднується з відмовою від примирення з комунізмом (Volební program…, 1992, p. 6). Крім того, у підрозділі під назвою "Комуністична спадщина" останнє визначено ODS як ключ до розуміння сучасних проблем чехів: "Більшість проблем, які сьогодні вражають наше суспільство, мають своє коріння в нечітко визначеному ставленні до минулого, до сорока двох років комуністичного правління. Його чітке найменування, опис того, чим воно було і як воно впливало на наше сьогодення, невід'ємно належить до відповідальної політичної програми" (Občanská demokratická strana, 1992, p. 3).

З огляду на це уряд В. Клауса у 1992–1997 рр. здійснював послідовну політику декомунізації. До її ключових елементів належали закон № 198/1993 Sb. "Про незаконність комуністичного режиму...", підтримка люстраційного закону № 451/1991 Sb., доповнення до законодавства про реституцію та реабілітацію політичних в'язнів, а також закон № 140/1996 Sb., що ініціював часткове відкриття архівів StB.

Після політичної кризи 1997 р. та приходу до влади соціал-демократів антикомуністичний вектор у політиці історичної пам'яті зазнав певного послаблення. Кабінети М. Земана, В. Шпідли, С. Гросса та Ї. Пароубка у 1998–2006 рр. визнавали злочинний характер комуністичного режиму й підтримували окремі меморіальні ініціативи, однак загалом робили наголос на ідеї "примирення" й уникали радикальних кроків – як у сфері подальшої декомунізації, так і щодо законодавчого визнання антикомуністичного опору.

Новий імпульс у питанні визнання третього опору був пов'язаний із приходом до влади правоцентристської коаліції М. Тополанека у 2006 р. та створенням Інституту дослідження тоталітарних режимів (ÚSTR). Ідею заснування спеціалізованої інституції, що займалася б дослідженням і публікацією архівів репресивних органів, обговорювали ще в 1990-х рр. У 1995 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено Управління документування та розслідування злочинів комунізму (ÚDV), покликане фіксувати злочини режиму та працювати з архівами StB. Проте обмежений доступ до архівних матеріалів, скандал навколо "списку Цибулки" та підозри в маніпулюванні архівами сприяли зростанню суспільного запиту на окрему інституцію пам'яті (Žáček, 2023).

У листопаді 2005 р. група сенаторів на чолі з Ї. Лішкою (ODS) подала законодавчу ініціативу (senátní tisk č. 185/0) про створення Інституту національної пам'яті (ÚPN), орієнтуючись на словацьку та польську установи. У вступних положеннях законопроєкту підкреслювалося: "Інститут є публічною інституцією, покликанням якої є дослідження та неупереджена оцінка періоду комуністичної тоталітарної влади, поширення результатів цієї діяльності та забезпечення доступу до тогочасних документів з метою сприяти подоланню спадщини комуністичного режиму нацією" (Usnesení Výboru…, 2006).

Після відносно легкого схвалення в Сенаті законопроєкт у 2006 р. потрапив до Палати депутатів, де зустрів різку критику з боку Комуністичної партії Чехії та Моравії (KSČM) та частини депутатів Чеської соціал-демократичної партії (ČSSD). Наприклад, депутат М. Гребенічек (KSČM) убачав у створенні інституту загрозу законодавчого диктату над інтерпретацією історії: "Спроби законодавчо вказати громадянам, як інтерпретувати історію, з'являлися кілька разів протягом останніх років. Тому опанування історії через закони не є чимось незвичайним після листопада 1989 р. Однак це завжди шокує не лише професійну громадськість, а і юридично налаштованих неекспертів, які зазначають, що це не нешкідлива спроба сфабрикувати історію та наказати чеським учителям, використовуючи колишнє висловлювання Мілана Уде, як правильно інтерпретувати історію" (Poslanecká sněmovna…, 2006, November 7).

Критики установи зазначали про невизначеність структури й завдань ÚPN, ризику ненаукового підходу, можливого обмеження доступу до архівів для незалежних дослідників тощо. К. Конечна (KSČM), посилаючись на

думку частини істориків й уряду, стверджувала: "Створення Інституту національної пам'яті вважається зайвим навіть деякими істориками. Їхні думки можна підсумувати так: дослідження розвитку Чехословаччини за часів тоталітарних режимів 1939–1945 рр. і 1948–1990 рр. здійснюють існуючі наукові та документаційні установи – Інститут новітньої історії Академії наук, частково також Історичний інститут Академії наук та університети (...)" (Poslanecká sněmovna…, 2006, November 7).

Свої застереження висловлювала й Партія зелених (SZ), яка, однак, підтримала законопроєкт, домігшись зміни назви установи на Інститут дослідження тоталітарних режимів (Ústav pro studium totalitních režimů, (ÚSTR)) і поділу майбутньої інституції на дві структури – Інститут дослідження тоталітарних режимів й Архів сил безпеки.

12 листопада 2007 р. набув чинності закон № 181/2007 Sb. "Про Інститут дослідження тоталітарних режимів та про Архів сил безпеки…". Його ухвалення стало можливим завдяки правоцентристській більшості у Сенаті, підтримці прем'єр-міністра М. Тополанека та відсутності вето з боку президента В. Клауса.

Важливим напрямом діяльності ÚSTR стало систематичне дослідження й інтерпретація антикомуністичного спротиву, що сприяло поступовому укоріненню концепції третього опору в академічному середовищі. Інститут розгорнув комплексні проєкти з опрацювання фондів колишньої StB, підготовки документальних видань й аналітичних студій, присвячених опору в 1948–1989 рр. Паралельно активно розвивалися освітньо-популяризаційні ініціативи: тематичні виставки, публічні лекції, навчальні матеріали, інтерв'ю з репресованими. Зібрані й опрацьовані ÚSTR матеріали слугували емпіричною базою парламентських дискусій щодо правового визнання третього руху опору.

Отже, у 1993–2007 рр. провідну роль у продовженні політики декомунізації відігравали праві партії на чолі з ODS, що стали ініціаторами створення Інституту дослідження тоталітарних режимів. Діяльність ÚSTR сприяла актуалізації та популяризації теми антикомуністичного опору в політичному й академічному середовищах, що стало важливим чинником його правового визнання у 2011 р. Парламентські дебати навколо створення Інституту засвідчили глибокі міжпартійні розбіжності у підходах до осмислення комуністичного минулого та методах роботи з ним. Провідними критиками ÚSTR стали ліві партії ČSSD і KSČM, що застерігали від політизації інституту та використання його дослідницької діяльності як інструменту ідеологічної боротьби провладної коаліції.

Парламентська боротьба за правову легітимацію антикомуністичного опору. Юридичне визнання учасників антикомуністичного опору в Чеській Республіці відбулося 20 липня 2011 р., коли парламент ухвалив "Закон про учасників опору і протистояння комунізму" (№ 262/2011 Sb.). У преамбулі закону зазначалося: "Парламент Чеської Республіки, керуючись наміром висловити повагу та вдячність жінкам і чоловікам, які активно захищали цінності свободи та демократії, ризикуючи своїм життям, особистою свободою та майном у період тоталітарного комуністичного режиму, сповнений рішучості постійно нагадувати майбутнім поколінням про ідеали патріотизму, честі, мужності та самопожертви, висловлюючи глибокий жаль за невинні жертви терору комуністичного режиму, та посилаючись на принципи, закріплені у Законі про незаконність комуністичного режиму та опір йому, ухвалює цей Закон Чеської Республіки" (O účastnících odboje…, 2011).

Спроби запровадити третій рух опору у чеське законодавство з'явилися ще на початку 1990-х рр., але до ухвалення закону 2011 р. ініціатива пройшла тривалий шлях парламентських і суспільних суперечок. Важливою передумовою був закон № 198/1993 Sb., що легітимізував членів антикомуністичного опору, звернув на них широку увагу громадськості й заклав основу для подальшого юридичного оформлення третього опору. Як зазначає історик Віктор Меца: "У цей період [1990-ті. – Прим. Т. В.] деякі асоціації та установи почали видавати укази й інші нагороди, що визнавали участь у третьому опорі, але зазвичай без перевірки цього факту. Проте жодна ініціатива щодо нагородження конкретних учасників третього опору не мала успіху на парламентському рівні. Аргументом було, серед іншого, те, що на відміну від 1-го і 2-го опору, не було значної збройної форми 3-го опору, іноземного опору не існувало або було незначним, й інші аргументи, які поступово були спростовані професійними інституціями" (Меса, 2012).

Обидва сенатські проєкти закону про антикомуністичний опір були подані у 2008 та 2010 рр. депутатами на чолі з Ї. Лішкою, ініціатором створення ÚSTR у 2007 р. Перша пропозиція не була розглянута Палатою депутатів через закінчення її повноважень, друга – відкликана після перемоги лівих на виборах до Сенату в жовтні 2010 р. Однак прихильники законопроєкту не відмовилися від своїх планів: 14 грудня 2010 р. закон був повторно поданий уже групою депутатів на чолі з Петром Тлухоржем (ODS). На користь ініціативи грало те, що чинна урядова коаліція зафіксувала в програмній заяві намір ухвалити акт про антикомуністичний опір. 11 лютого 2011 р. законопроєкт передали до комітетів, а після майже року обговорень і трьох читань він був схвалений. Закон набув чинності в символічний день – 17 листопада, річницю падіння комуністичного режиму в Чехословаччині (Меса, 2012).

Закон про третій рух опору став предметом найгостріших парламентських дискусій серед усіх законопроєктів, що стосувалися питань політики історичної пам'яті в Чехії. У виступах прихильників закону центральною була метафора непогашеного боргу – як морального (недостатнє висвітлення діянь учасників опору після 1990 р.), так і матеріального (соціально-економічне становище колишніх репресованих порівняно з пенсіями діячів комуністичного режиму).

На першому читанні депутат П. Тлухорж заявив: "Ця країна все ще винна легальну сатисфакцію тим відважним жінкам і чоловікам, які боролися проти комуністичного тоталітаризму. (...) Це ганебно, що навіть після більше ніж двадцяти років після падіння комунізму учасники третього опору не мають рівноправного становища з учасниками першого та другого опору. Багато з них не дожили до сьогоднішнього дня" (Poslanecká sněmovna…, 2011, February 11).

З тотожних позицій "погашення боргу" виступали його колеги – В. Паджіо із правоцентристської партії "Громадські справи" (VV) та Я. Відім (ODS), наголошуючи на нагальності поліпшення становища учасників опору. Депутат від ліберально-консервативної партії "Традиція, відповідальність, процвітання 09 (TOP 09)" Д. Кортехо підкреслював, що "окрім одноразової виплати, грошова допомога буде надана тим учасникам опору проти комунізму, які мають нижчі за середні пенсії, ця пенсія буде приведена до середнього рівня", що, за його словами, означатиме "усунення однієї великої несправедливості" (Poslanecká sněmovna…, 2011, February 11).

Іншою важливою темою виступів прихильників було "визнання героїзму та вшанування мужності". Я. Відім

(ODS) наголошував: "Варто пам'ятати, що ця [законодавча. – Прим. Т. В.] пропозиція призначена не для невинних жертв комунізму, а для тих, кого комуністичний режим справедливо засудив за активний опір йому. Вона присвячена найхоробрішим серед нас, хто мав мужність відкрито боротися зі злочинним режимом, ризикуючи своїм життям і здоров'ям. Вони боролися за свободу всіх нас і стали прикладом, який ми повинні постійно пам'ятати навіть у вільний час" (Poslanecká sněmovna…, 2011, February 11).

Основними противниками закону виступили ліві партії – передусім KSČM, правонаступниця Комуністичної партії Чехословаччини (KSČ) 1921–1992 рр., а також консервативне крило соціал-демократичної ČSSD. Ліберальніші соціал-демократи підтримали закон після внесення поправок.

Однією з головних ліній аргументації опонентів була "легалізація насильства й ігнорування правового стану". Депутатка М. Гребенічка (KSČM) стверджувала: "Представлена конструкція так званого закону про антикомуністичний опір і пов'язана з нею абсолютно некритична, партійна, ідеологічна та політична адорація терористичних актів минулого не має жодної опори ані в реальності, ані в міжнародно-правових нормах минулого, ані в правовій системі і міжнародних зобов'язаннях Чеської Республіки в теперішньому часі. Ця конструкція явно суперечить принципам правової держави" (Poslanecká sněmovna…, 2011, February 11).

М. Семелова (KSČM) розвивала мотив "боротьби проти власного народу", інтерпретуючи учасників опору як "кримінальних злочинців" і водночас апелюючи до більшості населення, що "прийняли режим" після 1948 р.: "Це спроба викреслити пам'ять, залякування та очорнення чесних людей, які в абсолютній більшості прийняли режим після Лютого 48 за свій, людей, які тут працювали, створювали цінності та жили в мирі. Замість цього з терористів ви хочете зробити учасників опору чи ветеранів" (Poslanecká sněmovna…, 2011, June 10).

А. Седа (ČSSD) наполягав, що законопроєкт суперечить принципам правової держави, конституційному порядку Чеської Республіки та Хартії основних прав і свобод. Депутат Ї. Пароубек (ČSSD), підтримав аргументацію однопартійця, стверджуючи, що проєкт закону повністю руйнує поняття, що є і що не є кримінальністю, оскільки створює можливість легітимізувати злочини, скоєні у визначений законом період, як опір режиму.

Окрім насильницького виміру, опоненти порушували питання фальсифікації історії в політичних цілях. Сенатор В. Філіп (KSČM), натякаючи на політичну мотивацію закону, цитував Карла Маркса: "Право є воля панівного класу, піднята на закон", – і застерігав від "створення громадян першої та другої категорії". Ї. Долейш (KSČM) наголошував, що закон "змішує легітимний опір зі збройними акціями типу братів Ма́шин" і "спирається на ідеологічну оцінку історії, куди вона не належить" (Konopásek, 2013, p. 44–47).

Історик Ш. Конопачек, аналізуючи стенограми трьох засідань парламенту, виокремлює ключові слова, що домінували у виступах прихильників законопроєкту: борг, сатисфакція, визнання, повага, герої, зобов'язання минулого, моральний жест, відновлена свобода, ідея демократії, встановлення справедливості. Через них формувався ціннісний ряд, що підкреслював свободу як фундамент ідеалу Чеської Республіки, відмову комуністичній диктатурі, сміливість боротися зі злочинним режимом, остаточну легалізацію боротьби проти комунізму, заповнення "моральної прогалини" в демократичному законодавстві та виправлення кривд минулого. Натомість розгляд третього опору з боку опонентів спирався головним чином на юридично-правові аргументи, що вибудовувалися навколо таких понять, як історична реальність, демократія, злочин, міжнародні зобов'язання, тероризм, народ, Конституція, міжнародне право, Основний закон прав і свобод, правовий порядок, убивство, воля панівного класу, легітимізація насильства та стирання пам'яті (Konopásek, 2013, p. 33–34, 42).

Отже, Ш. Конопачек звертає увагу на парадоксальну зміну риторичних позицій у парламентських дебатах. Прихильники закону з правих партій у своїй аргументації частіше апелювали не до чинних правових норм, а до "природного права" – універсальних уявлень про справедливість, моральну правоту та легітимність опору тиранії, що нетипово для партій правого політичного спектра. Натомість ліві партії, передусім KSČM, активно посилалися саме на "позитивне право", тобто формально-правові норми законодавства, наголошуючи на необхідності дотримання правової визначеності та процедур – підхід, який для лівої риторики є радше винятковим (Konopásek, 2013, p. 42).

Варто зауважити, що такий "обмін риторикою" спричинений об'єктом дискусії і яскраво демонструє складність самої концепції. Для прихильників легалізації антикомуністичного опору виявилося легше апелювати до моральних орієнтирів, де вони, перебуваючи в посткомуністичній реальності демократичної Чехії, знайдуть підтримку офіційної державної риторики і більшості населення, тоді як противникам залишився "холодний" нормативно-правовий базис, націлений на критику опору з позиції права. Моральна аргументація в цьому контексті для них менш вигідна, оскільки могла поставити їх у позицію захисників режиму, що втратив легітимність, і сприяти співзвучності з риторикою, що сприймається в ЄС як маргінальна або навіть незаконна, як у випадку чеського законодавства (Trestní zákoník.., 2009).

Отже, апеляція до норм і формальних процедур допомагає їм дистанціюватися від емоційного і ціннісного виміру обговорення, залишаючись у межах юридичної логіки. Єдиним моральним аргументом, що зберігає актуальність для критиків третього опору, залишається тема боротьби учасників опору проти власного народу, що нерідко супроводжувалась людськими жертвами – як у резонансному випадку братів Ма́шин. Така риторика, попри час, знаходить відгук у значної частини чеського суспільства.

Отже, ухвалення закону "Про учасників опору і протистояння комунізму" стало кульмінацією майже двадцятирічної парламентської боротьби та завершенням етапу інституційної легітимації антикомуністичного опору. Водночас дискусії навколо законопроєкту виявили глибокі ціннісні розбіжності в чеському суспільстві й засвідчили, що третій рух опору, отримавши правовий статус, не став предметом загальносуспільного консенсусу. Переосмислення комуністичного минулого в Чеській Республіці й надалі залишається багатовимірним і чутливим процесом, у якому тісно переплетені нормативний, моральний та політичний виміри.

Дискусія і висновки

Третій (антикомуністичний) рух опору в політиці історичної пам'яті Чехії постає як багатовимірний феномен, який одночасно є предметом історичного дослідження й об'єктом політичного дискурсу, що демонструє актуальність теми в чеському суспільстві. Розвиток теорії опору – перехід від акценту на збройній боротьбі до залучення політичних, соціальних і повсякденних форм резистенції – створив підґрунтя для ширшого дослідження антикомуніс-

тичного спротиву 1948–1989 рр. і його інтеграції в національну концепцію трьох рухів опору. Водночас сама ця схема, як засвідчують критичні оцінки чеських істориків і політиків, має виразний політизований характер, пов'язаний зі створенням нового історичного наративу, що заснований на критиці тоталітарного минулого та героїзації людей, до яких зберігається неоднозначне суспільне ставлення в Чехії.

Правове визнання антикомуністичного руху опору та його учасників відбувалася поетапно: від ініціативи окремих суспільних груп і громадських об'єднань, які популяризували тему, до поступового законодавчого розриву з комуністичним режимом у 1989–1993 рр. і створення спеціалізованих інституцій пам'яті (ÚSTR, ABS), що відкрило шлях до юридичної легітимації антикомуністичного руху.

Ухвалення закону № 262/2011 Sb. стало завершальним етапом цього процесу, однак аналіз парламентських дебатів показав, що офіційне визнання третього опору не привело до утвердження загальносуспільного консенсусу щодо нього. Тема антикомуністичного опору залишається важливим елементом політичного та ціннісного конфлікту навколо оцінки й інтерпретації комуністичного минулого в чеському суспільстві.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Подяки. Автор висловлює подяку канд. іст. наук, доц. Ірині Володимирівні Малацай за рекомендації та координування у виконанні дослідницької діяльності.

Список використаних джерел

Cholínský, J. (2024). Dekomunizace státu a společnosti po listopadu 1989 jako věc veřejná. *Securitas Imperii*, 45, 111–203.

Dvořáková, Z. (1999). Třetí odboj – protikomunistický. In J. Cuhra, & V. Veber (Eds.), *Za svobodu a demokracii. I. Odpor proti komunistické moci* (pp. 27–31). Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

Gentry, C. (2020, May 5). *Calling All Czechs! The Prague Uprising of 1945*. The National WWII Museum. https://www.nationalww2museum.org/war/articles/prague-uprising-1945

Hollander, J. A., & Einwohner, R. L. (2004). Conceptualizing resistance. *Sociological Forum*, 19(4), 533–554.

Klaus, V. (1999). *Třetí cesta a její fatální omyl: vystoupení na zasedání Montpelerinské společnosti*, Vancouver, 30. srpna 1999 (Překlad z angličtiny). https://www.klaus.cz/clanky/2069

Konopásek, Š. (2013). *Spor o třetí odboj* [Bakalářská práce, Univerzita Karlova]. Ústav politologie, Filozofická fakulta.

Mayerová, F. (2002). Vězení jako minulost, odboj jako paměť. *Soudobé dějiny*, 9(1), 43.

Meca, V. (2012, November 12). *Geneze zákona o třetím odboji*. MOČR. https://mocr.mo.gov.cz/informacni-servis/zpravodajstvi/geneze-zakona-o-tretim-odboji-76915

Občanská demokratická strana. (1992). *Volební program ODS – Svoboda a prosperita: volby do PSP ČR 1992* (p. 6). Občanská demokratická strana.

O navrácení majetku Komunistické strany Československa lidu ČSFR: Zákon č. 496/1990 Sb. (1990, December 27). https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=496&r=1990

O protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu: Zákon č. 198/1993 Sb. (1993, July 9). https://www.abscr.cz/data/pdf/normy/zakon198-1993.pdf

O účastnících odboje a odporu proti komunismu: Zákon č. 262/2011 Sb. (2011, July 20). https://vlada.gov.cz/assets/ppov/eticka-komise-cr/dokumenty/sb262-2011.pdf

Partyzánské hnutí v českých zemích na začátku roku 1945. (2025, June 10). Vojenský historický ústav Praha. https://www.vhu.cz/partyzanske-hnuti-v-ceskych-zemich-na-zacatku-roku-1945/

Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR. (2006, November 7). Zákon o Ústavu paměti národa a o změně některých zákonů (sněmovní tisk 15). První čtení – 6. schůze. https://www.psp.cz/eknih/2006ps/stenprot/006schuz/s006152.htm#r2

Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR. (2011, February 11). Zákon o protikomunistickém odboji (sněmovní tisk 204). První čtení – 13. schůze. https://www.psp.cz/eknih/2010ps/stenprot/013schuz/s013216.htm#r1

Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR. (2011, June 10). Zákon o protikomunistickém odboji (sněmovní tisk 204). Druhé čtení – 19. schůze. https://www.psp.cz/eknih/2010ps/stenprot/019schuz/19-4.html#q383

Provolání VŠ studentů k výročí 17. listopadu. (1990). *Studentské listy*, 20, 1–2.

Rupnik, J. (2002). *The politics of coming to terms with the communist past. The Czech case in Central European perspective*. Tr@nsit Online. https://www.iwm.at/transit-online/the-politics-of-coming-to-terms-with-the-communist-past-the-czech-case-in

Sommer, V. (2012). Cesta ze slepé uličky „třetího odboje": Koncepty rezistence a stadium socialistické diktatury v Československu. *Soudobé dějiny*, 19(1), 9–36.

Svoboda, P. (2017). Případ Světlana: Proměny obrazu třetího odboje. *Marginalia Historica*, 2, 195–200.

Šimíček, P. (2014, January 8). *Novoroční projev prezidenta Václava Havla z 1. ledna 1990*. Moderní-Dějiny.cz. https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/novorocni-projev-prezidenta-vaclava-havla-z-1-ledna-1990/

Trestní zákoník: Zákon č. 40/2009 Sb. (2009). § 403 – Založení, podpora a propagace hnutí směřujícího k potlačení práv a svobod člověka. https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-40#p403

Usnesení federálního shromáždění č. 157. (1989). Federální shromáždění Československé socialistické republiky. https://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/usneseni/u0157.htm

Usnesení Výboru pro vzdělávání, vědu, kulturu, lidská práva a petice k senátnímu návrhu zákona o Ústavu paměti národa (senátní tisk č. 185). (2006, June 20). https://www.ustrcr.cz/data/pdf/chronologie/060620-185.pdf

Weitz, R. (2001). Women and their hair: Seeking power through resistance and accommodation. *Gender & Society,* 15(5), 667–686.

Welton, M. (2016, February 27). *Václav Havel and the Power of the Powerless*. CounterPunch. https://havelcenter.org/2016/02/27/vaclav-havel-and-the-power-of-the-powerless/

Žáček, P. (2023, May 4). *ÚSTR: Jak se z ústavu, jenž měl zkoumat minulost, stala instituce, o kterou se vede politický boj*. Občanská demokratická strana. https://www.ods.cz/clanek/24361-ustr-jak-se-z-ustavu-jenz-mel-zkoumat-minulost-stala-instituce-o-kterou-se-vede-politicky-boj

References

Cholínský, J. (2024). Dekomunizace státu a společnosti po listopadu 1989 jako věc veřejná. *Securitas Imperii*, 45, 111–203.

Dvořáková, Z. (1999). Třetí odboj – protikomunistický. In J. Cuhra, & V. Veber (Eds.), *Za svobodu a demokracii. I. Odpor proti komunistické moci* (pp. 27–31). Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

Gentry, C. (2020, May 5). *Calling All Czechs! The Prague Uprising of 1945*. The National WWII Museum. https://www.nationalww2museum.org/war/articles/prague-uprising-1945

Hollander, J. A., & Einwohner, R. L. (2004). Conceptualizing resistance. *Sociological Forum*, 19(4), 533–554.

Klaus, V. (1999). *Třetí cesta a její fatální omyl: vystoupení na zasedání Montpelerinské společnosti*, Vancouver, 30. srpna 1999 (Překlad z angličtiny). https://www.klaus.cz/clanky/2069

Konopásek, Š. (2013). *Spor o třetí odboj* [Bakalářská práce, Univerzita Karlova]. Ústav politologie, Filozofická fakulta.

Mayerová, F. (2002). Vězení jako minulost, odboj jako paměť. *Soudobé dějiny*, 9(1), 43.

Meca, V. (2012, November 12). *Geneze zákona o třetím odboji*. MOČR. https://mocr.mo.gov.cz/informacni-servis/zpravodajstvi/geneze-zakona-o-tretim-odboji-76915

Občanská demokratická strana. (1992). *Volební program ODS – Svoboda a prosperita: volby do PSP ČR 1992* (p. 6). Občanská demokratická strana.

O navrácení majetku Komunistické strany Československa lidu ČSFR: Zákon č. 496/1990 Sb. (1990, December 27). https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=496&r=1990

O protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu: Zákon č. 198/1993 Sb. (1993, July 9). https://www.abscr.cz/data/pdf/normy/zakon198-1993.pdf

O účastnících odboje a odporu proti komunismu: Zákon č. 262/2011 Sb. (2011, July 20). https://vlada.gov.cz/assets/ppov/eticka-komise-cr/dokumenty/sb262-2011.pdf

Partyzánské hnutí v českých zemích na začátku roku 1945. (2025, June 10). Vojenský historický ústav Praha. https://www.vhu.cz/partyzanske-hnuti-v-ceskych-zemich-na-zacatku-roku-1945/

Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR. (2006, November 7). Zákon o Ústavu paměti národa a o změně některých zákonů (sněmovní tisk 15). První čtení – 6. schůze. https://www.psp.cz/eknih/2006ps/stenprot/006schuz/s006152.htm#r2

Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR. (2011, February 11). Zákon o protikomunistickém odboji (sněmovní tisk 204). První čtení – 13. schůze. https://www.psp.cz/eknih/2010ps/stenprot/013schuz/s013216.htm#r1

Poslanecká sněmovna Parlamentu ČR. (2011, June 10). Zákon o protikomunistickém odboji (sněmovní tisk 204). Druhé čtení – 19. schůze. https://www.psp.cz/eknih/2010ps/stenprot/019schuz/19-4.html#q383

Provolání VŠ studentů k výročí 17. listopadu. (1990). *Studentské listy*, 20, 1–2.

Rupnik, J. (2002). *The politics of coming to terms with the communist past. The Czech case in Central European perspective*. Tr@nsit Online. https://www.iwm.at/transit-online/the-politics-of-coming-to-terms-with-the-communist-past-the-czech-case-in

Sommer, V. (2012). Cesta ze slepé uličky „třetího odboje": Koncepty rezistence a stadium socialistické diktatury v Československu. *Soudobé dějiny*, 19(1), 9–36.

Svoboda, P. (2017). Případ Světlana: Proměny obrazu třetího odboje. *Marginalia Historica*, 2, 195–200.

Šimíček, P. (2014, January 8). *Novoroční projev prezidenta Václava Havla z 1. ledna 1990*. Moderní-Dějiny.cz. https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/novorocni-projev-prezidenta-vaclava-havla-z-1-ledna-1990/

Trestní zákoník: Zákon č. 40/2009 Sb. (2009). § 403 – Založení, podpora a propagace hnutí směřujícího k potlačení práv a svobod člověka. https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-40#p403

Usnesení federálního shromáždění č. 157. (1989). Federální shromáždění Československé socialistické republiky. https://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/usneseni/u0157.htm

Usnesení Výboru pro vzdělávání, vědu, kulturu, lidská práva a petice k senátnímu návrhu zákona o Ústavu paměti národa (senátní tisk č. 185). (2006, June 20). https://www.ustrcr.cz/data/pdf/chronologie/060620-185.pdf

Weitz, R. (2001). Women and their hair: Seeking power through resistance and accommodation. *Gender & Society,* 15(5), 667–686.

Welton, M. (2016, February 27). *Václav Havel and the Power of the Powerless*. CounterPunch. https://havelcenter.org/2016/02/27/vaclav-havel-and-the-power-of-the-powerless/

Žáček, P. (2023, May 4). *ÚSTR: Jak se z ústavu, jenž měl zkoumat minulost, stala instituce, o kterou se vede politický boj*. Občanská demokratická strana. https://www.ods.cz/clanek/24361-ustr-jak-se-z-ustavu-jenz-mel-zkoumat-minulost-stala-instituce-o-kterou-se-vede-politicky-boj

Отримано редакцією журналу / Received: 10.03.26
Прорецензовано / Revised: 16.04.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Vadym TERESHCHUK, PhD Student
ORCID ID: 0009-0005-6140-7650
e-mail: vadym.tereshchuk@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MEMORY OF ANTI-COMMUNIST RESISTANCE IN THE CZECH REPUBLIC: INSTITUTIONS, POLICY AND PUBLIC CONTROVERSIES

Background. ***The problem of coming to terms with the communist past occupies an important place in Czech memory politics. One of the most debated issues in this context is anti-communist resistance, referred to in Czech historiography as the "Third Resistance Movement." The complexity of this topic derives both from the theoretical ambiguity of the concept of "resistance" in historical scholarship and from its controversial reception within Czech society, as resistance between 1948 and 1989 was directed against fellow citizens rather than foreign occupiers. After 1989, political struggles over the legitimation of participants in anti-communist resistance emerged in Czechia, revealing the absence of societal consensus regarding the evaluation of the communist period. An analysis of the process of recognition of the Third Resistance makes it possible to trace the interaction between legal mechanisms, memory institutions, civic initiatives, and political elites in addressing controversial aspects of the past. The Czech case demonstrates how processes of reassessing the past unfold in post-totalitarian countries and how history can shift from an object of scholarly inquiry to an instrument of political struggle.***

Purpose. To analyze public debates surrounding anti-communist resistance and the process of its legal recognition within Czech memory politics in the years 1989–2011.

Methods. ***The study employs a combination of historical, discursive, and institutional analysis. The source base includes legislative acts of Czechoslovakia and the Czech Republic from 1989–2011, transcripts of parliamentary debates, programmatic documents of political parties, materials of civic organizations, and publications in independent media. Discourse analysis is used to examine the rhetoric of supporters and critics of the Third Resistance Act in parliamentary debates.***

Results. ***The study finds that the process of legal recognition of anti-communist resistance and its participants was shaped by a combination of interrelated factors, including revisions of historiographical approaches to the concept of resistance, societal demand for decommunization and the reassessment of the communist historical narrative, as well as human rights activism on behalf of individuals persecuted between 1948 and 1989. It is shown that political prisoners, the student movement, and dissident intellectuals played a key role in shaping public discourse on anti-communist resistance. An analysis of party documents and public statements by political actors demonstrates that from the second half of the 1990s, the issue of the Third Resistance Movement and its legal recognition became an instrument of political confrontation between right-wing (ODS) and left-wing (ČSSD, KSČM) political forces, influencing the preparation and adoption of the relevant legislation. The establishment of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes (ÚSTR) provided an archival and analytical foundation for research and the subsequent legislative consolidation of anti-communist resistance.***

Conclusions. ***An analysis of parliamentary readings of Act No. 262/2011 Coll. and the rhetoric of its supporters and critics indicates that, despite the formal legal recognition of anti-communist resistance, its evaluation remains a subject of deep political and societal polarization. Debates concerning the boundaries of the concept of resistance, the moral and legal assessment of acts involving violence, and the politicization of anti-communist resistance reveal the absence of broad societal consensus regarding its interpretation in Czechia.***

Keywords: ***memory politics, Third Resistance Movement, anti-communist resistance, decommunization, Czech Republic, institute for the Study of Totalitarian Regimes, parliamentary debates.***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Ададуров Вадим – д-р іст. наук, проф., Український католицький університет, Львів, Україна.
Контактна інформація: e-mail: vad@ucu.edu.ua
Adadurov Vadym – DSc (Hist.), Prof., Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine.
Contact information: e-mail: vad@ucu.edu.ua

Антонюк Тетяна – д-р іст. наук, доц., Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: antoniuktd@ukr.net
Antoniuk Tetiana – DSc (Hist.), Assoc. Prof., V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: antoniuktd@ukr.net

Бабинський Анатолій – д-р богослов'я, ст. викл., Український католицький університет, Львів, Україна.
Контактна інформація: e-mail: a.babynskyi@ucu.edu.ua
Babynskyi Anatolii – PhD, Senior Lecturer, Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine.
Contact information: e-mail: a.babynskyi@ucu.edu.ua

Безносюк Олена – магістрант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: beznosiuk@knu.ua
Beznosiuk Olena – Masters' Student, Taras Shevchenko Kyiv National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: beznosiuk@knu.ua

Безпалько Богдан – д-р філософії з історії, ст. викл., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: b.bezpalko@kubg.edu.ua
Bezpalko Bohdan – PhD, Senior Lecturer, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: b.bezpalko@kubg.edu.ua

Веклич Юрій – канд. геол. наук, ст. наук. співроб., Український геологорозвідувальний інститут Державного підприємства "Українська геологічна компанія", Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: veklych_um@ukr.net
Veklych Yurii – Senior Researcher, Ukrainian Geological Research Institute of the Governmental Enterprise Ukrainian Geological Company, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: veklych_um@ukr.net

Верон Марк – студ., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: markveron@knu.ua
Veron Mark – Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: markveron@knu.ua

Городня Наталія – д-р іст. наук, проф., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: ngorodnia@knu.ua
Gorodnia Nataliya – DSc (Hist.), Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: ngorodnia@knu.ua

Грищенко Тарас – д-р іст. наук, доц., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: hryshchenko@knu.ua
Hryshchenko Taras – DSc (Hist.), Assoc. Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: hryshchenko@knu.ua

Гуменний Сергій – д-р філософії з історії, асист., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: serhii.humennyi@knu.ua
Humennyi Serhii – PhD (Hist.), Assist., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: serhii.humennyi@knu.ua

ISSN 1728-2640 (Print)

Добрий-Вечір Іван – асп., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: eoraptorua@knu.ua
Dobry-Vechir Ivan – PhD Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: eoraptorua@knu.ua

Зацепіло Валентин – асп., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: fejenoordrotterdam@knu.ua
Zatsepilo Valentyn – PhD Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: fejenoordrotterdam@knu.ua

Іванець Андрій – канд. іст. наук, провід. наук. співроб., Національний музей Голодомору-геноциду, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: crimeaua@ukr.net
Ivanets Andrii – PhD (Hist.), Leading Researcher, National Museum of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: crimeaua@ukr.net

Ількович Вікторія – д-р філософії з історії, асист., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: viktoriia.ilkovych@knu.ua
Ilkovych Viktoriia – PhD (Hist.), Assist., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: viktoriia.ilkovych@knu.ua

Кавацюк Руслан – асп., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: ruslan.kavatsiuk@knu.ua
Kavatsiuk Ruslan – PhD Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: ruslan.kavatsiuk@knu.ua

Кошелєв Артем – д-р філософії з історії, асист., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: kosheliev.artem@knu.ua
Kosheliev Artem – PhD (Hist.), Assist., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: kosheliev.artem@knu.ua

Куцик Руслан – канд. іст. наук, доц., Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: r.kutsyk@kubg.edu.ua
Kutsyk Ruslan – PhD (Hist.), Assoc. Prof., Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: r.kutsyk@kubg.edu.ua

Лавренчук Тимур – магістр, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: tymur.lavrenchuk@gmail.com
Lavrenchuk Tymur – Master's Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: tymur.lavrenchuk@gmail.com

Ляпіна Олена – канд. іст. наук, доц., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: liapina@knu.ua
Liapina Olena – PhD (Hist.), Assoc. Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: liapinai@knu.ua

Малацай Ірина – канд. іст. наук, доц., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: malatcaj@knu.ua
Malatsai Iryna – PhD (Hist.), Assoc. Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: malatcaj@knu.ua

Могильний Леонід – д-р іст. наук, проф., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: mohylnyi@knu.ua
Mohylnyi Leonid – DSc (Hist.), Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: mohylnyi@knu.ua

ISSN 1728-3817

Науменко Олександр – асп., ст. наук. співроб., Київський національний університет імена Тараса Шевченка, Національний музей історії України, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: alexandr.naumenko.jr@gmail.com
Naumenko Oleksandr – PhD Student, Senior Researcher, Taras Shevchenko National University of Kyiv, National Museum of the History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: alexandr.naumenko.jr@gmail.com

Нестерук Олександра – магістрант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: nesteruk_oleksandra@knu.ua
Nesteruk Oleksandra – Master's Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: nesteruk_oleksandra@knu.ua

Панасюк Михайло – асп., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: m.panasuk99@knu.ua
Panasiuk Mykhailo – PhD Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: m.panasuk99@knu.ua

Руккас Андрій – канд. іст. наук, доц., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: rukkas@knu.ua
Rukkas Andrii – PhD (Hist.), Assoc. Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: rukkas@knu.ua

Симоненко Ірина – провід. фахівець, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: iryna.symonenko@knu.ua
Symonenko Iryna – Senior Specialist (Hist.), Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: iryna.symonenko@knu.ua

Сердобольська Олена – д-р філософії з історії, асист., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: olena.myroniuk@knu.ua
Serdobolska Olena – PhD (Hist.), Assist., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

Степанчук Вадим – д-р іст. наук, провід. наук. співроб., Національна академія наук України, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua
Stepanchuk Vadim – DSc (Hist.), Leading Researcher, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: vadimstepanchuk@iananu.org.ua

Терещук Вадим – асп., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
Контактна інформація: e-mail: vadym.tereshchuk@knu.ua
Tereshchuk Vadym – PhD Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Contact information: e-mail: vadym.tereshchuk@knu.ua

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1/2(162/163)

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84$^{1/8}$. Обл.-вид. арк. 32,6. Ум. друк. арк. 23,0. Наклад 300. Зам. № 226-11940.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-1.
Підписано до друку 20.10.26

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@knu.ua
http: vpc.knu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02